पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

पिङ्गलाचार्य्यकृतम् ।

युधभट्टकृतमृतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा

जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतया च सुखबोधिन्याख्यया

टीकया समलङ्कृतं प्रकाशितञ्च ।

प्रथमं संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

१९२८ ।

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

प्रमादनिरसनम् ।

४२९ तथा ४३१ पत्रयोः "अष्टमोऽध्याय." "परिशिष्टम्" इति भाव्यम् ।

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

हलायुधवृत्तिसहितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

या सर्ववर्णाऽपि च शुक्लवर्णिनी शुक्लाऽपि या कृष्णमुपाश्रिता सदा ।
सती च या सर्वगलं दधत्यपि सा शाश्वती मे स्फुरतात् सरस्वती ॥ १ ॥

श्रिया पिङ्गलनागेन छन्दःशास्त्रं मनोहरम् ।
वेदाङ्गं विविधं प्रोक्तं वैदिकं लौकिकञ्च यत् ॥ २ ॥

श्रीहलायुधभट्टेन विख्यातेन महात्मना ।
विवृतिर्विहिता तस्य मृतसञ्जीवनीति या ॥ ३ ॥

तयोश्च सुखबोधाय नाम्नीय सुखबोधिनी ।
विधीयते स्फुटा व्याख्या श्रीजीवानन्दशर्मणा ॥ ४ ॥

इह खलु प्राचीनतमैर्मुनि कौष्टुक यास्क-शाकटायनप्रभृतिभि पण्डिताग्रेसरै महर्षिभि प्रणीतेऽपि बहुले छन्दःशास्त्रे तेषामत्यन्तदुरूहत्वेन निखिलजगतामुपकार विधातुमिच्छन् शास्त्रस्वरूपी भगवान् नामलोककल्पतरुमहर्षिं पिङ्गलाचार्य्य विविध मात्राध्यायसमन्वित वैदिकलौकिकच्छन्दोबहुलं पिङ्गलच्छन्दःसूत्रमिति स्वनाम्ना चिह्नितं छन्दोग्रन्थमिमं प्रणिनाय । तस्यापि वृत्तिमन्तरेण सुकुमारमतीनां प्रेक्षावतामतीव दुरवगाहतामाकलय्य महात्मा श्रीमद्भट्टनारायणवंशावतंस निखिलविद्यापारावारपारङ्गत पण्डितशिरोमणि ख्यातनामा श्रीहलायुधभट्टपाद भगवत्पिङ्गलाचार्य्यविरचित छन्दःशास्त्रसारभूतमिदं सूत्रजातं व्याख्यातुमारभमाण, वृत्तिग्रन्थपरिसमाप्तिप्रतिबन्धक-

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधौ ।
वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥
वेदाना प्रथमाङ्गस्य कवीना नयनस्य च ।
पिङ्गलाचार्य्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

प्रत्यूहव्यूहविध्वसपटीयसीम् अविगीतशिष्टाचारपरिप्राप्तां "ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेत" इत्यनेन शङ्करस्य ज्ञानप्रदत्वमनुसृत्य च शिवस्तुतिमेव प्रक्रौति, नम इति ।—तुङ्गम् अत्युच्चम्, अतीवोन्नतमित्यर्थ, यत् शिर स्वमस्तक, तत् चुम्बति य चन्द्र सोम, स एव चामर चमरपुच्छकृतव्यजनविशेष, तेन चारु मनोहर तस्मै, यथा हि शोभार्थं सन्निवेशिते शुभ्रचामरविशेषे सुधाशुभ्रीकृतानाम् आधारस्तम्भाना महती शोभा विवर्द्धते, एवमेव मौक्तिकधवले शशधरकिरणजाले स्वभावशुभ्रशिवस्येति भाव , त्रैलोक्य त्रिभुवनमेव, नगर पुर, तस्य आरम्भे निर्म्माणव्यापारे, मूलीभूत य स्तम्भ सुदृढ स्थूणाविशेष, तत्स्वरूपाय निखिलजगदाधारभूतायेत्यर्थ , एतेन जगदुद्धारयितुरीशस्यार्चनेन स्वाभिप्रेतसिद्धिरचिरेणैव कालेन भविष्यतीति ध्वन्यते शम्भवे शङ्कराय, नम प्रणतिरस्तु इत्यर्थ । ["नम स्वस्तिस्वधा" (२।३।१६ पा०, इत्यादिना शम्भवे इत्यत्र चतुर्थी] । अत्र भगवति शिवे मूलस्तम्भस्य तादात्म्येनाभेदारोपात तस्य त्रैलोक्ये नगरत्वारोपणे चन्द्रे च चामरत्वारोपणे हेतुतया निर्देशात् परम्परितरूपकालङ्कार ॥ १ ॥

इदानी शिष्याणा समवधानाय पिङ्गलनागकृतच्छन्दोग्रन्थस्य सर्वोत्कर्षत्व व्यवस्थापयन् स्वकृतव्याख्यानस्यावश्यकत्व सारवत्त्वञ्च प्रतिपादयति, श्रीमदिति ।—श्रीमता श्रीयुक्तेन, षडैश्वर्य्यशालिनेत्यर्थ , पिङ्गलनागेन भुजगपरिकरप्रीतिविवर्द्धनेन नागवंशोद्भवेन भगवता पिङ्गलाचार्य्येण, उक्त कथित, यत छन्दोमय शास्त्र ग्रन्थविशेष, स महोदधिरिव महासमुद्र इव, तत्र स्थितानि यानि मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, तानीव वृत्तानि छन्दांसि, कानिचित कतिपयानि, न तु सर्वाणीत्याशय , एतेनात्मन. किञ्चिज्ज्ञत्वप्रदर्शनादत्तौव विनयित्व प्रकटीकृतम् , विचिनोमि एकत्रीकरोमि, अह वृत्तिकार इति शेष । अत्र छन्दःशास्त्रस्य महोदधिसादृश्यात् वृत्ताना मौक्तिकसाम्याच्च उपमानामालङ्कार । तेन च यथाऽतिदुरवगाहे रत्नकुम्भीरादिसङ्कुले महासागरे सुस्थितानि निखिललोकवाञ्छितानि मौक्तिकानि निपुण एव कश्चित सङ्ग्रहीतु शक्नोति, तथाऽहमपि पिङ्गलच्छन्दःसारभूतानि वृत्तानि इति व्यज्यते ॥ २ ॥

साम्प्रत छन्दसा वेदाङ्गत्वेन कविज्ञानविकाशकत्वेन च वृत्तिप्रयोजनीयत्वमुपपादय-

क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवदानवैः ।
छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्य्यैश्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥ ४ ॥
मयरसतजभनलगसम्मितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ ५ ॥

त्वस्य प्रतिपादयितुमाह, वेदानामिति ।—वेदानामतीवमहतामृगादिवेदचतुष्टयानां, प्रथमाङ्गस्य प्रथमं प्रधानभूतं यदङ्गं तत्स्वरूपस्य, तथा चोक्तं,—"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥" इति, कवीनां काव्यप्रणेतॄणां, नयनस्य नेत्रकल्पस्य, छन्दोज्ञानादृते काव्यरचनाया अशक्यत्वादेव तज्ज्ञानस्य नेत्रस्वरूपत्वकीर्त्तनमिति भावः, पिङ्गलाचार्य्यसूत्रस्य पिङ्गलाचार्य्यविरचितसूत्रजातस्य, वृत्तिः व्याख्यानग्रन्थविशेषः, मया हलायुधभट्टेन, विधास्यते करिष्यते । अस्य वेदाङ्गभूतत्वेनावश्यपठनीयत्वात् तज्ज्ञानरहितानामन्धप्रायत्वादेव सर्वथैवानपेक्षणीयमेतदिति हेतोः मम एतावान् प्रयास इति वृत्तिकाराभिप्रायः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

इदानीं व्याख्येयवस्तुनः सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनमुखेन तत्र प्रेक्षावतामत्यधिकादरार्थं ग्रन्थकर्त्तुः सारग्राहकत्वं दर्शयति, क्षीराब्धेरिति ।—देवैः अदितिसुतैः दानवैः दितिसुतैश्च, यद्वत् यथा परस्परं मिलित्वा इत्यर्थः, क्षीराब्धेः क्षीरसमुद्रात्, अमृतं पीयूषम्, उद्धृतं सङ्गृहीतं, महता श्रमेण अगाधादुदधेः असारभूतं वस्तु परिहृत्य सारभूतमेवामृतं समुत्तोलितमित्यर्थः, तथा छन्दोऽब्धेः पारावारसन्निभात् छन्दःसमूहात्, छन्दोऽमृतम् अमृतकल्पं छन्दोनिवहं, पिङ्गलाचार्य्यैः भगवता ग्रन्थकृता, (पूजार्थे बहुवचनम्) उद्धृतं सारभूतं यत्तदेव एकत्र पुञ्जीकृतम्, असारांशपरित्यागेन सारभूतमेव वस्तु अत्र विनिवेशितमित्यर्थः, एवास्य पठनादेव प्रेक्षकाणां महानुपकारः अवश्यमेव भविष्यतीति भावः । अत्र "छन्दोऽब्धे" "छन्दोऽमृतम्" इत्युभयत्रापि सागरत्वामृतत्वयोरभेदारोपणाद्रूपकालङ्कारः, तथा छन्दोऽमृतस्य क्षीराब्धिसमुद्धृतामृतसाम्यकथनादुपमा, तदुभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४ ॥

अथाभिनवच्छन्दःशास्त्रप्रवर्त्तनेन सङ्क्षिप्तमादिगणैः स्वग्रन्थपरिसमापनेन च अतीव महतो हितकरकार्य्यस्यानुष्ठानात् ग्रन्थकृत्सङ्केतितसङ्क्षिप्तवर्णसमूहं प्रकाशयन् ग्रन्थकृतं जयशब्दकीर्त्तनेनाभिनन्दयति, म य र सेत्यादि ।—यस्य ग्रन्थकृतः, म य र स-त-ज-भ-न-ल-ग सम्मितं मगण-यगण-रगण-सगणादिभिः सदृशं, ग्रन्थकृता स्वग्रन्थ

त्रिगुरु विद्धि मकार लघ्वादिसमन्वित यकाराख्यम् ।
लघुमध्यमञ्च रेफ सकारमन्ते गुरुनिबद्धम् ॥ ६ ॥
लघ्वन्त्य हि तकार जकारमुभयोर्लघु विजानीयात् ।
आदिगुरुञ्च भकार नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ७ ॥
दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुत व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।
सानुस्वारञ्च गुरु क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ८ ॥

सङ्क्षेपेण परिसमापयित परिभाषया सङ्केतितमित्यर्थ, वाग्मय वागात्मक छन्द शास्त्रमित्यर्थ, जगति अस्मिन् लोके, भमति प्रचरति, विदुषा प्रीति समुत्पादयतीत्यर्थ, शिवप्रसादात् ज्ञानदात् शङ्करस्यानुग्रहात, "ज्ञानमिच्छेत् शङ्करात" इत्युक्तेरिति भाव, विशुद्धा मोहकालुष्यापगमात निर्मला, मति ज्ञान यस्य तादृश, स सर्वलोकप्रसिद्ध, पिङ्गलनाग नामवन्यावतस महामति पिङ्गलपाद, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्, एतेन भगवता यद्यदुक्त तत सर्वमेव भ्रान्तिलेशरहितमत सुधीभि सादरमेवेतत ग्रहीतव्यमिति सूचितम ॥ ५ ॥

इदानीं ग्रन्थकारकृतपरिभाषाया प्रस्तुतग्रन्थोपयोगित्व प्रदर्शयितु सूत्रसमूहेन सन्निवेशितं सङ्केतजात विदुषा सुखावबोधार्थं श्लोकनिबद्धेन निबध्नाति, त्रिगुरुमित्यादि।—इह अस्मिन्, पैङ्गले पिङ्गलनागविरचितग्रन्थे, म-कार मवर्णस्वरूप सङ्केतविशेषं, त्रिगुरु गुरुस्वरत्रयस्वरूप, विद्धि जानीहि, सर्वे सङ्केतिता वर्णाश्च ग्रन्थे प्रत्येक स्वरत्रयसमन्विता व्यञ्जनत्रयसङ्घातस्वरूपा वेदितव्या, तथा य काराख्यं य कारनामकसङ्केतविशेष, लघ्वादिसमन्वित लघु ह्रस्वस्वर आदि आदिम यस्य तेन समन्वित युक्तम्, आदिलघु चरमगुरुद्वयात्मकमित्यर्थ, विद्धीति पूर्वेणान्वय, रेफ र सङ्केत, लघुमध्यम ह्रस्वमध्यमम्, आद्यन्तगुरु मध्यलघुस्वरूपमित्यर्थ, स कार, स सङ्केतञ्च अन्ते अवसाने, गुरुनिबद्ध दीर्घतया निरूपित, प्रथमलघुद्वय चरमैकगुरुकमित्यर्थं, विद्धीति पूर्वेणान्वय, त-कार त सङ्केतञ्च, लघ्वन्त्य लघु ह्रस्वस्वर अन्त्य अन्तिम यस्य तथोक्तम्, आदिभूतवर्णद्वयगुरु चरमैकलघुकमित्यर्थ, ज कारं ज-सङ्केतम्, उभयो आद्यन्तयो, लघु ह्रस्व, प्रथमचरमलघुक मध्यमदीर्घात्मकमित्यर्थं, तथा भ-कार भ सङ्केतम, आदिगुरु प्रथमवर्णगुर्वात्मक द्वितीयतृतीयवर्णलघुकमित्यर्थं, न कार न-सङ्केत, त्रिलघु त्रयो वर्णा लघव ह्रस्वस्वरा, यत्र तादृश दीर्घाभावरूप गण, विजानीयात् अवगच्छेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इह दीर्घस्वराणां सार्वत्रिकगुरुत्व ह्रस्वस्वराणामपि कुत्रचित् गुरुत्व परिभाषया परिगृहीतमिति दर्शयति, दीर्घमिति।—दीर्घं दीर्घस्वर, संयोग संयुक्तवर्ण पर परवर्त्ती यस्य तथाविध, तथा प्लुत त्रिमात्राकालेन उच्चार्य्यमाणवर्ण, तथा च कारिका,—"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्ध-मात्रकम्॥" इति, "दूराद्धूते च" (८।२।८४ पा०) इत्यादिसूत्रेण भगवता पाणिनिना यस्य प्लुतसञ्ज्ञा कृता तमेवेत्यभिप्राय, व्यञ्जनान्त व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्त तादृश, यथा,—दृशाङ् इत्यादि, एषाञ्च द्विमात्राकालात्मकत्वेन गुरुत्वमन्यैरप्यङ्गीकृत, तथा च यजु प्रातिशाख्य,—"संयोगपूर्वव्यञ्जनान्तावसानगता स्वरा द्विमात्रा।" (४अ० १०७सू०) भाष्य,—संयोगात् पूर्व संयोगपूर्व, यथा,—अग्निं विष्णुना। व्यञ्जनमन्ते यस्य स, यथा,—दृशाङ्। अवसान प्राप्त अवसानगत, यथा,—पाहि च, एते स्वरा द्विमात्रा काला भवन्ति, न तु दीर्घा गुरव एते भवन्ति" इति उव्वटभाष्यम्। संयोगपरस्य क्वचिदपवादोऽपि दृश्यते, तेन पादादिसंयोगेन पुर स्थितेन क्वचिदपेक्षितविषये संयोगपरत्वाद्गुरोरपि लघुता स्यात्, यथा,—"अल्पव्ययेन सुन्दरि। ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति।" अत्र सुन्दरीत्यस्य संयोगपरत्वाद्गुरुत्वे सति तृतीये पादे त्रयोदशमात्रा भवेत् अतोऽत्र लघुत्व प्रतिज्ञायते, तेन च द्वादश-मात्रात्व सिद्धम्। उक्तञ्च वृत्तरत्नाकरे,—"पादादाविह वर्णस्य संयोग क्रमसञ्ज्ञक। पुर स्थितेन तेन स्याल्लघुताऽपि क्वचिद्गुरो॥' इति। किञ्च, "अवसाने वरो द्विर" इति कारिकोक्ते अवसानस्थाना हलाना द्विमात्रत्वकथनात् तत्पूर्वस्थाना ह्रस्वानामपि गुरुत्वमित्यभिप्रायो वा। तथा ऊष्मान्तम् ऊष्मवर्णा शषसहा अन्ते अवसाने यस्य स तादृशम्, व्यञ्जनान्तमित्यनेनैव ऊष्मान्तस्य लाभात् ऊष्मशब्देनात्र विसर्जनीय-जिह्वामूलीयोपध्मानीयाना ग्रहण वेदितव्यम्। "प्रादिपर" (पि० सू० १अ० ११सू०) इति सूत्रे तथैव व्याख्यातवान् वृत्तिकार। च किञ्च, सानुस्वारम् अनुस्वार-युक्त, तथा अवसाने पादान्ते, क्वचित् कुत्रचित्, न तु सर्वत्र इत्याशय, लघ्वन्त्यमपि ह्रस्वस्वरात्मकमन्तिम वर्णमपि, गुरु विजानीयात् इति पूर्वेणान्वय। एवमेवाह दर्पणकार,—"यत् पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्त तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थ पादविषय, प्रथमतृतीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव" इति, अत एवोक्तं क्वचिदिति। तथा चोक्तमाग्नेयच्छन्दःसारे,—

"ह्रस्वो गुरुर्वा पादान्ते अनुस्वारादिसङ्गत।
पूर्वो योगात् व्यञ्जनात् स्यात् जिह्वामूलीयतस्तथा।
उपध्मानीयतो दीर्घो गुरुर्ज्ञेयो गलाविव॥" इति॥ ८॥

आदिमध्यावसानेषु य-र ता यान्ति लाघवम्।
भ-ज सा गौरवं यान्ति म-नौ तु गुरुलाघवम्॥ ९॥
त्रिविराम दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गल. सूत्रम्।
छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ॥ १०॥
इह हि त्रैवर्णिकाना साङ्गवेदाध्ययनमाम्नायते। अर्थाव-

इदानीं सुखावबोधार्थं सङ्केतसमूह सङ्क्षेपत प्रदर्शयन्नाह, आदीति।—य र ता यगण-रगण तगणा, आदिमध्यावसानेषु आदौ मध्ये अन्ते च, यथासङ्ख्य लाघव ह्रस्वता, यान्ति प्राप्नुवन्ति। भ ज-सा भगण-जगण-सगणाश्च, आदौ मध्ये अन्ते च क्रमात् गौरव दीर्घता, यान्ति। म नौ तु केवल मगण नगणश्च, सर्वावयवावच्छेदेन गुरुत्व लघुत्वञ्च क्रमात्, यात इति शेष, मगणश्च केवल वर्णत्रयावच्छेदेन गुरुता नगणश्च तथैव लघुता याति इत्यर्थ॥ ९॥

अथ ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितस्य सङ्केतविशेषस्यावतारणार्थमिदानीं "धी श्री स्त्री म्" (पि० सू० १अ० १सू०) इति तदीयप्रथमसूत्रस्य सम्यक् परिचय प्रदातुमिच्छन्नाह, त्रिविराममिति।—पिङ्गल नामाचार्य, शास्त्रादौ स्वविरचितग्रन्थस्य प्रथमत एव, छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च छन्दसा वृत्ताना ये वर्गा समूहा, तत्र स्थिता ये पदार्था स्वरादय, तेषा प्रत्ययहेतोश्च अभिज्ञानार्थमेव, त्रिविराम त्रयो विरामा विच्छेदा, पदविरतय इत्यर्थ, यत्र सूत्रे तथाविध, दशवर्ण दश वर्णा ध् ई श र ई स त र ई म् स्वरूपा यत्र तत्, तथा षट् मात्रा दीर्घस्वरत्रयरूपा यत्र तत तथाविध, सूत्रम् उवाच, अत्र चकार एवार्थे, छन्दसा परिज्ञानार्थमेव धी श्री स्त्री रूपोदाहरण सहित मगणाख्य सङ्केत ग्रन्थादौ उवाच इत्यर्थ॥ १०॥

(क) "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्याद्यध्ययनविधिबोधितस्य विधिवदुपनीताना वर्णत्रयाणामवश्यमध्येतुमुचितस्य शिक्षादिषडङ्गसमन्वितस्यातीव महत ऋगादिवेदस्याङ्गभूतमेतदवेत्य, तथा "छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनञ्चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते॥ शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥" इत्यादिप्रमाणात् यथाविध्यध्ययनेन ब्रह्मलोकावाप्तिमूलकत्वमवधार्य च भगवान् पिङ्गलाचार्य्य प्राचीनतमे कृतेऽपि बहुले छन्दोग्रन्थे सुकुमारमतीनां प्रेक्षावता सुखतश्छन्द परिज्ञानार्थं सङ्क्षिप्तमतिसुकुमारमिदं छन्द सूत्र प्रणीतवान्। हलायुधभट्टोऽपि "ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धम्" इत्यादिकं स्मरन् प्रयोजनादिक प्रतिपादयति, इहेति।—इह अत्र लोके, हि निश्चित,

बोधपर्य्यन्तस्वाध्ययनविधि । (क) वेदाङ्गञ्च छन्द । तत-

त्रैवर्णिकानां त्रयो वर्णा ब्रह्मचर्यविद्रूपा तेषां ब्रह्मचर्यविद्यामित्यर्थ । (स्वार्थे ठञ) साङ्गवेदाध्ययनम षडङ्गषटकसमन्वितस्य वेदस्य विद्यते ज्ञायते लभ्यते वा अनेन धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयम इति वेद तस्य, अलौकिकपदार्थबोधनार्थं प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य , अत्र वेदलक्षणमाह ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य ,—"अनधिगताबाधितार्थबोधक शब्दो वेद" इति। तथा उक्तभाष्यधृतश्रुतिवाक्य यथा,—"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एत विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥" इति , शब्दचिन्तामणिकारोऽप्याह,—"शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमित्य-विषयकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम्" इत्याद्युक्तलक्षणात्मक स्येत्यर्थ, अध्ययन यथाविधि पाठ, "उपनीतस्तमध्यापयीत" इत्यादि श्रुत्या, "उपनीय गुरु शिष्य महाव्याहृतिपूर्वकम्। वेदमध्यापयेदेन शौचाचाराश्च शिक्षयेत् ॥" इति स्मृते , "वेदानेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तम । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तप परमिहोच्यते ॥ इहैव स नखाग्रेभ्य परम तप्यते तप । ऋच यो हि द्विजोऽधीते स्वाध्याय शक्तितोऽन्वहम ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयम ॥" इति मनूक्त्या तथा—"यज्ञाना तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम। वेद एव द्विजातीना नि श्रेयस्कर पर ॥" इति योगियाज्ञवल्क्योक्त्या , "धर्मशुद्धिमभीप्सुर्न वेदादन्यद्विहेप्यते। धर्मस्य कारण शुद्ध मिश्रमन्यत् प्रकीर्त्तितम्। अत स परमो धर्म यो वेदादवगम्यते ॥" इति व्यासोक्त्या , "ब्राह्मणेन निष्कारण षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य" इति श्रुतिवाक्यतश्च त्रैवर्णिकानामेव वेदाध्ययन विहित, विशेषतश्च ब्राह्मणानामिति बोध्यम्, तथा "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम ॥" इति मनूक्त्या च , तथा "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्य शरदि वैश्यम्" इति कमलाकरधृत-श्रुत्या च त्रैवर्णिकानामेव उपनीतत्वावगमात यथाविहितकालेषु विधिवदुपनीताना ब्रह्मचर्यविद्यां तत, आम्नायते कथ्यते, कर्त्तव्यतयोपदिश्यते इत्यर्थ । कियत्काल-मध्येतव्यमित्याह, अर्थेत्यादि।—अर्थावबोधपर्य्यन्त अर्थस्य प्रतिपाद्यवस्तुन य अवबोध सम्यक् परिज्ञान स एव पर्य्यन्त अवधि यस्य स तथोक्त, अध्ययनविधि अध्ययनस्य साङ्गवेदपाठस्य विधि "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यादिरूपविधान, तात्पर्य्यार्थस्य सम्यगवधारणमेवाध्ययनफलमित्यर्थ । अर्थज्ञानसहितस्य वेदाध्ययन स्यावश्यकर्त्तव्यत्वे प्रमाणम् ऋग्वेदभाष्ये मन्त्रद्वय यथा,—"स्थाणुरय भारहर.

स्तदध्ययनं विधिबोधितत्वादनुष्ठेयम्। (ख) अथ अनुष्टुभा

किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्। योऽर्थज्ञ एव सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा॥" "यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥" इति। एतयोर्माधवाचार्य्यकृता व्याख्या यथा—"अयं वेदमधीत्य अर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान् भारमेव हरति धारयति। स्थाणुरिति दृष्टान्तः, छिन्नशाखः शुष्कः वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते, स च यथा इन्धनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं, तथा केवलपाठकस्य प्राप्तत्वं न भवतीत्येतावदेव, न त्वनुष्ठान स्वर्गादिसिद्धिर्वाऽस्ति। किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते, लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते। किञ्च यत् वेदवाक्यमाचार्य्यात् गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनः उच्चार्यते तत् कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति, यथा अग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत्, तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात्" इति। तथा व्यासोऽप्याह,—"वेदस्याध्ययनं कार्य्यं धर्मशास्त्रस्य वाऽपि यत्। अजानताऽर्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा॥ यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम्। द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते॥" इति। मनुरपि,—"वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन्। इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मचर्याय कल्पते॥" इत्यादिभिः शास्त्रैः अर्थज्ञानसहितवेदाध्ययनं द्विजातीनां परमश्रेयस्करमित्यवगतम्।

(ख) कथं छन्दोऽध्येतव्यमित्याह, वेदेति।—छन्दः गायत्र्यादिकं, छादयति पुरुषस्य पापसम्बन्धं निवारयतीति छन्दः, तथा च सायनभाष्ये,—"पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द उच्यते, तच्च आरण्यकाण्डे समाम्नायते 'छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापकर्मणः' यद्वा,—'चीयमानाग्नि सन्तापस्याच्छादकत्वाच्च छन्दः' इति" (ऋ०१म०) वेदाङ्गं वेदानाम् ऋगादीनाम् अङ्गम् अवयवीभूतं, शिक्षादिषट्केष्वेवान्तर्भूतमित्यर्थः, तथा चोक्तं,—"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु॥" इति। तत्र शिक्षा स्वरवर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रं, कल्पः वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रं, व्याकरणं शब्दार्थव्युत्पत्तिकारं शास्त्रं, निरुक्तं पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थशास्त्रं, छन्दः गायत्र्यादिप्रभृतिच्छन्दोज्ञानशास्त्रं, ज्योतिषं कालपरिमाणज्ञापनार्थं शास्त्रम्। ततः अत एव, अस्य वेदाङ्गभूतत्वादेव इत्यर्थः, तदध्ययनं तेषां गायत्र्यादिच्छन्दसां सम्यगुपदेशविधायकानां शास्त्राणाम् अध्ययनं

यजति, बृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थान्वयायातमनुष्टुबादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत प्रत्यवायः श्रूयते । यथा,—"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स स्थाणु वर्च्छति, गर्त्तं वा पद्यते, प्रमीयते, वा पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति" इति छन्दोगब्राह्मणम् । तस्माच्छन्दःपरिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं सञ्ज्ञाः परिभाषते सूत्रकारः । (ग)

यथाविधि गुरोः सकाशात् पठनं, विधिबोधितत्वात् प्रोक्तविध्युपदिष्टत्वात्, अनुष्ठेयम् अवश्यमेव अनुष्ठातुमुचितमित्यर्थः, छन्दःशास्त्राध्ययनमन्तरेण साङ्गवेदाध्ययनविधिरनुष्ठितो न भवतीति भावः ।

(ग) छन्दसामवश्यज्ञातव्यत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति, अथेति ।—अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दोनिबद्धया ऋचा, यजति देवानर्चयति । बृहत्या बृहतीच्छन्दोमय्या ऋचा, गायति देवान् प्रीणयति । एवं गायत्र्या गायत्रीच्छन्दोमयेन मन्त्रेण, स्तौति देवानां स्तुतिवादं करोति । इत्येवमादिश्रवणात् वेदेषु छन्दसां परिज्ञानस्य एवंविधावश्यकत्वश्रुतेः, अनुष्टुबादिज्ञानम् अनुष्टुप्प्रभृतच्छन्दसां ज्ञानप्रयोजनमित्यर्थः, अर्थान्वयायातम् अर्थानां प्रतिपाद्यवस्तूनाम् अन्वयेन तात्पर्यार्थपर्य्यालोचनयैव आयातं प्राप्तं, फलबलाल्लब्धमित्यर्थः । किञ्च अपरञ्च, प्रत्युत वैपरीत्येन, छन्दसामपरिज्ञानात् छन्दोज्ञानराहित्ये सति, प्रत्यवायः अनिष्टोत्पादः, श्रूयते आम्नायते, वक्ष्यमाणेन वेदमार्गेणैतनेति शेषः । तदेव दर्शयति, यथेति ।—यो द्विजः, ह किल, वा एवार्थे, अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ऋषयः अतीतानागतवर्त्तमानार्थवेदिनः मन्त्रद्रष्टारः, तेषां समूहः आर्षेयाः, तथा च सायनभाष्ये,—"अतीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वम् । 'ऋषी गतौ' इति धातोः इन्प्रत्ययेन सिद्धम् । तथा च,—"युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥" इति । तथा योगियाज्ञवल्क्यः,—"येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन च । मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषिभावस्तदात्मकः ॥" इति च । छन्दांसि गायत्र्यादीनि,

"छादनाच्छन्द इत्युक्तं वाससो वाथ वा क्वत । आत्मा तु च्छादितो देवैर्मृत्युभीतैस्तु वै पुरा ॥ आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन च्छन्द इतीरितम् ॥" इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणा-न्यज्ञात्वेत्यर्थः, दैवतानि मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा, उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन,—"यस्य यस्य च मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते ॥" इति । देवताशब्दात् स्वार्थे अण् । तदुक्तं निरुक्ते,—"देवात्तलन्तात् स्वार्थे अण्, दैवतं पुन्नपुंसकम्" इति । तथा विनियोगः यत्कर्मार्थं ये मन्त्राः समुत्पन्नाः तत्कर्मणि तेषां प्रयोगः, यदुक्तं तत्रैव,—"पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेव तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥" इत्युक्तलक्षण इत्यर्थः । एते अविदिता अज्ञाता यत्र तथाविधेन, मन्त्रेण करणकेन, ब्राह्मणेन मन्त्रेतरवेदभागरूपेण, "निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणञ्चाभिधीयते ॥" इति याज्ञवल्क्योक्तमन्त्रार्थस्तुत्यादिलक्षणरूपेण सह इत्यर्थः, ब्राह्मणेन इत्यत्र सहार्थे तृतीया, न तु कर्त्तरि, एवञ्च ब्राह्मणेन सह आर्षादि चतुष्टयम्, अर्थात् ब्राह्मणादिपञ्चकम् इत्यर्थः, अविदित्वा यो याजयति अध्यापयति वा, उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन,—"आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च ॥" तथा "एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जप्यकालेष्वनुस्मरेत् । होमे वा मार्ज्जने यागे स्वाध्याये याजने तथा ॥" इति, अत्र पञ्चविध-मित्युक्त्या च ब्राह्मणसहितानामेवार्षादीनां चतुर्णां जपकाले स्मरणं सूचितम् । स याजकः गुरुश्च, स्थाणुं वृक्षादियोनिम्, ऋच्छति प्राप्नोति, वा अथवा, गर्त्तं नरकं, पद्यते प्राप्नोति, प्रमीयते वा वेदोक्तमायुर्न लभते, पापीयान् पापयुक्तो भवति, अस्य याजकस्य, छन्दांसि यातयामानि यातः प्राप्तः यामः फलोत्पत्तिविषये औदासीन्यं येषां तानि वीर्य्यहीनानि इत्यर्थः, तथा च यजुर्वेददीपधृतकात्यायनवाक्यं,—"द्रष्टार ऋषयः, स्मर्त्तारः परमेष्ठ्यादयः देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा, छन्दांसि गायत्र्यादीनि, एतानि अविदित्वा योऽधीते अनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वीर्य्यं यातयामं भवति अन्तराऽश्वगर्त्तं वा पद्यते स्थाणुं वच्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति" इति । तथा याज्ञवल्क्योऽप्याह,—"अविदित्वा तु यः कुर्य्यात् याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्यो ऽल्पाल्पफलं लभेत् ॥" इति । एतच्छ्रुतिमूलकं प्रमाणान्तरमपि दृश्यते, यथा सायन-भाष्यधृतम्,—"अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेत् जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्री इत्यनेन गुरुत्रय सञ्ज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारञ्च सञ्ज्ञात्वेन। ततश्चायमर्थ,—सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्ज्ञा परिभाष्यते। ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्टात् वक्ष्याम.। मप्रदेशा' "विद्युन्माला मौ गौ" (पि० सू० ६अ० ११सू०) इत्येवमादय। (घ)

प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥ इति। तथा वेदनविधिरपि स्मर्यते, यथा,—स्वरो वर्णोऽक्षर माला विनियोगोऽर्थ एव च। मन्त्र जिज्ञासमानेन वेदितव्य पदे पदे ॥" इति। तस्मात अनिष्टोत्पादादिश्रुते तथा वेदनविधानाच्चेत्यथ, छन्द परिज्ञान कर्त्तव्यम् अवश्यमेव कर्त्तुमुचितम्। तदर्थं छन्द परिज्ञानार्थम्, इद शास्त्र छन्द शास्त्रमेतत्, आरभ्यते प्रस्तूयते। तत्र अस्मिन् आरब्धव्ये छन्द शास्त्रे, सूत्रकार भगवान् पिङ्गलाचार्य्य, लघुना अल्पेन, उपायेन सङ्क्षेपत शास्त्रस्य परिसमाप्तये परिगृहीतन कौशलविशेषेण इत्यथ, शास्त्रावबोधसिद्धार्थम् अस्मिन् छन्द शास्त्रे सम्यक् ज्ञानलाभार्थं, सञ्ज्ञा सङ्केतविशेषान्, परिभाषते प्रस्तौति।

(घ) सूत्रेऽस्मिन् सञ्ज्ञिसञ्ज्ञारूपमशद्वयमस्ति, धी श्री स्त्री इत्यनेन यत गुरुत्रय प्रदर्शित तत् सञ्ज्ञित्वेन, सूत्रस्यावसानेऽवतिष्ठमान स्वरविरहित मकारञ्च सङ्केतितसञ्ज्ञात्वेन, तदेव दर्शयति, धीत्यादि।—तत्रभवान् महर्षिराचार्य्य स्वग्रन्थादौ ग्रन्थस्य निखिलकुशलप्रतिपादनार्थं माङ्गलिक मगण धीशब्दञ्च उपन्यस्तवान्। भूमिदैवतस्य मगणस्य माङ्गलिकत्वे प्रमाण यथा,—"क्षेम सर्वगुरुर्धत्ते मगणो भूमिदैवत" इति। अन्यच्च,—"मो भूमि श्रियमातनोति य जल वृद्धि र वह्निर्मृतिम्। सो वायु परदेशदूरगमन त व्योम शून्य फलम् ॥ ज सूर्य्यो रुजमादधाति विपुला भेन्दुर्यशो निर्मलम। नो नाकश्च सुखप्रद फलमिद प्राहुर्गणाना बुधा ॥" इति। किञ्च,—"पृथ्वी जलशिखिवायुगगन सूर्य्यचन्द्रमा नाक। प्रस्तारक्रमवशतो देवा ज्ञेया यथासङ्ख्यम् ॥" इति। एवमन्येषाञ्च गणाना देवतादिकमग्रे दर्शयिष्यमाणगणचक्रे द्रष्टव्यम्। वाणीभूषणेऽपि,—"म सम्पद वितनुते नगणो यशासि श्रेय करोति भगणो यगणो जयञ्च। देशाद्विवासयति सो रगणो निहन्ति राष्ट्र विनाशयति तगणोऽर्कहन्ता ॥" इति। गणशुद्धिमसङ्गादवर्णशुद्धिप्रयोजनमपि उच्यते,—"अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति" इति। तदुक्त

वरा सा य्॥ २॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसञ्ज्ञा परिभाष्यते।

भामहेन,—"अवर्णात सम्पत्तिर्भवति सुदिवर्णात धनक्षता-न्युवर्णादख्याति सुरमस-न्नवर्णात् ब-रहितात्। तथा स्रोच सौख्य ङ्ञ ण न म विहीनाक्षरगणात् प्रदादौ विन्यासादरबङ्हलपूर्वैर्वरहितात्॥" "क खा गो घश लक्ष्मी वितरति सुयशो ङस्तथा च सुख छ, प्रीति जो मित्रलाभ भयमरणकरौ झ् ञौ ट ठौ खेद-दुःखे। ड शोभा ढो विशोभा भ्रमणमथ च णस्स सुख थश युद्ध, दो ध सौख्य मुट न सुखभयमरणक्लेशदुःख पवर्गे॥ यो लक्ष्मीं रश्च दाह व्यसनमथ ल वौ श सुख षश्च खेद, स सौख्य हश्च खेद विलयमपि च ल क्ष समृद्धि करोति। सयुक्त चेह न स्यात् सुखमरणपटवर्णविन्यासयोग, पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम्॥" इति। अनुस्वारविसर्गयो फल पूर्वमिव ज्ञेयम्। लकारस्य च विदेशगमन धनहानिश्चेति बाढव्यम्। एव दुःखदारिद्र्यवाचका शब्दाद्यादौ न प्रयोज्या। देवतावाचकशब्दे तु गणविचारे अक्षरविचारे दोषाभाव। यदुक्त भामहेन,—"देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका। ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि च॥" इति। प्रमाणैरेतै वर्णगणविचारेऽत्र मङ्गलपूर्वकसम्पत्तिसुखावाप्ति सिद्धेति सुधीभिर्विचार्यम्। आदौ धौ शब्दस्य मगणस्य च निर्देशादेतत् प्रयोजनान्तर-मपि दर्शितम्। धीश्यादिसूत्रेण सर्वगुरुर्मगण इति प्रतिपादयति, त्रत इति। —सर्वगुरो दीर्घात्मकस्य, त्रिकस्य वर्णत्रयस्य, मसञ्ज्ञा मरूपसङ्केतविशेष, परि भाष्यते स्वीक्रियते, सूत्रेऽस्मिन् ग्रन्थकर्ता इति शेष। शास्त्रेऽस्मिन् गणाना लघुगुरुभेदतया द्वैविध्यमभिहित, "न समुद्रा गण" (पि० सू० ४अ० १२सू०) इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रेषु गणानामभिधास्यमानत्वादेतेषा सूत्राणा वर्णगणप्रत्यायकत्व मवगन्तव्यम्। वर्णगणाश्च सरल वक्ररेखात्मकत्वेन (-⏑) वर्णाना ह्रस्वदीर्घत्व-माविष्कुर्वाणा वर्तन्ते। धौ श्री स्त्रीत्यनेन किं गुरुत्रयप्रदर्शनमेव फलमथवा अर्थबोधादिरूपप्रयोजनान्तरमप्यस्तीति दर्शयन्नाह, श्यादीनामित्यादि।—उपरिष्टात् "अष्टौ वसव" (पि० सू० १अ० १५सू०) इति सूत्रस्य व्याख्यानानन्तरमित्यर्थ। अत्र एकस्मिन्नेव सूत्रे सूत्रकार सोदाहरणं सङ्केतमभिहितवानिति बोद्धव्यम्। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि। दीर्घात्मकत्रिवर्णस्य मसञ्ज्ञाविधानप्रयोजन प्रतिपादयति, मेति।—विद्युन्मालाया मगणोल्लेखादित्यभिप्राय। एव भुजङ्गप्रयातादौ यगणादीना-मुल्लेखात् तानि तानि छन्दांसि तेषा प्रदेशोऽवगन्तव्य।

यप्रदेशा. "भुजङ्गप्रयातं य" (पि० सू० ६अ० ४३ सू०) इत्येवमादयः। (ङ)

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसञ्ज्ञा परिभाष्यते। रप्रदेशा' "स्रग्विणी रः" (पि० सू० ६अ० ४४सू०) इत्येवमादयः।

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससञ्ज्ञा परिभाष्यते। सप्रदेशाः "तोटकं स" (पि० सू० ६अ० ३७सू०) इत्येवमादय'।

सा ते क्व त् ॥५ ॥

सा ते क्व इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तसञ्ज्ञा परिभाष्यते। तप्रदेशाः "तनुमध्या त्यौ" (पि० सू० ६अ० ७सू०) इत्येवमादय ।

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसञ्ज्ञा परिभाष्यते। जप्रदेशाः "कुमारललिता ज्सौ ग्" (पि० सू० ६अ० ८सू०) इत्येवमादय ।

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसञ्ज्ञा परिभाष्यते। भप्रदेशा "चित्रपदा भौ गौ" (पि० सू० ६अ० १०सू०) इत्येवमादयः।

(ङ) शास्त्रादौ मगणस्वरूपमभिधाय प्रस्तारक्रमेण गणान्निर्दिशन् यगण स्वरूप दर्शयितु सूत्रान्तरमवतारयति, वदेति।—अत्रापि पूर्वसूत्रवत् व्य

न ह्रस न्॥ ८॥

न ह्रस इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नमज्ञा परिभाष्यते। नप्रदेशा "दण्डको नौ र:" (पि० सू० ७अ० ३३सू०) इत्येवमादयः। (च)

ग्लौ॥ ९॥

ग्-ग्रहणं ह्रस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम्। तस्य लकारसंज्ञा भवति। ल शब्दश्च लघुवाचक। तेन ह्रस्वमक्षरं लघुमञ्ज्ञ

एव यथा। एवमुत्तरसूत्रस्यापि बोद्धव्यम्। आद्यौ लघू अनन्तरं द्वौ च गुरू इत्यत्र वर्णात्मकस्य यगण इति संज्ञा इति निष्कर्ष।

(च) इदानीं रगणादीनां स्वरूपं दर्शयति, वेत्यादि।—एतत्सूत्रमारभ्य "न ह्रस न्" इत्यन्तसूत्रं पूर्वोक्तसूत्रवदवरीत्या व्याख्येयं, टिप्पन्यामपि स्फुटमेव विवृतम्। तथा हि "का गुहा र्" इत्यनेन आद्यन्तौ गुरू मध्यश्च लघु एवं त्रिकस्य रगण इति संज्ञा। "वसुधा स्" इत्यनेन च लघुद्वयात् परं गुरुरेकश्चेद्भवति तदा सगण। "सा ते क्व त्" इत्यनेन च गुरुद्वयात् परं लघुरेकः स्याच्चेत्तदा तगण। "कदा स ज्" इत्यनेन आद्यन्तौ लघू मध्यश्च गुरु एवं त्रिकेण जगण। "किं वद भ्" इत्यनेन एकगुरोरनन्तरं लघुद्वयञ्चेत् भगण। "न ह्रस न्" इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नगण इति संज्ञा व्यवस्थिता इत्यभिप्राय। "धी श्री स्त्री म्" इत्युपक्रम्य "न ह्रस न्" इत्यन्तानामुदाहरणत्वेन दर्शितानां त्रिकाणां त्रिकाणामथान्तु "अष्टौ वसवः" (पि० सू० १अ० १५सू०) इति वक्ष्यमाणसूत्रे दर्शयिष्यन्ते। प्रस्तारक्रम वक्ष्यते, गणानां स्वरूपादिकञ्च गणचक्रे ज्ञातव्यम्। तथा हि त्र्यक्षरवृत्तस्य भेदाः कति किंस्वरूपा वा ते इति परिज्ञानार्थं प्रथमं गुरुत्रयं (⏑ ⏑ ⏑) विन्यस्य यावत् सर्वलघु गणो भवेत् तावत् प्रथमगुरोरधः लघु न्यस्य परत्र गुरुद्वयाध गुरुद्वयं विन्यसेत्, तेन चैव (- ⏑ ⏑) यगण इति सिद्धम्। एवं चक्रप्रदर्शितदिशा रगणादीनामपि पुनः पुनः गुरुलघुविन्यासं कुर्यात्। ततश्च प्रस्तारविधिना निष्पन्नानामेवमष्टकोष्ठायामष्टसङ्ख्यात्वेन त्र्यक्षरं वृत्तमष्टविधमिति सिद्धम्। तेषां लघुगुरुपरिज्ञानञ्च गणदर्शनादवगन्तव्यम्।

भवतीत्यर्थ' सम्पद्यते। लप्रदेशा "ल' समुद्रा गण"(पि० सू० ४अ० १३सू०) इत्येवमादय । (क)

गणचक्रम् ।

गणनाम	गणस्वरूपम्	गणदेवता	गणफलम
मगण	ᴗ ᴗ ᴗ	भूमि	श्री
यगण	- ᴗ ᴗ	जलम्	वृद्धि
रगण	ᴗ - ᴗ	वह्नि	मृति
सगण	- - ᴗ	वायु	दूरगमनम्
तगण	ᴗ ᴗ -	व्योम	शून्यम
जगण	- ᴗ -	सूर्य्य	रोग
भगण	ᴗ - -	चन्द्र	यश
नगण	- - -	नाक	सुखम्

(क) एव पूर्वोक्तसूत्रसमूहेन महर्षि "वसवस्त्रिका" (पि० सू० ८अ० २३सू०) इति वक्ष्यमाणसूत्रनिद्दिष्ट गणाष्टक मिर्द्दिश्य लघुपरिज्ञानार्थं सूत्रान्तर मवतारयति,—ग्ट लीति। पूर्वसूत्रेषु गणाना विकल्पत्वात अत्र ग्ट इत्येकाक्षर ह्रस्वैकाक्षरस्योपलक्षणमित्याह, ग्ट ग्रहणमिति।—ग्ट इत्यनेनोपलक्षित ह्रस्वमक्षर ल पदसिद्ध लघुसञ्ज्ञ भवतीत्यर्थ। "ग्ट इत्यनेनोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य लसञ्ज्ञा परिभाष्यते" इति पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते। ह्रस्ववर्णस्य लघुसञ्ज्ञा तु महर्षिणा पाणिनिनाऽपि "ह्रस्व लघु" (१।४।१० पा०) इति सूत्र विधाय अङ्गीकृता। लसञ्ज्ञाप्रयोजनमभिधत्ते, ल प्रदेशा इति।—"ल समुद्रा गण" इत्यादि-सूत्रोक्ता एव विषया लपरिभाषाया इत्यर्थ। तत्र हि आर्य्यालक्षणसिद्ध्यर्थं गणसञ्ज्ञा कृता। अस्याख्या तत्रैव द्रष्टव्य.।

गन्ते ॥ १० ॥

ग इ ग्रहणमनुवर्त्तते। ग-शब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते। ग् इति प्रथमाक्षर-प्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम्। ननु समानीगीत्यार्य्यादीनां पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते? नैष दोषः। सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम्। तच्च लकारश्रुत्याऽपवादेन बाध्यते। यथा,—"ग्लिति समानी" (पि० सू० ५अ० ६सू०) "गीत्यार्य्या लः" (पि० सू० ४अ० ४८सू०) इत्यादौ, सामान्यस्य विशेषेण बाधः कस्य न सम्मतः? तस्मात् अचोद्यमेतत्। केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थित-विभाषया व्याचक्षते, प्रमाण्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव, समान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति; तदनुपपन्नम्, विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः। (ज) ननु केनाप्युक्तं,—"वा पादान्ते गुरु इति

(ज) पादान्तस्थितस्य लघोरपि गुरुसञ्ज्ञामतिदिशति, गन्ते इति।—ग इ ग्रहणमनुवर्त्तते "ग ल" इति सूत्रात् इति शेषः, "सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयं सर्वत्र" इति नियमादिति भावः। ग शब्दोपलक्षितस्य ग-रूपोदा-हरणेन परिचायितस्य पादान्ते श्लोकचतुर्भागान्यतरभागस्यावसाने वर्त्तमानस्य स्थितस्य, ह्रस्वाक्षरस्य गुरुसञ्ज्ञा अतिदिश्यते विधीयते। ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरु इति शब्दस्य गात्मकप्रथमाक्षररूपावयवेन, गुरुशब्दस्य गुरुसङ्केतस्य ग्रहणं, गशब्दो गुरुत्वबोधक इति भावः। पादान्तलघौ सर्वत्र गुरुत्वादर्शनात् कथमेतादृशो नियम इत्याह, नन्विति।—समानीगीत्यार्य्यादीनां समान्याः "ग्लिति समानी" इति लक्षणलक्षितस्य केवलगकारलकाराभ्यां समासस्य अष्टाक्षर-वृत्तभेदस्य, तथा गीत्यार्य्यायाः "गीत्यार्य्या लः" इति लक्षणलक्षितस्य षोडश लकारनिबद्धस्य जातिभेदस्य च, तथा एवंविधानामन्येषाञ्च वृत्तानामित्यर्थः, पादान्तस्थस्य ह्रस्वस्य गुरुसञ्ज्ञा न दृश्यते, उभयत्रापि पादान्तवर्णानां तत्तल्लक्षणेन लघुत्व-नियमनादित्यभिप्रायः। सूत्रे पादान्तस्थह्रस्वस्य गुरुत्वसञ्ज्ञाबोधे, कथं समान्यादिषु

गुरुत्वम्।" सत्यमुक्तं, दुरुक्तं हि तत्, "वाऽन्ते गुरु इति प्रोक्तं येस्तु श्वेतपटादिभि.। उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तैर्नावधारित:॥" इत्युक्ते. इच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्च नोपपद्यते। कस्येच्छया? किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा? न तावदाद्य: पक्ष, सूत्रेष्वदर्शनात्। नापि द्वितीय, कवेरपीच्छाया व्यवस्थाऽभावात्, को जानाति कस्य कीदृशीच्छेति। (झ) अन्ये त्वाहु,—

पादान्तस्थस्य लघुत्वमित्यत आह, नैष इति।—एष पूर्वोक्तरूप गुरुत्वाभाव दोष न, सम्भवतीति शेष। कथमेतन्न सम्भवति तदेवाह, सर्वत्रेति।—सर्वत्र सर्वस्मिन् स्थले, पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वम् उत्सर्गसिद्ध सामान्यतया प्राप्त, तच्च गुरुत्वञ्च लकारस्तुत्या "ल्लिति समानी" "गीत्याव्या ल" इत्यादिसूत्रे ल कारस्य विशेषोपदेशवशादेवेत्यर्थ, अपवादेन प्रोक्तसूत्रे ल कारस्य विशेषवचनेन, बाध्यते निराक्रियते। सामान्यस्य सामान्यशास्त्रस्य, विशेषेण विशेषशास्त्रेण, बाध सर्वैगतत्वहानि, कस्य न सम्मत अपि तु सवस्यैवेत्यर्थ, "सामान्यकार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्बली" इति वचनात तस्य तु विशेषशास्त्रेतर परत्वमिति भाव। बाधश्चात्र यत्र यदवगाहित्व तत्र तदभावावगाहित्वरूप, न तु समानप्रकारकतया अत्र निवेश इति बोध्यम्। एवञ्च पादान्तस्थह्रस्वस्य गुरुत्व बाधक विना भाव्य बाधकसत्त्वे तु न इति तात्पर्यार्थ। तस्मात अत एव एतत् अचोद्य कथञ्चितुमशक्यमित्यर्थ। "कुचोद्यम्" "अनोद्यम्" इति पाठेऽपि तथैवार्थ। केचित पण्डिता व्यवस्थितविभाषया विकल्पव्यवस्थया इद गन्ते इति सूत्र व्याचक्षते व्याख्या कुर्वन्ति। कीदृशी व्यवस्था तामेवाह, प्रमाण्यादीनामिति।—प्रमाण्यादीना "ल्लाति प्रमाणी" (पि० सू० ५अ० ७सू०) इत्युक्तलक्षणकवृत्तविशेषाणाम् अन्ते गुरुत्व पादान्ते गुरुत्वमेव तथा समान्यादीनाम् अन्ते सर्वदैव लघुत्वमेव, भवतीति शेष, तत्र गुरुत्वनियमाभावादिति भाव। शेषाणा तद्व्यतिरिक्ताना वृत्तानाम् इच्छया काव्यरचयितुरभिप्रायानुसारेण गुरुत्व लघुत्वञ्च भवति। तदनुपपन्नम् एवविध व्याख्यानमयुक्तम। कथ तदनुपपन्न तदेव स्फुटयति, विकल्पस्येति।—विकल्पस्य विभाषाविधानस्य, अप्रस्तुतत्वात अप्रस्तावितत्वात् कस्य विकल्पस्य व्यवस्था विधानम्, विकल्पस्याप्राकरणिकत्वादेव तद्व्यवस्था अत्र न युक्ता, सर्वत्र हि प्रकरणलब्धानामेव व्यवस्था दृश्यते इह तु न तथेति भाव।

(झ) इदानी मतान्तरमाह, नन्विति।—केनापि जैनविशेषेण, पादान्ते अनु-

वर्त्तमानं लघु, गुरु वा, भवेदिति शेष, लघ्वपेक्षिते लघुकार्य्ये गुरावपेक्षिते गुरुकार्य्यं करोतीत्यर्थ। इति उक्तनियमेन गुरुत्व, पादान्तस्येति शेष। मतमिदं दूषयति, सत्यमिति।—पादान्ते गुरु इति यदुक्तं तत् सत्यम्, किन्तु टक्क वा इति पद दृष्टमुक्त, नैतत् पाक्षिक, किन्तु अपवादविषयादितरत्र इति बोध्यम्, सर्वत्रैव पाक्षिकत्वाभिप्रायेण तैर्यदेतदुक्त तदसमीचीनमेव इत्यभिप्राय। तदेवोपपादयति, वान्ते इति।—यैस्तु श्वेतपटादिभि, जैनविशेष, अन्ते पादान्ते, वा विकल्पेन, गुरु भवति सर्वत्रेति शेष, इति प्रोक्त कथित, तैस्तु उत्सर्गस्य सामान्यशास्त्रस्य, अपवादेन विशेषशास्त्रेण, बाध सवयतत्वक्रास, तस्य विशेषशास्त्रात व्यतिरिक्तविषयकत्वम् इति यावत, न अवधारित न निश्चित, प्रणिधानेन तैर्न दृष्ट इत्यर्थ। श्वेतपटादिभि इत्यत्र आदिशब्दात् प्राकृतपिङ्गलश्रुतबोधवृत्तरत्नाकरकारादीनां ग्रहणम्। तथा च प्राकृतपिङ्गले,—"दीर्घ सयुक्तपर बिन्दुयुत पातितश्च चरणान्ते। स गुरुर्वक्रो द्विमात्रोऽन्यो लघुर्भवति शुद्ध एककल ॥" इति। व्याख्यातञ्च—चरणान्ते पादान्ते पातित वा गुरुरिति। अत्र विकल्पार्थ चकार। एवं श्रुतबोधेऽपि,—"विज्ञेयमक्षर गुरु पादान्तस्थ विकल्पेन" इति। तथा केदारभट्टेनापि,—"सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च य। वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजु ॥" इति। अस्याश्च नारायणभट्टसम्मतो यथा,—"असौ वर्ण ग् गुरुर्ज्ञेय। कोऽसावित्यपेक्षायामाह, सानुस्वार इति।—अनुस्वारेण युक्त अं कम् इत्यादि, विसर्गान्त अः कः इत्यादि, दीर्घ आकार इत्यादि इद प्लुतस्याप्युपलक्षणम्। युक्तपर युक्त सयुक्त पर यस्य स सयोगे परभूते य पूर्व सोऽपि गुरुरित्यर्थ। यथा विष्णुरित्यादौ विशब्दादि पादान्ते श्लोकचरणान्ते अनुवर्त्तमानो लघुर्गुरुर्वा भवति, लघ्वपेक्षिते लघुकार्य्यं गुर्वपेक्षिते गुरुकार्य्यं करोतीत्यर्थ। अयञ्च व्यवस्थितविकल्प, तेन "अथ वासवस्य वचनेन" इत्यादौ उद्गतादिपादान्तस्य लघुतैव। "तस्मा खुरन्यासपवित्रपांशुम्" इत्यादौ च गुरुतैव। अन्य पूर्वोक्तेभ्य सानुस्वारादिभ्य अन्य ल् लघ। कोऽसावन्य? मात्रिक मात्राकप, एतेन गुरोर्द्विमात्रत्वमुक्त भवति" इति। स च गुरु वक्रप्रस्ताररेखाऽङ्कनसमये नागदन्तसमाकार वक्ररेख (ऽ) लेख्य, लघश्च ऋजु सरलरेखाकार (।) कार्य्य। तथा चोक्त वाणीभूषणे,—"गुरुस्तु द्विकल प्रोक्त नागदन्तसमाकृति। लघुसदन्य शुद्धोऽसावेकमात्र प्रकीर्त्तित ॥" इति। पादान्तलघोर्वैकल्पिकगुरुत्वविधाने दोष प्रदर्श्य शेषाणामिच्छया इति यदुक्त तदप्यनुपपन्नमिति दर्शयति, इच्छयेति।—इत्युक्ते एवविधवचनस्य सत्त्वात् इच्छया

"ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य पाणिनिना गुरुसञ्ज्ञा न कृता। तेनोक्तं,—"संयोगे गुरु" (१।४।११ पा०) "दीर्घञ्च" (१।४।१२ पा०) इति। नायं सयोगादिर्न च दीर्घं। तस्मात् 'गन्ते' इति सूत्रमयुक्तम्।" अत्रोच्यते,—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता। "गुरोश्च हल." (३।३।१०३ पा०) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् कुण्डा हुण्डेत्यादौ, ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादिषु "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" (३।१।३६ पा०) इति सूत्रेणाम्-प्रत्ययश्च। पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति। किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वन घट' सम्पदित्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावताऽन्यैरपि न कर्त्तव्या? तस्मात् सूत्रमिद "गन्ते" इति। गप्रदेशा "गावन्त आपीड" (पि० सू० ५अ० २१ सू०) इत्येवमादय। (ज)

गुरुत्व लघुत्वञ्च नोपपद्यते, कस्येच्छा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् इति भाव। एतेन पादान्तलघोर्गुरुत्वम् उत्सर्गसिद्धम अपवादविषयादतरच, न तु वैकल्पिकमिति वृत्तिकाराभिप्राय, परन्तु मतमेतत नारायणभट्टादिभि दूषित न सत्सम्मतञ्च इति। द्वितीयचतुर्थपादविषय ह्येतत वसन्ततिलकादौ दीर्घे छन्दसि तु केवल प्रथमतृतीय-पादविषयमिति आलङ्कारिका।

(ज) इदानीं मतान्तरमुपन्यस्यति,—अन्ये त्विति। किमिति तदेवाह,—नन्विति। तेन कस्य गुरुसञ्ज्ञा कृता? इत्याह, तेनेति।—"सयोगे गुरु" "दीर्घञ्च" इति सूत्रद्वयम्। अनयोरर्थ —सयोगे परे ह्रस्वमक्षर गुरुसञ्ज्ञ भवति, यथा—कुण्डा शिक्षा इत्यादि। दीर्घञ्चाक्षर गुरुसञ्ज्ञ भवति, यथा—ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्यादि। अय पादान्तस्थह्रस्व। तस्मात् पाणिनिमतविरुद्धत्वात्। अत्रोच्यते दूषण-स्यैतस्य उद्धार क्रियते। पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं व्याकरणस्योद्देश्यसाध नाय, स्वप्रयोजनानुसारेण तेन गुरुसञ्ज्ञा विहिता, एतद्व्यतिरिक्तस्थले गुरुसञ्ज्ञा न भवति इति तु नोक्तमिति भाव। तत्प्रयोजनमेव दर्शयति, गुरोश्चेति।—"गुरोश्च हल" इति सूत्रे हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् तत स्त्रियामकार प्रत्ययो भवति, इत्यनेन कुण्डा हुण्डा इत्यादौ अ प्रत्ययविधानार्थं, तथा "इजादेश्च

संयोगादि गुरुः ॥ ११ ॥

ग्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम्। ग्र आदिर्येषां ते ग्रादयः। आदिपदेन विसर्ज्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणम्। ग्रादयः परे यस्मात् स ग्रादिपरः। ततश्चाय सूत्रार्थः,—व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ह्रस्वस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञाऽतिदिश्यते। (ट)

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते। हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थम्। ततश्चाय सूत्रार्थः,—द्विमात्रस्य दीर्घस्य गसंज्ञा क्रियते। (ठ)

गुरुमतोऽनृच्छः” इत्यादियो धातुगुरुमान् ऋच्छतिवर्जितः तस्मात् लिटि परे आम् प्रत्ययो भवति ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्यादौ “ईह चेष्टायाम” “ऊह वितर्के” इति धातौ लिटि आम् विधानार्थमेव पाणिनिना गुरुसंज्ञा कृता इति बोद्धव्यम्। प्रयोजनाभावात पाणिनिना लघोर्गुरुत्वविधान न कृतमित्येवाह, पादान्ते इति।—प्रयोजनमेव नास्ति, स्वग्रन्थस्य श्लोकरूपत्वाभावात इत्याशय। पक्षान्तर दर्शयितुमाह, किञ्चेति।—अनुस्वारादिपूर्वस्य अनुस्वारविसर्ज्जनीयप्रभृतीना प्राग्वर्त्तिन वर्णस्य, आदिपदात विसर्ज्जनीय हलादेर्ग्रहणम्। किमित्यादि।—एतावता कारणेन किमन्यैरपि स्वप्रयोजनानुसारत गुरुसंज्ञा न कर्तुं शक्यते इति तात्पर्य्यम्। तस्मात स्वप्रयोजनानुसारेण परिभाषाया कर्त्तुं शक्यत्वादेव इत्यर्थ। इदानीं गसंज्ञाया प्रयोजन प्रदर्श्यते गप्रदेशा इति।—गावन्त आपीड इत्येव मादय आपीडनामके वृत्तभेदे अवसाने गद्वयस्य विधानात। अत्र पदचतुरूर्द्ध्वरूपवृत्त भेदान्तर्निहितस्य आपीडस्य प्रतिपादनेन अवसानवर्णद्वयव्यतिरिक्ताना वर्णाना ह्रस्व स्वरवत्त्व वेदितव्यम्, तस्य पदचतुरूर्द्ध्वनामकवृत्तस्य प्रकारभेदत्वेन “गावन्त आपीड” इति सूत्रे वृत्तिकारेण व्याख्यातत्वात्।

(ट) ग्रादीति।—व्यञ्जनसंयोगस्य संयुक्तव्यञ्जनवर्णमात्रस्य उपलक्षण स्वस्य स्वेतरस्य च अजहत्स्वार्थया लक्षणया बोधकशब्द, एतेन संयुक्तवर्णानामनुस्वार विसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानाञ्च पूर्वस्थित लघुरपि गुरुसंज्ञात्वेनातिदिश्यते।

(ठ) हे इति।—ग इत्यनुवर्त्तते, “गन्ते” इति सूत्रादिति शेष। द्विमात्रोप

लौ सः ॥ १३ ॥

स इति ग-कारस्य परामर्शः । स ग-कारो द्विमात्रो द्वौ लघू कृत्वा गणयितव्यः । (ड)

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यत्र विशेषान्तरं न श्रूयते तत्र ग्लावित्युपतिष्ठते । "गायत्र्या वसवः" (पि० सू० ३अ०३सू०) इत्येवमादिवत् प्लुतेनेह व्यवहारो नास्ति । (ढ)

लक्षणार्थं द्वे मात्रे यस्य तस्य उपलक्षणार्थं लक्षणया शक्त्या सूत्रोपात्तौ द्वे शब्दः द्विमात्रतां बोधयतीत्यर्थः, एतेन मात्रावृत्ते द्विमात्रस्य अक्षरस्य गुरुसंज्ञा विहिता तथा अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामपि द्विमात्रत्वात् गुरुत्वमिति प्रतिपादितम् ।

(ड) लौ इति ।—तच्छब्दनिष्पन्नस्य स शब्दस्य पूर्ववस्तुपरामर्शित्वादत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन पूर्वतो गकारः अनुवर्त्तनीय इत्याह,—ग कारस्येति । स ग कारः गुरुः द्विमात्रः मात्राद्वयात्मकः, मात्रावृत्ते द्वौ लघू कृत्वा गणयितव्यः, एकस्मिन् गुरौ द्वे मात्रे भवतः इति भावः । मात्रावृत्तपरिज्ञानार्थं तथा "गन्ता द्विर्वसवो" (पि० सू० ४अ० ४२सू०) इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे लघुद्वयमेलनेन एकगुरुत्वविधानार्थं चेदमवगन्तव्यम् ।

(ढ) ग्लौ इति ।—आशास्त्रपरिसमाप्तेः छन्दःशास्त्रपरिसमाप्तिं यावत् । ग्लौ गश्च लश्च तौ, पूर्वोक्तौ गुरुलघू इत्यर्थः, इतः परमस्मिन् शास्त्रे यत्र विशेषविधिर्नास्ति तत्र ग्लौ इति अधिकृतौ वेदितव्यौ । "गायत्र्या वसवः" इत्येवमादिवत् इत्यादि-वैदिकच्छन्दःसूत्रेषु इव इह अस्मिन् छन्दःशास्त्रे प्लुतेन त्रिमात्रस्वरेण व्यवहारो नास्ति, वैदिकच्छन्दसां स्वरगतगुरुलघुव्यवस्था यथा नास्ति तथा इहापि प्लुतेन व्यवहारः नास्तीत्यभिप्रायः । प्रयोजनमस्य "आसुरी पञ्चदश" (पि० सू० २अ० ४सू०) इत्यत्र हलायुधेन दर्शितं यथा,—"तानि चाक्षराणि ग्लौ इत्यधिकारात् गुरूणि लघूनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि" इति । आसुरीगायत्र्याः पञ्चदशाक्षरा-त्मकत्वस्यैवाभिहितत्वाल्लघुगुरुविधानाभावः, ततश्च विशेषविधानमन्तरेणास्य सूत्रस्याव-सर इति भावः । एतेन गुरुलघुव्यवस्थायाः क्वचित् स्वप्रयत्नोच्चारणपरत्वं क्वचित्

पाक्षिकत्वञ्च सूचितम्। केचिदत्र "प्रह्रे वा" इति सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु हलायुधेन प्रत्याख्यातमिति नास्माभिरपि तत्र प्रदर्शितम्; तथाऽपि बहुषु कविप्रयोगेषु छन्दोग्रन्थेषु च गुर्वक्षरस्य लघुत्वेनोदाहरणदर्शनात् ग्लौ इति सूत्रं प्रह्रे वा इति सूत्रस्य उपलक्षणत्वेनावश्यमेव स्वीकरणीयमिति सुधीभिर्विभाव्यम्। तथा चोक्तं छन्दोमञ्जर्य्यां,—"प्रह्रे वेति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायकं सूत्रम्" इति। प्रशब्दे ह्रशब्दे च परे पूर्ववर्णस्य लघुता स्यादित्यभिप्रायः। तथा प्राकृतपिङ्गलेऽपि,—"कत्थवि संजुत्तपरो बण्णो लहु होइ दंसणेण जहा। परिह्लसइ चित्तधिज्जं तरुणिकडक्खम्मि णिब्बुत्तम्॥" इति। अस्य संस्कृतं यथा—"कुत्रापि संयुक्तपरो वर्णो लघुर्भवति दर्शनेन यथा। परिस्खलति चित्तधैर्य्यं तरुणीकटाक्षे निर्वृत्तम्॥" इति। कुत्रचित् स्थले दर्शनेन लक्ष्यानुरोधेन संयुक्तः परो यस्य तादृशः पूर्वो वर्णः लघुरेव भवति। तरुणीकटाक्षे सम्पन्नं चित्तधैर्य्यं परिस्खलति। अत्र 'ह्र' इत्यस्य संयुक्तपरस्यापेक्षया पूर्वस्य 'रि' इति गुरोर्लघुत्वम् इति चास्यार्थः। अन्यच्च तत्रैव,—"इहिकारा बिंदुजुआ ए-ओ सुद्धा अ वण्णमिलिआ वि लहू। र-ह वंजणसंजोए परे असेसं पि सविहासम्॥" इति। अस्य संस्कृतं यथा,—"इकारहिकारौ विन्दुयुतौ ए-ओ शुद्धौ च वर्णमिलितावपि लघू। रेफहकारौ व्यञ्जनसंयोगे परे अशेषमपि सविभाषम्॥" इति। अस्य व्याख्या यथा—इकारहिकारौ विन्दुयुतौ तथा एकारौकारौ च शुद्धौ एकलौ वर्णमिलितौ च तथैव रेफहकारावपि व्यञ्जनेन सह संयुक्ता अपि सर्वे गुरवोऽपि विकल्पेन क्वचिल्लघवो भवन्तीत्यर्थः। तथा वाणीभूषणे,—"संयुक्तपूर्वोऽपि लघुः क्वचित् स्यात् वर्णस्तु प्रह्रादिगतो विभाषा। ए-ओ क्वचित् प्राकृतके लघू स्तः इही तथा बिन्दुयुतौ पठित्वा॥" इति। एवं छन्दोदीपके,—"सानुस्वारश्च दीर्घश्च सविसर्गो गुरुर्भवेत्। वर्णः संयोगपूर्वश्च वा प्रह्रेऽपि तथा मतः॥" इति। तथा च कुमारसम्भवे,—"गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" इत्यत्र प्रशब्दे परे तकारस्य, तथा "प्राप्य नाभिह्रदमज्जनमाशु" "तव ह्रियाऽपह्रियो मम ह्रीरभूत्" इत्यादौ च ह्रशब्दे परे भ-व-प-मकाराणां लघुता दृष्टा। प्र-ह्रसंयोगपूर्वस्थितस्य वैकल्पिकलघुत्वं चन्द्रशेखरेणाप्युक्तं यथा,—"रेफहकारव्यञ्जनसंयोगात् पूर्वं संस्थितस्य भवेत्। वैकल्पिकं लघुत्वं वर्णस्योदाहरन्ति विद्वांसः॥ जयति प्रदीपितकामो मम मानसह्रदनिमज्जनान्नित्यम्॥" इति। अत्र "जयति" "मानस" इत्यत्र ति-स-इत्येतयोः प्र-ह्रसंयोगात् पूर्वयोरपि लघुत्वं यथाऽवस्थितं, तेन आर्य्याया गणो भङ्गो न स्यात्। एवं "झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ कान्ते!" इति शृङ्गारतिलकश्लोकेऽपि न छन्दोभङ्गप्रसङ्गः इति। अन्ये तु "संयोगमात्रे परभूते लघुत्वम्

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमाने अष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघुस्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते। लौकिकप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थमिदं सूत्रम्। तेन चतुर्णां समुद्रा पञ्चानामिन्द्रियाणि इत्येवमादय सञ्ज्ञाविशेषा लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्या.। इतिकारोऽध्यायसमाप्तिसूचक'। (ण)

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजन वर्ण्यते—अध्ययनाद्धीर्भवति। यस्य धीस्तस्य श्री, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूते। यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य। "वरा सा" (पि० सू० १अ० २सू०) इत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायाना बुद्धेरुपायस्य माहात्म्य दर्शयति। तथा चोक्तम्,—

"अर्द्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाग्रायासभीरव।
सर्वाङ्गीणपरिक्लेशमबुधा कर्म कुर्वते॥"

अतीवप्रयत्नतया" इत्याहु। अत एव सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्त,—"यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम्। न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरय॥" इति। तथा च रामायणे,—"कृताश्च कृतार्थाना मित्राणा न भवन्ति ये। तान्मृतानपि क्रव्यादा कृतघ्नान्नोपभुञ्जते॥" इति। तीव्रप्रयत्ने तु गुरुतैव "अथ प्रजानामधिप प्रभाते" इत्यादौ। एव प्राकृतपिङ्गलेऽपि,—"जइ दीहो विअ वण्णो लहु जीहा पढइ सो वि लहू। वण्णो वि तुरिअपढिओ दोत्तिण्णि वि एक्क जाणेहु॥" इति। सस्कृत यथा,—"यदि दीर्घमपि वर्ण लघु जिह्वा पठति सोऽपि लघु। वर्णौ (वर्णा) अपि त्वरितपठितौ द्वौ वयो वा एक जानीत॥" इति। अस्यार्थ यथा—यदि दीर्घमपि गुरुमपि वर्ण लघु कृत्वा जिह्वा पठति तदा त वर्ण लघु जानीत। किञ्च वर्णौ त्वरितपठितौ (वर्णा त्वरितपठिता वा) द्वौ वा त्रयो वा एक एव वर्ण इति जानीत इति।

(ण) लघुगुरुसञ्ज्ञालक्षणान्यभिधाय साम्प्रत लोकव्यवहारतो वस्वादिसाङ्केतिकवर्णबोधाय सञ्ज्ञान्तरमाह,—अष्टाविति। लौकिकेभ्य इति।—यथा लोके चन्द्रपदार्थस्यैकत्वात चन्द्रशब्द एकसङ्ख्याया पक्षशब्द द्विसङ्ख्याया समुद्रशब्द चतु सङ्ख्याया वर्त्तते तथा वसुशब्दोऽपि अष्टसङ्ख्यायामित्यभिप्राय। वह्नि वेद शर ऋतु ऋषिप्रभृतयोऽप्येवमवगन्तव्या।

तत्राऽऽह शिष्यः,—"का गुहा ?" (पि० सू० १अ० ३सू०) गुहाशब्दः स्थानवाचकः। का गुहा यत्रासौ तिष्ठति ? उपाध्यायो ब्रूते,—"वसुधा" (पि० सू० १ अ० ४ सू०) पृथिव्यां लभ्यते धीर्नात्र विषादः कर्त्तव्यः। पुनरप्याह शिष्यः,—"सा ते क्व ?" (पि० सू० १अ० ५ सू०) सा धीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्यां क्व स्थितेन लभ्यते ? गुरुराह,—"गृहे" (पि० सू० १अ० ८।१२ सू०)। पुनरप्याह शिष्यः,—"कदा सः ?" (पि० सू० १अ० ६सू०) स गृहस्थः पुरुषः कदा कस्मिन् काले तां धियं प्राप्नोति ? अत्रोत्तरं,—"धारादिपरः" (पि० सू० १अ० ११सू०) धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा स्यात्तदा धियं लभते। भूयोऽपि प्रश्नः,—"किं वद ?" (पि० सू० १अ० ७सू०) किं कुर्वन्नसौ तां धियं लभते तत् वद ? तत्रोत्तरं,—"न हसन्" (पि० सू० १अ० ८सू०) हासादिचापल्यम-कुर्वाणस्तां धियं लभते इत्यर्थः। (त)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(त) "धी श्री स्त्री म्" इत्यादिगणाष्टकेन मादिगणानामुदाहरणमात्रं न कविना निरूपितम्, अर्थबोधात् प्रयोजनान्तरमपि वर्त्तते एतदेव दर्शयितुं गुरुशिष्ययोरुक्तिप्रत्युक्तिमाश्रित्य सूत्रार्थमाह, इहेत्यादि।—धिया श्रीः तया च स्त्री, यथा धिया श्रीर्भवति सा धीः बुद्धिः वरा श्रेष्ठा। बुद्धिमाहात्म्यं वैधर्म्येण दर्शयन्नाह, अर्द्धेत्यादि।—अर्द्धाङ्गुलं अङ्गुल्यर्द्धपरिमितं परीणाहः विशालता यस्य तादृशस्य जिह्वाग्रस्य रसनाग्रप्रदेशस्य आयासे क्लेशप्रदाने भीरवः भीताः शास्त्रार्थपर्य्यालोचनविरताः इत्यर्थः, अबुधाः मूर्खाः, सर्वाङ्गीणपरिक्लेशं सर्व्वतः पीडाप्रदं भारवहनादिरूपं, कर्म्म कार्य्यं, कुर्वते सम्पादयन्ति। असौ धीः। वसुधा पृथिवी, पृथिव्यामेव सद्गुरूणां सम्भवात् सा धीर्लभ्यते अतस्त्वया विषादो न कार्य्य इत्यभिप्रायः। हासादिचापल्यमिति।—चञ्चलतायाः तादृशबुद्ध्युद्गमप्रतिकूलत्वादिति भावः, एतेन सुबुद्धिरेव सर्व्वविभवप्राप्तेर्मूलमिति महर्षिणा दर्शितम्, बोधश्च छन्दोमूलक इति मत्वा तत्राध्ययनमुचितम् इत्यभिप्रायः सूचितः।

इति प्रथमाध्यायव्याख्या समाप्ता।

द्वितीयोऽध्यायः ।

छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । इत ऊर्द्ध्वं यत् वक्ष्यामः छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्द शब्देनाक्षरसङ्ख्यावच्छन्दोऽत्राभिधीयते । (क)

(क) इदानीं वैदिकच्छन्दसां सम्यक् परिज्ञानार्थं गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसाम् आर्य्यादिभेदनिरूपणार्थञ्च महर्षिं पिङ्गलाचार्य्य तत्तल्लक्षणानि विधास्यन् द्वितीयाध्याये छन्दोऽधिकारमाह, छन्द इति।—अयमधिकार छन्दोऽधिकार । आशास्त्रपरिसमाप्ते एतच्छन्द शास्त्रपरिसमाप्ति यावत। इत ऊर्द्धम् अत पर यद्वक्ष्याम तत्र छन्द उपतिष्ठते छन्द इत्यधिकार वेदितव्य इत्यर्थ । छादयति सन्ताप वारयति इति छन्द, तथा चोक्त—"छादयन्ति ह वा एन छन्दांसि पापकर्मणः" इति। छदिधातोरसि सिद्धम्। मात्रादिवृत्त्यन्तरव्यावर्त्तनायाह,—छन्द शब्देनेति। अत्र वैदिकप्रकरणे, वैदिकप्रकरणञ्च एतत सूत्रमारभ्य चतुर्थाध्यायस्य सप्तमसूत्रपर्य्यन्त बोद्धव्यम्। अक्षरसङ्ख्यावत् अक्षरसङ्ख्यात्मक छन्द अभिधीयते निर्णीयते, एतेनात्र प्रकरणे मात्रागणयो व्यवस्था नास्तीति सूचितम्। अत्रेदमवगन्तव्य यत—कतिपयेषु पुस्तकेषु द्वितीयाध्यायस्यादौ तत्रभवान् महर्षि पिङ्गलाचार्य्य स्वरव्यञ्जनदग्धादग्धाक्षरगणमित्रामित्रयोगफलपरिज्ञानाय परिभाषाप्रकरण चतुर्दश सूत्रनिबद्धमकार्षीदिति परिदृश्यते। हलायुधेन पुनस्तानि न व्याख्यातानि, ग्रन्थसङ्कलयितृभिरपि तत एव प्रत्याख्यातानि, अस्माभिस्तु तेषामतीवोपयोगित्वादवश्य-ज्ञातव्यतया दुरूहस्थलाना सङ्क्षिप्तव्याख्यानसहितान्यत्र सन्निवेश्यन्ते। "सम्पत्तिरवर्णात" ॥ १ ॥ ग्रन्थादौ पद्यादौ वा अवर्णप्रयोगात् सम्पत्तिर्भवति, यथा "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" इति कुमारे। "धनलाभ इवर्णात" ॥ २ ॥ "अख्यातिरुकारात" ॥३॥ "वपुर्दात ऋकारात डेष" ॥४॥ "सौख्यमेचाम" ॥५॥ "वर्गान्तवर्ज प्रयोगात" ॥६॥ वर्गान्तवर्ज्जाना ङ ञ ण न-म-शून्यानाम् एषा प्रयोगात कवे सौख्यलाभ इति बोध्यम्। "भ र व-ह ल वर्जञ्च" ॥ ७ ॥ भ र व ह-ल-वर्जितादेव प्रयोगात् इति पूर्वेणान्वय । "दग्धाक्षरवर्जम्" ॥ ८ ॥ दग्धाक्षरवर्ज्जमिति स्वरमात्रोपलक्षणम्, न केवलमेषामेव

इत्यवगन्तव्यम्। "ग्रेषे यथेष्टलाभः"॥९॥ ग्रन्थादौ पद्यादौ वा दग्धाक्षरभिन्नानामक्षराणां प्रयोगे प्रयोक्तुर्यथेष्टलाभो भवेत्। अत्र दग्धादग्धाक्षरभेदज्ञानाय "क खौ गौ घश्च लक्ष्मीम्" इत्यादिना "धौ श्री स्त्री म्" इति सूत्रस्य टीकायामुक्तं भामहप्रणीतपद्यद्वयं द्रष्टव्यम्। श्लोकद्वयेनानेन फलद्वारा दग्धादग्धाक्षरभेदोऽवगन्तव्य, तथा च शुभफलानि अदग्धानि अशुभफलानि दग्धानीति स्पष्टम्। अनुस्वारविसर्गे लृकाराणामपि फलं तत्रैव द्रष्टव्यम्। "म य-भ न-प्रयोगात् कीर्त्तिः"॥ १०॥ ग्रन्थादौ पद्यादौ वा मगण-यगण भगण नगणानां प्रयोगात् प्रयोक्तुः कीर्त्तिर्भवति। "धौ श्री स्त्री म्" इति सूत्रस्य टीकायामस्य प्रमाणान्तराणि परिदर्शितानि। "अनिष्टं शेषे"॥ ११॥ पूर्वोक्तावशिष्टेषु रगण सगण तगण जगणेषु प्रथमतः प्रयुज्यमानेषु कवेरनिष्टमेव भवति। "मित्रामित्रयोगात्"॥ १२॥ पूर्वोक्त सूत्रयोः प्रतिप्रसवार्थमिदम्। गणेषु मित्रामित्रयोगवशात् फलोत्पत्तिः कल्पनीया। तद्विभागाय वक्ष्यमाणसूत्रद्वयस्यावतारः। "म्नौ तौ"॥ १३॥ मश्च नश्च म्नौ, तौ मगण नगणौ एव मित्रे इत्यभिप्रायः। प्रसङ्गादत्र भगणादीनामपि स्वरूपमुच्यते, यथा—भगण यगणौ भृत्यौ। जगण रगणौ उदासीनौ। तगण सगणौ नीचौ। "भ्यौ ज्रौ स्तौ योगायोगाभ्याम्"॥ १४॥ भय जर तस गणाः परस्पर योगायोगभेदेन शुभाशुभफलप्रदा ज्ञेयाः। तत्र मित्रयोर्योगे धनम्। मित्रभृत्ययोर्योगे स्थैर्य्यम्। मित्रोदासीनयोर्योगे शून्यम्। मित्रनीचयोर्योगे कलहः। केवलभृत्ययोर्योगे दूरगमनम्। केवलोदासीनयोर्योगे दारिद्र्यम्। केवलनीचयोर्योगे मरणम्। तथा चोक्तं प्राकृतपिङ्गले,—"मगण णगण दुइ मित्त हो भगण यगण हो भिच्च। उआसीण जत दुअउ गण अवसिट्ठउ अरि णिच्च॥" संस्कृत यथा—"मगण नगणौ द्वौ मित्रे भवतः भगण यगणौ भवतो भृत्यौ। उदासीनौ ज तौ द्वौ गणाववशिष्टावरी नित्यम्॥" इति। तथा वाणीभूषणेऽपि,—"मैत्री मगण-नगणयोर्यगण भगणयोश्च भृत्यता भवति। औदासीन्यं ज तगणयोररिभावः सगण-रगणयोरुदितः॥" इति। एतेषां फलान्यपि यथायथं कथितानि प्राकृतपिङ्गले यथा,—"मगण रिद्धि थिरकज्ज यगण सुह सपअ दिज्जइ रगण मरण सपलइ सगण सहवास वसिज्जइ। तगण सुणफल कहइ जगण खरकिरण विसेसइ भगण ठवइ मगलइ सुकइपिंगल परिभासइ॥ जत कव्व गाह दोहइ सुणहु णगण होइ पढमक्खरहि। तसु रिद्धि बुद्धि सव्वै फुरहि रण राउल दुत्तर तरइ॥" इति। "मगण ऋद्धिं स्थिरकार्य्यं यगण सुख सम्पद ददाति रगणो मरणं सम्पादयति सगण सहवासाद्विवासयति। तगण शून्यं फल कथयति, जगण खरकिरणान् विशेषयति, भगण. स्थापयति मङ्गलानि सुकवि

अथ गायत्र्यधिकार: ।

गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाद्वादशसूत्रपरिसमाप्ते । "तान्युष्णिक्" (पि० सू० ३अ० १४ सू०) इत्यादिसूत्रात् प्राक् यदुच्यते छन्दस्तत् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदितव्यम् । (ख)

पिङ्गल परिभाषते ॥ यावत् काव्य गाथा दोहा श्रूयते नगणो भवति प्रथमाक्षरे । तदा ऋद्धिर्बुद्धि सर्वमपि स्फुरति रण राजकुल दुस्तर तरति ॥" इति ।

(ख) अथ "तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभो । त्रिष्टुप् मांसात् स्मृतोऽनुष्टब्जगत्यस्थ्न: प्रजापते ॥ मज्जात पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत ॥" इत्युक्त्या गायत्र्यादिषु शब्दब्रह्मण अवयवभूतेषु सतसु वैदिकच्छन्दसु गायत्र्या एव सर्ववेदसाररूपतया ब्रह्मज्ञानद्वारतया द्विजोत्तमत्वहेतुतया च अभ्यर्हितत्वम्, तथा च—"गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्य जगत्या वैश्यम्" इति श्रुति । तथा "जन्मना जायते विप्र संस्कारात् द्विज उच्यते" इत्यनेन द्विजोत्तमाना द्वितीय जन्म गायत्रीनिमित्तमत प्रधाना गायत्री । तथा "सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गया" इति बृहदारण्यकब्राह्मणवाक्येन तथा "एते प्राणा वागादय वै गया शब्दकरणात" इति शाङ्करभाष्याच्च गयशब्दस्य प्राणार्थतया, तथा "प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्री नान्येषा छन्दसा प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसा चात्मा प्राण" इति शाङ्करभाष्योक्तव्युत्पत्त्या, तथा "गायत्रीश्चैव वेदाश्च तुलया समतोलयन्। वेदा एकत्र साङ्गास्तु गायत्री चैकत स्थिता ॥ सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदो मता । ताभ्य सारस्तु गायत्री तिस्रो व्याहृतयस्तथा ॥ गायत्र्या पदमर्द्धन्तु ऋचोऽर्द्धमृच एव वा । ब्रह्महत्या सुरापान गुरुदाराभिमर्षणम् ॥ यच्चान्यत् दुष्कृत सर्वं पुनातीत्याह वै मनु ॥" इति याज्ञवल्क्योक्त्या च गायत्र्या एव प्राधान्यस्य सर्वथा सुव्यक्तत्वात् प्रथम गायत्र्यधिकारमाह,—गायत्रीति । आद्वादशसूत्रपरिसमाप्ते इत आरभ्य द्वादशसूत्रपरिसमाप्ति यावत, तेन "अष्टादासुरी" (३।१३ पि०) इति त्रयोदशसूत्रपर्यन्त गायत्र्यधिकार इति निष्कर्षं । एतदेव स्फुटयितुमाह,—तान्युष्णिगिति । अत्रेद वक्तव्यं—यद्यपि उक्तप्रमाणजात यौगरूढ्या मन्त्रभेदबोधकस्यैव गायत्रीशब्दस्य प्राधान्य प्रति उपन्यस्त भवितुमर्हति, न छन्दोबोधकस्य चतुर्विंशत्यक्षरात्मकस्य गायत्रीशब्दस्य,

दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते। तत्रार्थं प्रदर्शनोपाय,—चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा, तत्र द्वितीयाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत् सञ्ज्ञाज्ञापनार्थं, द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्कं विन्यसेत्। (ग)

तथाऽपि मन्त्रात्मिकाया गायत्र्या चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वेन गायत्रीच्छन्दोनिबद्धत्वात् अभेदविवक्षया छन्दस्यपि उक्तप्रमाणानामुपन्यासो न विरुध्यते। किञ्च, छन्दोबाधकस्य गायत्रीशब्दस्य निरुक्तिरपि एतमेवार्थं प्रकारान्तरेण समर्थयते, यथा—"गायत्री गायते स्तुतिकर्मण" (३।२ दैव० ब्रा०)। सायनभाष्य—"गै शब्दे, शब्द स्तवन, गायति स्तौति प्रकाशयति देवतानिति गायत्री। अथ ब्राह्मणदर्शनेनैव प्रकारान्तरेण निर्वचनं दर्शयति"—"गायत्री मुखादुदपतदिति ह ब्राह्मणम्" (३।२ दैव० ब्रा०)। सायनभाष्य—"गायत वेदजात शब्द्यत प्रजापतेर्मुखात एषा वेदसारभूता उदपतत् उदगच्छत्, तत अतोऽपि गायत्रीत्यर्थ। अत्रैव गायत्रीविद्याया प्रकारान्तरेण निरुक्तो गायत्रीशब्द,—गायन्तेव त्रायते पालयति च सा गायत्री। या वै खलु गायति च 'यथा संसारे मा क्लिश्यत तदुच्छित्तये मामेव भजध्वम्' इति स्वयं शब्दयति च। तथा कुर्वाण दुःखात्मकात संसारात् त्रायते पालयति च सा गायत्रीति निरुच्यते इति शेष। 'तत् यद्गायतस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम' इति बृहदारण्यकम्। तथा च स्मार्त्तनिर्वचनमपि 'गातारं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन सा स्मृता' इति"।

(ग) "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती च प्रजापते। पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्त च्छन्दांसि तानि ह॥" (१६।१ ऋ० प्रा०) तथा "दैवान्यपि सप्तैव" (१६।३ ऋ० प्रा०) इत्यादिशास्त्रात् दैवीनामपि सप्तच्छन्दस्तया आर्ष्यादिभेदेन अष्टविधगायत्रीषु आदौ दैवीगायत्रीलक्षणमाह,—दैवीति। एकाक्षरमिति।—एकाक्षर छन्द वेदे दैवी गायत्री नाम भवेदित्यर्थ। उदाहरण यथा—"ओम्" इति। एकाक्षरत्वादिय दैवी गायत्रीति। तत्र सप्तच्छन्दसि, प्रथम् अग्रे प्रदर्शित-कोष्ठपूर्त्तिरूप, प्रदर्शनोपाय सप्तच्छन्दसामक्षरादिपरिज्ञानपन्था। तमेवोपायमाह, चतुरङ्गेत्यादि।—चतुरङ्गक्रीडाया चतुराजीक्रीडायाम्, "अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु। अरुण पूर्वत. कृत्वा दक्षिणे हरित न्यसेत्। पार्थे। पश्चिमत:

आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा। तानि चाक्षराणि "ग्लौ" (पिं० सू० १अ० १४सू०) इत्यधिकारात् गुरूणि लघूनि च यथासम्भव द्रष्टव्यानि। तत्र तृतीयाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्द व्यवस्थाप्य द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्क विन्यसेत्। (घ)

प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति। यत्र क्वचिद्वेदेऽष्टाक्षर छन्दस्तत् प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम्। तत्र चतुर्थ्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्द व्यवस्थाप्य द्वितीये अष्टसङ्ख्याङ्क लिखेत्। (ङ)

यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषा गायत्री षडक्षरा भवति। यत्र क्वचिद्वेदे षडक्षर

पीतमुत्तरे श्यामल बलम्॥" इति व्यासोक्तलक्षणाया 'दावाखेलाविशेष' इति प्रसिद्धायां क्रीडायामिव्यथ, तत्र यथा चतुःषष्टिकोष्ठान् विधाय क्रीडति, तथा चतुःषष्टिकोष्ठान् विधाय तत्राङ्कान् विन्यसेत्। कोष्ठलेखनप्रकारस्तु वृत्तिकारप्रदर्शितो ग्रन्थात अग्रे दर्शयिष्यमाणचक्रदर्शनाच्च वेदितव्य।

(घ) "सप्त चैवासुराण्यपि" (१६।४ ऋ० प्रा०) इति दर्शनादासुराण्यपि सप्तैव छन्दांसि भवन्ति, तेष्वपि प्रधानभूतत्वात तद्गायत्र्या लक्षणमेव प्रथमत आह, आसुरीति।—यत्र ह्रस्वदीर्घगौविशेषविधान नास्ति तत्रैव 'ग्लौ" इत्यस्यानुवर्त्तनात् यथासम्भव गुरुलघ्वक्षरात्मिका पञ्चदशाक्षरा गायत्री आसुरी इति सञ्ज्ञां भजते। उदाहरण यथा—"आपो ज्योतीरसोऽमृत ब्रह्म भूर्भुव स्वरोम्" इति।

(ङ) प्राजापत्यागायत्रीलक्षणमाह, प्राजापत्येति।—अत्रापि पूर्ववदेव सर्वं ज्ञेयम्। "अष्टाक्षरप्रभृतीनि" (१६।१ ऋ० प्रा०) इति सूत्रेण तथा "प्राजापत्याऽष्टवर्णिका" (२।१ आ० छ०) इत्युक्त्या च अष्टाक्षर छन्द वेदे प्राजापत्या गायत्रीति बोध्यम्। तत्र उदाहरण यथा—"ऋत सत्यमृत सत्यम्" (११।४७ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"प्राजापत्या गायत्री" इति।

छन्दस्तत् याजुषी गायत्नोति सञ्ज्ञायते। तत्र पञ्चम्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्द व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्क लिखेत्। (च)

साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते। द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-रध्याह्रियते। तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्ना गायत्नो भवति। यत्र क्वचिद्वेदे द्वादशाक्षरं छन्द, तत् साम्ना गायत्नोति सञ्ज्ञायते। तत्र षष्ठ्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्द लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्क लिखेत्। (छ)

ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते। अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचा गायत्नो भवति। यत्र क्वचिद्वेदे-ऽष्टादशाक्षर छन्दस्तदृचा गायत्नोति सञ्ज्ञायते। तत्र सप्तम्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्द व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादशसङ्ख्याङ्क लिखेत्। (ज)

(च) याजुषीगायत्रीलक्षणमाह, यजुषामिति।—स्पष्टम्। उदाहरण यथा—"अग्निभ्या पच्यस्व" (१९।१ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"अग्निभ्या यजु-गायत्री" इति।

(छ) साम्नीगायत्रीलक्षणमाह, साम्नामिति।—षट् अनुवर्त्तते, पूर्वसूत्रादिति शेष। द्विरिति क्रियाया अभ्यावृत्तिदर्शनात् द्विरित्यनन्तर कृतेति पदमध्याहार्य्यम्, तेन द्वि कृता द्विगुणिता षट् द्वादश इत्यर्थ। "साम्ना द्वादश" (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति सूत्रेण "साम्ना स्याद्द्वादशाक्षरा" (२।२ प्रा० छ०) इति लक्षणेन च सामगायत्र्या द्वादशाक्षरत्वमवगन्तव्यम्। उदाहरण यथा—"अग्नि पुरीष्यमङ्गिरस्वद्धराम" (११।४७ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"आग्नेय यजु सामगायत्री" इति।

(ज) आर्चीगायत्रीलक्षणमाह,—ऋचामिति। षडिति।—इहापि पूर्वत षडित्यस्य अनुवर्त्तन, तस्य च पदस्य त्रिरित्यनेनान्वय, ततश्च त्रिगुणिता षट् अष्टादश

द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते। साम्ना पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वाद्वर्द्धेत, यावदष्टम कोष्ठं प्राप्नोति। तत्र साम्ना पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्केन विन्यसेत्। (झ)

त्रींस्त्रीनृचाम् ॥ १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते। ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ख्याङ्कान्

ष्यथ। तथा च—"ऋचां त्रि षट्" (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति, तथा "ऋचा-मष्टादशाक्षा स्यात्" (२।२ आ० छ०) इति। उदाहरण यथा—"वसवस्त्वां धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत" (११।६० वा० स०) इति। भाष्य यथा—"त्रीणि ऋग्गायत्र्य" इति।

(झ) साम्ना द्विरित्यनेन सामगायत्रीलक्षणमभिधाय सामोष्णिगादीनां स्वरूपनिर्णयार्थमाह, द्वाविति।—'गायत्री' इति सूत्रात् गायत्री इति अनुवर्त्तते। क्रमेण वर्द्धितानि उत्तरोत्तर द्वौ द्वौ कृत्वा वर्द्धितानि। एवञ्च द्वादशाक्षराया सामगायत्र्या तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोत्तर द्विद्व्यङ्कवृद्ध्या चतुर्दशाक्षरा साम्नी उष्णिक् षोडशाक्षरा साम्नी अनुष्टुबित्यादयो बोद्धव्या। तत्र सामोष्णिक् यथा—"नमो व किरिकेभ्यो देवाना हृदयेभ्य" (१६।४६ वा० स०) इति। भाष्य—"चतुर्द्दशाक्षर सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य" इति। सामानुष्टुप् यथा—"अह केतुना जुषता सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा" (३७।२१ वा० स०) इति। भाष्य—"घर्म्मदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ" इति। सामबृहती यथा—"रक्षोहणो वां बलगहना उपदधामि वैष्णवी" (५।२५ वा० स०) इति। अष्टादशाक्षरा सामबृहतीयम् इति। सामपङ्क्तिर्यथा—"एष ते रुद्र भाग सह स्वसाऽम्बिकया त जुषस्व स्वाहा" (३।५७ वा० स०) इति। विंशत्यक्षरा सामपङ्क्तिरियम् इति। सामत्रिष्टप्—"उपयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्या त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सूत्राम्णे" (२०।३३ वा० स०) इति। भाष्यम्—"उपयाम यजु सामत्रिष्टुप्।" सामजगती यथा—"विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्" (११।६० वा० स०) इति। भाष्य—"तुर्य्यं सामजगती" इति।

गृहीत्वा पूर्ववद्वर्द्धते। अत्रापि ऋचा पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण त्रिसङ्ख्याकं वृद्ध्यङ्कं स्थापयेत्। (ञ)

चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः॥ ११॥

प्राजापत्यायाः पङ्क्तौ गायत्री चतुरश्चतुरः सङ्ख्याङ्कान् गृहीत्वा वर्द्धते। अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव। (ट)

(ञ) आर्च्युष्णिगादीनां स्वरूपं निरूपयन्नाह, त्रीनिति।—सर्वं स्पष्टम्। अष्टादशाक्षराया आर्च्या गायत्र्याः तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोत्तरं त्रिवृद्धसंख्या एकविंशत्यक्षरा आर्च्युष्णिगित्यादयो ज्ञेयाः। तत्र आर्च्युष्णिक् यथा—"देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत" (२२।१९ वा० सं०) इति। भाष्य—"देवदेवत्य यज्ञ ऋगुष्णिक" इति। आर्च्यनुष्टुप् यथा—"रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि" (११।५८ वा० सं०) इति। भाष्यम्—"रुद्रदेवत्यम् आर्च्यनुष्टुप्" इति। आर्च्ची बृहती यथा—"वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे" (११।६१ वा० सं०) इति। भाष्यम्—"ऋग्बृहती" इति। आर्च्ची पङ्क्ति यथा—"जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत् पचन्तूखे" (११।६१ वा० सं०) इति। भाष्य—"जनयस्त्वा ऋक्पङ्क्ति" इति। आर्च्ची त्रिष्टुप—"अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्" (४।२५ वा० सं०) इति। आर्च्ची जगती—"बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे" (७।४७ वा० सं०) इति।

(ट) प्राजापत्योष्णिगादीनामक्षरसङ्ख्या दर्शयति, चतुर इति।—स्पष्टं सर्वम्। "चतुर्भूय परं परम्" (१६।२ ऋ० प्रा०) तथा "वर्द्धते प्राजापत्या चतुष्टयम्" (२।३ आ० छ०) इत्युक्त्या च अष्टाक्षरात्मिकाया प्राजापत्यागायत्र्याः चतुश्चतुरक्षरवृद्धिक्रमेण तृतीयादौ कोष्ठे प्राजापत्योष्णिगादीनां द्वादशाक्षरादित्वमित्यवगन्तव्यम्। तत्र प्राजापत्या उष्णिक्—"सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्रान्" (२५।४५ वा० सं०) इति। प्राजापत्या अनुष्टुप्—"तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि" (२२।१ वा० सं०) इति। भाष्य—"प्राजापत्यानुष्टुप्" इति। षोडशाक्षर

एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

अनुक्तः शेषः। यत्र गायत्र्यां सङ्ख्याद्वृद्धिर्नोक्ता सा एकैकं सङ्ख्याङ्कं गृहीत्वा वर्द्धते। दैवी याजुषी च शेषशब्देनोच्यते, आसुर्य्या विशेषाभिधानात्। तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु एकैकमङ्कं गृहीत्वा वर्द्धते। तथैव याजुषी। (ठ)

पादवतीयमनुष्टुप्। प्राजापत्या बृहती यथा—"देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्" (२०।३ वा० स०) इति। भाष्यम्—"आद्या प्राजापत्या बृहती" इति। विंशत्यक्षरपादत्वात् प्राजापत्या बृहतीति बोध्यम्। प्राजापत्या पङ्क्तिर्यथा—"होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हवि-र्होतर्यज" (२१।४१ वा० स०) इति। भाष्य—"वयाया प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्द" इति। प्राजापत्या त्रिष्टुप् यथा—"देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वद्दधतूखे" (११।६१ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"प्राजा-पत्या त्रिष्टुप्" इति। प्राजापत्या जगती—"अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय छागम्" (२८।२३ वा० स०) इति। भाष्यम्—"एकाधिका प्राजापत्या जगती" इति। चत्वारिंशदक्षरात्मकत्वादस्या अत्र एकाक्षराधिकत्वेन भूरिकसंज्ञिकेयमिति बोध्यम्।

(ठ) दैवीनां याजुषीणाञ्चोष्णिगादीनां सङ्ख्याङ्कं सूत्रेणैकेन प्रतिपादयितुमाह, एकैकमिति।—शेषे दैव्या याजुष्याश्चेत्यर्थः, दैवीयाजुष्योर्विशेषलक्षणाकरणादिति भावः। तदेव स्फुटयितुमाह,—दैवीत्यादि। ननु शेषशब्देन आसुर्य्या अपि ग्रहणं कथं न स्यादित्यत आह, आसुर्य्यामिति।—"जह्यादासुरी" (२।१३ पि०) इति वक्ष्यमाण-सूत्रेण विशेषस्य ह्रासस्य तत्र विधानादेव न वृद्धिविषयकसूत्रे तस्या ग्रहणम् इति भावः। "एकोत्तराणि दैवानाम्" (१६।५ ऋ० प्रा०) इत्यनेन दैव्या, तथा—"गायत्र्यादि जगत्यन्तमेकद्वित्र्यधिकन्तु तत्। आर्षवत्तत्समाहारो ब्राह्मो वर्गः षडुत्तरः॥" (१६।११ ऋ० प्रा०) ("तानि छन्दांसि यजुः-साम-ऋचां गायत्र्यादि जगत्यन्तानि क्रमेण एकद्वित्र्यधिकानि भवन्ति, यजुषां गायत्री षडक्षरा, उष्णिक् सप्ताक्षरा, अनुष्टुप् अष्टाक्षरा इत्यादि, तथा साम्नां गायत्री द्वादशाक्षरा, उष्णिक् चतुर्द्दशाक्षरा इत्यादि, तथा ऋचां गायत्री अष्टादशाक्षरा, उष्णिक् एकविंशत्यक्षरा इत्यादि, एवं सर्वत्र। तत्समाहारः तेषामृग्यजुःसाम्नां छन्दसां समाहारः आर्षवत् ऋषिच्छन्दोवत् द्रष्टव्यः। स ब्राह्मः ब्रह्मणोऽयं वर्गः षडुत्तरो वेदितव्यः।")

जह्यादासुरी ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्त्तते। आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं त्यजेत्। उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां ह्रासो विधीयते। तेऽङ्का' क्रमेण स्थाप्या। (ङ)

इत्यनेन च याजुष्या एकैकाक्षरवृद्धिविधानात् एकाक्षराया दैव्या षडक्षरायाश्च याजुष्या गायत्र्या तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोत्तरमेकैकाङ्कवर्द्धनेन तत्तदुष्णिगादयो ज्ञातव्या, यथा—द्व्यक्षरा दैव्युष्णिक सप्ताक्षरा याजुष्युष्णिगित्यादि। तत्र दैवी उष्णिक् यथा—"मधु मधु मधु" (३७।१३ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"मधु माध्वति त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक्।" द्व्यक्षरत्रिपादरूपेयमिति। दैवी अनुष्टुप् यथा—"इषे त्वा ऊर्जे त्वा" (१।१ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"तत्र इषे त्वेति द्विपादस्त्र्यक्षरो मन्त्र, तस्य दैव्यनुष्टुप् छन्द" इति। त्र्यक्षरपादत्वादियं दैव्यनुष्टुप्। दैवी बृहती यथा—"नृषदे वेट्" (१७।१२ वा० स०) इति। भाष्यं—"दैवी बृहती।" दैवी पङ्क्तिर्यथा—'अप्सुषदे वेट्" (१७।१२ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"दैवी पङ्क्ति।" दैवी त्रिष्टुप् यथा—"इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि" (५।३० वा० स०) इति। दैवी जगती यथा—"दिव सस्पृशस्पाहि" (३७।१३ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"दैवी जगती सुवर्णदेवत्या" इति। याजुषी उष्णिक्—"इन्द्रस्त्वा धूपयतु" (११।६० वा० स०) इति। भाष्य—"पञ्चमसप्तमे यजुरुष्णिहौ" इति। सप्ताक्षरैकपादत्वेन याजुषी उष्णिक्। याजषी अनुष्टुप् यथा—"वरुणस्त्वा धूपयतु" (११।६० वा० स०) इति। भाष्य—"षष्ठ यजुरनुष्टुप्" इति। अष्टाक्षरत्वादनुष्टुप्। याजुषी बृहती—"इन्द्राय सुषुवणे पच्यस्व" (१८।१ वा० स०) इति। भाष्यम्—"इन्द्राय यजुर्बृहती" इति। नवाक्षरपादत्वेन बृहतीयम्। याजुषी पङ्क्ति यथा—"स्वाहा मरुद्भि परिश्रीयस्व" (३७।१३ वा० स०) इति। भाष्य—"यजु पङ्क्तिर्धर्मदेवत्या" इति। दशाक्षरैकपादत्वेन याजुषी पङ्क्तिरियम्। याजुषी त्रिष्टुप् यथा—"नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये" (१६।१७ वा० स०) इति। भाष्यम्—"एकादशाक्षर यजुस्त्रिष्टुप्" इति। याजुषी जगती यथा—"नम शिवाय च शिवतराय च" (१६।४१ वा० स०) इति। भाष्य—"द्वादशाक्षर यजुर्जगती" इति।

(ङ) आसुर्य्युष्णिगादीनां विशेषविधिमाह, जह्या.दिति।—जह्यात् त्यजेत्,

तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः ॥१४॥

तानि छन्दांसि गायत्र्याः परस्तात् उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति । (ढ)

तिस्रस्तिस्रः सनाम्न्य एकैका ब्राह्म्यः ॥ १५ ॥

यजुषा पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषी, साम्नी, आर्ची चेति गायत्र्यो मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति । सनाम्न्य इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्तिस्र इति वीप्सया परेषा-मुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथा एकैकेति वीप्सया ताश्च ब्राह्म्यो भवन्तीति विधीयते । ब्राह्म्य इति गायत्र्यादीना जगतीपर्य्यन्ताना विशेषणम् । एवं याजुषी, साम्नी, आर्ची

एकैकमिति शेष । तदेव स्पष्टयति वृत्तिकार, एकैकमिति ।—पूर्वसूत्रादेकैक-मित्यनुवृत्त्या "एकावमान्यसुराणा तत पञ्चदशाक्षरात" (१६।६ ऋ० प्रा०) इति वचनेन पञ्चदशाक्षराया आसुरीगायत्र्या उत्तरोत्तरकोष्ठेषु एकैकाक्षरह्रासेन यद्यदक्षर भवेत क्रमेण तत्तदक्षरम् उष्णिगादिक भवेत , तत्र एकावमानि एकैकन्यूनानीत्यर्थ , अनेनैव आसुर्य्युष्णिगादीना लक्षणमभिहितम् । यथा—चतुर्दशाक्षरा उष्णिक् त्रयोदशाक्षरा अनुष्टुप् द्वादशाक्षरा बृहती, एकादशाक्षरा पङ्क्ति , दशाक्षरा त्रिष्टुप्, नवाक्षरा च जगती इति ज्ञेयम् इति । तत्र आसुर्य्युष्णिक् यथा—"चित स्थ परिचित ऊर्द्धचित श्रयध्वम्" (१२।४६ वा० स०) इति । आसुर्य्यनुष्टुप् यथा—"सप्त सप्तदी अष्टमी भूतसाधनी" (२६।१ वा० स०) इति । भाष्य—"सप्त सप्तद आसुर्य्यनुष्टुप्" इति । आसुरी बृहती यथा—"इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते" (६।३२ वा० स०) इति । आसुरी पङ्क्ति ,—"अग्नेर्भस्मास्यग्ने पुरीषमसि" (१२।४६ वा० स०) इति । आसुरी त्रिष्टुप् यथा—"मयि ते कामधरण भूयात्" (१२।४६ वा० स०) इति । आसुरी जगती यथा—"अग्नये त्वा रायस्पोषदे" (६।३२ वा० स०) इति ।

(ढ) वैदिकसप्तच्छन्द सु "गायत्री" इति सूत्रेण प्राक् केवल गायत्र्या एव उल्लेख कृत न तु उष्णिगादीना तत्परवर्त्तिनामन्येषा षण्णाम् , अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह, तानीति ।—तानि गायत्र्या अनन्तर तृतीयादिकोष्ठेषु येषाम् अङ्कन्यासस्तद्वत् उक्ता, तानि छन्दासीत्यर्थ,, गायत्रीप्रभृतिक सप्त वैदिक छन्द इति निष्कर्ष. ।

चोष्णिक् मिलिता एका द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् भवति। एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्योऽष्टचत्वारिंशदक्षरा एका ब्राह्म्यनुष्टुप् भवति। ता एव तिस्रो बृहत्यः सङ्गताः सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी बृहती भवति। ता एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति। ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति। ता एव तिस्रो जगत्यः सङ्गता द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति। अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण षट्त्रिंशदाद्यङ्कान् विन्यसेत्। (ण)

(ण) दैव्येकमित्यादिभिरेकादशसूत्रैः गायत्र्याद्याख्यानां सप्तच्छन्दसां दैव्यादिषड्भेदान् विकल्प्य भेदान्तरं दर्शयितुमाह, तिस्र इति।—ननु तिस्र इत्यनेन प्रथमाभिहिता दैव्यादिकाः तिस्रो हित्वा अनन्तरोक्ता याजुष्यादिकाः तिस्रः कथं गृह्यन्ते? इति चेत् सत्यं, भगवता पिङ्गलेन "दैव्येकम्" इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः षण्णां लक्षणं कृतं, तत्र "प्राग्यजुषामार्ष्यं" (२।१६ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण याजुषीपूर्ववर्त्तिनां दैव्यादित्रितयानां मिलिताक्षरसङ्ख्याया एव आर्षीलक्षणघटकतया ग्रहणात् अवशिष्टानां याजुष्यादित्रितयानामेव मिलिताक्षरसङ्ख्यानां ब्राह्मीलक्षणघटकत्वमिति अवगन्तव्यम्, यद्वा—तिस्र इत्यनेन अव्यवहितपूर्वोक्तानामार्च्यी साम्नी याजुषीति तिसृणामेव ग्रहणमुचितम् अत एव वृत्तिकृताऽपि अनन्तरमेवोक्तं—यजुषां पङ्क्तिमारभ्य इति। सूत्राणामेतेषामेतादृशक्रमेण पठनादेव हलायुधेनापि तदनुयायिकोष्ठप्रदर्शनं कृतम्। एतेन च अष्टमपङ्क्तिस्थब्राह्मीगायत्र्यादीनां लक्षणमुक्तं भवतीति ज्ञेयम्। समाख्या समानं तुल्यं नाम अभिधेयं यासां ता एकसंज्ञा इत्यर्थः। समानता च तिसृणां तिसृणां गायत्र्यादीनां मिलितरूपेण ग्रहणात् ज्ञातव्या, ततश्च पूर्वोक्तयाजुष्यादित्रिविधगायत्रीणां षड्द्वादशाष्टादशाक्षरात्मिकानां परस्परयोगात् षट्त्रिंशदक्षरा एका ब्राह्मी गायत्री, तथा चोक्तम्—"अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्गायत्री ब्रह्मणो मिता। यजुषां षट् ऋचां त्रि.षट् साम्नां द्वादश सम्पदि॥" (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति। एवं याजुष्यादि-

विविधविविधानामुष्णिगादीनां अन्यन्तानां समष्टिसङ्ख्याया मेलनेन द्वाचत्वारिंश-दक्षरा ब्राह्मी उष्णिक्, अष्टचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी अनुष्टुप् इत्यादयोऽवगन्तव्या। तिस्र तिस्र एकैका इत्युभयत्र वीप्सया विवक्षितत्वात् यथा तिसृणां तिसृणां गायत्रीणां मेलनेन एका ब्राह्मी गायत्री भवति, तथा तिसृणां तिसृणाम् उष्णिहां मेलनेन एका ब्राह्मी उष्णिक् भवति। एवं जगतीपर्य्यन्तमेष क्रमोऽनुसरणीय। विन्यासप्रकारश्च कोष्ठदर्शनेन विशेषादवगन्तव्य। तत्र ब्राह्मी गायत्री यथा—"अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय वयो धसे छागम्" (२८।४६ वा० स०) इति। भाष्यम् —"अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री" इति। ब्राह्मी उष्णिक् यथा—"होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम्। देवो देवैः सवीर्य्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज" (२८।३ वा० स०) इति। भाष्य—"ब्राह्मी उष्णिक्" इति। ब्राह्मी अनुष्टुप् यथा—"होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवो-ऽपस इडा सरस्वती भारती मही। इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज" (२८।८ वा० स०) इति। भाष्य—"ब्राह्मी अनुष्टप्" इति। ब्राह्मी बृहती यथा—"देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रं वयो धस देवी देवमवर्द्धताम्। बृहत्या छन्दसेन्द्रिय श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" (२८।३८ वा० स०) इति। भाष्य—"द्वे ब्राह्म्यौ बृहत्यौ" इति। ब्राह्मी पङ्क्ति,—देवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये। वर्चोधां यज्ञवाहस सुतीर्था नो असद्वशे। ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्ष क्रतवस्ते नोऽवन्तु ते न पान्तु तेभ्य स्वाहा" (४।११ वा० स०)। भाष्य—"देवीं धियमिति शक्वरी अतिशक्वरी वा" इति। अतिशक्वरीति ब्राह्मीपङ्क्तेर्नामान्तरं षष्ट्यक्षरत्वात्। ब्राह्मी त्रिष्टुप्—"तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-मुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्" (३६।२४ वा० स०) इति। भाष्य—"सूर्य्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टप्" इति। ब्राह्मी जगती—"अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न शुशोच हि द्यौ क्षा न भीषाँ अद्रिवो घृणा न भीषाँ अद्रिव। शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे। अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर सत्वभि॥" (ऋक्० २अष्ट० १अ० १म० १९अनु० १३३सू० ६ऋ०)। भाष्यम्—"अवर्मह इत्येषा धृति" इति। द्वासप्तत्यक्षरत्वात् धृतिरिति ब्राह्मीजगत्या नामान्तरं वेद्यं। अत्र 'द्यौ' इत्यत्र 'दियौ,' 'अप्रतीत' इत्यत्र 'अप्रति इत' इति व्यूहेन पादः पूरणीयः इति।

प्राग्यजुषामार्ष्यं इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्त्तते। यजुषां पङ्क्तौ प्राक् प्राजापत्या, आसुरी, दैवीति यास्तिस्रो गायत्र्यस्ताः सङ्गताः सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति। ता एव तिस्र उष्णिहः सङ्गताः अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् भवति। ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुप् भवति। ता एव तिस्रो बृहत्यः सङ्गताः षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति। ता एव तिस्र पङ्क्तय सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति। ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप् भवति। ता एव तिस्रो जगत्य. सङ्गता अष्टचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति। तत्र प्रथमाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्द व्यवस्थाप्य तदुपरि 'छन्दः' इति लिखित्वा द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यङ्कान् विन्यसेत्। प्रथमपङ्क्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि लिखेत्। अयं स्पष्टतर प्रदर्शनोपाय। (त)

(त) दैव्यादिब्राह्म्यन्ताना सप्तसप्तविधाना गायत्र्यादीनामक्षरसङ्ख्या निरूप्य इदानीमवशिष्टार्षीगायत्र्यादेरक्षरसङ्ख्या निरूपयितु सङ्क्षेपेणाह, प्रागिति।—अनुवर्त्तते, पूर्वसूत्रादिति शेष। समाम्रा एकैका इत्यनयोरपि अनुवृत्तिर्बोध्या। यजुषा प्राक् इत्यनेन "यजुषा षट्" (२।६ पि०) इति सूत्रात पूर्वस्थसूत्रत्रयोद्दिष्टाना प्राजापत्यासुरीदैवीना ग्रहणम्। तदेव स्फुटयितुमाह, यजुषामिति।—अत्र प्रमाण यथा,—"तानि त्रीणि समागम्य समानानि समाम तत। एक भवत्यृषिच्छन्दस्तथा गच्छति सम्पदम्॥ एव विप्रकृतीन्याहुर्युक्तानि चतुरुत्तरम्। ऋषिच्छन्दांसि—" (१६।७—८ ऋ० प्रा०)। भाष्य—"तानि प्रजापतिदेवासुराणां छन्दांसि समान नामानि तानि त्रीणि समागम्य सह भूत्वा सहभूतानां समाम, तदेकम् ऋषिच्छन्दो भवति" इति। तथा आग्नेयच्छन्दःसारे,—"छन्दोऽधिकारे गायत्री दैवी चैकाक्षरीभवेत्। पञ्चदशासुरी सा स्यात् प्राजापत्याऽष्टवर्णिका॥ यजुषा

षड्वर्णा गायत्री साम्ना स्याद्द्वादशाक्षरा। ऋचामष्टादशार्णा स्यात साम्ना वर्द्धेत च द्वयम् ॥ ऋचां त्र्यं वर्द्धेत प्राजापत्या चतुष्टयम्। वर्द्धेतैकैकशश्चैव आसुरी तु त्यजेत् ॥ उष्णिगनुष्टुब्बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगत्यपि। तानि ज्ञेयानि क्रमश गायत्री ब्राह्मा एव ता ॥ तिर्यक्लिख सनाम्ना स्वरैरेका आर्ष्य एव च। प्रागयलक्षा सज्ञा स्युस्तु षष्टिपदे लिखेत ॥"(२।१—५ भा० क्ष०) इति। कौलज्ञानार्थमाह, —तत्रेति। तत्र आर्षी गायत्री यथा—"वायवायाहि दर्शत, इमे सोमा अरङ्कृता। तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥" (ऋक्० १अष्ट० १अ० १म० १अनु० २सू० १ऋ०) इति। भाष्य—"वायवायाहि इत्यादिकं नवर्चं सूक्तं · · गायत्र छन्द" इति। अष्टाक्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा आर्षीयं गायत्री। आर्षी उष्णिक् —"य एक इद्विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे। ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥" (ऋक्० १अष्ट० ६अ० १म० १३अनु० ८४ सू० ७ऋ०) इति। भाष्यम्—"असावीति विंशत्यृचमेकादश सूक्तं · · सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिह" इति। अत्र प्रथमद्वितीय-पादयोरष्टाक्षरत्वेन तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वेन च अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्। आर्षी अनुष्टप् यथा—"विद्मा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवनश्रुतम्। वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमाम् ॥" (ऋक्० १अष्ट० १अ० १म० ३अनु० १०सू० १०ऋ०)। भाष्य—"गायन्ति द्वादशानुष्टुभम्" इति। इहाष्टाक्षरपादचतुष्टयत्वेन द्वात्रिंशदक्षरतया आर्षीनामानुष्टुबिति। आर्षी बृहती यथा—"त्वां वो दस्मऋतीषह वसोर्मन्दानमन्धस। अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥" (२६।११ वा० स०) इति। भाष्यम्—"इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती" इति। षट्त्रिंशदक्षरा बृहतीयमार्षी सा च तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वेन अन्येषामष्टाक्षरत्वेन च पथ्या इति विशेषण-विशिष्टा। आर्षी पङ्क्तिर्यथा—"युवोर्हि माता अदितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमि पयसा पुपूतनि। अव प्रिया दिदिष्टन सूरो निनिक्त रश्मिभि ॥" (ऋक्० ८अष्ट० ७अ० १०म० ११अनु० १३२ सू० ६ऋ०) इति। भाष्यम्—"ईजानमिति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम् · · द्वितीयावश्यौ प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकद्व्यष्टकवत्यौ" इति। अत्र द्यौ इत्यत्र दियो इति पठनीयम्। चत्वारिंशदक्षरपा आर्षीयं पङ्क्तिः, सा च प्रथमद्वितीयपादयो प्रत्येकं द्वादशाक्षरत्वेन तृतीयचतुर्थपादयोश्च प्रत्येकमष्टाक्षरत्वेन प्रस्तारपूर्विका ज्ञेया। आर्षी त्रिष्टुप् यथा—"पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद, व्यस्य धारा असृजद्वि धेना। गुहा चरन्तं सखिभि शिवेभि, दिवो यह्वीभिर्न गुहा बभूव ॥" (ऋक्० २अष्ट० ८अ० ३म० १अनु० १सू० ९ऋ०) इति। भाष्य —"तव सोमस्य मेति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् ··· अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्द."

	छ०	गा०	उ०	अ०	बृ०	प०	त्रि०	ज०	अङ्कवृद्धिक्षयौ
१	आर्षी०	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८	४ वृद्धिः
२	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७	१ वृद्धि.
३	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	१ क्षयः
४	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२	४ वृद्धि·
५	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२	१ वृद्धिः
६	साम्नी०	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४	२ वृद्धि.
७	आर्ची०	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६	३ वृद्धिः
८	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२	६ वृद्धि (थ)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

इति । एकादशाक्षरचतुष्पादात्मकत्वेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वमिति आर्षीत्रिष्टुप्सिद्धिः । आर्षी जगती यथा—"विषूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुध, स इद्रायो मघवा वस्व ईशते। तस्येदिमे प्रवणे सप्तसिन्धव, वयो वर्द्धन्ति वृषभस्य शुष्मिन ॥" (ऋक्० ७अष्ट० ८अ० १०म० ४अनु० ४३सू० ३ऋ०) इति। आर्षं—"तव अच्छाम इत्येकादशर्चे प्रथम सूक्त दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्य" इति। द्वादशाक्षरचतुष्पादात्मकत्वेनार्षी जगती। अत्रेदमवधेयम्,—पिङ्गलाचार्य्यकृतगायत्र्यादिलक्षणैर्वैदिकमन्त्रा न लक्ष्या भवन्ति प्रत्युतार्षै र्ऋषिभिस्तत्तच्छन्दोभिरुक्तास्ते वक्ष्यमाणनिचृद्भूरिग् विराट् स्वराट् रूपै समाधेया । वेदोक्तमन्त्राणां कात्यायनादिभिरनुक्रमणिकाकारै मन्वादिभिश्च यानि छन्दांसि विहितानि तेषामेव 'स्थितेर्गतिश्चिन्तनीया' इति न्यायात यथाशास्त्रत्वप्रतिपादनार्थं भगवता पिङ्गलेन छन्दःशास्त्रमिदं प्रणीत, न तु तद्विरुद्धमिति। अत्र हि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसाम् आर्ष्यादष्टविधसञ्ज्ञाभेदेन षट्पञ्चाशद् भेदा भवन्ति। एतेषामुदाहरणानि कार्त्स्न्येन दर्शयितुं वृत्तिकृता श्रीमता हलायुधभट्टेन नाङ्गीकृत श्रम, अस्माभिस्तु यथाप्राप्तमेव कानिचित् प्रदर्शितानि इति दिक् ।

(थ) वैदिकच्छन्दसाम् आर्ष्यादष्टविधभेदा तदक्षरसङ्ख्यादिगतभेदाश्च

श्रीमता हलायुधभट्टेन चतुःषष्टिकोष्ठात्मकमेकं चक्रम् अङ्कयित्वा प्रदर्शितम्। तदङ्कनप्रकारश्च प्रागुक्तसूत्रेषु तेनैव निरूपित। अस्माभिश्च तत्कोष्ठदक्षिणपार्श्वे अङ्कवृद्धिचयप्रदर्शनार्थम् अपरं कोष्ठाष्टकं सन्निवेशितम्। तत्र च आर्षीपदं प्रथमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे लेख्यम्। तदुपरितनप्रदेशे च छन्द इति पदं विलिख्य द्वितीयादिकोष्ठोपरिभागे क्रमेण गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि लेखनीयानि। तत तस्या एव पङ्क्तौ द्वितीयादिकोष्ठे सूत्रोक्तरीत्या २४, २८, ३२, ३६, ४०, ४४, ४८, इत्येतानङ्कान् लिखित्वा दक्षिणपार्श्वस्थे अस्मत्प्रदर्शितापरकोष्ठे ४ वृद्धि, द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे दैवीपदं, द्वितीयादिकोष्ठेषु च क्रमेण १, २, ३, ४, ५, ६, ७ अङ्कान् स्थापयित्वा अतिरिक्तकोष्ठे १ वृद्धि, ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे आसुरीपदं विलिख्य अनन्तरकोष्ठेषु वक्ष्यमाणसूत्रोक्तक्रमेण १५, १४, १३, १२, ११, १०, ९, अतिरिक्तकोष्ठे च १ क्षय, ततश्च पूर्ववत् चतुर्थपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे प्राजापत्यापदं तत द्वितीयादिकोष्ठे ८, १२, १६, २०, २४, २८, ३२, प्रान्तकोष्ठे च ४ वृद्धि, पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे याजुषी इति शब्दं द्वितीयादिकोष्ठेषु ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अन्त्यकोष्ठे च १ वृद्धि, षष्ठपङ्क्तौ च प्रथमकोष्ठे साम्नीति पदं द्वितीयादिकोष्ठेषु च १२, १४, १६, १८, २०, २२, २४, तदनु च २ वृद्धि, सप्तमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे आर्चीपदं द्वितीयादिकोष्ठेषु च १८, २१, २४, २७, ३०, ३३, ३६, तत ३ वृद्धि, अष्टमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे ब्राह्मीपदं लिखित्वा द्वितीयादिषु कोष्ठेषु ३६, ४२, ४८, ५४, ६०, ६६, ७२, अन्ते च ६ वृद्धिरित्येते अङ्का स्थाप्या। तथा च "प्राग्यजुषामार्ष्यं" (३।१६ पि०) इति सूत्रानुसारेण दैवीगायत्र्या (१) एकाङ्कम्, आसुरीगायत्र्या (१५) पञ्चदशाङ्क, प्राजापत्यागायत्र्या. (८) अष्टाङ्क परस्परं योजयेत् तेन जाता. (२४) चतुर्विंशत्यङ्का आर्षीकोष्ठानन्तरस्थद्वितीयकोष्ठे स्थापनीया, ततश्च चतुर्विंशत्यक्षरा आर्षी गायत्रीति बोद्धव्यम्। एवक्रमेण च दैवीमारभ्य प्राजापत्या यावत् उष्णिगादीनां यथामधोऽधःस्थापितकोष्ठत्रयाङ्कमेलनजाता अङ्का,—२८, ३२, ३६, ४०, ४४, ४८, प्रथमपङ्क्तिस्थतृतीयादिकोष्ठेषु क्रमेण स्थाप्या, ततश्च आर्षी-उष्णिक् अष्टाविंशत्यक्षरा, आर्षी अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा इत्यादि बोद्धव्य। दैवीगायत्र्या एकाक्षरत्वात् द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठे (१) एकाङ्क स्थाप्य, तृतीयादिकोष्ठेषु च क्रमश "एकैकं शेषे" (३।१२ पि०) इति सूत्रेण

एकैकाङ्कवृद्धिक्रमेण दैवी उष्णिक् द्व्यक्षरा दैवी अनुष्टुप् त्र्यक्षरा इत्यादिरवधेयः । आसुरीगायत्र्याः पञ्चदशाक्षरतया तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठे (१५) पञ्चदशाङ्कं स्थापयेत्, तत "जह्यादासुरी" (२।१३ पि०) इति सूत्रेण तृतीयादिकोष्ठेषु क्रमेण एकैकाङ्कह्रासत आसुरी उष्णिक् चतुर्दशाक्षरा इत्यादिक्रमोऽवगन्तव्यः । एवंक्रमेण चतुर्थपङ्क्तौ प्राजापत्यागायत्र्या अष्टाक्षरत्वात् तृतीयादिकोष्ठेषु चतुश्चतुरङ्कवृद्धिक्रमेण अङ्का विन्यस्याः । तदधस्तनपङ्क्तौ याजुषी गायत्र्याः षडक्षरत्वात् तृतीयादिकोष्ठेषु एकैकाङ्कवृद्धिक्रमेण अङ्काः स्थाप्याः । षष्ठ्यां साम्नीपङ्क्तौ च द्व्यङ्कवृद्धिः । सप्तमपङ्क्तौ च त्र्यङ्कवृद्धिः । अष्टमपङ्क्तौ च "तिस्र तिस्र—" (२।१५ पि०) इत्यादिसूत्रात् याजुषीणां साम्नीनामार्चीनाञ्च त्रयाणामधोऽधोविन्यस्तानां गायत्र्यादीनां समानामङ्कमेलनजाता अङ्काः स्थाप्या इति कोष्ठपूरणपद्धतिः । एकाक्षरादिक्रमेण गायत्र्यादिच्छन्दसां शास्त्रविहितत्वप्रदर्शनपुरःसरं भेदा निरूप्यन्ते यथा—

अक्षरा	गायत्री	विशेषनाम
१।	दैवी	०
२।	"	भूरिक्
३।	"	स्वराट्
४।	याजुषी	विराट्
५।	"	निचृत्
६।	"	०
७।	"	भूरिक् (१) प्राजापत्या निचृत् (२)
८।	प्राजापत्या	०
९।	"	भूरिक्
१०।	"	स्वराट् (१) साम्नी विराट् (२)
११।	साम्नी	निचृत्
१२।	"	०
१३।	"	भूरिक् (१) आसुरी विराट् (२)
१४।	"	स्वराट् (१) आसुरी निचृत् (२)
१५।	आसुरी	०
१६।	"	भूरिक् (१) आर्ची विराट् (२)
१७।	"	स्वराट् (१) आर्ची निचृत् (२)

अक्षरा	गायत्री	विशेषनाम
१८।	आर्ची	
१९।	"	भूरिक्
२०।	"	स्वराट्
२१।	आर्षी	पादनिचृत
२२।	"	विराट्
२३।	"	निचृत
२४।	"	०
२५।	"	भूरिक्
२६।	"	स्वराट्
३४।	ब्राह्मी	विराट्
३५।	"	निचृत्
३६।	"	०
३७।	,	भूरिक
३८।	"	स्वराट्

इति श्रीमत्पिङ्गलाचार्य्यविरचित पिङ्गलच्छन्द सूत्रीयहलायुधवृत्तौ श्रीमत् जीवानन्दविद्यासागरकृताया सुखबोधिन्या द्वितीयोऽध्याय।

तृतीयोऽध्यायः ।

पादः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्याम तत् 'पाद' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च "गायत्र्या वसव" (३।२ पि०) इति । (क)

इयादिपूरणः ॥ २ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादि. पूरणो यस्य स इयादिपूरणः । आदिशब्देन उवादयो गृह्यन्ते । तत्रायमर्थः,—यत्र गायत्र्यादिच्छन्दसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्य्यते, तत्र इयादिभिः पूरयितव्या । यथा,—"तत् सवितुर्वरेणियम्" "दिव गच्छ सुव पते" इत्यादि । (ख)

(क) पूर्वाध्याये आर्षीदैव्यादिसंज्ञाभेदेन भिन्नाना गायत्र्यादीनामक्षरसङ्ख्यामभिधाय सम्प्रति पुन तेषामेव पादव्यवस्था वर्णयितुमुपक्रमते, पाद इति ।—आध्यायपरिसमाप्ते अध्यायस्य परिसमाप्ति तृतीयाध्यायसमापन मवधीकृत्य "पाद" इत्यस्य अधिकार इत्यर्थ । [परिसमाप्तेरिति अभिविध्यर्थ आङो योगात् "पञ्चम्यपाङ्परिभि" (२।३।१० पा०) इत्यनेन पञ्चमी] इत ऊर्द्ध्वम् इत परम् अनुक्रमिष्याम वक्ष्याम, "गायत्र्या वसव" (३।२ पि०) इत्यत्र पाद इत्यधिकारस्तते गायत्र्या पाद अष्टाक्षराणीत्यर्थस्यानवबोध एव इत्यभिप्राय ।

(ख) प्रतिपादीयाया निर्दिष्टाक्षरसङ्ख्यायामूनाया तत्पूरणाय परिभाषामाह, इयादीति ।—तथा च—"इयादि पादपूरणे" (३।१ भा० छ०) इति । उवादय इत्यवादिपदेन यण् संयोगसवर्णदीर्घगुणवृद्धिव्यूहा गृह्यन्ते । तथा च कात्यायन,—"पादपूरणार्थन्तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत" इति । अस्य भाष्य यथा—"क्षैप्रसंयोगो यकारवकारसंयोग, यण्-संयोग इत्यन्ये । कुत एतत् ?

गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र यत्र गायत्रः पादोऽभिधास्यते, तत्राष्टाक्षरो ग्रहीतव्यः । (ग)

यण् हि क्षिप्र भवतीति क्षैप्र इति । मध्वत्र इत्यादावेकमात्रामङ्गमात्रा करोतीति । 'एकः पूर्वापरयो' इत्यधिकारसम्पन्नसन्धिरेकाक्षरीभावः, तत्र द्वे अक्षरे एकाक्षरी-क्रियेतेति । यण् व्यूहो यथा 'त्वामिन्द्र वज्रिन्' इत्यादौ वज्रिन्नित्यादि । सवर्ण-दीर्घव्यूहो यथा—'यन्नायष्वेऽस्यासते' इत्यादौ अस्य आसते इत्यादि । गुणव्यूहो यथा—'उप इन्द्र सुपर्वणीम् ।' वृद्धिव्यूहो यथा—'ब्रह्मा एतु सदनात्' इत्यादि । यण् पदेन यवरला गृह्यन्ते । गायत्र्यादिच्छन्दसि चेत् सङ्ख्यापूरण-मक्षरगणनया न भवेत, तदा इयादिभि उवादिभिश्च तत्पूरणार्थं सूत्रमिदं कृतम् । तथा चोक्तं शौनकेन—"व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु सम्पदे । क्षैप्र-वर्णांश्च संयोगान् व्यवेयात् सदृशैः स्वरैः ॥" (१७।३६—३७ ऋ० प्रा०) इति । अस्यार्थ,—पादेषु श्लोकतुरीयान्यतरांशेषु ऊनेषु अक्षरादिसङ्ख्याभिरपूर्णेषु एकाक्षरी-भावान् कृतसन्धिकतया एकपदीकृतान् क्षैप्रवर्णान् यकारवकारसयुक्तवर्णान् सदृशैः अनुरूपैः इकारोकाररूपैरित्यर्थः स्वरैः सह व्यवेयात् विश्लेषयेत् । केचित् अत्र क्षैप्रसंयोगपदस्य अन्तस्थासंयोगरूपार्थं मन्यन्ते, तथा यकारपदेन च सन्धिविहितस्य प्रत्ययविहितस्य च यकारस्य ग्रहणमिति व्याचक्षते । अन्ये तु "अयं व्यवायः यकार वकारसंयोग एव इष्यते रेफ लकारसंयोगयोर्न" एवमभिधाय "अय भुवो रयीणां चिकितयत इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थं आमिषु जासु चिकेतेति चिकेतशब्दस्य पाठात्" इत्याहु । वृहदारण्यकमाधवभाष्ये च "द्यौरित्यत्र दियौरिति वरेण्यमित्यत्र वरेणियमिति वर्णविश्लेषेण सुव्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षरपादतया एकैकचरणस्य भूम्यादिरूपता" इति । अतः सर्वप्रमाणसम्मत इयादिपूरण पाद इति विमृश्य कृतमिदमाचार्य्येण । उदाहरणेन तदेव स्फुटीकुर्वन्नाह, यथेत्यादि ।—तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्र गायत्र्या अष्टाक्षरपादस्य सप्ताक्षरत्वेन वरेणियमिति कृत्वा पादपूरणम् । तथा स्व पतें इत्यत्र च सुव' पते इति । एवमन्यत्रापि विदितव्यम् ।

(ग) गायत्र्याः पाद इत्युक्ते सामान्यतया तस्या अक्षरसङ्ख्यां निर्दिशति,

जगत्या आदित्याः ॥ ४ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । जगत्या पादो द्वादशाक्षराणि भवन्ति । यत्र क्वचिज्जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते । (घ)

विराजो दिशः ॥ ५ ॥

यत्र क्वचिद्वैराज पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः । (ङ)

गायत्र्या इति ।—अत्रेदमवधातव्यं—यद्यपि आर्षीदैव्यादिभेदेन पादाक्षरसङ्ख्याभेदेन च गायत्र्या बहुविधत्व तथाऽपि आर्षीगायत्र्याः चतुर्विंशत्यक्षरत्वेन त्रिपादरूपत्वा- दष्टाक्षरपादत्वं सिद्धं, वेदेऽपि गायत्र्याः पादस्याष्टाक्षरत्वमेवोक्तमिति गायत्र्या अष्टाक्षर पाद परिभाषितः । अग्निनाऽप्युक्तं—"गायत्र्या वसवो ज्ञेयाः" (३।१ आ० छ०) इति । अपरञ्च—"गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षरास्त्रय पादा" (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । बृहदारण्यकब्राह्मणे च—"भूमिरन्तरीक्ष द्यौरित्यष्टा- वक्षराणि, अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत् स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद । ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि अष्टाक्षर वा एकं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद ।" इत्यादिश्रुतितश्च गायत्र्या अष्टाक्षर पाद इत्यभिहितम् । यत्र सूत्रे गायत्र्याः पाद इत्युक्तो भविष्यति तत्राष्टाक्षरपाद लाभार्थमियं परिभाषा ।

(घ) जगत्याः पादस्य अक्षरसङ्ख्या निर्देष्टुमाह, जगत्या इति ।—आदित्या इति द्वादशाक्षरोपलक्षणम् । आर्षीजगत्या अष्टचत्वारिंशदक्षरत्वेन चतुष्पाद रूपायास्तस्या प्रतिपादे द्वादशाक्षरलाभार्थं परिभाषेयं विहिता । तथा च—"पादो जगत्या आदित्या" (३।१ आ० छ०) इति । अन्यच्च—"पञ्चाशज्जगती द्यूना चत्वारो द्वादशाक्षरा" (१६।७० ऋ० प्रा०) इति ।

(ङ) विराजः पादस्य अक्षरसङ्ख्या निरूपयति, विराज इति ।—दिशः इति दशाक्षरोपलक्षणम् । उक्तञ्च—"विराजो दिश ईरिता" (३।१ आ० छ०) इति । विराट्पङ्क्तिरिति नामान्तरायाः आर्षीपङ्क्तेश्चत्वारिंशदक्षरत्वेन चतुष्पाद-

त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो लभ्यते। अस्मिन्नेवाध्याये परिभाषा एतावतस्य। (च)

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तदुक्तपादं छन्दः। यस्य छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचिदेकपात्, क्वचित् द्विपात्, क्वचित्त्रिपात्, क्वचिच्चतुष्पाद्भवति। गायत्री च त्रिपादेव। चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव स्यात्। (छ)

रूपायास्तस्याः प्रतिपादे दशाक्षरत्वाभार्थमियं परिभाषा इति। दशाक्षरपादा विराट् पङ्क्तेर्भेदविशेष इति बोध्यम्। उक्तञ्च पङ्क्त्यधिकारे—"चत्वारो दशका विराट्" (१६।५२ऋ० प्रा०) इति। "अथ चतुष्पदी विराड्दशका" (कात्या०) इति।

(च) त्रैष्टुभपादस्य अक्षरसङ्ख्यामाह, त्रिष्टुभ इति।—रुद्रा इति एकादशाक्षरोपलक्षणम्। तथा च—"त्रिष्टुभो रुद्र पाद स्यात्" (३।२भा० छ०) इति। आर्षीत्रिष्टुभः चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वेन चतुष्पादायास्तस्याः प्रतिपादे एकादशाक्षरविधानार्थं परिभाषेयम्। तथा च,—"चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुबक्षराणि चतुष्पदा। एकादशाक्षरे पादे" (१६।६० ऋ० प्रा०) इति। उष्णिगनुष्टुब्बृहतीनां परिभाषा न दर्शिता इत्याह, अस्मिन्निति।—चतस्र एव परिभाषा दर्शिता न तु सप्त प्रयोजनाभावात्। उष्णिगादीनां पादकल्पनन्तु परिभाषाचतुष्टयपादानां सङ्कलनक्रमेणैव वेदे व्यवस्थापितं, न पृथक्तया इति। तथा च गायत्र्याश्चतुष्पादत्वे अनुष्टुप्, गायत्रीजागतपादाभ्याम् उष्णिग्बृहत्यौ इति फलितम्। एतत्तु अस्मिन्नेवाध्याये १८।२३।२६ सूत्रे स्वयमेव विवरीष्यते आचार्य्येण।

(छ) गायत्रीजगतीविराट्त्रिष्टुभां चतुर्णां पादव्यवस्थापनमाह,—एकेति। एभिः चतुर्भिः "गायत्र्या वसवः" (३।३ पि०) इत्यादिभिः चतुर्भिः। क्वचिदेकपादिति।—आग्नेयेऽप्युक्तं—"छन्द एकादिपादकम्" (३।२ भा० छ०) इति। अथ भाव,—"उष्णिक् गायत्री—" (३।१८ पि०) इत्यादि सूत्रे गायत्रजागतपादादिमेलनेन उष्णिगादिच्छन्दोदर्शनात् तथा वैदिकमन्त्रेषु क्वचित् क्वचिदर्वाचीनेष्वपि श्लोके द्विविधपादमेलनदर्शनाच्च एवमवधातव्यं यत् विभिन्नच्छन्दसां पादमिश्रणेनापि द्विपादादिल

आद्यं चतुष्पादृतुभिः ॥ ८ ॥

ऋतुशब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते। तैः पादैश्चतुष्पादाद्यं गायत्रं छन्दो भवति। एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि सम्पद्यन्ते। तत्रोदाहरणम्।—

"इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीडितः।
दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः॥" (१६।१४ ऋ० प्रा० टीका०)। (ज)

भवितुमर्हतीति। कश्चित्तु एकपादित्यादेरेव व्याख्यां कृतवान् "एकविधा पादा यस्य तदेकपात्। द्विविधा पादा यस्य तत् द्विपात्। त्रिविधा पादा यस्य तत् त्रिपात्। चतुर्विधा पादा यस्य तच्चतुष्पात्। एतावता पूर्वोक्तनियतपादनियमनमायातम्। एकः पादो यस्मिन् इति विग्रहस्तु केवलैकविधपादनियमनान्नाद्रियते, वक्ष्यमाणवैदिकच्छन्दोविरोधात्" इति। परन्तु एषा च व्याख्या न हलायुधसम्मततया न वा आर्षेयच्छन्दःशास्त्रसम्मततया प्रतिभाति। गायत्र्या वसव इत्यनेन गायत्रीपादस्याष्टाक्षरत्वात् चतुर्भिः पादैः द्वात्रिंशदक्षरतया कथं गायत्र्याश्चतुर्विंशाक्षरत्वम् इति संशयमपाकुर्वन्नाह, गायत्री च त्रिपादेवेति।—त्रिपादत्वे चतुर्विंशत्यक्षरत्वमक्षुण्णमेव इति भावः। चतुर्भिरिति।—अष्टाक्षरपादच्छन्दस चतुश्चरणत्वे तु अनुष्टुबेव, न गायत्री इति निष्कर्षः। गायत्र्याः त्रिपादत्वे प्रमाणं यथा—"अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः" (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति। "प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री" (कात्या०) इति। "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयस्तथा। त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥" इति मनुश्चमहर्षेवाप्रसूः। यदत्र वैदिके लौकिके च छन्दसि पादनियमनं कृतं तद्वेदमूलमेव, यथोक्तं यजुर्वेदे,—"द्विपदा याश्चतुष्पदा त्रिपदा याश्च षट्पदा। विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा॥" इति। विविधं विषमं वा छन्दः विच्छन्दः इति व्युत्पत्त्या विषमाक्षरपादग्रहणम्। समानं छन्दो यासु जातिषु ताः सच्छन्दा इति व्युत्पत्त्या समानाक्षरपादा जातयो गृह्यन्ते। एवमर्द्धसम-गाथा दण्डकाधिकारादयः लौकिका अपि वेदमूलका एव।

(ज) गायत्र्या वसव इत्यनेन गायत्र्याः पादस्याष्टाक्षरत्वम् अभिधाय पुनः षडक्षरपादचतुष्टयापन्नाद्यतायाः चतुर्विंशत्यक्षरायाः गायत्र्याः लक्षणमाह, आद्य

क्वचित्त्रिपादृषिभिः ॥ ९ ॥

क्वचिद्वेदे सप्ताक्षरोपलक्षिते पादैस्त्रिभिर्गायत्र्येव भवति। एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते। तत्रोदाहरणम्।—

"युवाकु हि शचीनां, युवाकु सुमतीनाम्।
भूयाम वाजदाव्नाम्॥" (ऋक्० १अष्ट० १अ० १म० ४अनु० १७सू० ४ऋ०)। (ञ)

मिति।—आद्य प्रथमोक्त सर्वच्छन्द प्रधानमित्यर्थो वा, गायत्रमिति शेष, ऋतुभि षड्भि, सम्पद्या षडक्षरपादै चतुष्पात् अपि भवेत। आग्नेयेऽपि,—"आद्य चतुष्पादृतुभि" (३।२ आ० छ०) इति। गायत्र्या चतुर्विंशत्यक्षरत्व सर्वसम्मत, ततश्च त्रिपादाया तस्या क्वचित् पादचतुष्टयत्वेऽपि प्रतिपाद षडक्षरनिबद्धत्वात् चतुर्विंशत्यक्षरत्वस्यैव सिद्धेश्चतुष्पादित्युक्तिर्न दोषाय इति भाव। तथा च,—"चत्वारो वा षडक्षरा" (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति। अत्र चौव्वटभाष्य,—"षडक्षरा वा चत्वार पादा भवन्ति"।

(ञ) क्वचित गायत्र्या एकविंशत्यक्षरात्मकत्व लक्षयति क्वचिदिति।—क्वचिदित्यनेन न सर्वत्र। ऋषिभि इति सप्ताक्षरोपलक्षणम्। "त्रिपात सप्ताक्षरै क्वचित" (३।२ आ० छ०) इति। शौनकेनाप्युक्तं—"युवाकु हीति गायत्री त्रय सप्ताक्षरा विराट्" (१६।१८ ऋ० प्रा०) इति। गायत्र्या पादस्याष्टाक्षरत्व-नियमात् अत्र प्रतिपादमेकाक्षरन्यूनत्वेन पादनिचृद्गायत्रीयमित्यायातम। एतच्च समनन्तरमेव आचार्य्येणैव स्फुटीकरिष्यते। युवाकु इत्यादि।—सायणाचार्य्यकृता व्याख्या यथा,—"इन्द्रावरुणयोरित्यादिक नवर्चं सूक्त युवाकु इत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते। हि यस्मात् कारणात् शचीनाम अस्मदीयकर्मणा सम्बन्धि सोमरूप हवि युवाकु वसतीवर्य्येकधनात्मकै उदकै पय सक्त्वादि-द्रव्यान्तरैश्च मिश्रित तथा सुमतीना शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजा स्तोत्ररूप वचनमपि युवाकु नानाविधै स्तुत्यगुणै मिश्रित, तस्मात कारणात हे इन्द्रा-वरुणौ तथाविध हवि, स्वीकुर्व्वतोर्युवयो प्रसादाद्वय वाजदाव्नाम् अन्नप्रदाना पुरुषाणा मध्ये मुख्या भूयाम, भवेम। वाजदाव्नामिति वाज ददातीति दाञ्दानेर्वनिप्" इति।

सा पादनिचृत् ॥ १० ॥

सैव गायत्री पादनिचृदिति सञ्ज्ञां लभते। प्रयोक्तुरदृष्टाभ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं संज्ञा। वेदस्यानादित्वादसत्त्वेऽपि न दुष्यति। (ञ)

षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयम्। प्रथमः पादः षडक्षरः, द्वितीयोऽष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादनिचृदिति सञ्ज्ञां लभते। तत्रोदाहरणम्।—

"प्रेष्ठं वो अतिथिं, स्तुषे मित्रमिव प्रियम्।
अग्ने रथं न वेद्यम्॥" (साम० १अ० १खं० १प्र० १अर्द्ध० १द० ५ऋ०)। (ट)

(ञ) सप्ताक्षराया सञ्ज्ञाविशेषमाह, सेति।—सा पूर्वोक्ता सप्ताक्षरा गायत्री पादनिचृत इत्याख्यां याति इत्यर्थः। आग्नेयेऽप्युक्तम्—"सा गायत्री पादनिचृत्" (३।४ आ० छ०) इति। उदाहरणमस्य तु पूर्व्वसूत्रोक्ता युवाकु इत्यादि ऋगेव। तथा च—"युवाकु हीति गायत्री त्रय सप्ताक्षरा विराट्। सैषा पादनिचृन्नाम गायत्रीवैकविंशिका॥" (१६।१८ ऋ० प्रा०) इति। "त्रय सप्तका पादनिचृत" (कात्या०) इति च। सञ्ज्ञाबीजमाह, प्रयोक्तुरित्यादि।—प्रयोक्तुः पादनिचृद्गायत्रीच्छन्दोबद्धमन्त्रपाठकस्य तत्पठनं शुभोदर्कं सूचयतीति। पादनिचृदिति बह्वक्षर सञ्ज्ञाकरणे दोषमाशङ्क्य तन्निराकरणायाह वेदस्येति।—अनादित्वात् नित्यत्वात् असत्त्वेऽपि बह्वक्षरत्वेनास्य छन्दस दोषनामत्वेऽपि न दुष्यति। अनादिकालादेव एव प्रवर्त्तित, ततश्च न दुष्टमित्यर्थः। निचृदित्यस्य निरुक्तिमाह,—"निचृन्नि पूर्वस्य चृते" (३।२० दैव० ब्रा०)। भाष्यम्—"एकाक्षरन्यूनासु गायत्र्यादिषु निचृदिति। चर्त्तयति सन्दीपयति ऋग्गतभावानिति चृत छन्दः निकृष्टमेकाक्षरेण छोन निचृत" इति। "पादनिचृत" इत्यत्र "पादनिवृत" इति पाठान्तरे—पादेन पादमात्रमन्त्रपाठेन निर्वाणे निश्चितत्वेन प्रापयति अभ्युदयमिति पादनिवृदिति सञ्ज्ञा इत्यभिप्रायः।

(ट) अतिपादनिचृल्लक्षणमाह, षट्केति।—षडक्षर सप्ताक्षरपादयोर्मध्ये-

ऽष्टाक्षरपादश्चेत् तदा एकविंशत्यक्षरा अतिपादनिचृद्गायत्रीति संज्ञा स्यात्। आग्नेये तु,—"तदन्याद्यादिषट् त्रिपात्" (३।३ आ० छ०) इति लक्षणं दृश्यते। मतान्तरे अतिनिवृदिति चास्य नामान्तरं दृश्यते। त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयमिति "क्वचित्त्रिपा-दृषिभिः" इति सूत्रादिति शेषः। शौनकेन तु एवंविधस्थले तथा सप्ताक्षरपादद्वयमध्ये षडक्षरपादत्वे षडक्षरपादद्वयान्ते सप्ताक्षरपादत्वे च अतिनिचृदित्येव नाम उक्तं यथा, —"षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तोतॄणां विवाचीति। यस्यां सातिनिचृन्नाम गायत्री द्विर्दशाक्षरा॥ षट्कसप्तकयोर्मध्ये स्तुह्यासावातिथिमिति। षडक्षरः प्रकृत्यैव व्यूहेनाष्टाक्षरोऽपि वा॥" (१६।१९—२० ऋ० प्रा०) इति। व्याख्या यथा—सप्ताक्षरपादयोर्मध्ये षट्कः षडक्षरः पादश्चेत् सा अतिनिचृन्नाम विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यर्थः। षट्कसप्तकयोर्मध्ये षडक्षरपादश्चेत् सा गायत्री अतिनिचृत् अथवा मध्ये अष्टाक्षरपादस्तथापि सा अतिनिचृत्। कात्यायनस्तु—"मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत्" (कात्या०) इत्येवाह। प्रेष्ठमित्यादि।—भाष्यं यथा,—"हे अग्ने! वः त्वां पूजार्थे बहुवचनं स्तुषे स्तौमि अहमुशना इति शेषः। कीदृशं प्रेष्ठं स्तोतॄणामस्माकं धनदानेन प्रियतमम् अतिथिं सर्वैरतिथिवत् पूज्यं, यद्वा—अत सातत्यगमने अतन्यज्ञीत्यादिना अतेरिथिन्। सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तं मित्रमिव सखायमिव, प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं रथं न रथमिव वेद्यं वेदी धन धनहित लाभहेतुः यथा रथेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारो धनं लभन्ते।" "अग्ने" इत्यत्र "अग्निम्" इति ऋग्वेदीयपाठे तु—पूर्वोक्तगुणविशिष्टं "धनलाभकारणमग्नि वो युष्मत्कर्मसिद्ध्यर्थं स्तुषे काव्य उशना स्तौति इत्यर्थः।" अत्र षडक्षरसप्ताक्षरपाद-द्वयमध्यगताष्टाक्षरपादत्वेन अतिनिचृन्नाम गायत्रीच्छन्दः। ऋग्भाष्ये सायणेन तु ऋगियं गायत्रच्छन्दसा निबद्धा इत्युक्तं, यथा—"प्रेष्ठं व इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तम् आर्षं गायत्रम्" इति। प्रातिशाख्योद्धृतस्तोतॄणामित्यादि मन्त्रस्तु—"पुरुतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि। वाजेभिर्वाजयताम्॥" (ऋक० ४अष्ट० ७अ० ६म० ४अनु० ४६सू० १९ऋ०) इति। सायणभाष्यमस्य यथा—"पुरुतममित्येषा अतिनिचृत् नव सप्तका पादनिचृत्. मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत् इत्युक्तलक्षणात्।" एतद्भाष्योक्तलक्षणेन प्रातिशाख्योक्तलक्षणेन च अतिनिचृद्गायत्रीच्छन्द एव पिङ्गलोक्तातिपादनिचृद्वि आयातम्। महीधरेण तु,—"गोमदृषु णासत्या अश्वावद्यातमश्विना। वर्ती रुद्रा नृपाय्यम्" इत्यस्या भाष्ये लिखितं यथा,—"आश्विदैवत्यासिद्धी गायत्री आद्या पादनिचृद्गायत्री नव सप्तकाः पादनिचृदिति।" एतेन पादनिचृत्तथा अतिपाद निचृद्गायत्रीच्छन्दोऽपि प्रमाणितमेव। एतत्सर्वमतपर्यालोचनेन पुनरेतदेव मन्यते,

द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥ १२ ॥

आद्यौ द्वौ नवाक्षरौ पादौ, तृतीय षडक्षरः, एवं त्रिपात् या गायत्री सा नागी इति उच्यते। (ठ)

विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता सती वाराही नाम गायत्री भवति। प्रथमः पादः षडक्षरः द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ। तत्रोदाहरणम्।—

"त्वामग्ने। पुष्करा-दध्यथर्वा निरमन्यत।
मूर्द्धो विश्वस्य वाघत.॥" (साम० १अ० १ऋ० १प्र० १अर्द्ध० १द० ८ऋ०)। (ड)

यत् पादनिचृद्गायत्री या खलु भाष्यादिसम्मता सा पुस्तकान्तरे पादनिवृन्नाम्ना अभिहिता। या अतिनिचृत् सा एव अतिपादनिचृत् अतिपादनिवृदिति वा उच्यते। षट्कसप्तकयोर्मध्ये षडक्षरपादत्वे अतिनिचृदिति यदुक्तं तदिह पिङ्गले न दृश्यते। कतिचित् पुस्तके अतिपादनिचृदित्यत्र अतिपादनिवृदित्यपि पाठ।

(ठ) नागीगायत्रीलक्षणमाह द्वाविति।—अत्रापि पूर्व्वतस्त्रिपादित्यनुवर्त्तते। नवाक्षरपादद्वयेन षडक्षरैकपादेन च चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपान्नागीनाम गायत्रीति निष्कर्षः। तथा च आग्नेये,—"नागी षड्नवकद्वये" (३।३ आ० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्यामियं नोक्ता। उदाहरणन्तु अस्याः स्वयमेव मृग्यम्। यत्तु केनचित् "अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशम्। ऋध्यामा त ओहैः" (ऋक्० ३अष्ट० ५अ० ४म० १अनु० १०सू० १ऋ०) इति ऋगुदाहरणत्वेन प्रदर्शिता, तत्तु सायणविरोधात् न सम्यक्, सायणेन इयं पदपङ्क्तिच्छन्दोनिबद्धा इत्युक्तम्।

(ड) वाराहीगायत्रीलक्षणमाह विपरीतेति।—वैपरीत्यमत्र पादव्यत्ययरूपम्, तच्च पूर्व्वसूत्रापेक्षया तृतीयस्याद्यत्वम्। विपरीतत्वं दर्शयति,—प्रथम इत्यादि। एवम् आग्नेयेऽपि,—"वाराही रसहिरन्ध्रा" (३।४ आ० छ०) इति। इयमपि शौनकादिग्रन्थे न दृश्यते। त्वामग्ने इति।—अस्याः भाष्य—"त्वामग्न इत्येषा भरद्वाजेन

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

षडक्षरः प्रथमः पादः, सप्ताक्षरो द्वितीयः, अष्टाक्षरस्तृतीयः, एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना नाम गायत्री भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"त्वमग्ने। यज्ञानां, होता विश्वेषां हितः।
देवेभिर्मानुषे जने॥" (ऋक्० ४अष्ट० ५अ० ६म० २अनु० १६सू० १ऋ०)। (ढ)

दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् (गायत्री आग्नेयी)। सैषा नवमी। हे अग्ने अथर्वा एतन्नाम ऋषिः त्वा पुष्करादधि पुष्करे पुष्करपर्णे निरमन्थत अरण्योः सकाशादजनयत। कीदृशात् पुष्करात्? मूर्द्ध्नः मूर्द्धवद्धारकात्। विश्वस्य सर्वस्य जगतः वाघतः वाहकात् "पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत तत् पुष्करपर्णे प्रथयत" इति श्रुतेः। भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम्। अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयते, इत्येतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातम्, त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रुतमविन्दत्" इति। एषा च ऋक् सायणेन केवलगायत्रीच्छन्दोबद्धा इत्युक्ता, न तु वाराहीच्छन्दोबद्धा इति।

(ढ) वर्द्धमानागायत्रीलक्षणमाह, षट्केति।—इहापि पूर्ववत् त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयम्। षडक्षरप्रथमपादमारभ्य क्रमेणाक्षरवर्द्धनात् वर्द्धमाना नाम्नीयमेकविंशत्यक्षरा त्रिपाद्गायत्रीत्यभिप्रायः। तथा चाग्नेये,—"वर्द्धमाना षट्सप्ताष्टा" (३।२ आ० छ०) इति। शौनकेनापि प्रदर्शितं यथा—"उत्तरोत्तरिणः पादा षट् सप्ताष्टाविति त्रयः। गायत्री वर्द्धमानैषा त्वमग्ने यज्ञानामिति॥" (१६।२१ ऋ० प्रा०) इति। केषाञ्चिन्मते आद्यन्तपादयोरष्टाक्षरत्वे मध्यस्य च षडक्षरत्वेऽपि वर्द्धमाना गायत्री भवेत्, उक्तं हि,—"अष्टकौ मध्यमः षट्क एकेषामुपदिश्यते" (१६।२२ ऋ० प्रा०) इति। "यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टका सा वर्द्धमाना" (कात्या०) इति च। त्वमग्ने इत्यादि।—सायणव्याख्या यथा,—"द्वितीये अनुवाके अष्ट सूक्तानि। तत्र त्वमग्ने यज्ञानामिति अष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् आद्या षष्ठी च वर्द्धमाना षट्कसप्ताष्टका सा वर्द्धमाना इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। अस्य मन्त्रस्य भरद्वाजऋषिः गायत्रीच्छन्दः अग्निर्देवता अग्निस्तवे विनियोगः। हे अग्ने! त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थानरूपेण विभिन्नानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकः

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना गायत्री यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति। अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः। तत्रोदाहरणम्।—

"आपः। पृणीत भेषजं, वरूथं तन्वे मम।
ज्योक् च सूर्यं दृशे॥" (ऋक्० १अष्ट० २अ० १म० ५अनु० २३सू० २१ऋ०)। (थ)

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम्॥ १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्थसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह। तथा चोक्तं,—"विराजो दिशः" (३।५ पि०) इति। यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात्, ततस्ताभ्यां द्विपात् विराड् नाम गायत्री भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो, युजानं नमो वहन्तम्।
सजोषा धीराः पदैरनुग्मन्नुप, त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः॥"
(ऋक्० १अष्ट० ५अ० १म० १२अनु० ६५सू० १ऋ०)। (त)

असि, यद्वा—यज्ञसम्बन्धिदेवाह्वाता भवसि। यस्मात् त्वं मानुषे मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये जने यजमाने देवेभिः देवैः हितः होतृत्वेन निहितः असि" इति।

(थ) प्रतिष्ठालक्षणमाह, विपरीतेति।—इहापि वर्द्धमानावदेकविंशत्यक्षरा त्रिपादित्येव मन्तव्यम्। केवलं पादाक्षराणामष्टकसप्तकषटकत्वरूपेण वैपरीत्यं दर्शयितुमाह,—अष्टाक्षर इति। आग्नेये प्रातिशाख्ये च अस्या उल्लेखो न दृश्यते। कात्यायनः पुनः "विपरीता प्रतिष्ठा" इत्येवाह। आपः इत्यादि।—सायणाचार्य्यविरचितेयमस्या विवृतिः,—"तिस्रश्चान्त्या एकविंशी प्रतिष्ठा। हे आपः। मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजम् औषधं पृणीत पूरयत, किञ्च ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुयाम इति शेषः।"

(त) विराड्गायत्रीलक्षणमाह, तृतीयमिति।—तृतीयं विराडित्यर्थः, जागतगायत्राभ्यां जागतगायत्रपादाभ्यामित्यर्थः। "जगत्या आदित्याः" (३।४ पि०) इत्यनेन

जागतपादस्य द्वादशाक्षरतया "गायत्र्या वसव" (३।३ पि०) इत्यनेन गायत्री पादस्याष्टाक्षरतया च जागतगायत्राभ्यामित्यनेन द्वादशाष्टाक्षरयोर्लाभ। ततश्च द्वादशाक्षराष्टाक्षरपादाभ्यां विहिता विंशत्यक्षरा द्विपाद्विराड्गायत्रीति लक्षणम्। तदेवाह, तृतीयशब्देनेति।—एतदध्यायस्थसूत्राणां "गायत्र्या वसव" इति प्रथम सूत्रं गायत्र्या, तत "जगत्या आदित्या" इति द्वितीय जगत्या, अनन्तरञ्च "विराजो दिश" (३।५ पि०) इति विराज, एवञ्चपेक्ष्य य सूत्राणां पाठक्रम तदपेक्षया विराज स्तृतीयतया तृतीयशब्देन विराजमेवाह इत्यर्थ। एवमाग्नेयच्छन्दसारेऽपि एतादृशीं विराड्गायत्रीमुत्पश्याम, यथा,—"छन्दश्चाथ तृतीयकम्। द्विपाद्द्वादशवस्वन्ते" (३।४ आ० छ०) इति। किञ्च द्वादशाक्षराष्टाक्षराभ्यां पादकल्पनेन द्विपादाया अस्या सैकनेन विंशत्यक्षरतया वैराजपादस्य च दशाक्षरत्वे तथैव द्विपादत्वसिद्धेस्तात्पर्य्यवशादेव विराड्ति लभ्यते सूत्रेऽस्मिन् विराडित्यनुक्तौ। ऋक्प्रातिशाख्ये तु,—"सनो वाजेषु पादौ द्वौ जागतौ द्विपदोच्यते" (१६।२३ ऋ० प्रा०) इति द्वादशाक्षरद्विपादगायत्रीलक्षण दृश्यते। सायणभाष्येऽपि,—"सनो वाजेषु इति यथोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा" इति। शौनककात्यायनमते गायत्र्यधिकारे द्वादशाक्षराष्टाक्षरपादाभ्यां विराट्छन्दो नास्ति, भाष्येऽपि विराट् इत्येव नाम दृश्यते न तु विराड्गायत्री, विराडनुष्टुप्, उत वा विराट्पङ्क्तिरित्येतेषां केषामपि समुल्लेखो दृश्यते, केवलं "विंशतिका द्विपदा विराज" इति द्विपदाविराड्लक्षण दृश्यते, तथा "अयुजन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्षिधो मर्त्यत्रा। मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ॥" (ऋक्० २अष्ट० ४अ० १म० २३अनु० १६९सू० २ऋ०) इत्यस्य भाष्ये "द्वितीया चतुष्पदा विराट्, अथ चतुष्पदा विराट् दशकै" इति च लक्षण दृश्यते। पङ्क्त्यधिकारे च ऋक्प्रातिशाख्येऽपि "चत्वारो दशका विराट्" (१६।५२ ऋ० प्रा०) इत्येव लक्षण दृश्यते। इत्यायुधेन तु भाष्यकारादिमतमनुसृत्य विंशतिका द्विपदा विराट् इत्यनुशासनमवलम्ब्य च विंशत्यक्षरस्य द्विपादस्य विराट्संज्ञा कृता, तथा गायत्रपादस्य अष्टाक्षरत्वात् अष्टाक्षरैकपादाया अस्या गायत्र्यधिकारे सन्निवेशश्च कृत। वस्तुतस्तु "द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ" (३।६० पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विराड्गायत्र्यादीनां विशेषलक्षणस्याभिहितत्वात् इह पुन द्विपदाया विराज एव सामान्यलक्षण कृतमिति प्रतिभाति, भाष्यादौ तथा दर्शनात्। विराजो व्युत्पत्तिर्यथा—"विराड्विरमणाद्विराजनाद्वा" (३।१२ दैव० ब्रा०) भाष्य—"विराट् शब्द 'रमु क्रीडायां' 'राजृ दीप्तौ' 'राध साध संसिद्धौ' इति त्रिभ्यो धातुभ्योऽन्यतरेणापि निष्पाद्यते धातुत्रयार्थस्य तस्मिन् सम्भवात्" इति। पञ्चा इत्यादि॥

त्रिपात्त्रैष्टुभैः॥ १७॥

एकादशाक्षरे पादैस्त्रिपात् विराड् नाम गायत्री भवति। तृतीयमित्यनुवर्त्तनीयम्। तत्रोदाहरणम्।—

"दुह्रीयन्मित्रधितये युवाकु, राये च नो मिमीतं वाजवत्यै। इषे च नो मिमीत धेनुमत्यै॥" (ऋक्० १अष्ट० ८अ० १म० १७अनु० १२०सू० ९ऋ०)। (थ)

[इति गायत्र्यधिकार]।

—सायणभाष्यमस्या —"द्विपदा विराट् छन्द, विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणम्। धीरा मेधाविनो देवा सजोषा समानप्रीतय सन्त हे अग्ने। त्वां पदे मार्गे पादकृते लाञ्छने अनुग्मन अन्वगमन् कीदृश पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्त्तमान ताय न तायुरिति स्तेननाम यथा स्तेन परकीय पश्वादिधनम् अपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्त्तते तद्वत् गुहा चतन्तम् अप्रूपाया गुहायां गच्छन्तं वर्त्तमानं, चततिर्गतिकर्मा। तथा च तैत्तिरीयैरग्नेरप्सु प्रवेश समाम्नायते। सनिलायत स अप प्राविशदिति। यद्वा—अश्वत्थगुहाया गच्छन्त वर्त्तमान श्रूयते च—अग्निर्देवेभ्यो निलायत। अश्वरूप कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति। तथा नमो युञ्जान हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुञ्जान नमो वहन्त देवेभ्य प्रत्त हवि वहन्त यजत्रा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने। त्वा त्वामुपसीदन् समीप प्राप्नुवन् ददृशुरित्यर्थ। अध्ययनसमये द्वे ऋचौ चतुष्पदामेकैकामृच कृत्वा समाम्नायते" इति। पश्वा इत्यारभ्य वहन्तामित्यन्ता एका ऋक् विंशत्यक्षरा विराड्गायत्रीच्छन्द इत्यभिप्राय। द्विपादमात्रविराट्छन्दस उदाहरण यथा,—"नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो, राजा देव समुद्रिय" (ऋक्० ७अष्ट० ५अ० १म० ७अनु० १०७सू० १६ऋ०)। भाष्य यथा,—"नृभिर्येमान इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट्" इति।

(थ) एकादशाक्षरत्रिपाद्रूपाया त्रिराड्गायत्र्या लक्षणमाह, त्रिपादिति।—त्रैष्टुभै, पादैरिति शेष। "त्रिष्टुभो रुद्रा" (३।६ पि०) इत्यनुशासनेन त्रैष्टुभै इत्यनेन एकादशाक्षरपादाना लाभादाह,—एकादशेति। आग्नेयेऽप्युक्त,—"त्रिपात्तु त्रैष्टुभै श्रुतम्" (३।४ भा० छ०) इति। ऋक्प्रातिशाख्ये तु अनुष्टुबधिकारे छन्द इद परिदृश्यते न तु गायत्र्यधिकारे, तथा च,—"दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयो वैकादशाक्षरा" (१६।२९ ऋ० प्रा०) इति। भाष्य,—"दशाक्षरास्त्रय. पादा. एकादशाक्षरा वा त्रय.

यस्या पादा भवन्ति विराट्नाम सा अनुष्टुप् वेदितव्या” इति। कात्यायनेनाप्युक्त-मनुष्टुबधिकारे,—“दशकास्त्रयो विराट् एकादशको वा” (कात्या०)। दशीत्यादि।—सायणाचार्य्यकृतास्या व्याख्या यथा,—“दशीयाम्नति नवमी विराट्। हे अश्विनौ! युवाकु युवां कामयमाना स्तुतिभिर्यावयितार सयोजयितार वा स्तोतारो मिवधितये मिवाणा बन्धुजनाना धारणार्थं दशीयन् युष्मत्सकाशात् धनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति। अतो नोऽस्मान् अपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीत कुरुत, तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्ताय, इषे अन्नाय च नोऽस्मान् मिमीत कुरुतम्, अस्मभ्य स्तोतृभ्यो बलयुक्त धन गोयुक्तमन्नञ्च प्रयच्छतमित्यर्थं” इति। शौनकेन तु नागतपादाभ्या द्विपदा गायत्री तथा उष्णिग्गर्भा गायत्री इति द्विविधे अतिरिक्ते गायत्र्यौ उक्ते। तत्र प्रथमा “स नो वाजेषु” इत्यादिना प्राक् दर्शिता। तथा “षडक्षर सप्ताक्षरस्तत एकादशाक्षर। एषोष्णिग्गर्भा गायत्री ता मे अश्नानामिति॥” (१६।२५ ऋ० प्रा०) इति। उदाहरणे यथाक्रमेण,—“स नो वाजेष्वविता पुरुवसु पुर स्थाता मघवा वृत्रहा भुवत्” (ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० १३ऋ०) इति। “ता म अश्व्याना हरीणा नितोशना। उतो नु कृत्व्याना नृवाहसा॥” (ऋक्० ६अष्ट० २अ० ८म० ४अनु० २६सू० २३ऋ०)। सायणभाष्य,—“तयोर्विंशी उष्णिग्गर्भा षट्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति लक्षणोपेतत्वात।” कात्यायनेन पुन उष्णिग्गर्भा कृशीयसी इति द्विविधे अतिरिक्ते उक्ते यथा,—“षट् सप्तैकादश उष्णिग्गर्भा। द्वौ षट्कौ सप्तकश्च कृशीयसी” इति। किञ्च प्रथम पादस्याष्टाक्षरत्वे द्वितीयस्य दशाक्षरत्वे तृतीयस्य सप्ताक्षरत्वे च भुरिग्गायत्रीत्यपि दृश्यते “अष्टको दशक सप्तको विहासाविति सा भुरिक्” (१६।१७ ऋ० प्रा०) इति। उदाहरण यथा,—“विहासाविद्दुर पृच्छेदविद्वानित्था परो अचेता। नू चिन्नु मर्त्ते अक्रौ॥” (ऋक्० १अष्ट० ८अ० १म० १७अनु० १२०सू० २ऋ०) इति। भाष्ये तु प्रथमपादस्य षडक्षरत्व द्वितीयस्य द्वादशाक्षरत्वमिति कृत्वा ककुप् इत्यभिहितम्। इह तु एतादृक् छन्दोलक्षणं न दृश्यते। अद कात्यायनोक्ता गायत्र्य यथा,—“प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री। १। पञ्चकाश्चत्वार। २। षट्कश्चैक। ३। चतुर्थश्चतुष्पी वा पदपङ्क्ति। ४। षट्सप्तैकादश उष्णिग्गर्भा। ५। तय सप्तका पादनिचृत। ६। मध्यम षट्कश्चेदतिनिचृत्। ७। दशकश्चेद्यवमध्या। ८। यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टका सा वर्द्धमाना। ९। विपरीता प्रतिष्ठा। १०। द्वौ षट्कौ सप्तकश्च कृशीयसी।” ११। इत्येकादशविधा गायत्रीति निरूपितम्। तत्र त्रिप्रकारा पदपङ्क्तय, पङ्क्तिच्छन्दसि भगवता सूत्रकारेण निवेशिता कृशीयसीत्यधिका, अन्यान्युक्तानि।

अथ उष्णिगधिकारः।

उष्णिक् गायत्रौ जागतश्च ॥ १८ ॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एव त्रिभिः पादैरुष्णिङ्नाम छन्दो भवति। अत्र च क्रमो न विवक्षितः, पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते। (द)

(द) गायत्र्यधिकारं समाप्य साम्प्रतमुष्णिगधिकारं प्रस्तूयते, उष्णिगिति।—अष्टाक्षरपादद्वयवत् द्वादशाक्षरैकपादत्वेन च अष्टाविंशत्यक्षरा पादत्रयवती उष्णिगिति लक्षणम्। तथा चाग्नेये—"उष्णिक्छन्दोऽष्टवर्ण्णकैः पादैर्वेदैः प्रकीर्त्तितः" (३।५ पा० छ०) इति। उष्णिक् पदव्युत्पत्तिमाह दैवतब्राह्मणे यथा,—"उष्णिगुत्स्नानात् स्निह्यतेर्वा कान्तिकर्म्मणोऽपि वोष्णीषिणी वेत्यौपमिकम्" (३।४ दैव० ब्रा०) इति। भाष्य यथा—"उत्पूर्वात् 'ष्णा शौचे' (अ० प०) इत्यस्मात् उष्णिक् शब्दः। तदेवाह—उत्स्नानात् उद्गूतस्नानवत्त्वादुष्णिक् वा। यद्वा—स्निह्यते 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प०) इति धातु ततो यत् प्रीत्यात्मकं तत् कान्तमपि भवतीति कृत्वा कान्तिकर्मत्व, स्निह्यते काम्यते इत्युष्णिगित्यर्थः, कान्त ह्येतत् देवताना छन्दः। अपि च शोष्णीषी उष्णीषवत्येवेत्यौपमिकम्, उपमाप्रयुक्तमभिधानमपेक्ष्योष्णिक शब्दः" इति। अत्रेति।—अत्र सूत्रे पादसङ्ख्यामात्र त्रिभि पादैः उष्णिक् भवति इत्येवरूपमेव विधीयते, किन्तु क्रम गायत्रजागतपादाना पौर्वापर्य्यनिर्णयरूप न निरूपितः, तस्य वक्ष्यमाणसूत्रेषु स्पष्टतया विहितत्वात् इति बोध्यम्। शौनकेन तु,—"अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् सा पादैर्वर्त्तते त्रिभि। पूर्वावष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः॥" (१६।२६ ऋ० प्रा०) इत्यनेन क्रमोऽपि व्यवस्थित, परन्तु एतल्लक्षणोक्तक्रम, आचार्य्येण वक्ष्यमाण परोष्णिह' लक्षणत्वेन स्वीकृत,, तच्च स्वयमेवाग्रे वक्ष्यते। कात्यायनेन पुन,—"द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदा" इति मात्रमेव उष्णिह सामान्यलक्षण कृतम्। एताभ्या तु परोष्णिहो लक्षण न कृतम्। सूत्रमिदमधिकारार्थमित्यभिप्राय, "प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम्" इति वक्ष्यमाणोक्ते.। ततश्च सामान्यतया सूत्रमिद प्रवर्त्तते विशेषास्तु वक्ष्यमाणा एव, पादानां पौर्वापर्य्यनियमोऽपि तेष्वेव इति मन्तव्यम्। अधिकारार्थकत्वत्वाच्च उदाहरणमपि नात्र प्रदर्शितम्।

ककुम्मध्ये चेदन्त्यः॥ १६॥

गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादो भवति, तदा सा उष्णिक् ककुप्‌सञ्ज्ञा लभते। तत्रोदाहरणम्।—

"सुदेवः समहाऽसति, सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः।
य त्रायध्वे स्याम ते॥" (ऋक्० ४अष्ट० ३अ० ५म० ४अनु० ५३सू० १५ऋ०)। (ध)

(ध) उष्णिग्भेद दर्शयति, ककुबिति।—मध्ये, गायत्रीपादयोरिति शेष। अन्त्य जागत पाद इत्यर्थ। उक्तञ्च आग्नेये,—"ककुबष्णिक् वसुसूर्य्यवसुवर्णैश्च विपाद्भवेत" (३।५ आ० छ०) इति। अन्यत्राप्युक्त —"मध्यमे ककुप्" (१६।२७ ऋ० प्रा०)। उवोव्वट,—"तस्मिन् द्वादशाक्षरे मध्यमे सति ककुप् भवति" इति। "मध्यमश्चेत् ककुप्" (कात्या०) इति। ककुभो निवचनमाह,—"ककुप् ककुद्रूपिणीत्यौपमिकम्" (३।५ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"ककुप्-शब्दोऽप्युपमा-प्रधान, यथा वृषभस्य मध्यप्रदेश ककुत्सञ्ज्ञक उच्छ्रितो भवति एव मध्यमपादस्य जागतत्वात चतुरक्षर ककुत्स्थानीयमस्यास्तीति ककुप् दकारस्य पकार। ककुदस्याव स्थाया लोप इत्यस्मादसमासेऽपि अकारलोप। ककुभशब्दस्य काकुभ दन्तधावनमित्यादौ अर्थान्तरस्मरणात् स्वाभिमतमर्थमाह"—"ककुप् च कुजश्च कुजतेर्वोज्जतेर्वा" (३।६ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"ककुप् कुब्जशब्दो कुजते उब्जतेर्वोत्पन्नो। 'कुज कौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु' 'उब्ज आर्जवे' अत न्यग्भावार्थ। तत कौटिल्य-न्यग्भावार्थकधातुद्वयस्याव सम्भवात् ककुपशब्द" इति। सुदेव इति।—माधवाचार्य्यविरचिता व्याख्या विद्यति,—"आद्यापञ्चमीदशम्येकादशीपञ्चदश्य ककुभ। हे समह। प्रशस्तवचन सुमहशब्द, हे पूजित मरुता गण। सुदेव कल्याणमहत्सञ्ज्ञकदेवोपेत असति भवति। हे नर। नेतार। हे मरुत सुमत्य सुवीर शोभनपुत्राद्युपेतश्च असति भवति। य मर्त्यं त्रायध्वे पालयध्वे य एवं भवति ते वय स्याम युष्मदीया" इति। अत द्वितीयपादे मर्त्यं इत्यत्र मर्त्तिय इति पाठात द्वादशाक्षरत्व, प्रथमस्त्वष्टाक्षर एव। तृतीये स्याम इत्यत्र सियाम इति पठनेन अष्टाक्षरपादसिद्धि। उदाहरणान्तर यथा,—"युष्माक आरयाँ अनु मुदे द्धधे मरुतो जीरदानव। वृष्टी द्यावो यतीरिव" (ऋक्० ४अष्ट० ३अ० ५म० ४अनु० ५३सू० ५ऋ०) इति।

पुर-उष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, गायत्रौ च परतः, तदा पुर-उष्णिक् नाम। तत्रोदाहरणम्।—

"अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषज-मपामुत प्रशस्तये।
देवा भवत वाजिनः॥" (ऋक्० १अष्ट० २अ० १म० ५अनु० २३सू० १९ऋ०)। (न)

परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

जागतः पादः परतश्चेत् भवति, पूर्वौ च गायत्रौ, तदा परोष्णिक् नाम। "उष्णिक् गायत्रौ जागतश्च" (७।१८ पि०) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसञ्ज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते। प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम्। तत्रोदाहरणम्।—

"अग्ने वाजस्य गोमत, ईशानः सहसो यहो।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः॥" (ऋक्० १अष्ट० ५अ० २म० १३अनु० ७९सू० ४ऋ०)। (प)

(न) पुर उष्णिग्-लक्षणमाह, पुर उष्णिगिति।—स्पष्टम्। अन्यैरप्युक्तं—"पुर उष्णिक् पुरतश्चेत् जागतः पाद ईरितः" (३।५ श्रा० छ०) इति। "पुर उष्णिक् सा तु तस्मिन् प्रथमे" (१६।२७ ऋ० प्रा०) इति। "तस्मिन् द्वादशाक्षरे प्रथमे सति पुर उष्णिक् भवति" इति उव्वटव्याख्या। "आद्यो द्वादशकश्चेत पुर उष्णिक्" (का०व्या०) इति। अप्सु इत्यादि।—सायणभाष्य,—"मेधातिथि काण्व ऋषि, अप्सु अन्तरित्येषा पुर-उष्णिक् प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण आद्यश्चेत् पुर-उष्णिगिति लक्षणसद्भावात् इति। अप्सु जलेषु अन्त मध्ये अमृत पीयुष वर्त्तते तस्याब्विकारत्वात अमृत वा आप इति श्रुत्यन्तराच्च, तथैवाप्सु भेषजमौषध वर्त्तते, क्षुद्रोगनिवर्त्तकत्वाच्च स्नापकाद्यत्वात। उत अपि च तादृशीनामपा देवताना प्रशस्तये प्रशस्त्यार्थं हे देवा ऋत्विजादय ब्राह्मणा, एते वै देवा प्रत्यक्ष यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात्। वाजिन वेगवन्त भवत शीघ्र स्तुति कुरुत इत्यर्थ।

(प) परोष्णिक्लक्षणमाह, परोष्णिगिति।—तथा च,—"परोष्णिक् परत, स्मृतात्" (३।५ श्रा० छ०) इति। "उष्णिग्गायत्रौ" इत्यादिसामान्यसूत्रेणैव द्वादशा-

चतुष्पादृषिभिः ॥ २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति। तत्रोदाहरणम्।—
"नद व ओदतीना, नद योयुवतीनाम्।
पतिं वो अघ्न्याना, धेनूनामिषुध्यसि॥" (ऋक्० ६अष्ट० ५अ० ८म० ७अनु० ५८सू० २ऋ०)। (फ)

[इत्युष्णिगधिकार']।

क्षरैकपादत्वे अष्टाक्षरद्विपादत्वे सति उष्णिक्छन्द सिद्धमेव, पुन कथमिद लक्षण मित्याह, विशेषेत्यादि।—विशेषसञ्ज्ञा परोष्णिगिति नामविधानमेव अर्थ प्रयोजनमस्य, तदर्थमेव पुनरिद सूत्रमित्यर्थ। अग्ने इत्यादि।—सायणाचार्य्यसम्पादितास्या व्याख्या यथा,—"रहूगणपुत्त्रस्य गौतमस्यार्षम् अग्निर्देवता। हे महसो यह्वो बलस्य पुत्त्र। अग्ने। गोमत बहुभि गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशान ईश्वर त्वमसि। अत अस्मे अस्मासु हे जातवेद। जातधन। जाताना वेदितवा अग्ने। महि प्रभूतं श्रव अन्न धेहि स्थापय" इति।

(फ) क्वचित सप्ताक्षरचतुष्पादत्वेऽपि उष्णिक् भवति इति दर्शयितुमाह, चतुष्पादिति।—ऋषिभि सप्तभिरक्षरैरित्यर्थ। तथा चाग्नेये —"चतुष्पादृषिभिर्भवेत" (३।५ आ० छ०) इति। शौनकेन,प्युक्त—"सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्हि नद मसीमहीति च। पादैरनुष्टुभौ विद्यादक्षरैरुष्णिहाविमे॥" (१६।२९ ऋ० प्रा०)। अत्रोव्वटभाष्य,—"सप्ताक्षरैश्चतुर्भि पादै द्वे ऋचौ उष्णिहौ भवत। पादैरनुष्टुभौ जानीयात। अक्षरै कृत्वा उष्णिहौ भवत। नद व ओदतीना मसीमहि त्वा वये इत्येते" इति। "चतु सप्तका उष्णिगेव" (कात्या०) इति। नद व इत्यादि।—सायणाचार्य्यकृता व्याख्यास्या यथा,—"प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्षं द्वितीया नद व इत्येषा चतु-सप्तकोष्णिक् इन्द्रो देवता। ओदतीनाम् ओदत्य उषस ओदती भास्वतीति तन्नामसु पाठात उषसा नदम् उत्पादकमित्यर्थ इन्द्रेण हि उषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्य्यत्वात्। विवस्वदिन्द्र युग्मा इति हि द्वादशादित्यमध्ये इन्द्र पठित, तादृशमिन्द्र हे यजमाना। वो युष्मदर्थम् आह्वयत इत्यर्थ। तथा योयुवतीना सर्वत्र मिश्रयन्तीना नदीना नद शब्दयितार वो युष्मदर्थम् आह्वयामि। अघ्न्यानाम् अहन्तव्याना गवा पतिमाह्वये। अथ प्रत्यक्षकृता हे यजमान। त्व धेनूना क्षीरादिना प्रीणयित्रीणा गवामिषुध्यसि अन्नमिच्छसि" इति। एतदुदाहरणान्तर यथा—"मसीमहि त्वा वयम्, अस्माक

अथानुष्टुबधिकारः।

अनुष्टुप् गायत्रैः ॥ २३ ॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते। गायत्रैरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छन्दः अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥" (ऋक्० १अष्ट० १अ० १म० ३अनु० १०सू० १ऋ०)। (ब)

रेव पूषन्। मतीनाञ्च साधन विप्राणाञ्चाधवम्॥" (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म० २अनु० २६सू० ४ऋ०) इति। न्यङ्कुशिरा तनुमध्या अनुष्टुब्गर्भा इति त्रिविधा उष्णिह शौनककात्यायनाभ्यामधिका उक्ता, यथा—"द्वादशैकस्य इति त्वेषा ककुप् न्यङ्कुशिरानिचृत्। एकादशोऽस्या प्रथम उत्तमश्चतुरक्षर॥ ताभ्या पर षडक्षर प्रथा तनुशिरो नाम। आद्य पञ्चाक्षर पाद उत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रय। अनुष्टुब्गर्भैषोष्णिक् साऽगत्येऽस्ति पितु न्विति॥" (१६।३०-३२ ३३ ऋ० प्रा०) इति। "त्रैष्टुभजागतचतुष्का न्यङ्कुशिरा। एकादशिनी पर षट्कस्तनुमध्या। आद्य पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा" (कात्या०) इति। पिङ्गलेन तु एतादृश्य उष्णिहो नैव दर्शिता।

(ब) उष्णिगधिकार समाप्य साम्प्रतमनुष्टुबधिकार प्रारभ्यते, अनुष्टुबिति।—अनुवर्त्तते पूर्वस्मात् सूत्रादधिक्रियते इत्यर्थ। आग्नेयच्छन्दःसारेऽपि सामान्येन चतुष्पादित्येव दृश्यते यथा,—"साष्टाक्षरैरनुष्टुप् स्याच्चतुष्पाच्च" (३।६ आ० छ०) इति। तथा "द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षरा समा" (१६।३४ ऋ० प्रा०) इति। "तृतीयमनुष्टुप् चत्वारोऽष्टका" (कात्या०) इति च। अनुष्टुभो निर्वचनमाह दैवतब्राह्मणे,—"अनुष्टुबनुस्तोभनात्" (३।७ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"स्तोभति-र्हिंसार्थ। गायत्रीतस्त्रसनाक्षरपादवृद्धे। उक्तार्थं ब्राह्मणसम्मति दर्शयति—" "अन्वस्तौदिति हि ब्राह्मणम्" (३।८ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"निरुक्ते प्रकारान्तरेण ब्राह्मणवाक्यमुदाहृतम्। गायत्रीमेव त्रिपदा सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम्" इति। गायन्ति त्वेति।—सायणाचार्य्यव्याख्या—"गायन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसङ्ख्या छन्दोविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते। गायन्ति द्वादशानुष्टुभ त्विति। तुहि ह वा

त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥ २४ ॥

अनुष्टबित्यनुवर्त्तते। चकारात् गायत्रग्रहणञ्च। गायत्रेणैकेन पादेन, ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव स्यात्। (भ)

मध्येऽन्ते च ॥ २५ ॥

जागतयोः पादयोर्मध्ये अन्ते च यदा गायत्रः पादो भवति, तदाऽप्यनुष्टुबेव स्यात्। तत्र मध्यपक्षे उदाहरणम्।—

इत्यादि परिभाषाया तु शब्दस्य सूत्रद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्व द्रष्टव्यम्। हे शतक्रतो। बहुकर्म्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र। त्वा त्वां गायत्रिण उद्गातार गायन्ति स्तुवन्ति। अर्किण अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतार अर्क अर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगते मन्त्रे प्रशंसन्ति। ब्रह्माण ब्रह्मप्रभृतय इतरे ऋत्विजः त्वा त्वामुद्वयेमिरे उन्नति प्रापयन्ति। तत्र दृष्टान्त, वंशमिव यथा वंशाग्रे नृत्यन्त शिल्पिन प्रौढ वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्त्तिन स्वकीय कुलमुन्नत कुर्वन्ति तद्वत। अर्का अर्च्यन्तेभिरित्यर्का मन्त्रा, तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणया अर्क। अर्का मन्त्रा येषा सन्तीति अर्किण होतार" इति। अत्र द्वितीयपादे "अर्चन्ति अर्कमर्किण." इति पदव्यूहेन पाठे अष्टाक्षरत्वमवगन्तव्यम्।

(भ) अनुष्टुभो भेदविशेषमाह, त्रिपादिति।—क्वचिदित्यनेन चास्य न सार्वत्रिकत्व विवक्षितम्। जागताभ्या द्वादशाक्षरपादाभ्याम्। अनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षरात्मकत्वात् द्वादशाक्षरद्विपादेन अष्टाक्षरैकपादेन च तत्सिद्धिरिति आह, गायत्रेणैकेनेति।—वृत्तौ गायत्रपादस्य प्रथमोल्लेखात्, "त्रिपात् क्वचित्। अष्टाक सूर्य्यवर्णौ स्यात्" (३।७ आ० छ०) इति लक्षणेऽपि आदौ अष्टपदोल्लेखदर्शनाच्च तथा "मध्येऽन्ते च" (३।२५ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रे द्वितीयतृतीयपादयोर्विशेषविधानाच्च अत्र प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्व द्वितीयतृतीययोश्च द्वादशाक्षरत्वमिति वृत्तिकाराभिप्राय। परन्तु प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वम् ऋक्प्रातिशाख्यानुक्रमणिकादौ न दृश्यते, उदाहरणमप्यस्य दुर्लभम्। एतेनैवमनुमीयते यत् त्रिपादनुष्टुबधिकारार्थं सूत्रमिद सूत्रकृता प्रणीतमिति दिक्।

"पर्य्यूषु प्रधन्व वाजसातये, परिवृत्राणि सक्षणि ।
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे॥" (ऋक्० ७अष्ट० ५अ० ८म० ७अनु० ११०सू० १ऋ०)।

अन्तपद्यो उदाहरणम्।—

"मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो
मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।
स्तनाभुजो अशिश्वीः॥" (ऋक्० १अष्ट० ८अ० १म० १७अनु० १२०सू० ८ऋ०)। (म)

[इत्यनुष्टुबधिकारः]।

(म) त्रिपादनुष्टुभ अन्यविध भेदविशेषमाह, मध्ये इति।—जागतयो पादयो द्वादशाक्षरप्रथमतृतीयपादयो मध्ये अन्तरे गायत्र अष्टाक्षर पाद, तथा द्वादशाक्षरप्रथमद्वितीयपादयो अन्ते च अवसाने च अष्टाक्षर पादश्चेत् भवेत् तदाऽपि त्रिपादनुष्टुबिति। आग्नेयेऽप्युक्त,—"मध्येऽन्ते च क्वचिद्भवेत्" (३।६ आ० छ०) इति। मध्यपादाष्टाक्षरा त्रिपादनुष्टुप् पिपीलिकामध्यानाम्ना अन्त पादाष्टाक्षरा च कृतिनाम्ना शौनककात्यायनाभ्यामभिहिता, तथा च,—"यस्या स्त्वष्टाक्षरो मध्ये सा पिपीलिकमध्यमा" (१६।३६ ऋ० प्रा०) इति। "मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या" (कात्या०) इति। "कृतिर्द्वौ द्वादशाक्षरावेकश्चाष्टाक्षर पर" (१६।३५ ऋ० प्रा०) "जागतावष्टकश्च कृति" (कात्या०) इति। पर्य्यूष्विति।—सायणाचार्य्यप्रणीतास्या व्याख्या—"पर्य्यूष्विति द्वादशर्च्चं सप्तम सूक्त न्यरुण वासदस्यु राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्रष्टारौ, आदितस्तिस्र पिपीलिकमध्या अनुष्टुभ द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्य। पवमान सोमो देवता गतो विनियोग। हे सोम! स सुष्ठु वाजसातये अस्मभ्यमन्नदानायैव परिप्रधन्व परित प्रगच्छ। यद्वा— वाजसातये अन्नलाभाय सङ्ग्राम प्रगच्छ। किञ्च सक्षणि सहनशील त्वं वृत्राणि शत्रून् परिगच्छ। तदेवोच्यते—नोऽस्माकम् ऋणया ऋणाना यापयिता त्व द्विष शत्रून् तरध्यै तरीतु इन्नम् ईयसे परिगच्छसि।" अन्तपद्यो— मा कस्मै इत्यादि।—"मा कस्मा इत्यष्टमी कृति जागतावष्टकश्च कृति इत्युक्तलक्षणसद्भावात्। हे अश्विनौ! अभिविषो अभिव मित्राहित्य तवत्कस्मैचिदपि

अथ बृहत्यधिकारः।

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

यदा एको जागत पादः, त्रयश्च गायत्राः, तदा बृहती नाम छन्दो भवति। (य)

पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

बृहतीत्यनुवर्त्तते। पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये च गायत्राः, तदाऽसौ बृहती पथ्या नाम। तत्रो-दाहरणम्।—

शंतवे न अस्मान् मा अभिधातम् आभिमुख्येन मा अवस्थापयतम् अपि च न अस्माकं गृहेभ्य स्ताशात स्तनाभुज स्तनैर्वत्सान् मनुष्यांश्च पालयन्त्य धेनव गाव, स्तनभुञ्जन्ति पालयन्ति इति स्तनाभुज क्विप् अन्येषामपि दृश्यते इति साहितिको दीर्घ। अभिश्री शिशुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहे अश्नयाना वा सय अनुवचित अस्माभिरगम्ये प्रदेशे मा गु मा गच्छन्तु।" एतेन चतुष्पदा एका त्रिपदा च द्विविधा इति चतुर्विधा अनुष्टुभ पिङ्गलोक्ता। शौनककात्यायनोक्ता विराट् काविराट् नष्टरूपा महापदपङ्क्तिश्च अनुष्टुभ इह नैव दृश्यन्ते। तासां लक्षणानि तत्र तत्रोक्तानि यथा,—"दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयो वैकादशाक्षरा" (१६।३९ ऋ० प्रा०) इति। "दशकास्त्रयो विराट् एकादशको वा" (कात्या०) इति। "नवकौ द्वादशो हूना ता विहासीति काविराट्" (१६।३७ ऋ० प्रा०) इति। "नवकयोर्मध्ये जागत काविराट्" (कात्या०) इति। "तेषामेकाधिकावन्त्यौ नष्टरूपा विपृच्छामि" (१६।३८ ऋ० प्रा०) इति। "नववैराजयोर्दशेर्नष्टरूपा" (कात्या०) इति। "अमहापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्त्य पञ्च पञ्चका" (१६।४० ऋ० प्रा०) इति। "पञ्च पञ्चका षट्कश्चैको महापदपङ्क्ति" (कात्या०) इति।

(य) अनुष्टुबधिकार परिसमाप्य अधिकारार्थं बृहत्या सामान्यलक्षणमाह, बृहतीति।—जागत द्वादशाक्षर गायत्र अष्टाक्षरा। अथ बृहत्या निर्वचनमाह,—"बृहती बृहतेर्वृद्धिकर्म्मण" (३।११ दैव० ब्रा०)। सायणभाष्यम्—"अस्या अनुष्टुभ सर्वपादेष्वेकाक्षरवर्द्धनात् प्रवृद्धत्वम्" इति।

"प्र यदित्था परावत, शोचिर्न मानमस्यथ।
कस्य क्रत्वा मरुत कस्य वर्पसा, क याथ कं ह धूतय'॥"
इति। (ऋक्० १अष्ट० ३अ० १म० ८अनु० ३९सू० १ऋ०)। (२)

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः॥ २८॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते। पूर्वश्चेज्जागत पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणी नाम बृहती भवति। तत्रोदाहरणम्।—

(२) बृहतीभेद पथ्याबृहतीलक्षणमाह, पथ्येति।—पूर्वं जागत पाद इत्यत्र, "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्रा" इत्यत्र जागतपादस्य प्रथमाभिहितत्वात्। ततश्चेत् तृतीय पाद द्वादशाक्षर अन्ये प्रथमद्वितीयतुरीयपादाश्च अष्टाक्षरा स्युस्तदा पथ्यानामबृहतीत्यर्थ। तदुक्तमाग्नेये—"पूर्वको यदि तृतीय पथ्या भवति" (३।७ आ० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्यामपि बृहतीत्येव नाम्ना उक्ता न तु पथ्या बृहतीति। तदुक्त—"चतुष्पदा तु बृहती प्राय षट्त्रिंशदक्षरा। अष्टाक्षरास्त्रय पादा स्तृतीयो द्वादशाक्षर॥" (१६।४२ ऋ० प्रा०)। "चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादश" (कात्या०) इति। किञ्च "आ रात्रि पार्थिव रज पितुरप्रायि धामभि। दिव सदांसि बृहती वितिष्ठस आ त्वेष वर्त्तते तम॥" (३४।३२ वा० स०) इत्यत्र तु भाष्यकारेण पथ्याबृहतीत्येवोक्तम्। यथा—"रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती" इति। प्र यदित्येति।—अस्या सायणभाष्यम्,—"अयुजो बृहत्य युज सतोबृहत्य। हे धूतय। स्थावरादीना कम्पनकारिणो मरुत। यद्यदा मान माननीय युष्मदुक्थ परावत दूरात इत्था अस्मादन्तरीक्षात प्रास्यथ भूमौ प्रक्षिपथ। तत्र दृष्टान्त, शोचिर्न तेज इव यथा सूर्यस्य तेज अन्तरीक्षात भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत। तदानीं यूय कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्गच्छध्वे इति शेष। तथा कस्य यजमानस्य वपसा स्तोत्रेण सङ्गच्छध्वे। क यजमानमुद्दिश्य याथ देवयजनदेशे गच्छथ। क ह क खलु यजमानमनुगृह्णीथेति शेष।" अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादाना प्रत्येकमष्टाक्षरत्वात् तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वाच्च पथ्याबृहतीत्वमिति बोध्यम्।

"मत्स्यपायि ते महः, पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः।
वृषा ते वृष्ण इन्दु-र्वाजीसहस्रसातमः॥" (ऋक्० २अष्ट० ४अ० १म० २३अनु० १७५सू० १ऋ०)। (ल)

स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः॥ २९॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्य्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम। आचार्य्यग्रहणं पूजार्थम्। (व)

उरोबृहती यास्कस्य॥ ३०॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्य्यस्य मतेन उरोबृहती नाम। (श)

(ल) बृहतीभेदं न्यङ्कुसारिणीमाह, न्यङ्कुसारिणीति।—द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वे प्रथमतृतीयचतुर्थपादानामष्टाक्षरत्वे च न्यङ्कुसारिणी बृहतीति लक्षणम्। तदुक्तमाग्नेये—"द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी" (३।८ अ० छ०)। "द्वितीये न्यङ्कुसारिणी" (१६।४२ ऋ० प्रा०)। "द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी" (कात्या०) इति। मत्स्यपायीत्यादि।—सायणभाष्यं यथा—"आद्या स्कन्धोग्रीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् इतरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च, द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी उरोबृहती वा स्कन्धोग्रीवी वा इत्युक्तलक्षणसद्भावात्। हे हरिवः। हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र। महो महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्येव तत्पात्रेणेव सोमपात्रेण यथा धार्य्यते सोमः तत्सदृशेन ते त्वया, तृतीयार्थे षष्ठी। यद्वा—पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा योजना, अपायि पीयते यतः पिबसि अतः मत्सि माद्यसि मादयस्व वा पात्रे यथा सोमः पूर्य्यते तथाऽत्यधिकं पिब, पीत्वा च मादयस्व इत्यर्थः, किञ्च वृष्णे ते अभिमतवर्षित्रे तुभ्यं, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, मत्सरः मदसाधनः मदः तर्पयिता वृषा वर्षिता इन्दुः क्लेदयिता आह्लादकारीत्यर्थः, वाजी अन्नवान्, अन्नवत्तृप्तिसद्भावादन्नवानित्युच्यते। सहस्रसातमः अपरिमितदातृतमः सहस्रपुरुषसम्भजनपर्य्याप्तप्रख्यातश्रयो वा, एवं महानुभावं सोमं सम्पादितं तं पिब इत्यर्थः।"

(व श) मतान्तरेण न्यङ्कुसारिण्या नामान्तरे आह द्वाभ्यां सूत्राभ्यां, स्कन्धोग्रीवी उरोबृहतीति।—स्पष्टार्थं। तथा चोक्तमाग्नेये—"द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी। स्कन्धोग्रीवी

उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः पादोऽन्ते भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा उपरिष्टाद्बृहती नाम। तत्रोदाहरणम्।—

"सखायस्त्वा ववृमहे, देवं मर्त्तास ऊतये।
अपां नपातं सुभगं सुदीदितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसम् ॥"
(ऋक्० ३अष्ट० १अ० ३म० १अनु० ९सू० १ऋ०)। (घ)

क्रौष्टुके स्यात् पक्षे उरोबृहत्यपि॥" (३।८ श्रा० छ०) इति। "द्वितीये न्यङ्कसारिणी। स्कन्धोग्रीव्युरोबृहती वेधेना प्रतिजानते॥" १६।४३ ऋ० प्रा०) इति। "द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी उरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा" (कात्या०) इति।

(घ) बृहतीभेदमुपरिष्टाद्बृहतीमाह, उपरिष्टादिति।—अन्ते चतुर्थपादे इत्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम्। अन्यैरप्येवमेव लक्षणमुक्तं, तथा च—"उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते" (३।९ श्रा० छ०) इति। "उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते" (११।४३ ऋ० प्रा०) इति। "अन्त्ये चेदुपरिष्टाद्बृहती" (कात्या०) इति। सखाय इति।—अस्याः सायणभाष्यं यथा—"सखायस्त्वेति नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—सखायो नव बार्हतं त्रिष्टुबन्तमिति। अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अष्टौ बृहत्यः। विश्वामित्रः स्तौति—हे अग्ने! सखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेन उपकारकत्वात्मित्रभूताः, मर्त्तासः मनुष्याः ऋत्विजः वयम् अपां नपातम् अपां नप्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदितिं शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्त्तिं शोभनप्रतरणं कामानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम्, अनेहसम् उपद्रवरहितम् एतादृशं देवं त्वाम् ऊतये रक्षणार्थं ववृमहे वृणीमहे" इति। अत्र ववृमहे इत्यन्तः प्रथमः पादः तथा ऊतये इत्यन्तश्च द्वितीयः, सुभगमित्यन्तश्च तृतीयः पादः सर्वे अष्टाक्षराः, अन्त्यश्चतुर्थपादः द्वादशाक्षरः इत्युपरिष्टाद्बृहती। अत्र हि सायणेन बृहत्येवोक्ता न तूपरिष्टाद्बृहती। भाष्यसम्मतमुपरिष्टाद्बृहत्या विशुद्धोदाहरणं यथा—"न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्त्यम्। सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अतिद्विषः॥" (ऋक्० ८अष्ट० ७अ० १०म० १०अनु० १२६सू० १ऋ०) इति। भाष्यं यथा—"न तमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्य अंहोमुङ्नाम्नो वा वैश्वदेवम् अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्बृहत्यः त्र्यष्टकद्वादशकवती उपरिष्टाद्बृहती अन्त्यश्चेत् उपरिष्टाद्बृहतीति हि तल्लक्षणम्" इति।

पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वश्चेत् भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम, "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः" (३।२६ पि०) इत्यनेनैव गतार्थमेतत्, संज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्रोदाहरणम् ।—

"महो यस्पतिः शवसो असाम्या, महो नृम्णस्य तूतुजिः ।
भर्त्ता वज्रस्य धृष्णोः, पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥" (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म० २अनु० २२सू० ३ऋ०) । (स)

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, साऽपि बृहत्येव । तत्रोदाहरणम् ।—

(स) बृहतीविशेषपुरस्ताद्बृहतीलक्षणमाह, पुरस्तादिति ।—पुरस्तात् अग्रतः, प्रथमे जागतपादत्वादियं संज्ञा । अन्यैरप्युक्तं—"पुरस्ताद्बृहती पुरः" (३।९ आ० छ०) इति । "पुरस्ताद्बृहती नाम प्रथमे द्वादशाक्षरे" (१६।४३ ऋ० प्रा०) इति । "आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती" (कात्या०) इति । सामान्यसूत्रस्य विशेषलक्षणेष्वपि प्रवेशात् प्रागुक्तसूत्रेणैव सिद्धे कथमिदं पुनरुच्यते इत्याह, संज्ञेति ।—संज्ञाविशेषस्य पुरस्ताद्बृहतीनामरूपस्य प्रदर्शनार्थं ज्ञापनार्थं वेदे तादृशनामकच्छन्दसः समुल्लेख-दर्शनादिति भावः । महो इत्यादि ।—भाष्यमस्याः,—"कुहेति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तम् ऐन्द्रं पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्यः आद्यद्वादशकत्र्यष्टकवती पुरस्ताद्बृहती । यः इन्द्रः महो महतः शवसो बलस्य पतिः ईश्वरः असाम्या आङ् मर्य्यादायाम् आ समाप्तेः अनन्तगुण इत्यर्थः, महो महतः नृम्णस्य धनस्य च तूतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः, किञ्च धृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य वज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य भर्त्ता यः इन्द्रो धारयिता स इन्द्रोऽस्मान् पातु इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः, पिता पुत्रमिव प्रियं यथा पिता प्रियम् ईप्सितं सुतं पाति तद्वत् ।" असाम्या इत्यन्तः प्रथमपादः द्वादशाक्षरः । असाम्या इत्यत्र 'असामिया' धृष्णोः इत्यत्र 'धृष्णवः' इति व्यूहेन पादाक्षरपूरणं बोध्यम् ।

"तं त्वा वयं पितो वचोभिः, गावो न हव्या सुषूदिम।
देवेभ्यस्त्वा सधमाद-मस्मभ्यं त्वा सधमादम्॥" (ऋक्० २अष्ट० ५अ० १म० २४अनु० १८८सू० ११ऋ०)। (ह)

(ह) नवाक्षरचतुष्पादबृहतीविशेषमाह, क्वचिदिति।—क्वचिदित्यनेनास्या असावविकल्पमभिहितम्। नवाक्षरपादचतुष्टयेन षट्त्रिंशदक्षरत्वादस्य बृहतीमध्ये परिगणनम्। तथा आग्नेयेऽप्याह—"क्वचिन्नवकाश्चत्वारः" (३।९ आ० छ०) इति। शौनकेनापि नवाक्षरपादा बृहत्युक्ता यथा—"एकागस्त्ये पितुस्तोमे नवाक्षरपदोत्तमा" (१६।४७ ऋ० प्रा०) इति। भाष्यकारेणापि दर्शितम्—"उत्तमा अन्त्या एका नवाक्षरपादा विद्यते सापि बृहत्येव। तं त्वा वयं पितो वचोभिः" इति। "चतुर्नवका बृहत्येव" (कात्या०) इति। तत्रैव "द्वयोश्चोपेदमाहार्षं सर्वे व्यूहे नवाक्षराः" (१६।४८ ऋ० प्रा०) इत्यपरं सूत्रम्। एतत्सूत्रीयभाष्यं यथा—"उपेदमुपपचनम्। आहार्षं त्वा विद त्वा इत्येतयोश्च द्वयो ऋचोः सर्वे व्यूहे नवाक्षराः पादाः भवन्ति, साऽपि बृहत्येव" इति। सायणेन तु एतेषामनुष्टुप्त्वमेवाङ्गीकृतं न तु बृहतीत्वम्, यथा—"उपेदमित्यन्ता अनुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः" इति (ऋक्० ४अष्ट० ६अ० ६म० ३अनु० २८सू० ८ऋ०) तथा "सुखासीति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यार्षम् अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः" (ऋक्० ४अष्ट० ८अ० १०म० १२अनु० १६२सू० ५ऋ०) इति। सुखासीत्यादिसूक्तस्य पञ्चमी ऋक् आहार्षमित्यादि। तदत्र एवंविधमहाजनविरोधः सुधीभिरेव समाधेयः। यत्तु केचित् "युवं श्यावाय महोरन्" (ऋक्० १अष्ट० ८अ० १म० १७अनु० १२०सू० ७ऋ०) इत्यादिकमत्रोदाहरन्ति तदुभयमतविरुद्धत्वादेवापास्तम्। तथा ह्यत्र सायणेन विष्टारबृहतीत्येवमुक्तं, भाष्यं यथा—"युवं हि इति सप्तमी विष्टारबृहती। अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती इति तल्लक्षणोपेतत्वात्" इति। प्रातिशाख्येऽपि—"अष्टिनोर्दशकौ मध्ये विष्टारबृहती युवम्" इत्येवाभिहितम्। एतेन विश्वङोदाहरणमस्य मृग्यमित्यायातम्। तं त्वेति।—सायणेन तु अस्या अनुष्टुबमेवाङ्गीकृतं न तु बृहतीत्वम्, तथा च सायणभाष्यं—"पितुं न्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम् आगस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रम् आद्या अनुष्टुब्गर्भोष्णिक् आद्यं पञ्चकं वयोऽष्टकाः अनुष्टुब्गर्भा इत्युक्तत्वात्। तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति पञ्चानुष्टुभः। हे पितो! अन्नसोमरूप! तं तादृशं स्तुतं त्वा त्वां महानुभाव वचोभिः स्तुतिवाग्भिः वयं सुषूदिम क्षारयामो रसान्। तत्र दृष्टान्तः,—गावो न हव्या गावो यथा हवींषि उत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात् सोम

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महाबृहती नाम। तत्रोदाहरणम्।—

"अजीजनो अमृत। मर्त्येष्वा, ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः। सदाऽसरो वाजमच्छा सनिष्यदत्॥" (ऋक्० ७अष्ट० ५अ० ६म० ७अनु० ११०सू० ४ऋ०)। (ख)

सतोबृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्य्यस्य मतेन सतोबृहती नाम। (ग)

[इति बृहत्यधिकारः]।

(ख) बृहतीविशेषमहाबृहतीमाह, त्रिभिरिति।—जागतैः द्वादशाक्षरैः, द्वादशाक्षरत्रिपाद्रूपा षट्त्रिंशदक्षरा महाबृहतीति लक्षणम्। तदुक्तमाग्नेये,—"महाबृहती जागतैः स्यात् त्रिभिः" (३।६पा० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्यान्तु इयमूर्द्ध्वबृहतीत्युक्तम्। यथा—"त्रयो द्वादशका यस्याः साऽऽप्यूर्द्ध्वबृहती विराट्" (१६।४४ऋ० प्रा०) इति। तथा "त्रिजागतोर्द्ध्वबृहती" (कात्या०) इति। अजीजन इति।—सायणकृता व्याख्येयं—"पर्य्यूष्विति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्र्यरुणत्रसदस्यू राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्रष्टारौ। आदितस्तिस्रः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभः द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः ततः षडूर्द्ध्वबृहत्यः द्वादशकत्रयवत्यः अथ दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः पवमानः सोमो देवता। हे अमृत। मरणधर्मरहित सोम। त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य चारुणः कल्याणस्यामृतस्य उदकस्य धर्मन् धारके अन्तरीक्षे सूर्य्यमजीजनः। किमर्थं मर्त्येष्वा मनुष्येष्वभिमुखीभवनाय। किञ्च सनिष्यदत् सम्भजन् त्वं वाजमच्छ सङ्ग्राममभिलक्ष्य सदा असरः सरसि गच्छसि" इति।

(ग) महाबृहत्या नामान्तरमाह, सतोबृहतीति।—स्पष्टम्। तथा चाग्नेये—"सतोबृहत्यपि ताण्डिनः" (३।१५पा० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्यामपरे च द्वे पिपीलिकामध्याबृहती-विषमपदाबृहत्यौ उक्ते, यथा—"त्रयोदशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चाष्टाक्षरो भवेत्। अभि प्रो वीरमित्येषा सा पिपीलिकमध्यमा॥ नवकाष्टादशकाष्टका परतोऽष्ट च यदि पादाः। बृहती विषमपदा सा सनित

अथ पङ्क्त्यधिकारः।

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ तथा गायत्रौ च, तदा पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति। (घ)

सुसनितरय ॥" (१६।४९—५० ऋ० प्रा०) इति। "वयोदश्निर्नीमध्येऽष्टक-पिपीलिकामध्या। नवकाष्टकादश्नष्टिनी विषमपदा" (कात्या०) इति। अनयो-रुदाहरणे क्रमेण यथा—"अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम्। इन्द्रं नाम श्रुत्य शाकिनं वचो यथा ॥" (ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६ सू० १४ ऋ०) इति। "सनित सुसनितरुग्र चित्र चेतिष्ठ सूनृत। प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥" (ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० २०ऋ०) इति च। इह सायणेनापि भाष्ये—"अभि वो वीरमिति चतुर्दृशी पिपीलिकमध्या बृहती वयोदश्निर्नीमध्येऽष्टक पिपीलिकमध्येत्युक्तत्वात्। सनित सुसनितरिति विंशी विषमपदा बृहती नवकाष्ठेकादश्नष्टिनी विषमपदेत्युक्तत्वात्" इत्यादिना तथैव प्रतिपादितम्। पिङ्गलोक्ता पिपीलिकमध्या बृहती तु द्वादशा-क्षरपादद्वयमध्ये अष्टाक्षरपादत्वे एव सम्भवतीति विभाव्यम्।

(घ) बृहत्यधिकारे अवसितिमाप्ते साम्प्रत पङ्क्त्यधिकार प्रस्तौति, पङ्क्ति-रिति।—जागतौ द्वादशाक्षरौ, गायत्रौ अष्टाक्षरौ। द्वादशाक्षरपादद्वयत्वेनाष्टाक्षर-पादद्वयत्वेन च चतुष्पादरूपा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिरिति लक्षणम्। तथा च "पङ्क्तिश्छन्दः स्यात् सूर्याकाष्टाष्टवर्णकैः" (३।१० ना० छ०) इति। अधि-कारार्थं लक्षणमिदम्, तेन वक्ष्यमाणलक्षणानि अस्या प्रपञ्चा भविष्यन्तीति बोद्धव्यम्। पङ्क्तिपदस्य व्युत्पत्तिर्यथा—"अथ निर्वचनमाह,—पङ्क्तिः पञ्चिनी पञ्चपदा" (३।१३ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"पञ्चसङ्ख्यायोगात् पङ्क्तिशब्दः पञ्चत्वप्रदर्शन पञ्चपदेति।" अनया च व्युत्पत्त्या पङ्क्तेः पञ्चपदत्वमेव सामान्यत सिध्यति। शौनककात्यायनाभ्यामपि तदेव मत प्रमाणीकृत यथा—"पङ्क्तिरष्टाक्षरा पञ्च" (१६।५१ ऋ० प्रा०) इति। "सा पङ्क्तिरुच्यते यस्या अष्टाक्षरा पञ्च पादा भवन्ति" इति उव्वट। "पञ्चम पङ्क्तिः पञ्चपदा" (कात्या०) इति। पङ्क्ते-श्चत्वारिंशदक्षरात्मकतया अत्र कात्यायनस्त्वनि अक्षरसङ्ख्यायामनुक्तावपि प्रतिपाद-

पूर्वौ चेदयुजौ सतः-पङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यत्र पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमतृतीयौ पादौ जागतावित्यर्थः, द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतः-पङ्क्तिर्नाम। तत्रोदाहरणम्।—

"य त्वा देवासो मनवे दधुरिह, यजिष्ठं हव्यवाहन।।
य कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं, य वृषा यमुपस्तुतः॥"
(ऋक्० १अष्ट० ३अ० १म० ८अनु० २६सू० १० ऋ०)। (ङ)

ष्टाक्षरत्वमर्थबलादेव सिध्यति। यत्तु जागतौ गायत्रौ इत्यादिना चतुष्पादत्वमुक्तं तद्विशेषविधिरिति बोद्धव्यम्।

(ङ) पङ्क्तिभेदं सतःपङ्क्तिं लक्षयति, पूर्वाविति।—पूर्वौ प्रथमोक्तौ जागतौ पादौ इत्यर्थः, द्वादशाक्षराविति यावत्, चेत् अयुजौ प्रथमतृतीयौ। चतुष्पादरूपाया पङ्क्तेः प्रथमतृतीयपादयो द्वादशाक्षरत्वे तात्पर्यत एव द्वितीय चतुर्थपादयोरष्टाक्षरत्वमिति वृत्तावुक्तं द्वितीयचतुर्थौ गायत्राविति। तथा चाग्नेये —"पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिश्च" (३।११ चा० छ०) इति। एषैव सतःपङ्क्तिः शौनककात्यायनाभ्यां सतोबृहतीनाम्ना पठिता, यथा—"युग्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ। सा सतोबृहती नाम" (१६।५२ ऋ० प्रा०) इति। "अयुजौ जागतौ सतोबृहती" (कात्या०) इति। य त्वेति।—भाष्य यथा—"अष्टमे अनुवाके अष्टौ सूक्तानि तत्र प्रयोगहृम् इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं घोरपुत्त्रः कण्व ऋषिः अयुजो बृहत्यः तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् युजः सतोबृहत्यः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात्। अग्निर्देवता। हे हव्यवाहन। हविषो वाहकाग्ने। मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवाः यजिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा य त्वा त्वाम् इह देवयजनदेशे दधुः धृतवन्तः, मेध्यातिथिं मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामको महर्षिः य त्वा धनस्पृतं धने प्रीणयितारं कृत्वा दधे धारितवान्, तथा वृषेन्द्रो य त्वा दधे तथा उपस्तुतः अन्योऽपि स्तोता यजमानो य त्वा दधे स त्वं ससीदस्वेति पूर्वेणान्वयः। ससीदस्व बर्हिषि उपविश" इति। अस्या ऋचो दशमीत्वादयुग्मत्वं ततश्च सतोबृहतीत्वमिति भाष्यकारमतम्।

विपरीतौ च ॥ ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतः, तदाऽपि सतः-पङ्क्ति-रेव । अयमर्थः,—प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ च जागतौ । तत्रोदाहरणम् ।—

"य ऋष्व' श्रावयत्सखा. विश्वेत् स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।
तं विश्वे मानुषा युगेन्द्र ह्वन्ते तविष यतस्रुचः ॥"

(ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० १२ ऋ०)। (च)

आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्रौ च पूर्वौ, तदा आस्तारपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(च) विपरीतसत पङ्क्तिमाह, विपरीताविति ।—चकारेण पूर्वत सत पङ्क्तिरित्यधिक्रियते । तथा च आग्नेये—"विपरीतकौ" (३।११ आ० छ०) इति । कात्यायनेन तु "युजौ चेद्विपरीता" इति सूत्र विदधता विपरीतसतो बृहती इत्येवाख्या नाम इति प्रतिपादितम् । परन्तु "विपरीता विपर्य्यये" (१६।५४ ऋ० प्रा०) इत्यस्य भाष्ये विपरीता-पङ्क्तिरिति नाम दृश्यते, यथा—"तेषां विपर्य्यये युग्मौ द्वादशाक्षरौ अयुजौ अष्टाक्षरौ सा विपरीता पङ्क्तिर्नाम वेदितव्या" इति । सायणेन पुन कात्यायनमतमाश्रित्य विपरीता सतोबृहतीयमित्येव प्रतिपादितम् । य ऋष्व इति ।—अस्या सायणभाष्य—"य ऋष्व इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती प्रथमतृतीययोरष्टाक्षरवती द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादशाक्षरा च युजौ चेत विपरीता इत्युक्तत्वात् । य इन्द्र ऋष्व दर्शनीय श्रावयत्सखा श्रावयन्त सखाय ऋत्विज यस्य स तादृश श्रावयत्सखा पुरुष्टुत बहुभि यजमानै स्तुत य इन्द्र स विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिम जन्मानि प्राणिना वेद जानाति त तविष बलवन्तम् इन्द्र विश्वे सर्वेऽपि अध्वर्य्वादय यतस्रुच स्वीकृत-हविष्का सन्त मानुषा मनुष्यसम्बन्धिन युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु ह्वन्ते आह्वयन्ति स्तुवन्ति" इति ।

"भद्रं नो अपि वातय, मनो दक्षमुत क्रतुम्।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे,
रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥" (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म० २अनु० २५सू० १ऋ०)। (क)

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः गायत्रौ च परतः, तदा प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम। "पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च" (३।३७

(क) आस्तारपङ्क्तिमाह, आस्तारेति।—परतः पश्चात्, जागतौ पादाविति शेषः। तृतीयचतुर्थपादयोर्द्वादशाक्षरत्वे प्रथमद्वितीयपादयोरष्टाक्षरत्वे चास्तारपङ्क्तिरिति फलितार्थः। तदुक्तं—"परादास्तारपङ्क्तिका" (३।११ प्रा० छ०) इति। शौनकेन तु—"आस्तारपङ्क्तिरादितः" (१६।५५ ऋ० प्रा०) इति लक्षणं कृतम्। "आदौ अष्टाक्षरौ अन्त्यौ द्वादशकौ सा आस्तारपङ्क्तिर्नाम" इति उव्वटभाष्यम्। "युग्मावष्टाक्षरौ" (१६।५३ ऋ० प्रा०) इति सूत्रे प्रथम एव अष्टाक्षरपादद्वयग्रहणादेव आदितः इत्युक्तं तेन न कश्चिद्विरोधः। तथा च—"आदेशेऽष्टाक्षरौ विद्यात् सोपसर्गेषु नामसु" (१६।५३ ऋ० प्रा०) इति। अत्र उव्वटः,—"आस्तारपङ्क्तिरित्येवमादिषु सोपसर्गेषु नामसु आदितः अन्ततः मध्यतः इत्येवमादिषु अष्टाक्षरौ पादौ विद्यात्" इति। "अन्तौ चेदास्तारपङ्क्तिः" (कात्या०) इति। भद्रं नो इत्यादि।—सायणभाष्यं—"भद्रमित्येकादशर्चं नवमं सूक्तं तृच्चादिपरिभाषया इदमप्यास्तारपाङ्क्तं सोमदेवताकम्। हे सोम। त्वं नोऽस्मदीयं मनः भद्रं कल्याणं वातय गमय अस्माकं मनः शुभसङ्कल्पं कुर्वित्यर्थः। तथा दक्षमुत दक्षमपि दक्षं वृद्धौ वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभकारित्वलक्षणं प्रापय अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः। उत अपि च क्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः। अध अथ स्तोतारः ते तव सख्ये स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि रणन् रमन्ताम्। तत्र दृष्टान्तः, गावो न यवसे यथा धेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत्। कस्मिन् सति अन्धसः सोमाख्यस्यान्नस्य सम्बन्धिनि वः तव विमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति कस्मादेव यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि" इति।

पि०) इत्यनेन गतार्थमिदं, सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते। तत्रोदाहरणम्।—

"इहि द्यावापृथिवी। भूतमुर्वी, नारी यह्वी न रोदसी सदं न।
तेभिर्नः पात सह्यस, एभिर्नः पात शूषणि॥" (ऋक्० ८अष्ट० ४अ० १०म० ८अनु० ९३सू० १ऋ०)। (ज)

विष्टारपङ्क्तिरन्तः॥ ४२॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवत आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा विष्टारपङ्क्तिर्नाम। तत्रोदाहरणम्।—

(ज) प्रस्तारपङ्क्तिमाह, प्रस्तारेति।—पुरत आदित, जागतौ पादौ इति शेष। अत आह, यदेत्यादि।—"पङ्क्तिजागतौ गायत्रौ च" (३।३७ पि०) इत्यत्र जागतपादस्य प्रथमाभिहितत्वादधिकृतस्यापि तस्य पुरत इत्यनेन सम्बन्धस्य न्याय्यत्वादिति भाव। तथा चाग्नेयेऽपि—"प्रस्तारपङ्क्ति पुरत" (३।११ अा० छ०)। शौनकेन पुन,—"प्रस्तारपङ्क्तिरन्तत" (१६।५६ ऋ० प्रा०) इति लक्षण विदधताऽपि पूर्ववत अन्तत इत्यस्य प्रथमोक्तेन अष्टाक्षरौ इत्यनेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य विरोधावसर नैव दत्त। कात्यायनेन तु—"आद्यौ चेत प्रस्तारपङ्क्ति" इति लक्षण कृतवता आद्यौ पुरत स्थितौ जागतौ पादौ इत्येवोक्तम्। सायणभाष्येऽपि —"आद्यौ जागतौ द्वौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्ति" इति। सञ्ज्ञाविशेषेति।—पङ्क्तिरित्यादि यदुक्त तत सामान्यत्वप्रतिपादनार्थं, प्रस्तारपङ्क्तिरिति विशेष नामप्रतिपादनार्थं तु सूत्रमिद पुन कृतमित्यर्थ, अन्यथा भाष्यादौ इय प्रस्तार पङ्क्तिरियमास्तारपङ्क्तिरित्याद्युल्लेखादसङ्गतिरेव स्यादिति भाव। मह्नीत्यादि।—सायणभाष्य—"शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्का, आद्यौ द्वौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्ति। हे द्यावापृथिवी। द्यावापृथिव्यौ युवा महि अत्यन्त यथा भवति तथा उर्वौ विस्तीर्णे भूत भवत, किञ्च यह्वी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ नारी न स्त्रियाविव नोऽस्माक सद सदा भवत, किञ्च युवा शूषणि नोऽस्माक शत्रुबले युष्मदीयैरेभि पालने पात रक्षत, किञ्च युष्मदीयैस्तेभि ते पालने नोऽस्माक सह्यस अतिशयेन अस्मानभिभवितु शत्रोरपि पात रक्षतम्" इति।

"अग्ने। तव श्रवो वयो, महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो।।
बृहद्भानो। शवसा वाजमुक्थ्य, दधासि दाशुषे कवे।॥"
(ऋक्० ८अष्ट० ७अ० १०म० ११अनु० १४०सू० १ऋ०)। (झ)

संस्तारपङ्क्तिर्बहिः॥ ४३॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वहिर्भवत, मध्ये च गायत्रौ, तदा संस्तारपङ्क्तिर्नाम। तत्रोदाहरणम्।—

"पितुभृतो न तन्तुमित् सुदानव, प्रतिदध्मो यजामसि।
उषा अप स्वसुस्तमः, सवर्त्तयति वर्त्तनि सुजातता॥"
(ऋक्० ८अष्ट० ८अ० १०म० १२अनु० १७२सू० ३·४ ऋ०)। (ञ)

(झ) विष्टारपङ्क्तिमाह, विष्टारेति।—अन्तर्मध्ये जागतौ पादौ इति शेषः। ततश्च प्रथमचतुर्थयोरष्टाक्षरत्वे मध्यपादयोश्च द्वादशाक्षरत्वे सति चत्वारिंशदक्षरा विष्टारपङ्क्तिरिति निष्कर्षः। तदुक्तं—"विष्टारपङ्क्तिरन्तःस्थैः" (३।१२ षा० छ०) स्यात्। "विष्टारपङ्क्तिर्बाह्यतः" (१६।५८ ऋ० प्रा०) इति शौनकसूत्रे तु पूर्ववत् बाह्यतः प्रथमचतुर्थयोरष्टाक्षरौ इत्यर्थः। "मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः" (कात्या०) इत्यत्र तु मध्य एव इत्युक्तम्। अग्ने तवेत्यादि।—सायणभाष्यम्—"अग्ने तवेति षडृचं द्वादशं सूक्तं पावकगुणविशिष्टोऽग्निः ऋषिः शुद्धाग्निर्देवता आद्या विष्टारपङ्क्तिः अष्टकद्विद्वादशाष्टकवती। हे अग्ने। तव वयोऽन्नं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यं हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् अग्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः। हे विभावसो। विशिष्टदीप्तिर्विभा सा एव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने। अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजन्ते। हे बृहद्भानो। प्रौढदीप्ते। कवे। क्रान्तदर्शिन्नग्ने। एवं महान् भावस्त्वं शवसा बलेन उपेतम् उक्थ्य प्रशस्य, यद्वा—उक्थं यज्ञः तद्योग्यं वाजमन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि" इति।

(ञ) संस्तारपङ्क्तिमाह, संस्तारेति।—बहिः आद्यन्तयोः प्रथमचतुर्थयोः पादयोरित्यर्थः, जागतौ पादौ इति शेषः। प्रथमचतुर्थपादयोर्द्वादशाक्षरत्वे द्वितीयतृतीययोश्चाष्टाक्षरत्वे संस्तारपङ्क्तिरिति तत्त्वार्थः। "बहिः संस्तारपङ्क्तिश्च"

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम छन्दः। ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, तत् कथं पञ्चकाश्चत्वार इत्युच्यते? अत्रोत्तरम्—"द्वावप्यल्पशः" (३।४५ पि०) इत्यस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"आपश्चित्‌दस्मै, पिन्वन्त पृथ्वी-र्वृत्रेषु शूरा, मसन्त उग्राः॥"

(ऋक्० ५अष्ट० ३अ० ७म० ३अनु० ३४सू० ३ऋ०)।(ट)

(३।१२ भा० छ०) इति। "सत्तारपङ्क्तिर्मध्यत" (१६।५७ ऋ० प्रा०) इति सूत्रे मध्यत इत्यस्य पूर्वपूर्ववदर्थो बोध्यः। "आद्यन्तौ चेत सत्तारपङ्क्तिः" (कात्या०) इत्यत्र आद्यन्तौ बहिः जागतौ पादौ इत्यर्थः। पित इति।—ऋग्गिरसुव्रटेन सत्तारपङ्क्ते रुदाहरणत्वेन ऋक्प्रातिशाख्यभाष्ये उपन्यस्ता, अस्माभिरपि तदुक्तिमनुसृत्यैवात्र उद्धृता परन्तु सायणेन द्विपदा विराट् इत्येवाभिहितम्, तथा च सायणभाष्ये यथा—"आशाहि इति चतुर्दशमेकविंशं सूक्तम् आङ्गिरसस्य संवर्त्तस्यार्षम् उषोदेवताकं चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः। पितुभृतो न तन्तुम् सत्तार इव सुदानव शोभनदाना वयं तन्तुमित तन्तुं विस्तीर्णमिव प्रतिदध्मः उषसं प्रति उपायनरूपेण धारयामः। तेन च यज्ञेन तामुषसं यजामसि। इयम् उषा खलु भगिन्याः रात्रेः सम्बन्धि तमः अन्धकारम् अपस्ववर्त्तयति आत्मीयेन तेजसा अपगमयति। सुजातता सुजातत्वम् आत्मनः सुप्रजातत्वञ्च वर्त्मभिः स्थ प्रापयति" इति। अत्र पूर्वार्द्धरूपैका परार्द्धरूपा चापरा ऋक्, मन्त्रद्वयसम्मेलनेन पुनरुदाहरणत्वमस्य सिद्धम्। शुद्धोदाहरणमस्य मृग्यम्।

(ट) अक्षरपङ्क्तिलक्षणमाह अक्षरेति।—पञ्चकाः पञ्चाक्षराः इत्यर्थः। चत्वारः, पादाः इति शेषः। पञ्चाक्षरचतुष्पादरूपत्वेन विंशत्यक्षरा अक्षरपङ्क्तिर्नाम छन्दः इति विवेकः। चत्वारिंशदिति।—"पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च" (३।३७ पि०) इति सामान्यसूत्रेण द्वादशाक्षरपादद्वयाष्टाक्षरपादद्वयमेलनेन पङ्क्तेश्चत्वारिंशदक्षरत्वमिति भावः। सिंहावलोकितन्यायेनेति।—सिंहो यथा कश्चिन्मृगं हत्वाऽग्रे गच्छन्नन्योऽपि कश्चिन्मृगश्चेत् स्यात्तदा तमपि हन्यामिति बुद्ध्या पृष्ठदेशं पुरोदेशञ्चावलोकयति

द्वावप्यल्पशः ॥ ४५ ॥

पञ्चकग्रहणमनुवर्त्तते। पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशः पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र। (ठ)

पदपङ्क्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते। यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम छन्दः। तत्रोदाहरणम्।—

हन्ति च दृष्टिपथमागतं मृगादिकमिति प्रसिद्धं तथा एकस्य शब्दस्य पुरतः पृष्ठे च यत्र उभयोरन्वयः तत्रैव सिंहावलोकितन्यायो बोध्यः अत्र च उत्तरसूत्रस्थस्य अल्पश इति शब्दस्य अनेनापि सूत्रेण सम्बन्धादस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः। एवञ्च उत्तरसूत्रात् अल्पश इत्यधिकृत्य ततो न्यूनत्वेऽपि पङ्क्तिविशेषो भवतीत्यभिप्रायः। आग्नेयेऽप्युक्तम्—"अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः" (३।१२ आ० छ०) इति। शौनकेन पुनः द्विपदाया विराजः पञ्चाक्षरान् पादान् विधाय अक्षरपङ्क्तिरुक्ता। यथा—"विराजो द्विपदाः केचित् सर्वा आहुश्चतुष्पदाः। कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादान् तास्तथाऽक्षरपङ्क्तयः॥" (१७।६४ ऋ० प्रा०) इति। कात्यायनस्तु गायत्रीमध्ये "पञ्चकाश्चत्वारः" इति सूत्रं विधाय गायत्रीभेदं पदपङ्क्तिं पठितवान्। आपश्चिदिति।—अत्रापि शौनकमतमनुसृत्यैवास्माभिः ऋगियमुदाहरणत्वेन प्रदर्शिता, भाष्यकारेण पुनरियं द्विपादविराट्छन्दोनिबद्धा इत्युक्तं, तथा च सायणभाष्ये—"तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिः सूक्तानि तत्र प्रथमकोति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम्। अत्रेयं मनुक्रमणिका प्रथमा पञ्चाधिका वैश्वदेवम्। आद्या एकविंशतिर्द्विपदा वशिष्ठ ऋषिः आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः। इन्द्रोऽस्मिन्दृचे स्तूयते पृथ्वी पृथ्व्यः प्रथमाना आपश्चिदापोऽप्यस्मा इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते वृतेषु उपद्रवेषु सत्सु या उद्गूर्णास्तेजस्विनो वा शूरा योद्धारोऽपि मसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति" इति।

(ठ) अल्पशः पङ्क्तिमाह द्वाविति।—द्वाविति पादविशेषणं, द्वौ पादावित्यर्थः। अधिकृतपञ्चाक्षरेण तस्य सम्बन्धः, ततश्च द्वौ पञ्चाक्षरौ पादौ चेद्भवतः तदा अल्पशः पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवतीत्यर्थः। उक्तञ्च—"अल्पशो द्वयम्" (३।१२ आ० छ०) इति। क्वचिदेव वेदे इत्यनेन स्वयमेवास्य उदाहरणदुर्घटता वृत्तिकारेण प्रमाणीकृता, अत एव उदाहरणमपि न दर्शितमिति मन्तव्यम्।

"इन्द्र जुषस्व, प्रवहायाहि, शूर। हरिह॥
पिबा सुतस्य, मतिर्न मधोः, चकानश्चारु मदाय॥"
(साम० ५प्र० ७खं० ३प्रं० २१सू० १ऋ०)। (ङ)

(ङ) पदपङ्क्तिलक्षणमाह, पदपङ्क्तिरिति।—पञ्च पादा इति शेषः। उक्तञ्चाग्नेये—"पदपङ्क्ति पञ्च भवेत" (३।१२ आ० छ०) इति। शौनकस्तु इद छन्द गायत्र्यधिकारे भूरिक्पदपङ्क्तिनाम्ना उक्तवान् न तु पङ्क्त्यधिकारे। किञ्च अन्त्य-पादस्य षडक्षरत्वेऽपि भूरिक्पदपङ्क्तिर्भवति इत्यप्याह। यथा—"पञ्चका पञ्च षड् वाऽन्त्य पदपङ्क्तिर्हि सा भूरिक्" (१६।१५ ऋ० प्रा०) इति। "पञ्चकाश्चत्वार षट्कश्चैक" (कात्या०) इत्यनेन कात्यायनोऽपि गायत्र्यधिकारे एव पञ्चाक्षर-पादचतुष्टयषडक्षरैकपादरूपा पदपङ्क्तिमाह। पञ्चाक्षरपञ्चपादाया अस्या शुद्धोदाहरण दुर्लभम्। शौनकेन तु—"अधा ह्यग्नेति च तृचौ हुतमग्ने तमित्यृच" (१६।१६ ऋ० प्रा०) इत्यनेनास्या उदाहरण प्रदर्शितम्। उव्वट पुन "इन्द्र जुषस्व" इत्यादि ऋचमुल्लिख्य "एवमष्टाक्षरैर्विना पञ्चका पञ्च पादा भवन्ति" इत्येवरूपेण पञ्चाक्षरपञ्चपादा पदपङ्क्तिमाह। इन्द्रेति।—अस्या भाष्य—"यानि मया हवींषि दत्तानि तानि प्रवह आयाहि आगच्छ। शूर। वीर्य्यवन्। उपसर्गाक्षराणि हरिह अथवा हरितवर्णा हया यस्य स हरिहय तस्य सम्बोधन क्रियते हे हरिह। छान्दसो यकारलोप। पिबा सुतस्य सोमस्य उपसर्गाक्षराणि मतिर्न मधोश्चकान चारु शोभन मदाय भक्षणाय" इति। त्रयस्त्रिंशदक्षराया अस्या ऋच अष्टाक्षरपरित्यागेन पञ्चविंशत्यक्षरत्वमिति उव्वटाभिप्राय। षडक्षरान्त्यपादाया शौनकाद्युक्ताया पदपङ्क्तेरुदाहरण यथा—"एभिर्नो अर्कैं र्भवा नो अर्वाङ्, स्वर्ण ज्योति। अग्ने। विश्वेभि, सुमना अनीकै॥" (ऋक्० ३अष्ट० ५अ० ४म० १अनु० १०सू० ३ऋ०) इति। तत्र भाष्यम्—"इद कृत्स्नमपि सूक्त पदपङ्क्तिच्छन्दस्क पञ्चकाश्चत्वार षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा इत्युक्तलक्षणत्वात" इति। ज्योतिरित्यत्र जियोतिरिति व्यूहेन पादाक्षरपूरणमवगन्तव्यम्। पिङ्गलाचार्य्येण पञ्चाक्षरचतुष्पाद-षडक्षरैकपादरूप पदपङ्क्तिलक्षण यदिह न कृत तत्रायमभिप्राय,—पञ्चाक्षरपञ्च-पादरूपाया एकपादस्य एकाक्षरवृद्ध्या षडक्षरत्वेन "ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ" (३।५९ पि०) इति वक्ष्यमाणलक्षणेन भूरिक्पदपङ्क्तित्व सिद्धमेव किं लक्षणान्तरेण। प्रातिशाख्येऽपि प्रोक्तलक्षणाया. पङ्क्तेर्गायत्र्यधिकारे भूरिक्पद-पङ्क्तित्वमेवाङ्गीकृतम्।

चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥ ४७ ॥

चकारः पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थं। यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपदा पदपङ्क्तिरेव। तत्रोदाहरणम्।—

"अधा ह्यग्ने!, क्रतोर्भद्रस्य, दक्षस्य साधोः।
रथीर्ऋतस्य, बृहतो बभूथ॥" (ऋक्० ३अष्ट० ५अ० ४म० १अनु० १०सू० २ऋ०)। (ढ)

(ढ) प्रकारान्तरेण पदपङ्क्तिलक्षणमाह, चतुष्केति।—चतुष्कषट्कौ चतुरक्षर षडक्षरौ। आग्नेयेऽप्युक्तं—"चतुष्क षट्कक त्रयम्" (३।१२ आ० छ०) इति। तथा "द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चेकस्त्रि पञ्चका" (१६।१५ ऋ० प्रा०) इति। भाष्य यथा—"द्वौ पादौ एक चतुष्क एक षट्क त्रयश्च पञ्चाक्षरा" इति। कात्यायन पुन,—"पञ्चकाश्चत्वार षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा" (कात्या०) इत्याह। सायणोऽपि इदमेव मत भाष्ये समर्थितवान्। उदाहरणमस्य यथा—"अग्ने! तमद्याश्व न स्तोमै, क्रतु न भद्रं, हृदिस्पृशम्। ऋध्यामा त ओहै॥" (ऋक्० ३अष्ट० ५अ० ४म० १अनु० १०सू० १ऋ०) इति। अत्रादिपादत्रयस्य पञ्चाक्षरत्व चतुर्थस्य चतुरक्षरत्वमन्त्यस्य च षडक्षरत्वम्। पिङ्गले आग्नेये प्रातिशाख्ये च सूत्रनिर्देशानुसारात् पादाक्षरसङ्ख्याया क्रमाभिप्रायेण हलायुधव्याख्यान सङ्गत प्रतिभाति, उव्वटव्याख्याऽपि एतन्मतानुसारिण्येव किन्तु तथाविधमुदाहरण दुर्लभम्। एतच्च मतद्वैध सुधीभिरेव समाधेयम्। अधा ह्यग्ने इत्यादि।—अस्या सायणभाष्यम्—"इद कृत्स्नमपि सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्क पञ्चकाश्चत्वार षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिरित्युक्तलक्षणसद्भावात। अधा हि इदानीमेव हे अग्ने! त्व क्रतो अस्मदीयस्य यागस्य रथीर्नेता बभूथ भवसि कीदृशस्य यागस्य भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधो अभीष्टफलाना साधकस्य ऋतस्य सत्यभूतस्य बृहतो महत" इति। अधा ह्यग्ने इति प्रथमपादस्य चतुरक्षरत्वेऽपि द्वितीयपादस्य षडक्षरत्वाभावात पञ्चमपादस्य च पञ्चाक्षरत्वाभावात् अत्रोदाहरणे न कथञ्चिदपि वृत्तिकारकृतव्याख्यासङ्गतिर्दृश्यते। वस्तुतस्तु इद पुन अधा हि अग्ने इति व्यूहेन पञ्चाक्षरचतुष्पादाया षडक्षरान्त्यपादायाश्च पदपङ्क्तेः उदाहरण ज्ञेयम्।

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

पञ्चभिरष्टाक्षरे पादे पथ्यानाम पङ्क्तिर्भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"त नो अग्ने। अभी नरो, रयिं सहस्व आ भर।
स क्षेपयत् स पोषयत्, भुवद्वाजस्य सातय,
उतैधि पृत्सु नो वृधे॥" (ऋक्० ४अष्ट० १अ० ५म० १अनु० ८सू० ७ऋ०)। (ण)

केचिदत्र सायण कात्यायनमतविरुद्धतया आग्नेयप्रातिशाख्ययो पिङ्गलोक्तसूत्रस्य च चतुष्कषट्कवर्णनिर्देशस्य पादक्रमनिर्देशपरत्व नाङ्गीकुर्वन्ति, चतुरक्षर एक पाद षडक्षर एक तयश्च पञ्चाक्षरा पादाश्चेत् पञ्चपदा पङ्क्तिरित्येव व्याख्यानयन्ति च। उव्वटेनापि प्रथमपादस्य चतुरक्षरत्वमित्यादिरूपेण स्फुट न व्याख्यातम, एवञ्च उदाहरणस्यापि न दुर्घटत्व विरोधश्च परिहृतो भवेदिति तेषामाशय। महापदपङ्क्तिनामापर छन्द शौनककात्यायनकृतग्रन्थे अनुष्टबधिकारे अधिक दृश्यते, यथा—"चरमहापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्त्य पञ्च पञ्चका" (१६।४० ऋ० प्रा०) इति। उव्वटभाष्य यथा—"षड्भि पादै या अनुष्टुप् सा महापदपङ्क्तिरित्युच्यते अन्त्य पाद षट्क पञ्च पञ्चका आद्या" इति। "पञ्च पञ्चका षट्कश्चैक महापदपङ्क्ति" (कात्या०) इति। एषा तु न पिङ्गले न वा आग्नेये विद्यते। उदाहरण यथा—"तव स्वादिष्ठाग्ने। सदृष्टिरिदाचिदह्न, इदाचिदक्तो। श्रिये रुक्मो न, रोचत उपाके॥" (ऋक्० ३अष्ट० ५अ० ४म० २अनु० ११सू० ५ऋ०) इति। सायणभाष्येऽपि तथैवोल्लिखो दृश्यते, यथा—"पञ्चमी तव स्वादिष्ठेत्येषा महापदपङ्क्ति पञ्च पञ्चका षट्कश्चैक इति लक्षणसद्भावात' इति।

(ण) पथ्यापङ्क्तिलक्षणमाह, पथ्येति।—स्पष्टम्। पथ्यासञ्ज्ञकपङ्क्ति केवलमाग्नेये दृश्यते, तथा च—"पथ्या पञ्चभिर्गायत्रै" (३।१२ आ० छ०) इति। इयन्तु शौनककात्यायनाभ्या पङ्क्तिनाम्नैव पठिता, तल्लक्षणञ्च "पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च" (३।३७ पि०) इत्यस्य टीकाया विस्तरेण प्रदर्शितम् इति। तमिति।—सायणभाष्य यथा—"त्वामग्न हविष्मन्त इति सप्तर्चं नवम सूक्तम् आत्रेयस्य गयस्यार्षं

जगती षड्भिः॥ ४६ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते। गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगती नाम पङ्क्तिच्छन्दो भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"अव द्रके अव त्रिका, दिवश्चरन्ति भेषजा।
क्षमा चरिष्णवेककं, भरतामप यद्रपो।
द्यौः। पृथिवि। क्षमा रपो, मो षु ते किञ्चनाममत्॥"

(ऋक्० ८अष्ट० १अ० १०म० ४अनु० ५८सू० ६ऋ०)। (त)

[इति पङ्क्त्यधिकारः]।

सप्तमी पञ्चम्यौ पङ्क्तौ। हे अग्न। सहस्व बलवन् नर हविषा नेतार नोऽस्माकं त रयिं लोके प्रसिद्ध पश्वादिलक्षण धनम् अभ्याभर आभिमुख्येन आहर। पूर्वोक्त सोऽग्नि श्रेपयत अस्मदीयान् शत्रून् श्रेपयतु सोऽग्नि पोषयत् अस्मान् पोषयतु वाजस्यान्नस्य सातये लाभाय सुवत भवतु उत अपि च हे अग्ने। पृत्सु पृतनासु युद्धेषु नोऽस्माकं वृधे वर्द्धये एधि भव सङ्ग्रामे शत्रुविजयार्थं सत्त्वसम्पत्ति कुरु इत्यर्थः" इति। शौनककात्यायनाभ्यां पुन पङ्क्त्यधिकारे दशाक्षरपादचतुष्टयरूपा विराट्पङ्क्तिर्नाम पिङ्गलाग्नेयाभ्यामनुक्त छन्द उक्तम्, यथा—"चत्वारो दशका विराट्" (१६।५२ ऋ० प्रा०) इति। भाष्य—"यस्याश्चत्वारो दशका पादा सा विराट्पङ्क्तिर्भवति" इति। "अथ चतुष्पदी विराड्दशका" (कात्या०) इति।

(त) पञ्चाक्षरादिपञ्चपादपङ्क्तिलक्षणमभिधाय सम्प्रति षट्पादा जागती पङ्क्तिमाह, जगतीति।—अष्टाक्षरै षड्भि पादै अष्टचत्वारिंशदक्षरात्मिका जगतीपङ्क्तिर्नाम छन्द इत्यर्थ.। वह्न्याग्नेये पङ्क्त्यधिकारे—"षड्भिश्च जगती भवेत्" (३।१२ आ० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्या पुनरियं जगत्यधिकारे महापङ्क्ति नाम्ना पठिता, यथा च—"महापङ्क्ति षडष्टका" (१६।७१ ऋ० प्रा०) इति। भाष्य यथा—"यस्या पादा षट् अष्टाक्षरा भवन्ति सा जगती महापङ्क्तिरित्युच्यते" इति। "षडष्टका महापङ्क्ति" (कात्या०) इति। आभ्या पुन प्रकारान्तरेणापि महापङ्क्तिरुक्ता, यथा—"अष्टकौ सप्तक षट्को दशकौ नवकश्च वा" (१६।७२ ऋ० प्रा०) इति। "अष्टकौ सप्तक, षट्को दशकौ नवकश्च" (कात्या०) इति। अत्र

अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः।

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

एकेनेति "पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः" (३।४८ पि०) इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव सम्बन्धः। गायत्रेणैकेन पादेनाधिकारात् त्रिभिस्त्रैष्टुभैः चतुष्पात् त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती नाम। (थ)

बहुषु पुस्तकेषु "जगती नाम छन्दो भवति" इति पाठः तथा एतत्सूत्रस्य प्राक् "इति पङ्क्त्यधिकारः" इति च दृश्यते, सर्वथा तदसमीचीनमिव प्रतिभाति आदौ क्रमप्राप्तत्रिष्टुब्लक्षणमनुक्त्वा जगतीलक्षणे उक्ते अपक्रमतादोषापत्तेः। अथ द्युके इति। —सायणभाष्यं यथा—"प्रतारीति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां चतुर्णां गौपायनानामार्षम् आदितः सप्त त्रिष्टुभः अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः नवमी षडष्टका महापङ्क्तिः। दिवो द्युलोकात् भेषजा भेषजानि द्युके द्विके त्रिके चिके च्यावचरन्ति तथाश्विनौ द्विकमवचरतः इडा सरस्वती भारती त्रिकमवचरति क्षमा क्षमायाम् एककं चरिष्णु चरति एकमेव भेषजमित्यभिप्रायः। तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्त्विति शेषः। यद्रपः पापं कृच्छ्रं चास्ति तदपः भरताम् अपहरताम् अपनयतां, हे द्यौः! हे पृथिवि! क्षमा क्षमाया सत्या यद्दा—क्षमा पृथगप्युच्यते क्षमापि अपहरतु एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्ध्वादयो ब्रुवते—हे सुबन्धो! ते त्वां मा उ षु मैव सु सुष्ठु किञ्चन रपः कृच्छ्रम् अममत् हिनस्तु" इति।

(थ) गायत्रीमारभ्य पङ्क्तिपर्य्यन्तं निरूप्य त्रिष्टुभः सामान्यलक्षणस्योक्तत्वात् तद्भेदरूपायाः ज्योतिष्मत्याः सामान्यलक्षणमवतारयति, एकेनेति।—एकेन, गायत्रेणेति शेषः। तदेव विशदयति एकेनेतीति।—प्रस्तुतत्वात् "पथ्या पञ्चभिः" (३।४८ पि०) इत्यादि सूत्रात् गायत्रपादस्यैवानुवर्त्तनीयत्वेन प्रस्तावितत्वात् प्रत्यासत्तेश्च गायत्र्याः सान्निध्यवशाच्च तात्पर्य्यवशाच्च वा इत्यर्थः, तत्र "जगती षड्भिः" (३।४९ पि०) इति सूत्रे षड्भिरित्यनेन यथा गायत्रैरिति आधकृतपदेन सम्बन्धः तथा इहापि एकेनेति तृतीयैकवचननिर्देशात् वचनविपर्य्ययेण धिकृतगायत्रपदेन सम्बन्धरूपः बोध्यम्। तस्यैव गायत्रपदार्थस्यैव सम्बन्धः एकेनेति पदेनान्वयः। ततः आह,—गायत्रेणेति। "अनादर्शे प्रादाश्चत्वारः" इति परिभाषया अवशिष्टत्रिपादानां लभ्यत्वेनाह, अधिकारादिति।

—पङ्क्त्यनन्तरं क्रमप्राप्ततया त्रिष्टुभ अधिकारात् इत्यर्थ । एवञ्च उक्तपरिभाषासूत्रेण त्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्या अपि चतुष्पादत्वनियमात् एकस्मिन् गायत्रपादे लब्धे तात्पर्य-वशात् त्रिष्टुभ एव त्रिपादाना लाभ इति भाव । ततश्च एकचत्वारिंशदक्षरा पाद-चतुष्टयवती त्रिष्टब्ज्योतिष्मतीति लक्षणार्थ । यदुक्तमाग्नेये—"एकेन त्रिष्टुब्-ज्योतिष्मती" (३।१३ अा० छ०) इति, तत्तु "छन्दो वक्ष्ये मूलजै तै पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम्" (१।१ अा० छ०) एतत्प्रतिज्ञानुरूपमेव, एतेन लक्षणेन कियन्त पादा कतिसङ्ख्याक्षरैरिति तु बोद्धुमशक्यत्वात्। शौनककात्यायनाभ्यामिव विराड्रूपानाम त्रिष्टुबित्युक्ता यथा—"वयश्चैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षर एव । विराड्रूपाह नामैषा त्रिष्टप् नाक्षरसम्पदा ॥" (१६ ६५ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य—'यस्यास्त्रय पादा एकादशाक्षरा एकश्चापरोऽष्टाक्षर सा विराड्रूपानाम त्रिष्टप् वेदितव्या" इति । "एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा" (का०अ०) इति । त्रिष्टुभो निरुक्तिर्यथा—"अथ त्रिष्टुभो निवचन दशयति—त्रिष्टुप् स्तोभ इत्युत्तरपदा" (३।१४ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"स्तोभ इति स्तुति कर्मोत्तरपद यस्या सा त्रिष्टप्। अस्त्युत्तरपद पूर्वपदस्य विशब्दस्य कि प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्वयमेव पृष्टोत्तरमपि ब्रूत"—"का नु त्रिता स्यात्तीर्णतम छन्दो भवति" (३।१५ दैव० ब्रा०)। भाष्यम्—"अस्य त्रिता त्रित्व का स्यादिति प्रश्न । अस्योत्तर—तीर्णतम छन्दो भवतीति। पूर्वार्थो महत्त्वात् छन्दाद्य-न्तकारी लुप्त । तीर्णतम तरतेश्च पूर्वपदम। उभयार्थोपपत्तिस्मरणात् स्तोभ-नाच्चेति त्रैष्टभत्वम। त्रिशब्दस्य पूर्वपदमित्याह"—"त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभमित्यौप मिकम" (३।१६ दैव० ब्रा०)। भाष्यम्—"उभयस्त्रिककाटित्वात् वज्रस्त्रिवृत। तस्य स्तोभमिव इत्ययमौपम्यनोऽयं निर्देश । यत त्रिवृत्त स्तोभ त्रिष्टभस्त्रिष्टुप्त्वमिति ब्राह्मणम" इति। अत्र "त्रिष्टुभ प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव सम्बन्ध । एकेन त्रैष्टुभेन पादेनाधिकारात् चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात् त्रिष्टप् ज्योतिष्मतीनाम। त्रैष्टुभेन सह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार एव गायत्रा पादा लभ्यन्ते। यथो पाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमा प्रतीयन्ते" इति पाठान्तरम्। तत्र व्याख्यान यथा—एकेन त्रैष्टुभेनोत शेष । तदेव विशदयति, त्रिष्टुभ इति।—त्रिष्टुभ प्रस्तुतत्वात् पङ्क्त्यनन्तर क्रमप्राप्ततया त्रिष्टुबधिकारस्यैव प्रस्तावितत्वात् प्रत्यासत्तेश्च "पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः" इति बहुवचनान्तनिर्देशात् एकेनेति एकवचनान्तेन तदन्वयानुपपत्तिरूपतात्पर्यवशाच्च, तस्या त्रिष्टुभ एव सम्बन्ध एक प्रकृत अन्वय । एतदेव विवृणोति, एकेनेति।—एकेन त्रैष्टुभेन पादेन एकादशा-क्षरैकपादेनेत्यर्थ, "त्रिष्टुभा रुद्रा" (३।६ पि०) इत्युक्त। अधिकारात् "पथ्या

पद्भिः" (३।४८ पि०) इत्यादिसूत्रात् गायत्रैरित्यस्यानुवर्त्तनात् चतुर्भिरिति तु तात्पर्यतो लभ्यमिति बोद्धव्यम्। ततश्च एकादशाक्षरैकपादेन अष्टाक्षरचतुष्पादेन च पञ्चपादा त्रिचत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टब्ज्योतिष्मतीति लक्षणार्थः । ननु पञ्चभिः गायत्रैः इत्यधिकृते कथमुच्यते चतुर्भिरिति एकेन त्रैष्टुभेन तत्सम्बन्धाच्च पञ्चपादेति वा कथ युज्यते ? इत्यत आह त्रैष्टुभेन सहेति ।—यथा उपाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते चत्वारः शिष्या एकश्चोपाध्याय इति बोधः तथा अत्रापि त्रैष्टुभेनैकेन सह पञ्च गायत्रा इत्युक्ते चत्वार एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते। एकेनेति सहार्थे तृतीयेत्यभिप्रायः । बहुषु मुद्रितपुस्तकेषु सूत्रस्यास्य कुत्रापि वृत्तिरेवाविदैव दृश्यते। एवं व्याख्याने उदाहरणानि नैव सम्भवन्ति। उभयव्याख्यानेऽपि शौनककात्यायनसायणप्रदर्शित-त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीलक्षणस्यैतल्लक्षणभिन्नतयाऽपि पाठान्तरीयव्याख्याने उदाहरणदुर्घट-तया "अनादेशे पादाश्चत्वारः" इत्यनुशासनविरुद्धतया च पाठमिमं न आद्रियामहे अत पुस्तकान्तरपाठ एवास्माभिरङ्गीकृत । यद्यपि एतदङ्गीकृतपाठपक्षे या एव त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती सैव शौनकादिभिः विराड्रूपा त्रिष्टुप् तथा वक्ष्यमाणा जगती-ज्योतिष्मती च त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीनाम्ना कथिता तथाऽपि ते जगतीज्योतिष्मत्या पृथग्लक्षणाकरणात् यदैव तेषां मते विराड्रूपायाः त्रिष्टुभ उदाहरणं तदेव पिङ्गलोक्तत्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्याः यच्च तेषां त्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्या उदाहरणं तदेव पिङ्गलोक्तजगतीज्योतिष्मत्या इति नोदाहरणदुर्घटत्वम्, अस्मिन् पक्षे केवलं नाम-मात्रेण विरोधः, पक्षान्तरे तु त्रिष्टुब्ज्योतिष्मत्या लक्षणान्वितं छन्दः केनाप्यन्येन नाम्ना नान्वेषितं, न वा तदुदाहरणं कुत्रापि दृश्यते। सूत्रमिदमधिकारार्थम्। "एक-द्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्" (३।७ पि०) इत्यनेन त्रिष्टुभः सामान्यलक्षणस्योक्तत्वादिह पुनर्नोक्तम्। "त्रिष्टुभो रुद्राः" (३।६ पि०) इति परिभाषया त्रिष्टुभः पादाना-मेकादशाक्षरत्वस्य लाभः । तथा चाग्नेये—"त्रिष्टुभो रुद्र पादे स्यात्" (३।२ अ० छं०) इति। "एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्गायत्री चैव त्रिष्टुप्" (१।३।५।५ शत० ब्रा०) इति। "चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुबक्षराणि चतुष्पदा। एकादशाक्षरे पादे" (१६।६० ऋ० प्रा०) इति। "अथ त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा" (कात्या०) इत्याद्युक्त्या "अनादेशे पादाश्चत्वारः" इत्युक्त्या च एकादशाक्षरचतुष्पादात्मिका त्रिष्टुबिति सामान्यलक्षणं प्रतीयते। पिङ्गले च पादनियमानुक्ते एकपादा द्विपादा च त्रिष्टुप् भवतीति बोध्यम्। तत्र चतुष्पदा यथा—"एव व सोमो मरुतो नमस्वान्, हृदा तष्टो मनसा धायि देवा । उपेमा यात मनसा जुषाणा, यूयं हि ष्ठा नमस इद्वृधास ॥" (ऋक्० २अष्ट० ३अ० १म० २३अनु० १७१सू० २ऋ०) इति। भाष्येऽपि उक्तं—"प्रति व इति

तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैश्चतुष्पाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । (८)

षडृच सप्तमं सूक्तम् आगस्त्यं त्रैष्टुभम्” इति । द्विपदा यथा—“प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभि-रादित्स्वधामिषिरां पर्य्यपश्यन् ॥” (ऋक० ८अष्ट० ८अ० १०मं० १२अनु० १५७सू० ५ऋ०) । भाष्येऽप्युक्तम्—“इमानकमिति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं सर्वा द्विपदा त्रिष्टुभ” इति । एकपदा यथा—“आ वा सुम्न वारमन्न सूरिभि ष्याम ।” (ऋक्० ५अष्ट० १अ० ६मं० ६अनु० ६४सू० ११ ऋ०) इति । भाष्ये यथा—“त्वेत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् आ वा सुम्न इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप्” इति । त्रिपदा तु विराड्गायत्री, “त्रिपात् त्रैष्टुभै” (३।१७ पि०) इति गायत्र्यधिकारोक्तावशेषविधानात् ।

(८) त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीमुक्त्वा जगतीज्योतिष्मतीमारभते, तथेति ।—तथा त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीवत्, जगती, ज्योतिष्मतीति शेषः । आत्रेयेऽपि एवमेवोक्तं, यथा—“तथैव जगतीरिता” (३।१३ आ० छ०) इति । तथा शब्देन पूर्वोक्ताधिकृतगायत्रपदाद्यान्वयवत् इहापि किञ्च त्रिष्टुप् तान्यन्यवत् जगत्या अपि एव ज्योतिष्मती अपि इति बोधः । तदेवाह सूत्रकारः, एकेनेति ।—अष्टाक्षरैकपादत्वे द्वादशाक्षरत्रिपादत्वे च चतुष्पादरूपा जगतीज्योतिष्मतीनाम इत्यर्थः । शौनक-कात्यायनाभ्यामियं त्रिष्टब्ज्योतिष्मतीनाम्ना पठिता । तदुक्तं लक्षणे यथा—“त्रयश्च द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः क्वचित् । एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्यतोऽष्टकः ॥” (१६।६६ ऋ० प्रा०) इति । “द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः” (कात्या०) इति । जगत्या निरुक्तिर्यथा—“अथ जगतीच्छन्दो निर्वक्ति—जगती गततमं छन्दो जज्जगतिर्भवति क्षिप्रगतिर्जगत्सलाकुर्वन्नसृजतेति हि ब्राह्मणम् ।” (३।१७ दैव० ब्रा०) इति । इदमप्यधिकारसूत्रम् । अत्रापि “एकेन जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपाज्जगतीज्योतिष्मतीनाम” इत्येव पाठान्तरं पूर्वसूत्रोक्तयुक्त्या न सम्यगाद्रियामहे । एतादृशी जगतीज्योतिष्मती तु शौनक-कात्यायनसायणादिभिः त्रिष्टुबधिकारे महाबृहतीनाम्ना अङ्गीकृता इति दृश्यते, यथा—“चत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः । सा महाबृहती नाम” (१६।६७ ऋ० प्रा०) इति । “चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती” (कात्या०) इति । “अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती”

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् नाम भवति। पूर्वेणैव गतार्थत्वात् विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमिदम्। उदाहरणं यथा।—

"क्रीळन्नो रश्म आ भुवः,
सं भस्मना वायुना वेविदानः।
ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः,
सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः॥" (ऋक्० ४अष्ट० १अ० ५म० २अनु० २०सू० ५ऋ०)।

(ऋक्० ४अष्ट० ८अ० ६म० ४अनु० ४८सू० प्रारम्भे सायणभाष्यम्) इति। पाठान्तरपक्षे बहुमन्यमानानां मते तु भाष्यादिदर्शिता महाबृहत्येव पिङ्गलोक्ता जगतीज्योतिष्मतीत्येव समाधानम्। त्रिष्टुबिव जगत्या अपि "जगत्या आदित्याः" (३।४ पि०) इति परिभाषया जागतपादस्य द्वादशाक्षरत्वं सिद्धम्। तथा आचार्येऽपि "पादौ जगत्या आदित्याः" (३।१ आ० छ०) किञ्च "पञ्चाशज्जगती ह्यूना चत्वारो द्वादशाक्षराः। तदस्या बहुलं वृत्तम्" (१६।७० ऋ० प्रा०) "सप्तम जगती जागतपदा' (कात्या०) इत्याद्युक्त्या च जागतपादस्य द्वादशाक्षरत्वमेवावगम्यते। ततश्च "एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्" (३।७ पि०) इत्यनेन द्वादशाक्षरचतुष्पादात्मिका जगतीति सामान्यलक्षणं बोध्यम्। अत एव गायत्रीविराजोरपि सामान्यलक्षणे तत्तदधिकारे पृथक्तया नाभिहिते। तत्रोदाहरणं यथा—"सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते, दमे दमूना इषयन्निळस्पदे। विश्वस्य होता हविषो वरेण्यः, विभुर्विभावा सुषखा सखीयते॥" (ऋक्० ८अष्ट० ४अ० १०म० ८अनु० ९१सू० १ऋ०)। भाष्य यथा—"सं जागृवद्भिरिति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः" इति। वरेण्य इत्यत्र वरेणिय इति व्यूहेन पठनीयम्। द्विपदा जगती यथा—"स नो वाजेष्वविता पुरूवसुः। पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत्॥" (ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० १३ऋ०) इति। भाष्येऽप्युक्तं—"स नो वाजेष्विति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा। एषा द्विपदा जगती" इति। अत्र प्रथमपादस्य एकादशाक्षरत्वात् छन्दोलक्षणानुपपत्तेः वाजेषु अविता इति व्यूहेन लक्षणं समन्वेतव्यम्।

तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम्। तेनाद्येन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति। (ध)

(ध) त्रिष्टब्जगत्यधिकारोक्तज्योतिष्मत्या सामान्यलक्षणं द्वाभ्यामभिधाय तद्भेदानामुभयगतत्वेऽपि प्रायश्च समानत्वादेकेनैव द्वयोर्भेदं पुरस्ताज्ज्योतिषमाह, पुरस्तादिति।—त्रिष्टब्जगत्युभयार्थकं सूत्रमिदम्। पुरस्ताज्ज्योतिरित्यादि सञ्ज्ञाद्वय पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयोः ज्योतिष्मत्योर्भेद इत्यभिप्राय। अत एव वृत्तिकृता "तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम्" इत्यादिना तदेव विशदीकृतम्। इह ज्योतिःशब्दोऽष्टाक्षरपरः "यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः" इति लक्षणात्, ततश्च पुरस्तादादौ ज्योतिरष्टाक्षरः पादो यत्र इति व्युत्पत्तिसिद्धं पुरस्ताज्ज्योतिरिति नाम। प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वे त्रयाणाञ्च एकादशाक्षरत्वे पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुबिति लक्षणार्थ। आग्नेयेऽपि—"पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमे" (३।१४ आ० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्या पुनरेव ज्योतिष्मती विराड्रूपा त्रिष्टबित्युक्ता तल्लक्षण प्रागेव दर्शितम्। तन्मते विराड्रूपाया अष्टाक्षरपादस्य आदिमध्यान्तगतभेदाभावात् यत्र क्वचिदेव अष्टाक्षरैकपादत्वे विराड्रूपा त्रिष्टप् इति बोध्यम्। एतन्मते तु अष्टाक्षरपादस्य प्रथमत्वे पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टबिति सञ्ज्ञा। एवं वक्ष्यमाणसूत्रद्वयेऽपि सञ्ज्ञाबीज बोध्यम्। प्रोक्तलक्षणाभ्यामेतत्सिद्धेऽपि कथं पुनरिदं सूत्रमित्याह पूर्वेणेति।—पुरस्ताज्ज्योतिः मध्येज्योतिरित्यादि सञ्ज्ञाविशेष प्रतिपादनार्थं पुन सूत्रविधानमित्यभिप्राय। क्रीळन्नो इत्यादि।—सायणभाष्य यथा—"पञ्चमी विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। हे वृश्चे। रश्मिमन् अग्ने। क्रीडन् वनेषु क्रीडन् भञ्जना स्वकार्य्येण भक्षितेन वायुना प्रेरकेण मरुता च रुक्मेविदान सम्यक् ज्ञायमान त्व नोऽस्माकम् आभुव अभिमुखो भव वनेषु वर्त्तमाना वक्षणे वह्नौ स्थिता वक्ष्य इविंषि वहन्तीति वक्ष्यो ज्वाला सुनिशिता सुतीक्ष्णा हे वज शब्दा धर्षका ता ज्वाला अस्य यजमानस्य मम न तिग्मा न तीक्ष्णा सन् सन्तु" इति। उदाहरणान्तर यथा—"य परिधि पर्य्यधत्था अग्ने। देव। पणिभिर्गुह्यमान। त त एतमनु जोष भरामि, एष न इत् त्वदपचेतयातै॥" (२।१७ वा० स०) इति। भाष्य यथा—"य परिधिमिति एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूप। प्रथमोऽष्टक" इति। पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुब्वत् पुरस्ताज्ज्योतिर्जगत्यपि इति दर्शयितुमाह, तथेति।—प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वे त्रयाणाञ्च द्वादशाक्षरत्वे पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगतीति तदर्थ। शौनककात्यायनाभ्यामित्थम्भूतलक्षणैव त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीत्युक्ता, तदस्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम्। "यतो ज्योतिर्यतोऽष्टक."

मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमो गायत्रः तृतीयः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ, यदा पूर्वौ अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् भवति। मध्येज्योतिरित्यलुक्समासः। तत्रोदाहरणम्।—

"अस्मिन् श्वेतच्छकपूत एनो,
हिते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान्।

(१६।६६ऋ० प्रा०) इत्यनेन भेदाश्च दार्शता। तत्रैव उव्वट,—"यत. अष्टक-पादस्ता ज्योतिरिति उच्यते। यद्वा यद्य मनवे संमिमिक्षथुः। मध्येज्योतिः। अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना। उपरिष्टाज्ज्योतिः" इत्यभिधाय पिङ्गलोक्तजगती-गताया एव मध्येज्योतिष उपरिष्टाज्ज्योतिषश्च उदाहरणं दार्शतवान्। यत्तु पुरस्ताज्ज्योतिष समुल्लेखोऽपि तेन न कृत विरलोदाहरणत्वमेव तद्बीजमिति मन्यामहे। जगत्यास्तु ज्योतिष्मती ताभ्या नैवाद्रियते। अत्रापि "गायत्रेण" इत्यत्र "त्रैष्टुभेन" "त्रैष्टुभैस्त्रिभि" इत्यत्र "गायत्रे" ततोऽपि "गायत्रेण" इत्यत्र "जागतेन" "त्रिभिर्जागतै" इत्यत्र च "चतुर्भिः गायत्रैः" इति पाठान्तरम्, अस्मिन् पक्षे—एकादशाक्षरप्रथमपादेन अष्टाक्षरपादचतुष्टयेन च पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् तथा द्वादशाक्षरप्रथमपादेनाष्टाक्षरपादचतुष्केण च पुरस्ताज्ज्योतिर्जगतीत्यर्थः। शौनक-कात्यायनाभ्यां पाठान्तरीक्तलक्षणा पुरस्ताज्ज्योतिर्जगती तु त्रिष्टुबधिकारे महा-बृहतीनाम्ना पठिता, तत्तु जगतीज्योतिष्मत्या सामान्यलक्षणव्याख्याने प्रदर्शितमेव इति। तत्रोदाहरणं यथा—"नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा, विवक्षणस्य पीतये। आयातमश्विनागत-मवस्युवामहं हुवे, धत्त रत्नानि दाशुषे॥" (ऋक्० ६अष्ट० ३अ० ८म० ५अनु० ३५सू० २३ऋ०) इति। सायणभाष्यं यथा—"त्रयोविंशी महाबृहती चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्" इति। अत्र पक्षे पञ्चपादाया पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुभ उदाहरणं नैव सम्भवति तत एव पाठस्यासङ्गति। ननु अङ्गीकृतपाठपक्षे पुरस्ताज्ज्योतिर्जगत्या उदाहरणं यथा न सम्भवति पाठान्तरेऽपि तथा पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुभ, तत् कथं बहुभिरङ्गीकृत पाठ परिहृत इत्यपि न वाच्य, ज्योतिष्मतीभेदयोर्वक्ष्यमाणसूत्रयोरुदाहरणेषु तथा वक्तुमशक्यत्वात्।

अवोर्वा यद्धात्तनूष्व-

व प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥" (ऋक्० ८अष्ट० ७अ० १०म० ११अनु० १३२सू० ५ऋ०)।

तथा जगत्यनुवर्त्तते। एकेन गायत्रेण मध्यमेन तृतीयेन उभयतश्च जागताभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन मध्येज्योतिर्जगती नाम भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"यद्दा यज्ञ मनवे सम्मिमिक्षथु

रेवेत्काखस्य बोधत बृहस्पतिम्।

विश्वान्देवाँ अह हुव,

इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥" (ऋक्० ५अष्ट० ८अ० ८म० २अनु० १०सू० २ऋ०)। (न)

(न) मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टब्जगत्योर्लक्षणमाह, मध्ये इति।—मध्यमे तृतीये पादे इत्यर्थः। उभयतः उभयोः पार्श्वयोः। ततश्च प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानाम् एकादशाक्षरत्वे तृतीयपादस्य च अष्टाक्षरत्वे मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् इति लक्षणम्। मध्येज्योतिरिति कण्ठेकाल इत्यादिवदलुक्-समासः। आग्नेये तु—"मध्येज्योतिस्तु मध्यतः" (३।१४ भा० छ०) इत्युक्तम्। शौनककात्यायनाभ्यामीदृशी मध्येज्योति-स्त्रिष्टुप् विराड्रूपानाम्ना पठिता। अश्विमिति।—सायणभाष्यम्—"इन्द्राग्नि-मिति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्त[illegible] तिस्रः विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयो ऽष्टकस्येति लक्षणलक्षिता। योऽयं शकपूताख्य ऋषिः अस्मिन् शकपूते स्थितम् एतदेन पापं शवृणा पापकरमायुधं वा मित्रे देवे हिते हिताचरणपरे अनुकूले सति निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान् वीरान् शत्रो पुत्रादीन् सुसुष्ठु हन्ति हिनस्ति अस्मिन्नृषौ समवेतं यत् पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्य्ये दुःखं जनयतीत्यर्थः। कदेत्यत आह—अवो हविर्भिः तर्पयितृ, अवतेरौणादिक उ प्रत्ययः। तस्य यजमानस्य याज्ञयासु यज्ञाङ्गासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवा अभिगन्ता मित्रो वरुणो वा यत् यदा अवो रक्षण-स्थानं दधाति निदधाति स्थापयति। यद्वा—यदा अर्वा अभिगन्ता स ऋषिः अवितृ-दक्षितृ. मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो हविर्लक्षणमन्न

धात् धारयति तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदनो वीरान् हन्तीत्यर्थः” इति। अत्र तृतीयपादस्याष्टाक्षरत्वादन्येषाञ्च त्रयाणां पादानामेकादशाक्षरत्वात् पिङ्गलोक्ता मध्यज्योतिस्त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती अन्यत्रोक्ता विराड्रूपा त्रिष्टुबिति मन्तव्यम्। मध्ये ज्योतिर्जगती सङ्गमायतुमाह, तथा इति।—जगतीति पूर्ववदत्राप्यनुवर्त्तनीयम्। प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानां द्वादशाक्षरत्वे तृतीयपादस्याष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टयवती मध्येज्योतिर्नाम जगतीति बोध। शौनककात्यायनाभ्यामीदृशी मध्येज्योतिर्जगतीज्योतिष्मती मध्येज्योतिस्त्रिष्टब्नाम्ना अभिहिता, जगतीज्योतिष्मती तु नैव ताभ्यामङ्गीकृता इति प्रागेव प्रदर्शितमस्माभि। यद्वेति।—सायणभाष्ये यथा—“आद्या बृहती द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् यतोऽष्टकमतो ज्योतिरित्यक्तलक्षणसद्भावात। हे अश्विनौ। यद्वा यथा वा येन प्रकारेण मनवे प्रजापतये यजमानाय यज्ञ समिमिक्षथु सङ्सिक्तवन्तौ युवा कृतवन्तौ एवेत् एवमेव काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञ कर्त्तुं बोधतमवगच्छतम्। अपि च बृहस्पति बृहता देवाना पातं देवपुरोहित विश्वान् सर्वान् मित्रादीन् देवांश्च इन्द्राविष्णू च आमुहेषसा शीघ्रास्त्री, यद्वा—हेषृ शब्दे शीघ्र सवत शब्दायमानौ स्तूयमानावाश्विनौ च अह हुवे आह्वये” इति। अत्र तृतीयपादस्याष्टाक्षरत्वात प्रथमद्वितीयचतुर्थानाञ्च द्वादशाक्षरत्वात मध्येज्योतिर्जगतीच्छन्द। मुद्रित ऋक्संहितायान्तु “एवेन काण्वस्य बोधतम्” इत्यन्तेनाष्टाक्षरेण द्वितीय पाद समाप्ति गत “बृहस्पतिम्” इति तु तृतीयपादस्य प्रथमांशत्वेन पठितम इति परिदृश्यते। अत्रापि वृत्तौ “यदा मध्यमस्त्रैष्टुभ पादो भवति उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् भवति” तथा “जगतीत्यनुवर्त्तनीयम्” इत्यनन्तरञ्च “तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती” इति पाठान्तरम्। एतादृशी मध्येज्योतिर्जगती शौनककात्यायनाभ्यां त्रिष्टुबधिकारे यवमध्या त्रिष्टुप्नाम्ना पठिता। तथा च “यवमध्या तु मध्यमे” (१६।६८ ऋ० प्रा०) इति। भाष्यम्—“आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षर चतुर्थपञ्चमौ चाष्टाक्षरौ सा त्रिष्टुप यवमध्या ज्ञेया। बृहद्भिरग्ने अर्चिभि” इति। “मध्ये चेत यवमध्या” (कात्या०) इति। उदाहरणं यथा—“बृहद्भिरग्ने। अर्चिभि शुक्रेण देव। शोचिषा। भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्न शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक। दीदिहि॥” (ऋक्० ४अष्ट० ८अ० ६म० ४अनु० ४८सू० ७ऋ०) इति। यथा वा—“सद्यश्चिद्यस्य चर्क्रृति परि द्यां देवो नैति सूर्य्य। त्वेष शवो दधिरे नाम यज्ञिय, मरुतो वृत्रह शवो ज्येष्ठ वृत्रह शव॥” (ऋक्० ४अष्ट० ८अ० ६म० ४अनु० ४८सू० २१ऋ०) इति। भाष्य यथा—“एकविंशी यवमध्या महाबृहती आद्यौ द्वौ अष्टकौ तृतीयो द्वादशकः

उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥ ५४ ॥

यदा त्रयस्त्रैष्टुभाः पादा भवन्ति अन्ते च गायत्रस्तदा उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् नाम भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"स इन्द्रोचर्षणि धृण्वति वाज-मर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः।
त्वं देवत्रा सदा पुरूवसो।, विश्वा वामानि धीमहि॥'

(ऋक्० ६अष्ट० ७अ० ८म० १०अनु० ६२सू० ५ऋ०)।

तथा जगतीष्वनुवर्त्तनीयम्। तेनान्त्येन गायत्रेण शेषैश्च जागतैस्त्रिभिरुपरिष्टाज्ज्योतिर्जगतीनाम भवति। तत्रोदाहरणम्।—

"अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना दित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा।
सजोषसा उषसा सूर्य्येण च, सोम पिबतमश्विना॥"

(ऋक्० ६अष्ट० ३अ० ८म० ५अनु० ३५सू० १ऋ०)। (प)

[इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः]।

चतुर्थश्चतुरष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती" इति। नामसाम्यविरोधस्वीकारे अत्र पक्षे मध्येज्योतिर्जगत्युदाहरणमेव सम्भवति, किन्तु एतत्पाठान्तरीयमध्येज्योतिस्त्रिष्टुबुदाहरणं कुत्रापि नैव सम्भवति तथा मध्येज्योतिरिति सञ्ज्ञाऽपि न व्युत्पत्तिसिद्धा "ततो ज्योतिर्यतोऽष्टक" इति वचनेन उभयज्योतिरित्येव वक्तुमौचित्यादिति पाठान्तरं सुधीभिश्चिन्त्यम्।

(प) उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुब्जगत्योर्लक्षणमाह, उपरिष्टादिति।—उपरिष्टात् अन्ते इत्यर्थः। आर्षेयेऽपि—"उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्यात्" (३।१४ आ० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्यां "ततो ज्योतिर्यतोऽष्टक" इत्यनेनैव अस्या अपि लक्षणं कृतं, न तु उपरिष्टाज्ज्योतिरिति नाम्ना। उव्वटसायणाभ्यां पुनर्मध्येज्योतिरुपरिष्टाज्ज्योतिरित्यङ्गीकृतम्। प्रथमादिपादत्रयाणामेकादशाक्षरत्वे चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टयवती उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुबिति लक्षणार्थः। एतादृशी अपि पूर्ववत् शौनकाद्युक्ता विराड्रूपा त्रिष्टुप्, न तु उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुबिति प्रागेव व्याख्यातम्। स इन्द्रेति।—अस्या सायणभाष्यं यथा—"अदर्शीति

चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं पञ्चमी विराड्रूपा। हे पुरुवसो! बहुधनाग्ने! यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति स यजमानः दृढंचित् दृढेऽपि शत्रुपुरे स्थितं वाजमन्नम् अर्वताश्वेन अभिनक्षति हिनस्ति यथा स यजमानः अक्षिति अक्षीणं श्रवोऽन्नं धत्ते धारयति। तथा च सति तुभ्यं हविषा प्रदातारो वयमपि देवत्रा देवे त्वयि स्थिता विश्वा सर्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि सदा सर्वदा धीमहि धारयाम" इति। पूर्ववदिहापि जगतीलक्षणपरिग्रहार्थमाह तथेति।—तथा प्रथमादिपादत्रयाणां द्वादशाक्षरत्वे अन्त्यपादस्याष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टयवती उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगतीति लक्षणार्थः। शौनककात्यायनाभ्यान्तु एषैव उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुबिति प्रागुक्तलक्षणेनाभिहितम्। अग्निनेति।—सायणभाष्ये यथा—"अग्निनेन्द्रेणेति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् उपरिष्टाज्ज्योतिश्छन्दः चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिरिति तल्लक्षणम्। हे अश्विना। आश्विनौ! अग्निना इन्द्रेण वरुणेन विष्णुना आदित्यै रुद्रैः वसुभिश्च सचाभुवा सहभूतौ उषसा सूर्येण च सजोषसा सङ्गतौ युवां सोमं पिबतम्" इति। अत्र विष्णुना इत्यन्तो द्वादशाक्षरः प्रथमः पादः सचाभुवा इत्यन्तश्च द्वितीयः, तथा सूर्येण इत्यत्र व्यूहेन सूरियेण इति पठनात् तृतीयश्च द्वादशाक्षरः पादः, चतुर्थश्चाष्टाक्षरः इति उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती अन्यैरुक्ता उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुबिति बोध्यम्। अत्रापि 'त्रयस्त्रैष्टुभाः' इत्यत्र "चत्वारो गायत्राः" 'गायत्र" इत्यत्र "त्रैष्टुभ" तथा "गायत्रेण" इत्यत्र "जागतेन" "जागतैस्त्रिभिः" इत्यत्र च 'गायत्रैस्त्रिभिः" इति पाठान्तरम्। ततश्च अष्टाक्षरप्रथमादिपादचतुष्के एकादशाक्षरपञ्चमपादे च पञ्चपादा उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् तथा पञ्चमपादस्य द्वादशाक्षरत्वे च उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगतीति तेषामाशयः। एवंविधा उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् शौनककात्यायनाभ्यां केनापि नाम्ना नैवोक्ता, जगती तु महाबृहती नाम्ना पठिता, तल्लक्षणे च प्रागेव प्रदर्शिते। अत्र उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगत्या उदाहरणं यथा—"नवानां नवतीनां विषस्य रोपुषीणाम्। सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार॥' (ऋक० २अष्ट० ४अ० १म० २४ अनु० १९१सू० १३ऋ०)। सायणभाष्ये यथा—'नवानामित्येषा त्रयोदशी महाबृहती चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती इति ह्युक्तम्। अत्र यद्यपि अक्षराणि न्यूनानि तथाऽपि व्यूहेन पूरणीयानि" इति। त्रिष्टुबधिकारे शौनककात्यायनाभ्यामुपजगती अभिसारिणी विराट्स्थाना विराड्रूपा महाबृहती यवमध्या विराट्पूर्वा पङ्क्त्युत्तरा वा इत्येते अधिकास्त्रिष्टुभ उक्ताः। शौनकोक्तामुपजगतीलक्षणाक्रान्तं छन्दस्तु कात्यायनेन प्रकरणभेदात् कदाचित्

त्रिष्टुप् कदाचित् जगती इति विशेषनाम्ना उक्तम्। तत्र विराड्रूपाया त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीलक्षणाभिन्नत्वेन यवमध्यामहाबृहत्यो पाठान्तरीयजगतीज्योतिष्मतीलक्षणाभिन्नत्वेन प्रागेव तेषां लक्ष्यलक्षणानि प्रदर्शितानि। शिष्टानां चतुर्णां लक्षण यथा—"द्वौ चेत्तु द्वादशाक्षरौ। प्रायस्त्रोपजगत्येषा परस्यास्तु सा त्रिष्टुप्॥" (१६।६१ ऋ० प्रा०) इति। उव्वटभाष्य—"यदि द्वौ द्वादशाक्षरौ भवत द्वावेकादशाक्षरौ परस्य जगतीप्रायै वर्त्तमाना इत्यथ, उपजगती नाम वेदितव्या। यथा—सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या स्वा सचाँ। अन्य तु त्रिष्टुभ प्रायस्य सा त्रिष्टुप्नाम्ना वेदितव्या। यथा—सनेमि चक्रमजरं विवावृते" इति। "द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप" (कात्या०)। उदाहरण यथा—"सनेमि चक्रमजरं विवावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति। सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा॥' (ऋक्० २अष्ट० ३अ० १म० २२अनु० १६४सू० १४ऋ०) इति। भाष्य—"शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभ"। अस्यास्तु त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्प्राये वर्त्तमानत्वादुपजगतीच्छन्द। उदाहरण यथा—"सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभिप्रुष्णुते। अववेति सुक्षयं सुते मधूदिद्धूनोति वातो यथा वनम्॥" (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म० २अनु० २३सू० ४ऋ०) इति। भाष्य—'शिष्टाश्चतस्रो जगत्य"। ऋचोऽस्याः आरम्भे जगतीप्राये वर्त्तमानत्वात् पूर्ववदुपजगतीच्छन्दो बोध्यम्। "वैराजजागते पादैर्थो वाचेत्याभिसारिणी" (१६।६२ ऋ० प्रा०)। "वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी" (कात्या०)। उदाहरण—"यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान। तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः॥" (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म० २अनु० २३सू० ५ऋ०) इति। भाष्य— पञ्चमी अभिसारिणी" इति। "नवको दशको वा स्यादकोऽनेकोऽपि त्रिष्टुभः। एकादशाक्षरश्चापि विराट्स्थानाऽऽह नाम सा॥" (१६।६३ ऋ० प्रा०) इति। भाष्य यथा— एतदुक्तं भवति यद्येको नवक द्वौ दशकौ भवत, एको दशको द्वौ नवकौ उभयत्रापि एकस्त्रैष्टुभ द्वौ चस्त्रैष्टुभौ एकेको इतरौ सा विराट्स्थाना नाम वेदितव्या" इति। 'नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च, द्वौ वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना" (कात्या०) इति। उदाहरण यथा—"श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम्। इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्त॥" (ऋक्० २अष्ट० ६अ० २म० १अनु० ११सू० १ऋ०) इति। भाष्य यथा—"श्रुधी हवामित्येकविंशत्यृचमेकादश सूक्तं ऋषिसेकैन्द्रं विराट्स्थानमृतऽन्त्यामिति विराट्स्थाना त्रिष्टुप्" इति। "पूर्वौ

दशाक्षरौ पादावुत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रय। विराट्पूर्वाह नामैषा त्रिष्टुप् पङ्क्त्युत्तरैव वा॥" (१६।६४ ऋ० प्रा०) इति। "आद्यौ दशकावष्टकास्त्रय पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा" (कात्या०) इति। उदाहरणम्—"एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्य शूष्य घृत न पूतमद्रिभि। ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम्॥" (ऋक्० ४अष्ट० ४अ० ५म० ६अनु० ८६सू० ६ऋ०) इति। भाष्यम्,—"इन्द्राग्नीयमिति षडृचं चतुर्दश सूक्त षष्ठी विराट्पूर्वा आद्यौ दशकावष्टकास्त्रय इति परिभाषितत्वात्" इति। एव जगत्यधिकारे च शौनक कात्यायनाभ्या महासतोबृहती महापङ्क्तिश्चेति द्वे अधिके उक्ते, यथा—"महासतोबृहत्यर्द्धे व्यूहयोरेतयो सह। सम्पाते त्वित्पादान्ते देववान् साप्तविंशके॥" (१६।७२ ऋ० प्रा०) इति। "अष्टिनस्त्रय स्तो च द्वौ महासतोबृहती" (कात्या०) इति। "महापङ्क्ति षडष्टका। अष्टकौ सप्तक षट्कौ दशकौ नवकश्च वा" (१६।७१—७२ ऋ० प्रा०) इति। "अष्टकौ सप्तक षट्कौ दशकौ नवकश्च, षडष्टका वा महापङ्क्ति" (कात्या०) इति। तयोरुदाहरणे यथा—"आ य पप्रौ भानुना रोदसी उभे, धूमेन धावते दिवि। तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा, श्यावास्वरुषो वृषा, श्यावा अरुषो वृषा॥" (ऋक्० ४अष्ट० ८अ० ६म० ४अनु० ४८सू० ६ऋ०) इति। भाष्यं यथा—"षष्ठी महासतोबृहती अष्टाक्षरास्त्रय पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती" इति। अत प्रथमतृतीययोर्द्वादशाक्षरत्वमन्येषाञ्च त्रयाणामष्टाक्षरत्वमिति महासतोबृहतीनाम्नीयं जगती। "सेहान उग्र पृतना, अभिद्रुह शचीपत, इन्द्र विश्वाभिरूतिभि। माध्यन्दिनस्य सवनस्य, वृत्रहन्ननेद्य, पिबा सोमस्य वज्रिव॥" (ऋक्० ६अष्ट० ३अ० ८म० ५अनु० ३७सू० २ऋ०) इति। भाष्य—"प्रेद ब्रह्मेति सप्तर्चं सप्तमं सूक्त शिष्टा' अतृच षडष्टका महापङ्क्तय" इति। इयं षडष्टका महापङ्क्तिजगती तु पिङ्गलेन पङ्क्त्यधिकारे जगतीपङ्क्तिनाम्ना उक्ता। "सूर्ये विषमासजामि, दृति सुरावतो गृहे। सो चिन्नु न मराति, नो वय मरामा रे अस्य यो जन हरिष्ठा, मधुत्वा मधुला चकार॥" (ऋक्० २अष्ट० ५अ० १म० २४अनु० १९१सू० १०ऋ०) इति। भाष्य—"कङ्कते इति षोडशर्चं द्वादश सूक्त सूर्ये विषमित्याद्यास्तिस्रो महापङ्क्तय अष्टकौ सप्तक षट्कौ दशकौ नवकश्चेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्" इति। त्रयोदशाक्षरचतुष्पादत्वे तु अतिजगतीति ज्ञेयम्। तस्योदाहरण यथा—"तमिन्द्र जोहवीमि मघवानमुग्र, सत्रा दधानमप्रतिष्कुत शवासि। मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्त्त राये नो विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री॥" (ऋक्० ६अष्ट० ६अ० ८म० १०अनु० ८६सू० १३ऋ०) इति। भाष्यं—"त्रयोदश्यतिजगती" इति।

अथ गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञा।—

एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री भवति। छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम्, तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति। इतरथा ह्यनन्तरसम्प्रत्ययः स्यात्। तत्रोदाहरणम्।—

"युक्तेन मनसा, वयं देवस्य।
सवितुः सवे, स्वर्ग्याय शक्त्या ॥" (११।२ वा० स०)। (क)

(क) त्रिष्टुब्जगत्यधिकारं परिसमाप्य गायत्र्यादिच्छन्दसां शङ्कुमतीसंज्ञकं भेदं दर्शयति, एकस्मिन्निति।—पञ्चके पञ्चाक्षरे, पादे इति शेषः। सर्वेषामेव छन्दसां यथालक्षणमुपात्तेषु पादान्तरेषु पञ्चाक्षरैकपादत्वे च शङ्कुमतीति लक्षणम्। तथा च,—"एकस्मिन् पञ्चके तथा। भवेच्छन्दः शङ्कुमती" (३।१४—१५ प्रा० छ०) इति। शौनककात्यायनाभ्यामीदृशो भेदो नाभिहितः। गायत्रीच्छन्दसः प्रथमाभिहितत्वेन तद्गतमेव लक्षणार्थं दर्शयितुमाह—यदैकेति। शङ्कुमत्याः सर्वच्छन्दोगतत्वं प्रतिपादयति, छन्दोग्रहणे इति।—सूत्रे छन्दः इति पदानुपादानेऽपि प्रकरणादेव छन्दःप्रतीतेः पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं छन्दोमात्रेषु शङ्कुमतीति ज्ञापनार्थं पुनश्छन्दोग्रहणमित्यर्थः। तदेव समर्थयते, इतरथेति।—अनन्तरसम्प्रत्ययः आनन्तर्यज्ञानं त्रिष्टुब्जगत्यधिकारात् परत्वात् तत्तद्विषयमात्रगता शङ्कुमतीति प्रतीतिरित्यर्थः। युक्तेनेति।—अस्या महीधरभाष्यं यथा—"गायत्री, तृतीयः पादः पञ्चार्णः तेन शङ्कुमती, तदुक्तं पिङ्गलेन—एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति। सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्त्तमाना वयं यजमाना युक्तेन इन्द्रियेभ्यो नियमितेन एकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्मः इति शेषः" इति। अत्र मनसा इत्यन्तः षडक्षरः प्रथमः पादः, देवस्य इत्यत्र देवस्यि इति पठित्वा द्वितीयः पादः पूरणीयः, तथा शक्त्या इत्यत्र शक्तिया इति पठित्वा चतुर्थोऽपि षडक्षरः कर्त्तव्यः। तृतीयस्तु पञ्चाक्षर इति शङ्कुमतीलक्षणवतीयं गायत्री। केचित्तु वयमित्यन्तः, सवे

षट्के ककुम्मती ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु छन्दोमात्र ककुम्मती नाम भवति। (ब)

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदा आद्यन्तौ पादौ बह्वक्षरौ, मध्यमोऽल्पतराक्षरः, तदा अणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति। अयमर्थः,— आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरौ, मध्यमस्त्र्यक्षरः, एवं त्रिपात् गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति। एव चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि

इत्यन्तश्च अष्टाक्षर पाद अपर पञ्चाक्षर इति शङ्कुमतीत्व मन्यन्ते। एतन्मते अष्टाक्षरद्विपादत्वे पञ्चाक्षरैकपादत्वे च शङ्कुमतीति बोद्धव्यम्। शङ्कुमत्यनुष्टुभो यथा—"पित् नु स्तोष महो धमाण तविषीम्। यस्य त्रितो व्योजसा वृत्र विपर्वमर्दयत् ॥" (ऋक्० २अष्ट० ५अ० १म० २४अनु० १८७सू० १ऋ०) इति। अत्राद्यपादस्य पञ्चाक्षरत्वादन्येषाञ्च अष्टाक्षरत्वात् शङ्कुमत्यनुष्टुबिति बोद्धव्यम्।

[illegible]कादिभि शङ्कुमत्या अनुल्लेखादेतल्लक्षणक छन्द अनुष्टुब्गर्भोष्णिङ्नाम्ना अभिहितम्। भाष्यकारेणापि तदेव समर्थितम्, तथा च भाष्य—"पित् न्वित्येकादशर्चं-मष्टम सूक्तम् आगस्त्यमन्नदेवताक गायत्रम् आद्यानुष्टुब्गर्भा उष्णिक् आद्य पञ्चक त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा इत्युक्तत्वात" इति। तल्लक्षणञ्च उष्णिगधिकारे एव प्रदर्शितम्। अन्येषाञ्च उदाहरणानि पूर्वरीत्या स्वय समर्थनीयानि।

(ब) सर्वच्छन्दसा ककुम्मतीति विशेषसंज्ञामाह, षट्के इति।—षट्के षडक्षरे, पादे इति शेष। सर्वेषु छन्द:सु स्वस्वलक्षणान्वितपादान्तरत्वे षडक्षरैक पादत्वे च ककुम्मतीति लक्षणम्। आग्नेयच्छन्दःसारे एव केवलमीदृक्छन्द उक्त, यथा—"षट्के छन्द ककुम्मती" (३।१५ आ० छ०) इति। शौनकादिभिश्च ईदृश छन्दोलक्षण न कृत, भाष्येऽपि अस्या समुल्लेखो न दृश्यते। उदाहरणमपि नैव सुघटम्। अत्र पादद्वयस्याष्टाक्षरत्वे एकपादस्य षडक्षरत्वे च ककुम्मती गायत्रीति बोध्यम्। एतेन षडक्षरैकपादोपलक्षितानामतिपादनिचृदादिगायत्रीणा (३।११—१५ पि०) सूत्रोक्ताना ककुम्मतीभिन्नविषयत्वमेव बोद्धव्यमिति दिक्। एवमुष्णिगादीनामपि ककुम्मतीत्व ज्ञेयम्।

मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या निच्चृति। यत्किञ्चित्त्रिपाच्छन्दो लघुमध्यमपाद, तत् सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते। (भ)

(भ) त्रिपाच्छन्दसां मध्यपादीयाक्षरसङ्ख्यावैशिष्ट्येन पिपीलिकमध्या इति विशेषाभिधानमाह त्रिपादिति।—त्रिपात पादत्रयवती गायत्री अतिशयेन अल्प अणिष्ठ लघ्वक्षरपाद मध्य मध्यस्थित यस्या सा लघुमध्यपादा सती इत्यर्थ, पिपीलिकमध्या नाम भवति। तथा च—"त्रिपादणिष्ठमध्या स्यात् सा पिपीलिक मध्यमा" (३।१५ ऋा० छ०) इति। गायत्रीगतदृष्टान्तेन विशेषं समर्थयते, अयमर्थ इति।—प्रथमतृतीयपादयोरष्टाक्षरत्वे द्वितीयपादस्य त्र्यक्षरत्वे चतुरक्षरत्वे पञ्चाक्षरत्वे वा त्रिपाद्गायत्री पिपीलिकमध्या इति लक्षणम्। अत्र त्र्यक्षर इति अन्याक्षरोप लक्षणार्थम्। इत्थं गायत्रीति यदुक्तं तदपि सर्वच्छन्दसामुपलक्षणार्थमेव तच्च दर्शयति,—यत किञ्चिदिति। शौनक कात्यायनाभ्या गायत्र्या पङ्क्त्यादिवया णाञ्च पिपीलिकमध्यात्वं नाभिहितम्। पिपीलिकमध्यापदव्युत्पत्तिमाह,—"अथ पिपीलिकामध्याया निर्वचन वक्तु पिपीलिकाशब्दस्य निर्वचनमाह—पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मण" (३।९ दैव० ब्रा०)। भाष्य—"न ह्यसौ क्षणमप्युदास्ते। इदानीं तच्छन्दोनिर्वचन दर्शयति—पिपीलिकामध्येत्यौपमिकम्" (३।१० दैव० ब्रा०)। भाष्य—"पिपीलिकानाम उभयत स्थूलो मध्ये कृश उद्भिज्ज प्राणिविशेष, तन्मध्यमिव मध्य यस्या सा तथोक्ता। मध्यमपदलोपी समास। तस्यास्तनुमध्यत्वमनक्षरस्य एकादशिनी पर षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत पिपीलिका-मध्येत्युक्तम्" इति। एषामुदाहरणानि वृत्तिकृता न दर्शितानि यथाप्राप्त मस्माभि कतिचित प्रदर्श्यन्ते। तत्रोष्णिही यथा—"हरी यस्य सुयुजा विव्रता वे रर्वन्तानु शेपा। उभा रजी न केशिना पतिर्दन्॥" (ऋक्० ८अष्ट० ५अ० १०म० ९अनु० १०५सू० २ऋ०)। अस्या सायणभाष्य यथा—"नाभा सुमित्रो गुणतो दुर्मित्र स ऋषि, हरी यस्य सुयुजा वर्चे यस्के इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्कैकादशके औष्णिहौ" इति। "एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैक षडक्षर। उष्णिक् पिपीलिकमध्या हरी यस्येति दृश्यते॥" (१६।३१ ऋ० प्रा०) इति। "मध्यश्चेत् पिपीलिकामध्या" (कात्या०) इति। पिपीलिका-मध्याया अनुष्टुभ, बृहत्याश्च उदाहरणं (३।२५ पि० तथा ३।२६ पि०) सूत्रटीकायां द्रष्टव्यम्।

विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघ्वक्षरौ, मध्यमश्च बह्वक्षरः सा गायत्री यवमध्या नाम भवति। एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम्। (म)

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनेन सा निचृत् इति विशेषसंज्ञां लभते एकेनाधिकेन भुरिगिति। एव-

---

(म) पूर्ववदपरां विशेषसंज्ञामाह, विपरीतेति।—वैपरीत्यञ्चात्र पूर्वसूत्रीयायाः पिपीलिकमध्याया एव बोध्यम्। ततश्च विपरीता बह्वक्षरमध्यपादा इत्यर्थः। पूर्वत्र यथा अल्पाक्षरमध्यपादत्वे पिपीलिकमध्या अत्र तथा बह्वक्षरमध्यपादत्वे यवमध्या इति लक्षणार्थः। तथा च—"विपरीता यवमध्या" (३।१६ भा० छ०) इति। शौनक कात्यायनाभ्यां मध्यपादस्य दशाक्षरत्वे यवमध्येति कथितम्, यथा—"आद्यन्तौ सप्तकौ यस्या मध्ये च दशकौ भवेत्। यवमध्या च गायत्री ससुन्व इति दृश्यते ॥" (१६।२४ ऋ० प्रा०) इति। "दशकश्चेद्यवमध्या" (कात्या०) इति। इत्थं पूर्ववत् गायत्रीगतलक्षणमस्याः प्रतिपाद्य सर्वच्छन्दसामेव यवमध्यात्वं प्रतिपादयितुमाह—एवमिति। शौनक-कात्यायनाभ्यान्तु केवलं गायत्र्यास्त्रिष्टुभश्च यवमध्यात्वमुक्तं, न तु पिङ्गलवत् सर्वेषामेव छन्दसां, तत्र यवमध्यागायत्र्याः लक्षणं प्रागेव प्रदर्शितं, त्रिष्टुभस्तु—"यवमध्या तु मध्यमे" (१६।६८ ऋ० प्रा०) इति। "मध्ये चेद्यवमध्या" (कात्या०) इति। उव्वटेन—"बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः" (ऋक्० ४अष्ट० ८अ० ६म० ४अनु० ४८सू० ७ऋ०) इत्यादिना यदस्याः उदाहरणं प्रदर्शितं, तत्तु सायणेन महाबृहत्या उदाहरणत्वेनोक्तं तच्च प्रदर्शितमेवास्माभिः (३।५४ पि०) सूत्रे पाठान्तरीयोपरिष्टाज्ज्योतिर्जगत्या टीकायामिति। ससुन्वे इति।—अस्याः सायणभाष्यं यथा—"स सुन्वे यो वसूनामित्येषा तु यवमध्या गायत्री पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रम्यते स सुन्वे गायत्री यवमध्येति। स सोमः सुन्वे अभिसुषुवे ऋत्विग्भिः। यः सोमः वसूनां धनानाम् आनेता यश्च रायां रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावस्तेषामानेता। यश्च इडानाम् अन्नानाञ्च यश्च सोमः सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणाम् आनेता विद्यते सोऽभिषुतो-ऽभूत्" इति। एवमन्येषामप्युदाहरणानि ज्ञेयान्यन्वेषणीयानि।

सुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। तत्र निचृद्गायत्र्या उदाहरणं यथा।—

"य शुक्र इव सूर्य्ये, हिरण्यमिव रोचते।
श्रेष्ठो देवाना वसुः॥" ऋक्० १अष्ट० २अ० १म० ८अनु० ४३सू० ५ऋ०)।

भुरिग्गायत्र्या उदाहरणं यथा।—

"परिधामानि यानि ते, त्वं सोमासि विश्वतः।
पवमान ऋतुभि कवे।॥" (ऋक्० ७अष्ट० २अ० ९म० ३अनु० ६६सू० ३ऋ०)। (य)

(य) गायत्र्यादिच्छन्दसाम एकाक्षरन्यूनाधिकत्वे निचृत् सञ्ज्ञा भुरिक् सञ्ज्ञाञ्च दर्शयति, ऊनाधिकेनेति।—एकेन एकसङ्ख्याकाक्षरेण, ऊनाधिकेन न्यूनेन वर्द्धितेन च इत्यर्थ ऊनाधिकत्वञ्चात्र यथाक्रम बोद्धव्यम्। इतो गायत्रीति यदुक्तं तत सर्वेषामेव छन्दसामुपलक्षणार्थमिति प्रदर्शयितुमाह, एकामिति।—ततश्च सर्वेषामेव छन्दसा स्वस्वलक्षणलक्षितानामेकाक्षरन्यूनत्वे निचृत एकाक्षराधिक्ये च भुरिगिति विशेषसञ्ज्ञा भवेदिति सूत्रार्थ। तथा च—"निचृ(द्)देकेन वर्जिता भुरिगेकेनाधिकेन" (३।१६ चा० छ०) इति। "एकद्व्यूनाधिका सैव निचृदूनाधिका भुरिक्" (१७।१६ ऋ० प्रा०) इति। उव्वटभाष्य यथा—"एकेन ऊना निचृद्भवति एकेनाधिका सा भुरिक् भवति। य शुक्र इव सूर्यो निचृत। परिधामानि यानि ते भुरिक्" इति। एतयोर्भुरिक्पदस्य निर्वचन यथा—"तथा एकाक्षराधिक्ये सञ्ज्ञान्तरमाह—"भरणात् भुरिज उच्यते" (३।२१ दैव० ब्रा०)। भाष्य यथा—'एकाक्षरेण भरणात चतुर्विंशत्यात्मगायत्र्यादाविति शेष" इति। निचृत पदस्य व्युत्पत्तिस्तु (३।१० पि०) टीकाया प्रागेव प्रदर्शिता इति। य इति।—भाष्य यथा—"कद्रुद्रायेति नवर्चमष्टम सूक्त घोरपुत्र कण्व ऋषि गायत्रीच्छन्द। यो रुद्र सूर्य्य इव शुक्र सूर्य्य इव दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते यथा सर्वेषा प्राणिनां हिरण्य प्रीतिकर भवति तथा रुद्रोऽपि, स च देवाना सर्वेषा मध्ये श्रेष्ठो वसु निवासहेतुश्च" इति। अत्र सूर्य इत्यत्र सूरिय इत्यक्षरव्यूहेन पादपूरणम्। श्रेष्ठो देवाना वसुरित्यत्र एकाक्षरन्यूनत्वेन निचृत सञ्ज्ञकेयं गायत्री। भुरिग्गायत्र्या उदाहरण यथा परिधामानीति।—सायणभाष्य यथा—"पवस्वेति विपरिणम्य पद

द्वाभ्यां विराट्-स्वराजौ ॥ ६० ॥

ऊनाधिकग्रहणमनुवर्त्तते। द्वाभ्यामक्षराभ्या न्यूनाधिकाभ्या गायत्री यथाक्रम विराट्-स्वराट्सञ्ज्ञिका भवति। एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। तत्र विराड्गायत्र्या उदाहरण यथा।—

"प्रवता हि क्रतूना-मा हा पदेव गच्छसि।
अभक्षि सूर्य्ये सचा॥" (ऋक्० ३अष्ट० ६अ० ४म० ३अनु० ३१सू० ५ऋ०)।

स्वराड्गायत्र्या उदाहरणं यथा।—

"जोषा सवितर्यस्य ते, हरः शत सवॉ अर्हति।
पाहि नो दियुत' पतन्त्या'॥" (ऋक्० ८अष्ट० ८अ० १०म० १२अनु० १५८सू० २ऋ०)। (२)

सूक्त त्व सोम सूर इत्येषानुष्टुप्, शिष्टा गायत्र। हे सोम। यस्मात् ते त्वदीयानि धामानि तेजासि परितो वर्त्तन्ते, अत एव हे पवमान। पूयमान। हे कवे। क्रान्तकर्म्मन्। हे सोम। त्वमृतुभि वसन्तादिकालविशेषै सह विश्वत सर्वतोऽसि भवसि। अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकालो पाधिक सोमस्तिष्ठति तयोस्तदधीनत्वादित्यर्थ" इति। अत्र तृतीयपादस्य नवाक्षरत्वात् भुरिक् सञ्ज्ञकेय गायत्री।

(२) सर्वच्छन्दसा द्व्यक्षरन्यूनाधिकत्वे विशेषाभिधानाय सूत्रान्तरमवतारयति, द्वाभ्यामिति।—द्वाभ्याम्, अक्षराभ्यामिति शेष। पूर्वसूत्रात वचनविपरिणामेन ऊनाधिकपदमधिकर्त्तव्यमित्यत आह, ऊनेति।—स्वस्वलक्षणलक्षित गायत्र्यादिसर्वच्छन्दसु पादाक्षराणा द्व्यक्षरन्यूनत्वे विराट्सञ्ज्ञा तथा द्व्यक्षराधिक्ये च स्वराट्सञ्ज्ञा भवेत् इति सूत्रार्थ। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री चेत् द्वाविंशत्यक्षरा तदा विराड्गायत्री यदा च षड्विंशत्यक्षरा तदा स्वराड्गायत्रीति निष्कर्ष। उक्तञ्च —"द्विहीना च विराड्भवेत्। स्वराट् स्याद्वाभ्यामधिकम्" (३।१६—१७ चा० छ०) इति। गायत्रीति सर्वच्छन्दसामुपलक्षणार्थं, तदेव दर्शयति, एवमिति।—उष्णिहादीनामपि विराट् स्वराट् सञ्ज्ञा तथैवेति भाव। उक्तञ्च—

"विराजस्तूत्तरस्याहुर्द्वाभ्यां या विषये स्थिता। स्वराज एव पूर्वस्य या काश्चैव गता ऋच॥" (१७।१७ ऋ० प्रा०) इति। व्याख्यानमस्य यथा—"द्वाभ्यामक्षराभ्यां या ऋच अधिका न्यूना वा विषये मध्ये स्थिता उत्तरस्य पूर्वस्य च छन्दस, विराज ता आहुरुत्तरस्य। स्वराज पूर्वस्य। यथा षड्विंशत्यक्षरा ऋचो गायत्री प्राये स्वराज्यो गायत्र्यो भवन्ति, उष्णिक्प्रायेण विराज उष्णिहो भवन्ति। यथा—जोषा सवितर्यस्य ते इति स्वराड्गायत्री। अतिथिं मानुषाणामिति विराडुष्णिक्। उत्तरत्रापि या काश्चैवगता एता एव ऋचो भवन्ति" इति। प्रवतेत्यादि।—सायणभाष्य—"कया नश्चित्र इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमैन्द्रं गायत्रम्। हे इन्द्र। त्वं क्रतूना कर्मणा यजमाना सम्बन्धिन प्रवता प्रवत प्रवणान् देशान पदेव पदानि स्वकीयानि स्थानानीव आगच्छसि हि आगतो भवसि खलु हेति पूरण। हे इन्द्र। त्वाम् अह सूर्ये सूर्येण सचा सह अभक्षि भजे" इति। अत्र द्वाविंशत्यक्षरत्वात विराड्गायत्रीच्छन्द। जोषेति।—अस्या सायणभाष्य—"सूर्यमिति पञ्चच सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षु सज्ञस्यार्षं सूर्यदेवत्य गायत्रम्। हे सवित। सर्वस्य प्रेरक सूर्य। जोष अस्मत्स्तुत्यादिक सेवस्व यस्य ते तव हर रसहरणशील तेज शत सवान् बहून यज्ञान् प्रति अर्हति योग्य भवति, यद्वा—प्रकाशनादिद्वारा पूजयति, स त्व नोऽस्मान् पतन्त्या निपतन्त्या शत्रुभिरस्मासु चिप्यमाणाया दिद्युत वज्रनामैतत द्योतमानाया शक्तेरायुधात पाहि रक्ष" इति। गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वेऽपि अत्र षड्विंशत्यक्षरत्वात स्वराड्गायत्रीत्वम्। विराडुष्णिक् यथा—"अतिथिं मानुषाणाम् सून वनस्पतीनाम। विप्रा अग्निमवसे प्रत्नमीडते॥" (ऋक्० ६अष्ट० २अ० ८म० ४अनु० २३सू० २५ऋ०) इति। भाष्यम्—"ईडिष्वेति त्रिंशदृच तृतीय सूक्तं व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषि उष्णिक्छन्द" इति। अत्र "चतुष्पाद्दर्षिभि" (३।२२ पि०) इत्यनेन विहिताया उष्णिह चतुष्पादस्य पञ्चाक्षरत्वात् द्व्यक्षरन्यूनत्वमिति विराडुष्णिक्। स्वराडुष्णिक् यथा—"अश्विना घर्मं पात हार्द्वान महर्दिवाभिरूतिभि। तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम॥" (३८।१२ वा० स०) इति। भाष्य—"स्वराडुष्णिक्" इति। विराडनुष्टप् यथा—"अषाढासि सहमाना सह स्वारातीं सहस्व पृतनायत। सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व॥" (१३।२६ वा० स०) इति। भाष्य—"अषिढदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप्" इति। एवमन्येषामपि उदाहरणानि ज्ञेयानि। शौनकेन तु द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिं पञ्चभिर्वा अक्षरैर्न्यूना गायत्र्य विराट्सञ्ज्ञका एव इत्युक्त, यथा—"या. काश्चित्त्रिपादास्तु गायत्र्यो हीनता गता।

आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यम्? किं गायत्री स्वराट् उत उष्णिक् विराट्? इति। एवं सन्दिग्धे छन्दसि आदिभूतात् पादान्निर्णयः कर्त्तव्यः। यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा गायत्र्येवासौ। अथौष्णिहस्तदोष्णिगिति। एवं सर्वत्र। (ल)

अक्षरैर्बहुभिस्तास्तु गायत्र्य उपधारयेत् ॥" (१७।१८ ऋ० प्रा०) इति। ताराडित्यादि षष्ठ्य सञ्ज्ञाश्च तेन तत्र कथिता, यथा—"ताराट् विराट् स्वराट् सम्राट् स्वयंशिनी परमेष्ठी। प्रतिष्ठा प्रतमप्यत तथा शुक्रं जीव पद्म ॥ कृष्णवर्णोऽश्माऽम्भोऽम्बु वार्य्यापमोदकमुत्तमम् ॥" (१७।१९ ऋ० प्रा०) इति। तथा मा प्रमा प्रतिमा उपमा समा च इति पञ्च छन्दांस्यपि पिङ्गले न दृश्यन्ते, शौनकेन तान्युक्तानि यथा—"मा प्रमा प्रतिमोपमा समा च चतुरक्षरात। चतुरुत्तरमुद्यन्ति पञ्च छन्दांसि तानि ह ॥" (१७।३३ ऋ० प्रा०) इति, तथा मादिच्छन्दसामक्षरन्यूनत्वे विराट्रूपा ह्रर्षिकादयोऽपि पिङ्गलेन नोक्ताः, तेऽपि च यथा—"ह्रर्षिका सर्षिका मर्षिका सर्वमात्रा विराट्कामा। द्व्यक्षरादीनि मादीनां वैराजान्यनुपश्यते ॥" (१७।३४ ऋ० प्रा०) इति च। एतेन गायत्र्यादीनि छन्दांसि वैदिकप्रकरणे पिङ्गलेन उक्तानि मादीनान्तु कुत्राप्युल्लेखाभावात वेदे नोक्तानि, तानि च कल्पितानीव मन्यन्ते। चतुरक्षरं छन्दः मा इति, ततश्चतुरक्षरवृद्ध्या अष्टाक्षरतया अष्टाक्षरं प्रमानाम छन्दः, ततोऽपि चतुर्वृद्ध्या द्वादशाक्षरं प्रतिमा छन्दः, पूर्ववृद्ध्या षोडशाक्षरं छन्दः उपमा, विंशत्यक्षरञ्च समा छन्दः इति ज्ञेयम्। मादीनां द्व्यक्षरन्यूनत्वे विराट् मा ह्रर्षिका नाम द्व्यक्षरं छन्दः, तथा सर्षिका विराट्प्रमा षडक्षरं छन्दः, मर्षिका विराट्प्रतिमा दशाक्षरं छन्दः, सर्वमात्रा विराट् उपमा चतुर्दशाक्षरं छन्दः, विराट्कामा विराट्समा अष्टादशाक्षरं छन्दः इत्यायातम्। तैत्तिरीयेऽप्युक्तं—"मा छन्दः, प्रमा छन्दः, प्रतिमा छन्दः, अस्रीविश्छन्दः, पङ्क्तिश्छन्दः, उष्णिहा छन्दः बृहती छन्दः, अनुष्टुप् छन्दः, विराट् छन्दः, गायत्री छन्दः, त्रिष्टुप् छन्दः, जगती छन्दः, पृथिवी छन्दः, अन्तरिक्ष छन्दः, द्यौश्छन्दः, समा छन्दः, नक्षत्राणि छन्दः, मनश्छन्दः, वाक्छन्दः, कृषिश्छन्दः, हिरण्य छन्दः, गौश्छन्दः, अजा छन्दः, अश्वश्छन्दः" (४।३।७) इति।

(ल) प्रोक्तलक्षणच्छन्दसामक्षरन्यूनाधिक्येऽपि निचृदादिविशेषसञ्ज्ञाविधानात्

देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपर निर्णयनिमित्तमुच्यते—सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेश्च निर्णय कर्त्तव्य। आदिग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम्। कस्य छन्दस: का देवता? यथा निर्णय: कर्त्तव्य: इत्यपेक्षायामिदमुच्यते। (व)

एकत्र लक्षणद्वयप्रवेशे किं नाम छन्द इति निरूपयिष्यन्नाह, आदित इति।—आदित आदिभूतात्, पादादिति शेष। गायत्री स्वराट् उत उष्णिक् विराडिति सन्देहे येन छन्दसा प्रथम पाद निबद्ध तदेव छन्द तत्र इति मन्तव्यम्। तथा चोक्तम्—"आदिपादाभिश्चय स्यात्" (३।१७ आ० छ०) इति। "आकृतिव्यपदेशाना प्राय आदित आदित" (१८।४ ऋ० प्रा०) इति।

(व) अपरमपि सन्दिग्धच्छन्दोनिरूपणोपाय दर्शयितुमाह, देवतादित इति।—देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका, तथा च याज्ञवल्क्य,—"यस्य यस्य च मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता। तदाधार भवेत्तस्य दैवत दवतोच्यते॥" इति। तथा—"अथातो दैवत तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीना देवताना तद्दैवतमित्याचक्षते, सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्या देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुति प्रयुङ्क्ते तद्दैवत स मन्त्रो भवति। तास्त्रिविधा ऋच परोक्षकृता प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च" (७अ० १पा० १निरु०) इति। भाष्य यथा—"यदर्थवस्तु कामयमान ऋषि यस्या देवतायाम् अभिष्टुतायाम् आर्थपत्यम् अर्थपतिभावमात्मन इच्छन् अमुष्या देवताया प्रसादेनाहममुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येता बुद्धि पुरोधाय स्तुति प्रयुङ्क्ते तद्दैवत एव स मन्त्रो भवति" इति। देवतादित मन्त्राणा देवतादिज्ञानादित्यर्थ, सन्दिग्धच्छन्दोनिर्णय कर्त्तव्य इति शेष। वैदिकमन्त्रेषु यथा छन्दसामवश्यज्ञेयत्व तथा देवतादीनामपि। उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन—"आर्षं छन्दश्च दैवत्य विनियोगस्तथैव च। वेदितव्य प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषत॥" इति। "कर्मारम्भे मन्त्राणा देवता वेदितव्या सन्यस्य मनसि देवता ततो हविर्हूयते, देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवतास्तस्य हविर्न जुषन्ते। स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवज्ञ सोऽस्मिन् लोके देवैरपीड्यते। तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नत। मन्त्राणा देवताज्ञानात् मन्त्रार्थमधिगच्छति॥" इत्यनुक्रमणिकोक्त्या न केवल मन्त्राणा देवताज्ञानात् छन्दोज्ञानमेव, अपि तु मन्त्रप्रयोजनसाफल्यमपि इति प्रतीयते।

अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो विश्वेदेवा देवताः ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीना जगतीपर्य्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः। तत्र सन्दिग्धे छन्दसि यद्याग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावित्र तदौष्णिक्। एवं सर्वत्र। वैदिकेष्वेव छन्दःसु निचृद्भुरिजौ तथा विराट्-स्वराजौ च दृश्येते, न लौकिकेषु। अतो लौकिकपक्षे सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो नेष्यन्ते। (ग्र)

ततश्च अवश्यमेव देवता वेदितव्या इत्यायातम्। सर्वेषु मन्त्रेषु तत्तद्देवतैव छन्दसां विज्ञापिका सन्देहनिराकरणञ्च देवतानिरूपणादेव इति तात्पर्य्यार्थ। उक्तञ्च —"सन्दिग्धो देवतादित" (३।१७ भा० छ०) इति। स्वरादिपरिग्रहार्थं षड्जादिसप्तस्वरपरिग्रहार्थम्।

(ग्र) गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां देवतानिरूपणायाह, अग्निरिति।—देवता अग्निश्चेत् गायत्री, सविता चेत् तदा उष्णिक् इत्याद्यर्थ। तथा चोक्त—"छन्दसा देवता क्रमात्। अग्नि सूर्य्य शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च। विश्वेदेवाश्च" (३।१७—१८ भा० छ०) इति। "दैवत छन्दसामच वक्ष्यते तत उत्तरम्। अग्नेर्गायत्रतीोऽपि द्वे भक्त्या दैवतमाहतु ॥ सप्तानां छन्दसामृचौ॥" (१७।२१ ऋ० प्रा०) इति। भाष्यम्—"अग्नेर्गायत्र्यभवत सयुग्वेत्यारभ्य द्वे ऋचौ छन्दसां भक्त्या दैवतमाहतु सप्तानां, तस्मादग्नेर्गायत्री भवति, सावित्री उष्णिक् सौमी अनुष्टुप्, बृहती बार्हस्पत्या, मैत्रावरुणी विराट्, ऐन्द्री त्रिष्टुप्, वैश्वदेवी जगती" इति। "अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्नि उष्णिह सविता अनुष्टुभ सोम बृहत्या बृहस्पति पङ्क्तेर्वरुण त्रिष्टुभ इन्द्र जगत्या विश्वेदेवा विराजो मित्र स्वराजो वरुण अतिच्छन्दस. प्रजापति विच्छन्दस वायु द्विपदाया पुरुष एकपदाया ब्रह्मा। सर्वा ऋच आग्नेय्य सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च, स्वाहाकारस्याग्नि वषट्कारस्य विश्वेदेवा" (अनुक्र०) इति। "व्याहृतीनाञ्च सर्वेषाम् आर्षञ्चैव प्रजापति.। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दास्येतानि सप्त वै ॥ अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपा·

हति । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवता समुदाहृता' ॥" (सवर्त्त) इत्यादौ च क्वचित् अन्यथाऽपि दृश्यते । सर्वमेतत् स्फुटमुक्तं दैवतब्राह्मणे यथा—"अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव अनुष्टुभा सोमा उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत्" (२।७) इति । भाष्य यथा—"अग्ने सयुग्वा सहायभूता गायत्री अभवत् । प्रजापतेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्निरजायत, छन्दःसु मध्ये गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयक—'प्रजापतिरकामयत प्रजायेय' इति । स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवताया अन्वसृजत गायत्री छन्दस इति । यद्वा—सयुग्वा इत्युत्तरत्र सम्बध्यते । अग्ने सकाशात् गायत्री अजायत इत्यर्थः, तथा उष्णिहया उष्णिक्छन्दसा सह सयुग्वा सह युज्यमाना ककुप् सविता देव सम्बभूव तस्मात् प्रजापतेर्यज्ञे, तथा उक्थे मन्त्रे महस्वान् तेजस्वी सोम अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा सार्द्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेर्वाच वाक्यं बृहतीच्छन्द अभवत अचरत् अगच्छत् । बृहत्या सार्द्धं बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्यज्ञे अजायत इत्यर्थः । अथ द्वितीय मन्त्रमुदाहरति"—"विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबेह भागोऽह्न । विश्वान् देवान् जगत्या विवेश तेन चाकॢप्र ऋषयो मनुष्या" (२।८ दैव० ब्रा०) इति । भाष्यम्—"अपि च मित्रावरुणयोर्देवयो विराट् छन्द अभिश्री आश्रयाश्रया आसीत । अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुप्छन्द अह्नो भाग माध्यन्दिनसवनाख्यश्चाभूत् । तथा जगतीच्छन्द विश्वान् देवान् आ विवेश प्रविष्टा । तेन अग्न्यादिदेवताकेन गायत्र्यादिच्छन्द उपक्लृप्तेन ऋषयो मनुष्या मरणशीला मानवाश्च चाकॢप्रा चकॢपिरे कॢप्ता सृष्टा आसन्नित्यर्थः । अतो गायत्र्या अग्न्यादिदेवताकेन गायत्र्यादिच्छन्द इत्युक्तं भवति । अथोपरितनानां छन्दसां देवतामाह"—"प्राजापत्या अतिच्छन्दसो विच्छन्दसो वायुर्देवता । पुरुषो द्विपदानां दैवतं ब्राह्म एकपदा स्मृता ॥" (२।९ दैव० ब्रा०) इति । भाष्यम्—"अतिच्छन्दस अतिजगत्यतिशक्वर्यादयोऽतिपूर्वा, विच्छन्दस शक्वर्याष्टिप्रभृतय । यद्वा—सर्वा भूता अतिच्छन्दस । विच्छन्दसो गायत्र्यादय एवैकद्व्यक्षरन्यूनाधिकभूता, ताश्च क्रमेण प्रजापतिवायुदेवताका । द्विपदा एकपदाश्च यथाभिधानसमये दर्शिता, ताश्च क्रमेण पुरुषब्रह्मदेवताका । अथ अनिर्दिष्टाया पङ्क्तेर्देवतामाह"—"वासवी पङ्क्ति" (२।१० दैव० ब्रा०) इति । भाष्य—"वासवी वसुदेवताका । अथ छन्दसामुक्तदेवताकत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति"—"स त न मन्येतैतद्देवत्या एवैतेषु छन्दस्त्वचो भवन्तीति छन्दसां हि तद्देवतमिति" (२।११ दैव०

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः ॥६५॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा निर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते। (स)

आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणीति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीना क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः। अत्र रोचनाभाः कृतय, श्यामान्यतिच्छन्दांसि इत्येवमधीयते छान्दसा। तन्नोपपद्यते, कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निचृद्भुरिजो

(स) नैषा छन्दसा वर्णनिर्णयमाह सितत्यादि।—सितादिगौरान्ता सप्त वर्णा, गायत्र्यादिषु सप्तसु छन्दःसु यथाक्रमेण विज्ञेया इति शेषः। तथा हि गायत्र्यं सितं श्वेतवर्णं शङ्खवर्णमित्यर्थः। औष्णिह सारङ्ग शुक्लकृष्णमिश्रवर्णम्। आनुष्टुभं पिशङ्ग गोरोचनावर्णम्। बार्हतं कृष्णम् अगुरुवर्णम्। पाङ्क्तं नीलम् उत्पलवर्णम्। त्रैष्टुभं लोहितम् इन्द्रगोपकीटवर्णम्। जागतं गौरं सिद्धार्थवर्णं हरिद्राभमिति यावत्। तथा च—"वर्णाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गक। कृष्णो नीलो लोहितश्च गौरो गायत्र्यनुष्टुभ्यके॥" (३।१९—२० भा० छ०) इति। प्रातिशाख्ये दैवतब्राह्मणे च पिङ्गलोक्तवर्णात किञ्चित् वैपरीत्यं दृश्यते तद्यथा—"सितञ्च सारङ्गमत पिशङ्ग कृष्णमेव च। नीलञ्च लोहितञ्चैव सुवर्णमिव छन्दसम्॥ अरुण श्यामगौरे च बभ्रु वै नकुल तथा॥" (१७।२८ ऋ० प्रा०) इति। उव्वटेन अस्य भाष्ये पङ्क्तेररुणवर्णं उक्त्वा नीलवर्णस्तु विराज, तद्यथा—"श्वेत शङ्खवर्ण गायत्रम्। द्विवर्ण शुक्लकृष्णसारङ्ग मौष्णिहम्। पिशङ्ग गोरोचनावर्णमानुष्टुभम्। ● कृष्णमगुरुवर्ण बार्हतम्। नीलमुत्पलवर्णं वैराजम्। लोहितमिन्द्रगोपवर्णं त्रैष्टुभम्। सुवर्णरूपवर्णं जागतम्। अरुण प्रात सन्ध्याभवर्ण पाङ्क्तम्। श्यामं कृष्णवर्णमतिच्छन्द। गौर सिद्धार्थवर्णं विच्छन्द। बभ्रु कपिलवर्णं द्विपद छन्द। नकुलवर्णमेकपद छन्द" इति। एव दैवतब्राह्मणेऽपि यथा—"शुक्ला गायत्री रूपेण सारङ्ग रूपमुष्णिहाम्। पिशङ्ग ककुभा रूप कृष्णमानुष्टुभ तत,॥ रोहित बृहतीनान्तु नील पाङ्क्त तत पुन। सुवर्णं त्रिष्टुभां रूपं गौर जागतमुच्यते॥" (२।२ दै० ब्रा०) इति।

विराट्-स्वराजोश्च प्रवेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशय, यस्य निर्णयनिमित्त वर्णोपन्यास क्रियेत। ऋषिदेवतास्वरवर्णाना ज्ञानानि श्रेयसमिच्छन्ति छान्दसाः। (ह)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(ह) गायत्र्यादिजगत्यन्ताना सप्तच्छन्दसा गोत्रनिर्णयमाह, आग्निवेश्येत्यादि।—अग्निवेश्यादय सप्त ऋषय गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसा यथासङ्ख्य गोत्राणि भवन्ति इति फलितार्थ। तथा च—"अग्निवेश्य काश्यपश्च गौतमाङ्गिरसौ क्रमात्। भार्गव कौशिकश्चैव वाशिष्ठो गोत्रमीरितम् ॥" (३।२० अ० छ०) इति। ततश्च गायत्र्या अग्निवेश्य ऋषि उष्णिह काश्यप इत्यादिरूपेण व्याख्येयम्। एभि सप्तभि ऋषिभि क्रमेण एतानि छन्दांसि लोकहितार्थं प्रकाश्य दर्शितानीति तेषाम् ऋषित्वमिति बोद्धव्यम्। यो यस्य छन्दस प्रकाशक स तस्य ऋषिरिति भाव। ऋषिज्ञानाच्छन्दसा निर्णय सम्भवतीत्ययमारम्भ। छन्द सन्देहनिरासायच्च "आदित सन्दिग्धे" (३।६१ पि०) इत्यादीनि सूत्राणि विहितानीति भाव। विच्छन्दसामति च्छन्दसाञ्च वक्ष्यमाणाना वर्णा पिङ्गलेन नोक्ता अन्यैराभिहिता इति दर्शयितुमाह, श्यामानीति।—अतिच्छन्दांसि अतिजगतीप्रभृतीनि श्यामानि कृष्णवर्णानि। कृतय कृतिप्रकृत्यादीनि छन्दांसि रोचनाभा रक्तकह्लारवर्णा इत्येवम् अतिच्छान्दसा अतिच्छन्दोविद अधीयते कथयन्ति। शौनकेनाप्युक्तम्—"अरुण श्यामगौरे च बभ्रु वै नकुलस्तथा" (१७।२८ ऋ० प्रा०) इति। भाष्यम्—"अरुण प्रात सन्ध्याभवर्ण पाङ्क्त, श्याम कृष्णवर्णम् अतिच्छन्द, गौर सिद्धार्थवर्ण विच्छन्द, बभ्रु कपिलवर्ण द्विपद छन्द, नकुलवर्णम् एकपद छन्द" इति। दैवतब्राह्मणे तु अतिच्छन्दसा कपिशवर्णत्वमुक्त यथा—"अतो यान्यन्यानि छन्दांसि श्याव तेषा तत पुन।" (२।३ दैव० ब्रा०) इति। भाष्य यथा—"अतो यान्यन्यानि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोभ्यो व्यतिरिक्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपर्य्यन्तानि तेषा श्याव कपिशवर्णं विद्यात्" इति। गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोव्यतिरिक्तानां वक्ष्यमाणाना छन्दसा स्वमते वर्णविनिर्णया-करणे युक्तिमवतारयति, तन्नेति।—तत् अतिच्छन्दसा वर्णनिर्द्धारण न उपपद्यते नैव युज्यते। कथमित्याह, कृतीनामिति।—गायत्र्यादिच्छन्दसामक्षरन्यूनाधिक्येन निचृद्भुरिगादिसंज्ञाविधानात् यत्र गायत्री उष्णिग्वा इति सन्देहस्तत्र छन्दोनिर्द्धारणार्थं वर्णविनिर्णय कर्त्तव्य, कृत्यादीनान्तु अक्षरन्यूनाधिकत्वेन विशेषसंज्ञाविधानाभावात्

छन्दसां सन्देहावसरो नास्तीति वर्णविनिर्णयप्रयोजनमपि नास्ति अतस्तेषां लक्षणान्यपि पिङ्गलेन न कृतानि इति भावः । तत् कथमन्यैर्वा लक्षणानि तेषां कृतानीत्याह, तदपीत्यादि ।—ऋष्यादिज्ञानस्य छन्दोनिर्धारणमेव न केवलं प्रयोजनं निःश्रेयःप्राप्तिरूपप्रयोजनान्तरमप्यस्तीति तन्निरूपणं विधेयमिति भावः । उक्तञ्च—"यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च ॥ एकैकस्या ऋचः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥ आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥" इति योगियाज्ञवल्क्यः । शौनकादिभिरन्येषामपि छन्दसामुक्तो वर्णविभागः प्रदर्श्यते यथा—"पृश्निवर्णा वैराजम्" (१७।२९ ऋ० प्रा०) इति । उव्वटस्तु त्रिविधाया विराज एकस्याः पृश्निवर्णत्वं द्वयोश्च नीलत्वमभिहितवान्, यथा—"एतास्तिस्रो विराजः,—अनुष्टुबेका पङ्क्तिरेका द्वाभ्यां न्यूना चैका । तत्र पूर्वयोर्नीलवर्णः अन्त्या पृश्निरिति वेदितव्यम्' इति । "विराजं पृश्नयो विद्यात्" (२।५ दैव० ब्रा०) इति । तथा "निचृच्छ्यावम्" (१७।३० ऋ० प्रा०) "पृषत भुरिक्" (१७।३१ ऋ० प्रा०) "ब्रह्मसामर्ग्यजुश्छन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतम्" (१७।३२ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य—"ब्रह्मणः सामर्ग्यजुषाञ्च छन्दः वर्णतः कपिलं जटाकलापसूर्यरश्मिवर्णं स्मृतम्" इति । "नकुलन्त्वेकपादानां द्विपदां बभ्रुरुच्यते । सारङ्गशुक्लकृष्णरूपाण्यृग्यजुःसामब्राह्मान्विता ॥" (२।३ दैव० ब्रा०) इति ।

छन्दसां देवता-स्वरादिज्ञापकयन्त्रम् ।

छन्द	गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्ति	त्रिष्टुप्	जगती
देवता	अग्नि	सविता	सोम	बृहस्पति	वरुण	इन्द्र	विश्वेदेवा
स्वर	षड्ज	ऋषभ	गान्धार	मध्यम	पञ्चम	धैवत	निषादः
वर्ण	शुक्ल	कपिश	पीत	कृष्ण	नील	रक्त	गौर
ऋषि	अग्निवेश्य	काश्यप	गौतम	आङ्गिरस	भार्गव	कौशिक.	वशिष्ठ

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे हलायुधकृतौ सुखबोधिन्यां व्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम्, मध्यमपदलोपी समासः; अथवा चत्वारि च शतञ्च चतुःशतम्, द्वन्द्वसमासः। कर्मधारयपक्षस्तु नेष्यते, तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति। यत्र चतुःशतमक्षराणां सङ्ख्या भवति, तदुत्कृतिर्नाम छन्दः। तत्रोदाहरणम्।—

"मयि त्यदिन्द्रियं महत्, मयि दक्षो मयि क्रतुः।
मयि धायि सुवीर्य्यं, त्रिशुग्घर्मो विभातु मे ॥
आकूत्या मनसा सह, विराजा ज्योतिषा सह।
यज्ञेन पयसा सह, ब्रह्मणा तेजसा सह ॥
क्षत्रेण यशसा सह, सत्येन तपसा सह।
तस्य दोहमशीमहि, तस्य सुम्नमशीमहि ॥
तस्य भक्षमशीमहि ॥" (तै० आ० ४प्र०२१अनु०)। (क)

(क) तत्रभवान् महर्षि पिङ्गल गायत्र्यादिसप्तवैदिकच्छन्दांसि निर्दिश्य साम्प्रतमुत्कृत्यादिपञ्चदशवैदिकच्छन्दसां लक्षणान्यभिधास्यन् लौकिकवृत्तपरिज्ञान हेतुभूतगणमात्रादिनिरूपणार्थं चतुर्थाध्यायमारभते। तत्र प्रथममुत्कृतिलक्षणमाह, चतुरिति।—चतुःशतं चतुरधिकशतसङ्ख्याक्षरं छन्दः उत्कृतिर्नाम इत्यर्थः। ननु चतुःशतमित्यनेन किं चत्वारि शतानि प्रतीयन्ते उत वा चतुरधिकैकशतमिति सन्देहं निराकर्त्तुमाह, मध्यमपदलोपीति।—समासद्वयेऽपि चतुरधिकैकशतमित्येवार्थ। चतुःशतार्थे तु कर्मधारयसमासस्यैव न्याय्यत्वं, तथात्वे पुनरेकवचनासङ्गते, कर्मधारयसमासो नेष्यते। तदुक्तम् अमरसिंहेन—"विंशत्याद्याः सदैकत्वे

चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच्छन्दसः क्रमेण चतुरश्चतुरः सङ्ख्याविशेषांस्त्यजेत्। एतदुक्तं भवति—उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांस्यन्यानि स्थापयेत् अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत्। (ख)

सर्वा सङ्ख्येयसङ्ख्ययो। सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्त ॥" इति। छन्दोलक्षणमाह, यत्रेति।—यत्र छन्दसि अक्षराणां सङ्ख्या चतुरधिकैकशत भवेत यावद्भि पादै चतुरधिकैकशतसङ्ख्या पूर्णा भवेत तावद्भिरेव पादै उत्कृतिनाम छन्द इत्यर्थ। उक्तञ्च—"चतुःशतमुत्कृति स्यात" (४।१ आ० छ०) इति। "सप्तम्युत्कृतिरुच्यते' (१७।११ ऋ० प्रा०) "उत्तमा तु चतुःशतम" (१७।१२ ऋ० प्रा०) इति। न पुनरेषु पादसङ्ख्याया नियम अस्मिन पुन अष्टाक्षरपादानां त्रयोदशपादैरक्षरपूरण दृश्यते। सन्नीत्यादि।—सायणभाष्य—"त्यत प्रसिद्ध, महत इन्द्रिय मयि धायि धीयता स्थाप्यता, तथा दक्ष उत्साह, क्रतु अनुष्ठान, सुवीर्य्यं सर्वेषु कार्य्येषु शोभन सामर्थ्यं, तत् सर्वं मयि स्थाप्यताम। त्रिशुक् अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रेधा भिन्नदीप्ति, घर्म्म मदीयम आकूत्यादिभि सह विभातु विविध दीप्यताम्। आकूति सङ्कल्प, मन सङ्कल्पसाधन, विराट् अन्न ज्योति तेज, यज्ञ क्रतु, पय क्षीर, ब्रह्म ब्राह्मणजाति, तेज शरीरकान्ति, क्षत्त्र क्षत्त्रियजाति, यश कीर्त्ति, सत्यम अनृतवर्जित तप कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, तस्य ते आकूत्यादिभि युक्तस्य घर्म्मस्य, दोह दुग्धादिसन्तद्भि वयम अशीमहि। तस्य सुम्न तन्निमित्त सुखञ्च, अशीमहि। तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादात भक्षञ्च अशीमहि व्याप्नुयाम" इति। उत्कृत्यादिकन्तु केचित् विच्छन्दांसि केचित अतिच्छन्दांसि इति नामत्वेनाहु। अतिपूर्वत्वेन अतिजगत्यादय एव अतिच्छन्दांसि इत्यपरे। पिङ्गलेन एतेषां देवतावर्णादयो नोक्ता। शौनकादिभिरुक्ताश्च ते प्रागेव प्रदर्शिता अस्माभि।

(ख) वक्ष्यमाणलक्षणानाम् अभिकृत्यादीना छन्दसा लक्षणसिद्ध्यर्थमाह, चतुर इति।—चतुःशताक्षरात् चतुरधिकैकशताक्षरात् उत्कृतेरित्यर्थ, क्रमेण पर्य्यायेण चतुर चतुर सङ्ख्याविशेषान् चतुश्चतु सङ्ख्यकाक्षराणि त्यजेत् परिहरेत्। एतेन उत्कृते चतुरक्षरत्यागेन शताक्षरमभिकृतिर्नाम, ततश्चतुरक्षरन्यूनत्वे षण्णवत्यक्षर सङ्कृतिर्नाम इत्यादिकृतो बोध्य।

तान्यभि-सं-व्या-प्रेभ्यः कृतिः॥ ३॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि अभि-सम्-वि-आ इत्येतेभ्य पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति। तत्र प्र छन्दोऽभिकृति॰। तत्रोदाहरणम्।—

"संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदा-
वत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि।
उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्ता-
मर्द्धमासास्ते कल्पन्ता मासास्ते कल्पन्ताम्
ऋतवस्ते कल्पन्ता संवत्सरस्ते कल्पताम्।
प्रेत्या एत्यै सञ्चाञ्च प्र च सारय।
सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुव सीद॥" (२७। ४५ वा० स०) इति।

(ग) अभिकृत्यादिसञ्ज्ञिका पञ्चविधा कृति निर्दिशति, तानीति।—पूर्वसूत्रोक्तनियमेन चतुरक्षरन्यूनतया शताक्षरं छन्द अभिकृतिर्नाम इत्यर्थ। तथा षण्णवत्यक्षर सङ्कृतिर्नाम, एव क्रमेण प्रकृत्यन्त बोद्धव्यम। तथा च—"उत्कृतेश्चतुरस्त्यजेत। अभि स व्या प्रेभ्य कृतिस्तानि छन्दांसि वै पृथक्॥" (४।१ आ० छ०) इति। प्रातिशाख्ये तु वैपरीत्येन अक्षरवृद्धिनियमेन कृत्यादिलक्षणान्याह यथा—"कृति प्रकृतिराकृतिर्विकृति सङ्कृतिस्तथा। षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते॥ अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विनवति। षण्णवति शत पूर्णमुत्तमा तु चतु शतम॥" (१७।११—१२ ऋ० प्रा०) इति। संवत्सरोऽसीति।—अस्या महीधरभाष्य यथा—"अग्निदैवत्यं यजु। अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूह तत शताक्षराभिकृतिश्छन्द। चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोग। हे अग्ने। त्व संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निविशेषण पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसि इत्यर्थ, युग भवेत् वत्सरपञ्चकेन इति ज्योतिशास्त्रोक्ते। तस्य ते तव उषस प्रात कालादय कालविशेषा सङ्गवमध्याह्नादय अहोरात्रा दिवसनिशा अर्द्धमासा पक्षा मासाश्चैत्रादय ऋतव वसन्तादय कल्पन्तामवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु। संवत्सरश्च उपलक्षण संवत्सरादय, पञ्चापि कल्पन्ताम्। क्रियाऽऽशिषादरार्था। किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय

(१७ वा०

, पूर्वसञ्ज्ञा
दशगुणितम्
णित प्रयुत
टिदश-

प्रस्नवत्यक्षरं सङ्कृतिः। द्वानवत्यक्षरं विकृतिः। तत्रो-दाहरणम्।—

"इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका च
दश च दश च शतञ्च शतञ्च सहस्रञ्च
सहस्रञ्चायुतञ्चायुतञ्च नियुतञ्च
नियुतञ्च प्रयुतञ्चार्बुदञ्च न्यर्बुदञ्च
समुद्रश्च मध्यञ्चान्तश्च परार्द्धश्चैता मे
अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिंल्लोके॥" (१७।२

सर्वा सङ्ख्यास
यव छन्दसि
शतमक्षरसङ्ख्या इति।

"षट् शतमत्यक्षरमाकृतिः। तत्रोदाहरणम्।—
प्रा०) "तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्।
नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतम्।
भवाम शरदः शतं शृणवाम शरदः शतम्।
प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतम्।
ज्योक् च सूर्यं दृशे॥" (तै० आ० ४प्र० ४२अनु०) इति।

एत्ये आगमनाय च समञ्च सङ्कुच प्रसारय च स्वेच्छया सङ्कोचविकासौ कुर्विति भावः। किञ्च सुपर्णाकारेण चितत्वात् सुपर्णचिदसि। तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणो ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ" इति। विरलोदा-हरणतया सङ्कृतेरुदाहरणमेव न प्रदर्शितम्। शौनकेन तु—"सङ्कृतेस्तु न वै तत्र" (१७।१४ ऋ० प्रा०) इत्युक्तम्। भाष्यकारस्तु—"सङ्कृतिस्तु न वै तत्र। तस्मिंस्तु भेषजे-ऽपि न विद्यते। एवं प्रायेण वर्णयन्ति। केचिद्वर्णयन्ति सङ्कृतेर्न वा इत्येतदुदाहरणम्" इत्युक्तवान्। किन्तु न वा इत्याद्युदाहरणं कुत्रापि न दृश्यते। विकृतेरुदाहरणं दर्शयति, इमा इत्यादि।—भाष्यं यथा—"विकृतिरग्निदेवत्या। हे अग्ने! या इष्टकाः पञ्चसु चितिषु उपहिता इमा इष्टका मे मह्यं मदर्थं धेनवः अभिमतफलदोग्ध्र्यः सन्तु, त्वत्प्रसादादस्मिन् लोके इति शेषः। तासां सङ्ख्यामाह, एकेत्यादि।—एकैकादि परार्द्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता सङ्ख्योच्यते। एका एकत्वसङ्ख्या-

चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

"अंशुरंशुष्टे देव ! सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।
आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।
आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया स्वस्ति ते
देव ! सोम ! सुत्यामशीय एष्टा रायः प्रेषे भगाय
ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥" (५।७ वा० स०) इति। (ग)

विशिष्टा सा दशगुणिता दशसङ्ख्यामापद्यते, सा दशगुणिता शतं भवति, पूर्वसङ्ख्या सहितोत्तरसङ्ख्याग्रहणमाधिक्याय, शतं दशगुणितं सहस्रं भवति, सहस्रं दशगुणितम् अयुतं भवति, अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति, नियुतं लक्षं, नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति, प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकं, प्रयुतं दशगुणं कोटिः, कोटिर्दशगुणा अर्बुदम्, अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदं, न्यर्बुदशब्देनाब्जसङ्ख्या ज्ञेया। एतेषां ग्रहणं मन्त्रसमुद्रान्तर्वर्त्तिनीनां खर्वं निखर्वं महापद्मं शङ्कुसञ्ज्ञानां सङ्ख्यानामुपलक्षकं, तेनाब्जं दशगुणं खर्वं, खर्वं दशगुणं निखर्वं, निखर्वं दशगुणं महापद्मं, महापद्मं दशगुणं शङ्कुः, शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः, समुद्रः दशगुणो मध्यं, मध्यं दशगुणमन्तं, अन्तं दशगुणं परार्द्धं। चकाराः इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकाद्यष्टादशसङ्ख्यासञ्ज्ञासम्मिता इष्टका एता हे अग्ने ! मे धेनवः सन्तु इति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्धेनुभवनं कुत्रार्थ्यते ? तदाह—अमुत्र अन्यजन्मनि तथा अन्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसङ्ख्या इष्टकाश्चीयन्ते तथाऽपि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्द्धमाना एकादिपरार्द्धान्तसङ्ख्या भवन्तीति भावः । तच्चक्षुरित्यादि ।—अस्य सायणभाष्यं यथा—"अथ द्वाविंशन्मन्त्रमाह, तच्चक्षुर्देवहितं सूर्य्यं दृशे इति । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उदयं गच्छत्। शुक्रं ज्योतिःस्वरूपं, देवहितं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितकारि, चक्षुः दृष्टेरनुग्राहकं, तत् आदित्यमण्डलं, शरदः श० शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, सर्वदा पश्येम। तत्प्रसादाज्जीवनादिव्यापारांश्च प्राप्नुवाम। नन्दाम द्रव्ये समृद्धा भूयास्म। मोदाम तद्योगेन हृष्टाः स्म। भवाम स्वस्थाने निवसाम। शृणवाम वेदशास्त्ररहस्यं गुरुमुखादवगच्छेम। प्रब्रवाम शिष्येभ्यः प्रकर्षेण कथयाम। अजीताः शत्रुणा केनापि अजिताः, किञ्च ज्योक् दीर्घं कालं, सूर्य्यं दृशे द्रष्टुं समर्था भूयास्म" इति। अष्टाशीत्यक्षरत्वादियमाकृतिः। अंशुरंशुरिति।—भाष्यं यथा—"प्रकृतिश्चतुरवसाना सोमदेवत्या।

प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते ।

अन्त्योऽर्द्धर्चो लिङ्गोक्तदैवत । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृति । तत्र मन्त्रद्वयम् । सोमवल्ल्या अवयवोऽंशुरुच्यते । वीप्सा सर्वमङ्गुद्वार्था । हे सोम । देव । ते तवांशुरंशु सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् आप्यायतां वर्द्धतां चिरावस्थानेन य सोमावयवो म्लान शुष्कश्च तदुभय मन्त्रेणाप्यायित भवति । तदाह तित्तिरि,—यद्देवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति । किम्भूतायेन्द्राय ? एकधनविदे एक मुख्य धन सोमरूप विन्दते लभते स एकधनवित्, यद्वा—सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधना एक धन सोमरूप यत्रेति तान् वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थ । किञ्च हे सोम । तुभ्य त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्द्धतां, तथा हे सोम । त्वमपि इन्द्राय इन्द्रपानाय आप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरि,—उभावेवेन्द्रञ्च सोमञ्चाप्याययतीति । किञ्च हे सोम । सखीन् सखिवत् प्रीतिविषयानस्मानृत्विज सन्या मेधया आप्यायय प्रवर्द्धय । सनिधनदान मेधाग्रन्थधारणशक्ति । ऋत्विजो वा अस्य सखाय इत्युक्ते सखि शब्देन ऋत्विज । किञ्च हे सोम देव । ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्या सोमाभिषवक्रिया समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् । (का० ८, २, ९) प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विज प्रस्तरे निज हस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्त वोत्तानमुपर्य्यवस्थाप्य निह्नुवते सोम परिचरन्तीति सूत्रार्थ । रायो धनानि एष्टा आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिता । सोम । त्वत् प्रसादादस्माक राय सन्त्विति भाव । यद्वा—राय दक्षिणालक्षणा एष्टा आ समन्तात् दत्ता यजते रूप दक्षिणा दास्यन्त इति भाव । किमर्थम् ? प्रेषे भगाय । प्रकर्षेणेष्यत इति प्रेट् तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्य्याय । यद्वा—प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च । किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्य ऋतमवश्यम्भाविफलोपेत कर्म सम्पादयेति शेष । ऋत सत्य वदन्ति इति ऋतवादिन । यद्वा—षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, ऋतवादिनामस्माकमृत कर्मफलमस्त्विति शेष । द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरि,—द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति । अत्र चतुरशीत्यक्षरत्वादियं प्रकृति. ।

तेनैतदुक्तं भवति—अशीत्यक्षरं छन्दः कृतिर्नाम। तत्रो-दाहरणम्।—

"देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथस्त्रिबन्धुरो देवमिन्द्रमवर्द्धयत्।
शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्त्तते
मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिः
स्तोत्रमश्विनाध्वर्य्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज॥"
(२८।१९ वा० स०) इति। (घ)

धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः॥ ५॥

कृतेरधस्ताद्धृतिरष्टिः शक्करी जगतीत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीया। (ङ)

(घ) उदाद्युपसर्गविवर्जिताः शुद्धकृतिं निर्दिशति, प्रकृत्येति।—प्रकृत्या स्वभावेन, उपसर्गराहित्यात् आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः, कृतिर्नाम छन्दो भवतीति शेषः। अत्रापि पूर्ववदुत्तरोत्तरं चतुरक्षरत्यागोऽनुवर्त्तनीयः, तेन चतुरशीत्यक्षरायाः प्रकृतेश्चतुरक्षरत्यागेन अशीत्यक्षरं कृतिनाम छन्द इति फलितम्। देव इन्द्र इति।—अस्या महीधरभाष्यं यथा—"कृतिः। नरा अस्मिन्नासीना शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवं इन्द्रं देवमवर्द्धयत्। कीदृशो नराशंसः? इन्दतीति इन्द्रः ऐश्वर्य्यवान् त्रिवरूथः वरूथं गृहं त्रीणि वरूथानि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः। त्रिबन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसामलक्षणानि बन्धनानि यस्य स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्त्तते। शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः। मित्रावरुणा इत मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हत होतृकर्मणि योग्यौ भवत बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्य्यवमर्हत। स वेतु" इति। अत्र एकाक्षरन्यूनेन अशीतिपूरणमित्यशीत्यक्षरं कृतिर्नामच्छन्दः। पुस्तकविशेषे "प्रकृत्या च उपसर्गवर्जितः" इति सूत्रं परिलक्ष्यते।

(ङ) उत्कृत्यादिसप्तच्छन्दांसि निर्णीय अतिधृत्याद्यष्टविधवैदिकच्छन्दोनिर्णयपुरःसरं वैदिकच्छन्दांस्युपहरति—धृतीत्यादिसूत्रद्वयेन। तत्रातिधृत्यादिच्छन्दोज्ञानमपि प्राकरणिकत्वेनाधिकृतचतुरक्षरत्यागनियामकमित्यनुसृत्य वृत्तिकृदाह, कृतेरधस्तादिति।—पूर्ववत् इहापि क्रमेण चतुश्चतुरक्षरत्यागोऽनुसर्त्तव्य इत्यर्थः।

पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

एषां धृत्यादीनां पूर्वतः पृथक् पृथगेतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत्। पृथक् पृथग्ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम्, अन्यथा हि समुदायपूर्ववृत्तित्वमेषां स्यात्। तेनायमर्थः,—धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः, शक्करीशब्दात् पूर्वं शक्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं जगतीशब्दः स्थापनीयः। (च)

द्वितीयं द्वितीयमतितः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमति-शब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम्। एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामिताः संज्ञाः क्रमेण भवन्ति। तत्र षट्सप्तत्यक्षरं छन्दोऽतिधृतिः। तत्रोदाहरणम्।—

"स हि शर्द्धो न मारुतं तुविष्वणि-
रप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्त्तनास्विष्टनिः।
आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा।
अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो
विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम्॥" (ऋक्० २अष्ट० १अ० १म० १९अनु० १२७सू० ६ऋ०) इति।

(च) अतिधृत्यादिसंज्ञाविधानार्थं सूत्रमवतारयति, पृथगिति।—एषां पूर्वसूत्रोद्दिष्टानां धृत्यष्टिशक्करीजगतीनां पूर्वतः प्राक् पृथक् पृथक् स्वतन्त्रभावेन एतान्येव पूर्वोक्तानि धृत्यादिशब्दरूपाण्येव विन्यसेत् स्थापयेत्। पृथक् इति प्रतिपदस्य पूर्वं प्रत्येकं पदं निवेशनीयमित्यर्थः। अन्यथा—पृथग्ग्रहणमन्तरेण एषां धृत्यादीनां, समुदायपूर्ववृत्तित्वं धृत्यष्टिशक्करीजगती इत्येवमेव पदं पुनः स्थाप्यमित्यर्थः। प्रत्येकं पूर्वत्वमेव दर्शयति—तेनेति।

(छ) ततः किं विधेयमित्यपेक्षायामाह, द्वितीयमिति।—द्वितीयं द्वितीयमिति

पृथगित्यादिसूत्रेण पश्चात स्थापित धृत्यादिशब्दजातम् अतिशब्दात परत स्थाप्यम्। ततश्च अतिधृति धृति अत्यष्टि अष्टि अतिशक्करी शक्करी अतिजगती जगती एवविधानि शब्दरूपाणि स्थापनीयानि इत्यथ । तथा च—"अतिधृतिधृती अत्यष्टि-श्चाष्टिरित्यत । अतिशक्करी शक्कर्य्यतिजगती जगत्यपि॥" (४।२ आ० छ०) इति। तेन कृतेरारभ्य चतुरक्षरपरित्यागात क्रमेण एता सञ्ज्ञा भवन्तीति भाव । तदेव दर्शयति, तत्रेत्यादि।—अतिधृति षट्सप्तत्यक्षरा, अशीत्यक्षररूपाया. कृतेश्चतुरक्षरत्यागेन तथैव जायते इति भाव । एषु छन्दसु पादनियमाभावात् केवलमक्षरसङ्ख्यया लक्षणमभिहितमित्यपि सूच्यते। तथा च--"द्वावतिच्छन्दसा वगा उत्तरौ चतुरुत्तरौ। प्रथमाऽतिजगत्यासा सा द्विपञ्चाशदक्षरा॥ षट्पञ्चाशत्तु शक्करी षष्टिरेवातिशक्करी। उत्तराष्टिश्चतु षष्टि ततोऽष्टाषष्टिरित्यष्टि॥ धृति पुवा द्विसप्तति षट्सप्ततिस्त्वतिधृति॥" (१७।१८ ऋ० प्रा०) इति। पिङ्गलेन पुनरेषा पादनियमो नाभिहित, अत कात्यायनोक्त पादनियम अत्र प्रदर्श्यते यथा—"पादा अतिजगत्यास्तु त्रयो द्वादशका परौ। अष्टकौ शक्करीपादा सप्तैवाष्टाक्षरा स्मृता॥ अतिशक्करीपादौ द्वौ आदित षोडशाक्षरौ। जागतो ऽथाष्टकौ चाष्टि पादा षोडशकास्त्रय॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टकास्त्रय। जागतश्चाष्टकश्चाथ धृतिपादौ तु जागतौ॥ पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ षोडशाक्षर एव च। अष्टकश्चाथातिधृतौ द्वौ पादौ जागतौ तत॥ त्रयोऽष्टका जागतश्च तथा ऽष्टाक्षरकावपि॥" इति। स हि शर्द्धों इति।—अस्या सायणभाष्य—"स हि शर्द्धों इत्यस्या षट्सप्तत्यक्षरातिधृति उत्कृत्यभिकृतिसङ्कृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यति धृतिधृत्यष्टिषु चतुरुत्तरशताक्षरमारभ्य चतुर्णा चतुर्णां परित्यागेन एकैकमुक्त छन्दो जायते। स हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्नि तुविष्वणि तुवीति बहुनाम उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् बहुस्वनि प्रभूतध्वनियुक्त वर्त्तते अत्यन्तज्वलितेऽग्नौ वायुसम्पर्कात् भुग् भुगिति ध्वनिरुत्पद्यते प्रज्वलति इत्यथ। ध्वनने दृष्टान्त,—मारुत शर्द्धों न, मरुत सम्बन्धि बलमिव, मरुता समूहो यथा ध्वनति तथेत्यथ। कुर्वेति तदुच्यते—अप्नस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु अप्न इति कमनाम। उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशोऽयम् इष्टनि यष्टव्य किञ्च आर्त्तनासु आर्त्तान् करोति आर्त्तयति आर्त्तयन्तीति आर्त्तना पृतना तासु तासा जयाय इष्टनि इष्टव्य यष्टव्यो वा, किञ्च ए५ स्वनयन्नग्नि हव्यानि आज्यपुरोडाशादीनि आदत अत्ति भक्षयति, ·· आददि स्वंव हविरादानशील' तथा यज्ञस्य केतु' प्रज्ञापक' केतुस्थानीयो वा अर्हणा पूजनीय किञ्च अधाग्नन्तर इत्यव हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य, यद्वा—अभिमत

द्वासप्तत्यक्षरं धृतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

"सखे ! सखायमभ्याववृत्स्वा-

शु न चक्रं रथ्येव रंह्या-ऽस्मभ्यं दस्म ! रंह्या ।

अग्ने ! मृळीकं वरुणे, सचा विदो मरुत्सु, विश्वभानुषु

तोकाय तुजे शुशुचान ! शं, कृध्यस्मभ्यं दस्म ! शं कृधि ॥"

ऋक्० ३अष्ट० ४अ० ४म० १अनु० १सू० ३ऋ०)।

फलदानेन यजमानान् हर्षयत हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पन्थाः पन्थानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्याः जुषन्त अप्रीणयन् असेवन्त वा । किमर्थम् ? शुभे शुभाय शोभनाय ऐहिकामुष्मिकफलदस्याग्नेरेव मार्गं सर्वे अनुगच्छन्ति अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गाश्रयणे दृष्टान्तः,—यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव" इति । अत्र नृविष्पर्णिरित्यन्तः दृष्टनिरित्यन्तश्च द्वादशाक्षरपादद्वय, तत इष्टनि आदटि अर्हणा इत्यन्ताश्चाष्टाक्षरास्त्रय पादाः ,हृषीवत इत्यन्तः द्वादशाक्षरैकपादः, तत पन्था पन्थामित्यन्तौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ । उव्वटेनापि इयमेव ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । सखे इत्यादि ।—अस्या सायणकृता व्याख्या—"मण्डलद्रष्टा वामदेव ऋषिः प्रथमा चतुःषष्ट्यक्षरा अष्टिः, द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरा अतिजगती, तृतीया द्वासप्तत्यक्षरा धृतिः । सखे । सखिभूत । दस्म । दर्शनीय । हे अग्ने । त्वं तव सखायं वरुणमस्मभ्यम् अस्मदर्थम् आववृत्स्व अभिमुखीकुरु, तत्र दृष्टान्तः, —रंह्या रंहणे गमने साधभूतौ रथ्येव रथे योजितावश्वौ यथा आशु शीघ्रगन्तचक्र लक्ष्यदेशं प्रत्यभिमुखीकुरुत तद्वत् हे अग्ने । सचा तव सहाये वरुणे मृळीकं सुखकरं हविः विदः लब्धवानसि तथा विश्वभानुषु सर्वतोव्याप्ततेजस्केषु मरुत्सु सुखकरं लब्धवानसि आग्नीवरुणा आग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसि इत्यर्थः । शुशुचान ! दीप्यमान ! हे अग्ने । तोकाय तुद्यते पीड्यतेऽनेन माता गर्भवासेनेति तोकं पुत्र तस्मै तुजे तुजति गच्छति अनेनानृणत्वं पिता इति तुक् पौत्रः तस्मै शं सुखं कृधि कुरु दस्म । दर्शनीय । हे अग्ने । अस्मभ्यं शं कृधि सुखं कुरु" इति । अत्र 'अभ्याववृत्स्व' 'रथ्येव' 'रंह्या' 'रंह्या' 'सचा' 'विश्व' इत्यादिषु व्यूहेन "इयादियां आवह्वाभुवः" सूत्रादिरूपेण पठनादक्षरपूरणमवसेयम्, एवञ्च आ'ववृत्स्व

अष्टषष्ठ्यक्षरमत्यष्टिः। तत्रोदाहरणम्।—

"अया रुचा हरिण्या पुनानो, विश्वा द्वेषांसि
तरति स्वयुग्वभिः, सूरो न स्वयुग्वभिः,
धारा सुतस्य रोचते, पुनानो अरुषो हरिः।
विश्वा यद्रूपा परियात्यृक्वभिः, सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः॥"

(ऋक्० ७अष्ट० ५अ० ९म० ७अनु० १११सू० १ऋ०)।

चतुःषष्ठ्यक्षरमष्टिः। तत्रोदाहरणम्।—

"त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म-
स्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथा वशत्।

इत्यन्त रक्षा इत्यन्तश्च द्वादशाक्षरपादद्वय, रक्षा वरुणो मरुतः इत्यन्तावाष्टाक्षरा स्त्रय पादा, शमित्यन्त षोडशाक्षरैकपाद, ततश्च नवाक्षर। उव्वटेनापि सखे सखायमित्यादि ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता। तत क्रमप्राप्तामत्यष्टिमष्टषष्ठ्य क्षरामुदाहरति, अया रुचेति।—अस्या सायणभाष्यम्—"अया रुचेति तृचमष्टम सूक्त परुच्छेपपुत्रस्य अनानताख्यस्यार्षम् अत्यष्टिच्छन्दस्क पवमानसोमदेवताकम। तथा चानुक्रम्यते अया रुचा तृचमनानत पारुच्छेपिरात्यष्टमिति। गतो विनियोग। पुनान पूयमान सोमो हरिण्या हरितवर्णया अया अनया रुचा रोचमानया धारया विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि द्वेष्टृणि रक्षांसि तरति विनाशयति। तत्र दृष्टान्त,—सूरो न यथा सूर्य्य स्वयुग्वभि स्वय युक्तै रश्मिभि तमांसि छिनत्ति तद्वत्, यद्वा—धारया युक्त सोम स्वीयैर्युक्तैस्तेजोभि रक्षांसि तरति। तस्य सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य धारा रोचते दीप्यते। पुनान पूयमान हरि हरितवर्ण सोम अरुष आरोचमानो भवति। यत् य सोम सप्तास्येभि रसहरणशीलास्यै ऋक्वभि स्तुतिमद्भि ऋक्वभि तेजोभि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि रूपा रूपाणि नक्षत्राणि परियाति गच्छति व्याप्नोति" इति। अत्र 'हरिण्या' 'पुनानो' 'स्वयुग्वभि' 'यात्यृक्वभि' 'स्येभि' इत्येतेषु पदेषु हरिणिया पुनआनो सुवयुग्वभिरित्यादिक्रमेण व्यूहात् अक्षरपूरणमवगन्तव्यम्, एवञ्च पुनान इत्यन्त स्वयुग्वभिरित्यन्तञ्च द्वादशाक्षरपादद्वय, तत स्वयुग्वभि रोचते हरि इति च अष्टाक्षर पादत्रय, ऋक्वभिरित्यन्त द्वादशाक्षरैकपाद, ततश्च अष्टाक्षरपाद। उव्वटभाष्येऽपि इयमेव ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता। ततश्च चतुःषष्ठ्यक्षरामष्टिमुदाहरति,

स ईं ममाद महि कर्म कर्त्तवे महामुरुं,
सैनं सश्चद्देवो देवं, सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः॥" (ऋक्० २अष्ट० ६अ० २म० २अनु० २२सू० १ऋ०)।

षष्ट्यक्षरमतिशक्करी। तत्रोदाहरणम्।—

"सुषुमायातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे,
सोमासो मत्सरा इमे आ राजाना दिविस्पृशा,-
ऽस्मत्रागन्तमुप नः, इमे वां मित्रावरुणा।,
गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः॥" (ऋक्० २अष्ट० २अ० १म० २०अनु० १३७सू० १ऋ०)।

त्रिकद्रुकेष्विति।—अस्याः सायणभाष्यं यथा—"आद्या अष्टिश्छन्दः षट्षष्ट्यक्षरा। गृत्समदो ब्रूते—महिषः महान् पूज्यः तुविशुष्मः बहुबलः तृपत् तृप्यन्निन्द्रः त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेषु अहःसु सुतमभिषुतं यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितं तं सोमं विष्णुना सहापिबत् यथा वशत् पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथाऽपिबत् पीतः स सोमः महां महान्तमुरुं तेजसा विस्तीर्णम् ईमेनमिन्द्रं ममाद अमादयत् किमर्थं महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं कर्म कर्त्तवे कर्तुं सत्यः यथार्थभूतः इन्दुः स्रवन् देवः दीप्यमानः स सोमः सत्यं यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानम् एनमिन्द्रं सश्चत व्याप्नोतु" इति। अत्र "तुविशुष्मः" "वशत्" "महामुरुम्" इति षोडशाक्षरपादत्रयं, ततश्च अष्टाक्षरपादद्वयम्। ऋक्प्रातिशाख्यभाष्ये उव्वटेनापि इयमेव ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता। ततश्च पुनः क्रमप्राप्तां षष्ट्यक्षरामतिशक्करीमुदाहरति, सुषुमायातमद्रिभिरिति।—अस्याः सायणकृता व्याख्या यथा—"सुषुमायातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशाक्करं षष्ट्यक्षरोपेतत्वात्। हे मित्रावरुणौ! आयातम् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगमनाय किमस्तीति चेत्तत्राह—अद्रिभिः अभिषवसाधनैः ग्रावभिः सुषुम सोमं सुतवन्तो वयम् अतो गोश्रीताः पयोभिर्मिश्रिताः तस्मात् मैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणम्। मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः। इमे पुरतो गृहीता वर्त्तन्ते अत आयात पुनस्त एव विशेष्यन्ते इमे सोमासो मत्सराः, मदहेतवः मादने मात्सर्यवन्तो वा इतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः, कीदृशौ

षट्पञ्चाशदक्षर शक्करी । तत्रोदाहरणम् ।—

"प्रो ष्वस्मै पुरोरथ-मिन्द्राय शूषमर्चत ।,

अभीकेचिदु लोककृत्, सङ्गे समत्सु वृत्रहा-

ऽस्माक बोधि चोदिता, नभन्तामन्यकेषा,

ज्याका अधिधन्वसु ॥" (ऋक्० ८ अष्ट० ७अ० १०म० ११अनु० १३३सू० १ऋ०) ।

युवा राजाना राजनशीलौ दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ईदृशौ युवाम् अस्मत्वा अस्मासु मध्ये अस्मत्पालकौ वा युवा नोऽस्मसम्बन्धिन यज्ञम् उपागतं समीपे आगच्छत किञ्च हे मित्रावरुणा । एतन्नामानौ देवौ । वा युवयोरर्थाय इमे सोमा गवाशिर गोभि चीरै आशिरो मिश्रिता सञ्जाता किञ्च गवाशिर गोभि उदकैर्मिश्रिता सञ्जाता, यद्वा—गोभि स्तुतिलक्षणैमन्त्रै मिश्रिता, अत एव शुक्रा दीप्ता सञ्जाता आशिरमवनयति शुक्रत्वायेति श्रुते" इति । अत्र इमे तथा दिविस्पृशा इत्यन्तौ षोडशाक्षरौ द्वौ पादौ, न तथा वरुणा इत्यन्तश्चाष्टाक्षरपादद्वय, ततो द्वादशाक्षर पाद । ऋक्प्रातिशाख्यभाष्यकारेणापि असावेव ऋक् उदाहरणत्वेन गृहीता । तत षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करीमुदाहरति, प्रो ष्वस्मायिति ।—अस्या सायणभाष्य— "प्रो ष्विति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्त पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षम् ऐन्द्रम् आद्यस्तृच शाक्कर षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी । अस्मा इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्येन्द्रस्य पुरोरथ रथस्य पुर पुरतो पुरोऽव्ययमिति गतित्वात् गतिसमास रथस्य अग्रतो वर्त्तमान शूष बल सु प्रो अर्चत हे स्तोतार । सुष्ठ प्रपूजयत प्रष्ठ इति निपातसमुदाय प्रो इति ओदिति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विशेष्यते समत्सु समान माद्यन्त्यत्रेति समद सङ्ग्रामा समत्सु सङ्ग्रामेषु सङ्गे सङ्गमनोये शत्रुबले अभीकेचित अभ्यर्णेऽपि निकट प्राप्तेऽपि केशाकेश्यवस्थायामपि लोककृत स्थितिकृत न पलायिता स्थित्वा वृत्रहा वृत्राणामावरकाणा हन्ता एवंविध स इन्द्र अस्माक स्तोतॄणा चोदिता धनाना प्रेरिता सन् बोधि अस्माभि कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् । अपि च अन्यकेषा कुत्सितानामन्येषा शत्रूणाम् अधिधन्वसु धनु षु अधिरोपिता ज्याका कुत्सिता ज्या नभन्ता छिद्यन्ता नश्यन्तु" इति । अत्र "प्रो ष्वस्मै" "अन्यकेषा" "ज्याका." "अधिधन्वसु' इत्येतेषु प्रोषुवस्मै इत्यादिरूपवकार यकारव्यूहेनाक्षरपूरणम् ।

द्वापञ्चाशदक्षरमतिजगती। तत्रोदाहरणम्।—

"तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमु-ग्रं
सत्रा दधानमप्रतिष्कुत श्र-वांसि
मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो,
ववर्त्तद्राये नो विश्वा, सुपथा कृणोतु वज्री॥" (ऋक्० ६अष्ट० ६अ० ८म० १०अनु० ८६सू० १२ऋ०)।

अष्टचत्वारिंशदक्षर जगती। तत्रोदाहरणम्।—

"तन्न ऋतमिन्द्र। शूर। चित्र पात्व-
पो न वज्रिन्। दुरिताति पर्षि भूरि।

एतेनात्र षडक्षरा सप्त पादा ज्ञेया इति। उव्वटोऽपि एतामेव ऋचमुदाहृतवान्। अथ द्वापञ्चाशदक्षरमतिजगतीच्छन्द उदाहरति, तमिन्द्रं जोहवीमीति।—अस्याश्च सायणभाष्यं—"या इन्द्रेति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्त षडेदश्यतिजगती। त पूर्वोक्तगुणोपेतम् इन्द्र जोहवीमि यष्टाऽहं पुन पुनराह्वयामि। कीदृशं मघवान महनीयधनवन्तमुग्रमुद्गूर्णबल सत्रा सत्य यथार्थमेव शवांसि बलानि दधानम् अत एवाप्रतिष्कुतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि। किञ्च मंहिष्ठ पूज्यतम दातृतमो वा यज्ञियो यज्ञार्हं इन्द्र गीर्भिरस्मदीयाभि स्तुतिभिरा-ववर्त्तश्च यज्ञेष्वाभिमुख्येन वर्त्ततां, ततो वज्री वज्रवान इन्द्र नोऽस्माक राये धनाय विश्वा विश्वानि सर्वाण्येव सुपथा सुमार्गाणि कृणोतु च करोतु धन सर्वदिक्स्थमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थ" इति। अत्र "यज्ञिय" इत्यन्तो द्वादशाक्षरत्रिपाद्रूप षट्त्रिंशाक्षर परौ चाष्टाक्षरौ पादौ विज्ञेयौ। उव्वटभाष्येऽपि इदमेवोदाहरणम्। अष्टचत्वारिंशदक्षरा जगतीं निरूप्य वैदिकच्छन्द उपसंहरति,—अष्टेति। तन्न ऋतमिति।—अस्या सायणविवृति,—"या इन्द्रेति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्त काश्यपस्य रैभस्यार्षमैन्द्रम्। पञ्चदशी जगती। हे शूर। बलवन्। चित्र। चायनीय। विविधरूप। वा इन्द्रोमायाभि पुरुरूप ईयत इत्यादिषु दृष्टत्वात्। बहुविधरूप हे इन्द्र। तन प्रशस्त त्वदीयमृत सत्य मा मां पातु सर्वतो रक्षतु। किञ्च हे वज्रिन्। वज्रवन्निन्द्र। भूरि भूरीणि बहूनि दुरिता दुरितानि पापानि अतिपर्षि अतीत्य पारय, तत्र दृष्टान्त,—आपो न यथा नाविक उदकानि मनुष्यान् पारयति तद्वत् अस्मान्

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्-
विश्वप्स्न्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन्।॥" (ऋक्० ६अष्ट० ६अ० ८म० १०अनु० ८६सू० १५ ऋ०)।(क)

पापानि पारय। हे राजन्! दीप्यमान! हे इन्द्र! विश्वप्स्न्यस्य स इति रूपनाम रूपे साधु प्सा नकारोपजनश्छान्दसः। बहुरूप तत् स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीय राय क्रियाग्रहणमिति सम्प्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी। तद्धनं नोऽस्मभ्यम् आ आभिमुख्येन कदा दशस्ये? कस्मिन् काले प्रयच्छे? तदा तव स्वभूत सत्य मा रचत् मह्यं धन दत्त्वा कर्माणि च कारयित्वा मया हेतुभूतेन तुष्टाय्य मा पापरहित कुर्वित्यर्थः" इति। अत्र "दशस्ये" "स्पृहयाय्यस्य" इत्युभयत्र व्यूहेनाक्षरपूरण तेन च द्वादशाक्षरचतुष्पादत्वात् अष्टचत्वारिंशदक्षरा जगतीति बोद्धव्यम्। एतेषु अपि छन्दःसु अक्षरन्यूनाधिक्यवशात् निचृद्भुरिक् विराट्-स्वराज पूर्वोक्तरीत्या समर्थनीया। विभिन्नलक्षणविनिमिश्रितपादत्वे तु शौनकादिभि प्रगाथ इति विशेषसंज्ञा अङ्गीकृता, यथोक्त,—"बार्हती बृहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु काकुभ। एतौ सतोबृहत्यन्तौ प्रगाथौ भवतो द्विधौ॥" (१८।१ऋ० प्रा०) इति, तथा "अनुष्टुप् द्वे च गायत्र्यावेष आनुष्टुभ स्मृत। विराजावभिसम्पन्न पद्याचार्य्ये स उच्यते॥" (१८।३ ऋ० प्रा०) इति च। बहुलक्षणात्मकेषु पादेषु प्रथमपादीयच्छन्द पूर्वत्वेन संज्ञाव्यवस्था च तेनैव कृता यथा—"आकृतिर्व्यपदेशाना प्राय आदित आदित" (१८।४ ऋ० प्रा०) इति। तेन एकस्मिन् गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्पादत्वे आदित यस्य छन्दस पाद तेनैव व्यपदेश। तत्र गायत्रबार्हतप्रगाथलक्षण यथा—"गायत्र्यादिस्तु बार्हते प्रायो गायत्रबार्हत" (१८।५ऋ० प्रा०) इति। उदा-हरण यथा—"तमिन्द्र दानमीमहे शवसानमभीर्वम्। ईशान राय ईमहे॥" (ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० ६ऋ०) इति। गायत्रकाकुभप्रगाथलक्षण यथा—"गायत्रकाकुभो नाम प्रायो भवति काकुभे" (१८।६ ऋ० प्रा०) इति। उदाहरण यथा—"सुनीथो घा स मर्त्यो य मरुतो यमर्यमा। मित्र पान्त्यद्रुह॥" (ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० ४ऋ०) इति। एवम उष्णिक्पूर्वं सतोबृहत्यन्त प्रगाथ औष्णिह, तथा पङ्क्त्यन्त ककुप्पूर्वं पाङ्क्तकाकुभो नाम वेदितव्य। एव महासतोबृहत्यन्त प्रगाथ महाबार्हत, बृहतीमुख जगत्यन्त प्रगाथ बार्हत एव, अतिजगत्यन्त बृहतीमुखोऽपि स एव, यवमध्योत्तर बृहतीमुखोऽपि बार्हत एव। ककुप्पूर्वं बृहत्यन्त काकुभबार्हत, तथा आनुष्टुभ पाङ्क्त,

अथ लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव। इत प्रभृत्यार्य्यादीनां चूलिकापर्य्यन्तानां लौकिकत्वमेव। समान्यादीनामुत्कृतिपर्य्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च। अत्र—वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गात् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्य्यागत स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्य्यादिदण्डकपर्य्यन्त लौकिक छन्दोजातमधिक्रियते, तन्मूलत्वात् काव्यस्य। काव्यञ्च कीर्त्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थ। (ज)

आ त्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ॥ ९ ॥

आङभिविधौ, त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्, स्वार्थे तद्धित.। गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पर्य्यन्त यदार्षं छन्दोजात वैदिके व्याख्यात लौकिके च तत् तथैव द्रष्टव्यम्। किं तदार्षम्? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्। द्वात्रिंशदक्षरा

काकुभस्त्रैष्टुभ आनुष्टुभस्त्रैष्टुभ, बार्हतस्त्रैष्टुभ त्रैष्टुभजागत इत्यादयोऽवगन्तव्या। तदुक्तं शौनकेन—"औष्णिहस्तूष्णिहापूर्वं पङ्क्त्यन्त पाङ्क्तकाकुभ। महासतो बृहत्यन्तो यो महाबृहतीमुख। बार्हतो बृहतीमुख। अथो अतिजगत्यन्त। यवमध्योऽपरोऽपि च॥" (१८।७—११ऋ० प्रा०) इत्यादि।

(ज) वैदिकच्छन्दोजातमभिधाय साम्प्रत लौकिकच्छन्दांसि निरूपयितुमधिकारार्थं सूत्रमाह,—अथेति। अधिकार इति।—अथ लौकिकाधिकार एतच्छन्दशास्त्रसमाप्तिपर्य्यन्त वेदितव्यमित्यर्थ। वैदिकलौकिकच्छन्दसां विशेषभेद दर्शयति, पूर्वेषामित्यादि।—पूर्वेषाम इत पूर्वमभिहितानाम एकद्वित्रिपञ्चषट्पादादिरूपाणां गायत्र्यादीनां तथा दैव्यादिरूपाणां गायत्र्यादीनाञ्च वैदिकत्वमेव, एवकारेण न पुनस्तेषां लौकिकत्वमित्यथ प्रकटित। चूलिकापर्य्यन्तानां केवलमेव लौकिकत्वम्। सूत्रार्थमाह,—अथेति। लौकिकच्छन्दसामपि परम्परया पुरुषार्थप्रदत्व प्रतिपादयितुमाह, काव्यञ्चेति।—काव्यस्य पुरुषार्थत्वे काव्यमूलीभूतच्छन्दसामपि पुरुषार्थत्वमित्यभिप्राय।

(झ) वैदिके गायत्र्यादि त्रिष्टुबन्त छन्दोजातम् आर्ष्यादिभेदेन प्रत्येकमष्ट

अनुष्टुप्। षट्त्रिंशदक्षरा बृहती। चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः। चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्। च समुच्चये। (झ)

सुप्रतिष्ठा-प्रतिष्ठा-मध्याऽत्युक्तोक्ताश्च ॥ १० ॥

लौकिकप्रस्तावमधिकृत्यैतत्, तेन विंशत्यक्षरा सुप्रतिष्ठा, षोडशाक्षरा प्रतिष्ठा, द्वादशाक्षरा मध्या, अष्टाक्षरा अत्युक्ता, चतुरक्षरा उक्ता, अत परं न ह्रासः, द्वितीयसूत्रे एतत्पर्यन्तमेव नियमात्। अक्षरच्छन्दः अधिकृत्यैषा संज्ञा, तत्रैवाक्षरह्रास-विधानात्। इत्येवं लौकिके संज्ञाऽवगन्तव्या। (ञ)

विधः, लौकिके पुनः किमित्यपेक्षायामाह,—आ त्रैष्टुभात् इति। तस्य व्याख्यानमाह, आङिति।—आ शब्दः अभिविधौ सीमार्थे, ततश्च "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (२।३।१० पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी। ततः लौकिके षडक्षरपादानां चतुष्पादत्वे सति चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रं छन्दः, सप्ताक्षरपादानां चतुष्पादत्वे च अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्, तथा अष्टाक्षरपादानां चतुष्पादत्वे द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप्, एवं नवाक्षरपादानां चतुष्पादत्वे च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, दशाक्षरपादानां चतुष्पादत्वे च चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, एकादशाक्षरचतुष्पादत्वे च चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुबिति निष्कर्षः। इहापि पूर्ववत् "चतुरश्चतुरस्त्यजेत्" (४।२ पि०) इति वैदिकच्छन्दोवत् नियमः, यथा—चतुश्चत्वारिंशदक्षरायाः त्रिष्टुभश्चतुरक्षरपरित्यागेन चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः ततोऽपि चतुरक्षरत्यागात् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, ततश्चतुरक्षरपरित्यागेन द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप्, ततश्चतुरक्षरत्यागेन अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, ततोऽपि चतुरक्षरत्यागेन चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीति भावः। च समुच्चये इति।—वैदिके यथा चतुरक्षरत्यागनियमेन एतानि छन्दांसि भवन्ति तथा लौकिकेऽपि इत्यर्थः। आ त्रैष्टुभादित्यनेन जगतीं वर्जयित्वा एतल्लक्षणं प्रवर्त्तते, पश्चात् जगतीलक्षणस्याभिहितत्वादिति।

(ञ) अपरमपि पञ्चविधं लौकिकं छन्द आह, सुप्रतिष्ठेति।—इहापि पूर्ववच्चतुरक्षरत्यागनियमोऽवश्यं स्वीकरणीयः, तेन चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याश्चतुरक्षरत्यागात् विंशत्यक्षरा सुप्रतिष्ठा, ततश्च चतुरक्षरत्यागे षोडशाक्षरा प्रतिष्ठा इत्यादिक्रमः अनुसरणीयः। एवञ्च उक्तायाश्चतुरक्षरत्वात् एकाक्षरपादा उक्ता, द्व्यक्षरपादा अत्युक्ता, त्र्यक्षरपादा मध्या, चतुरक्षरपादा प्रतिष्ठा, पञ्चाक्षरपादा सुप्रतिष्ठेति बोधः, "पादश्चतुर्भागः" (४।११ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण चतुर्भागैक-

पादश्चतुर्भागः ॥ ११ ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः पाद-संज्ञां लभते। गायत्र्याः षडक्षरः पादः। एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। समवृत्तविषयमेतत्। (ट)

भागश्च लौकिके पादनियमात। सम्पूर्णाक्षरात् क्रमाच्चतुरक्षरत्यागेन एकैकपादत एकैकाक्षरत्याग एव प्रतीयते। अथवा एकैकाक्षरवृद्धिक्रमेणापि तथैवाथ। अतश्छन्दोमञ्जर्यामपि "आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः। पादैरुक्थादि सञ्ज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥" इति। परन्तु तत्र "उक्ता" इत्यत्र "उक्था" इति पाठो दृश्यते। बहुषु मुद्रितपुस्तकेषु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, तथा सति एकादिपञ्चाक्षरपर्यन्तं प्रस्तारवशात् छन्दःसिद्धिः, किन्तु सूत्रे तद्विधानाभावरूपदोषस्य परिहार्य्यः। प्रस्तारप्रदर्शनेन भगवता पिङ्गलाचार्येण यत् प्रतिपादितं तत्तु सूत्रानुसारमेव; किञ्च पिङ्गलाचार्यकृतसूत्रपर्यायक्रमश्च आर्षेयमञ्जापुराणे लक्षण-पर्यायक्रमश्च प्रायश सम एव दृश्यते, दृश्यते च तत्र सुप्रतिष्ठादीनां समुल्लेखः, एवञ्च सूत्रव्याख्यानाग्रहणे क्रमभङ्गदोषः। तथा चाग्नेये—"चतुःशतमुत्कृतिः स्यादुत्कृतेश्चतुरस्त्यजेत्। अभिसंख्याप्रेम्य कृति तानि छन्दांसि वै पृथक् ॥ कृतिरतिधृतिर्धृती अत्यष्टिश्चाष्टिरित्यतः। अतिशक्वरी शक्वर्यतिजगती जगत्यपि ॥ छन्दोऽत्र लौकिकं स्याच्च आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम्। त्रिष्टुप्पङ्क्ती च बृहती अनुष्टुबुष्णिगीरितम् ॥ गायत्री स्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह। अत्युक्तोक्ता चादिश एकैकाक्षरवर्जितम् ॥" (४।१—४ अ० छ०) इति।

(ट) वैदिके छन्दोजाते क्वचिदेकपादं क्वचिद्द्विपादं क्वचित्त्रिपादं क्वचिच्चतुष्पादं छन्दो वर्त्तते, इह लौकिके पुनः कीदृशः पादः इत्यपेक्षायामाह, पादः चतुर्भाग इति।—चतुर्णां पादानाम् एको भाग अस्य श्लोकस्य चतुर्थांशः पादः इत्यर्थः। तदेव विशेषेण प्रकाशयति, गायत्र्या इति।—ततश्च लौकिके उक्तायाश्चतुरक्षररूपाया पादः एकाक्षरः, अत्युक्तायाश्च द्व्यक्षरः, मध्यायास्त्र्यक्षरः, प्रतिष्ठायाश्चतुरक्षरः, सुप्रतिष्ठायाश्च पञ्चाक्षरः, चतुर्विंशत्यक्षररूपाया गायत्र्याः षडक्षरः, एवमुष्णिहादीनामपि एकैकाक्षर-वृद्ध्या षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं पादः कथितः। वक्ष्यमाण-विषमवृत्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् समवृत्तविषयमेवेदमित्युक्तम्। एतेन "गायत्र्या वसवः" (३।३ पि०) इति यदुक्तं तत् वैदिकमात्रपरं लौकिके तस्याः षडक्षर एव पादः, एवञ्च लौकिकच्छन्दसां सर्वेषां चतुष्पदत्वमेवाङ्गीकृतं, विषमवृत्तेऽपि चतुष्पदत्वाच्चतुष्पदत्वादिति भावः।

यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ १२ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः। वा-शब्दो व्यवस्थितविभाषायाम्, उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात्। (ठ)

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम्।
तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम्॥
आर्य्याद्युद्गीतिपर्य्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम्।
वैताल्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्त्तितम्॥
समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च॥ (ड)

तत्रादौ तावदार्य्यालक्षणसिद्ध्यर्थं गणसञ्ज्ञां करोति—

लः समुद्रा गणः॥ १३ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम्। समुद्रा इति चतुःसङ्ख्योपलक्षणार्थम्। चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा सञ्ज्ञा विधीयते। (ढ)

(ठ) ननु विषमवृत्तेषु उद्गतादिषु न्यूनाधिकाक्षरघटितपादत्वेन श्लोकचतुर्थैकभागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् चतुर्थभागस्य पादत्वं कथं युज्यते, इत्याह यथेत्यादि।—यस्य वृत्तस्य चतुर्भागन्यूनाक्षरपादत्वं चतुर्भागाधिकाक्षरपादत्वं वा तस्य वृत्तस्य तादृशाक्षरघटितपादा ग्रहणीया इत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषायकं वा शब्देनैतत् सूचितमिति दर्शयितुमाह,—वा शब्द इति। तत्र हेतुं दर्शयति,—उद्गतादिष्विति।

(ड) लौकिकच्छन्दसां बहुभेदतया तेषां क्रमनिर्णयपुरःसरं कतिपयैर्वृत्तैर्वृत्तिकारः सम्प्रति प्रधानभेदान् विवृणोति, आदावित्यादि।—गणमात्राक्षरभेदेन लौकिकं छन्दस्त्रिविधम्, तत्र प्रथमं आर्य्यात उद्गीतिं यावत् गणच्छन्दः, तत्र गणनियमनात्, ततः परं वैतालीयमारभ्य चूलिकापर्य्यन्तं मात्राच्छन्दः, ततश्च समानीतः उत्कृतिपर्य्यन्तमक्षरच्छन्दः इत्यर्थः।

(ढ) वक्ष्यमाणसूत्रस्य प्रयोजनं दर्शयति, तत्रेति।—गणसञ्ज्ञामन्तरेणार्य्यालक्षण

गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥ १४ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति। स हि गणः कदाचित् गुरुद्वयेन (˘˘) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, (--˘) कदाचिन्मध्यमेन, (-˘-) कदाचिदाद्येन, (˘--) कदाचित् चतुर्भिर्लघुभिः (----)। षष्ठस्य भेदस्याभावात् विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम्। अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चात् गकारेण बहुव्रीहिः। द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते, लभतेऽसौ प्रत्येकमभिसम्बन्धम्। द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स एको गणः (˘˘)। गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः (--˘)। गकारो मध्ये यस्य स ग-मध्यस्तृतीयो गणः (-˘-)। गकार आदौ यस्य स गादिश्चतुर्थो गणः (˘--)। नकार-लकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः (----)। (ग)

न सिध्यतीति भावः। गणसंज्ञां दर्शयति, ल इति।—समुद्राः चत्वारः लः एक-मात्रात्मकाक्षराणि, गणः गणसंज्ञा इत्यर्थः। एकेति।—एका मात्रा यस्य तादृशस्याक्षरस्य ग्रहणं ल् शब्देन प्रतीति, समुद्रा इत्यनेन च चतुःसंख्या इति बोधः, ततश्च लघुरूपचतुर्मात्राया एकगणत्वमिति लक्षणं सिद्धम्।

(ग) गणलक्षणमभिधाय साम्प्रतं तद्विन्यासभेदं दर्शयितुमाह, गाविति।—गौ गुरुद्वयम्। गन्तमध्यादि अन्तगुरु मध्यगुरु आदिगुरुश्च इत्यर्थः। तथा लश्च लघवश्च, चत्वार इति शेषः प्रथमाया बहुवचनेन "ल" इति सिद्धे चतुर्लकाराणामेव च गणत्वविधानात्। स च गणः एव-रूपेण पञ्चविध इत्यर्थः। गुरुद्वयेनेति।—एकगुरो-र्द्विमात्रात्मकत्वात् गुरुद्वयेन (˘˘) चतुर्मात्रासिद्धिरिति, तेन एको गणः इत्यायातम्। गन्तमध्यादिरिति पदं विवृणोति, कदाचिदन्तेनेत्यादिभिः।—अन्तगुरुत्वादेव गुरो-र्द्विमात्रास्वरूपत्वेनापरौ लघुभूताविति लभ्येते, ततश्च चतुर्मात्रासिद्धिरिति, तेनापि एकः गणः भवतीति भावः। उक्तञ्च—"गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो नागदन्तसमाकृतिः। लघुश्चर्जुः शुद्धोऽस्त्वेकमात्रः प्रकीर्तितः॥" इति। गुरुमध्यत्वेऽपि पूर्वापरयोः लघुत्वात्

अथ आर्य्याधिकारः।—

एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीमार्य्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्द्धञ्चार्य्यार्द्धम्॥ १५॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते। स्वरा इति सप्ताना सञ्ज्ञा। यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्य्यार्द्धं निष्पद्यते। द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव। सम-प्रविभागेऽर्द्धशब्दः। यद्येवमक्ष-

---

चतुर्मात्रिकत्वमित्याह, मध्यमेन गुरुणेति।—तेन च (-⏑-) आद्यन्तलघुको मध्यगुरुश्च एको गण इत्यर्थः। तथा आद्यगुरुत्वे अपरयोर्द्वयोर्लघुत्वे च चतुर्मात्रासिद्धेस्तादृश (⏑--) एको गणः। चतुर्लघुत्वेऽपि चतुर्मात्रिकत्वमिति (----) तादृशश्चापरो गण इति पञ्चैव गणभेदा दर्शिता इति निष्कर्षः। मात्राप्रस्तारनियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादि सर्वलघ्वन्ता पञ्चैव भेदा गणस्य भवन्ति, तत कथमिदं सूत्रमित्याह, षष्ठस्य भेदस्येति।—विस्पष्टार्थं सुकुमारमतीनां सुखबोधार्थम्। अन्तमध्यादिरिति।—अन्तश्च मध्यश्च आदिश्च ते अन्तमध्यादयः, ग गुरवः अन्तमध्यादयो यत्र स अन्तमध्यादिगुर्वर्गण इत्यर्थः। कथमेतेन अन्तगुरुर्मध्यगुरुरादिगुरुरित्यर्थो लभ्यते इत्यत आह,—द्वन्द्वादिति। समुदयसूत्रार्थेन पञ्चगणान् विस्पष्टयति, द्वाविति।—गुरुद्वयस्वरूप एको गणः अन्तमध्यादिस्वरूपश्च त्रिगण इति मिलित्वा चत्वारः। नकारलकाराविति।—'ल्' इत्येकमात्रिकाक्षरोपलक्षितत्वेन त्रिलघुश्च नकारः एकलघुश्च ल इति मिलित्वा चत्वारः लघवः, ततश्च चतुर्लघुस्वरूप एको गण इति पञ्च गणभेदाः। केचिदत्र नकारलकारौ मिलिताविति वृत्तिग्रन्थाभिप्रायमपरिज्ञाय सूत्रे "लश्च" इति पाठमशुद्धं मन्यमाना तत्र "न्लौ च" इति पाठं समर्थयन्ते। बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु तादृशपाठमपश्यन्तो वयमिममपि सङ्गतार्थमुत्प्रेक्षमाणा नान्यथा विदध्मः। इह वक्रात्मकरेखारूप (⏑) गुरुचिह्नं सरलरेखारूपञ्च (-) लघुचिह्नं पूर्वाचार्य्यप्रसिद्धमवधेयम्।

(त) आर्य्याया लक्षणमाह, स्वरा इति।—पूर्ववत् इह गणग्रहणमधिक्रियते। निषादादिभेदेन स्वराणां सप्तविधतया सप्तसङ्ख्यावाचकोऽत्र स्वरशब्दः ततश्च यत्र सप्तसङ्ख्या गणा भवन्ति तथा गणस्यार्द्धञ्च भवति तदार्य्याया अर्द्धं स्यात्, तथैव परार्द्धमपि, एवञ्च आर्य्या वृत्तं सिध्यतीत्यर्थः। एतेन आर्य्यार्द्धे सार्द्धसप्तगणाः

शब्दस्य "अर्द्धं नपुंसकम्" (२।२।२पा०) इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति। यथा,—अर्द्धाढकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारीति। नैष दोषः, सत्यपि सम-प्रविभागवचनत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्, सम-प्रविभागवचनस्यार्द्ध-शब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात्। यथा—तुलार्द्धेन गां क्रीणाति।

पणार्द्धक्रीतताम्बूल चर्वणात् गर्विताननाः।
अनभ्यानाद्गलल्लाला यान्त्येते वारयात्रिकाः॥

तथाऽसम प्रविभागार्थत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशि-समासदर्शनाच्च। यथा—

अर्द्धचन्द्रं दधन्मूर्द्ध्नि पातु वः पार्वतीपतिः।
कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृहीतमिवामृतम्॥

पूर्वोयाश्च पञ्चदशगणा इति भावः। द्वितीयाङ्कस्य तथात्वे हेतुं दर्शयति, समेति।—समप्रविभागे तुल्यांशे अर्द्धशब्दः क्लीवत्वेन निर्देशात् इत्यर्थः। तथात्वे च दोषं दर्शयति, अर्द्धेवमिति।—"पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके" इत्यमरसिंहोक्तेः अर्द्धशब्दस्य समांशेऽर्थे नपुंसकत्वं, नपुंसकत्वे च "अर्द्धं नपुंसकम्" (२।२।२ पा०) इति सूत्रेण एकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् अर्द्धाद्यम् इत्येव भवितुमर्हति तथा चोक्तं काशिकायाम्—"अर्द्धं नित्यमेतत् नपुंसकमेकाधिकरणेन समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली" इत्यादि। तदेव समर्थयते नैष इति।—अत्र समप्रविभागस्य सम्बन्धमात्रार्थे विवक्षितत्वात् समासविधेरनित्यत्वाच्च दोषपरिहार इत्यर्थः। आद्याया अर्द्धमाद्यार्द्धम् इति षष्ठीसमास इति भावः। उक्तञ्च दीक्षितेन—"पिप्पल्यर्द्धमिति षष्ठीसमासोऽपि दृश्यते" इति। एतेन "अर्द्धं नपुंसकम्" इति पाणिनीयसूत्रस्य व्यभिचारः स्वीकरणीय एव। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अस्यानुपपत्तिव्याप्तिं तस्य व्यभिचारं दर्शयति तुलेत्यादि।—अत्र तु अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागार्थत्वेऽपि न पूर्वनिपातः। प्रमाणान्तरमुपक्षिपति, पणार्द्धेत्यादि।—पणस्यार्द्धं पणार्द्धं तेन क्रीतस्य ताम्बूलस्य चर्वणात् गर्वितम् आननं मुखं येषां ते, तथा अनभ्यासात् ताम्बूलस्य नित्यचर्वणाननुष्ठानात् गलन्त्यः लालाः मुखज जलबिन्दुविशेषा येषां ते ए,

अन्यच्च—

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञ व्यवसायिनम्।
अर्द्धराज्यहर भृत्य यो न हन्यात् स हन्यते॥

अत्रार्द्धस्य लक्षण कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्य्यः,—यदार्य्यायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति, तेन द्वीपादन्यस्मादित्यादौ गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न स्यात्।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूत॥ (त)

वारयाविका वरानुयायिन यान्ति गच्छन्ति। अत्रापि अङ्कपणम् इत्येव भवितु युक्त। असमप्रविभागार्थे अर्द्धशब्दस्य पूर्वनिपात दर्शयति, अर्द्धचन्द्रमित्यादि।—पार्वतीपति शिव मूर्द्धि शिरसि चन्द्रस्याङ्कम् अङ्कचन्द्र कालकूटविष हलाहल हन्तु निराकर्त्तु सङ्गृहीत साञ्चतम् अमृत पीयूषमिव दधत धारयन् व युष्मान् पातु रक्षतु। एवमन्यदपि प्रमाण दर्शयति, तुल्यार्थमित्यादि।—तुल्य समान अर्थ प्रयोजन यस्य तथाविध तथा तुल्य सामर्थ्यं शक्तिर्यस्य तथाभूत, मर्मज्ञ मर्म जानाति इति तादृशं मर्मज्ञ तत्त्वज्ञ, व्यवसायिनम् उद्यमशीलं, राज्यस्यार्द्धं हरतीति तादृशम् अर्द्धराज्यहर भृत्यं य प्रभु न हन्यात् निधन न कुर्य्यात स स्वयमेव हन्यते, तेनैव भृत्येनेति शेष। अत्रेत्यादि।—आचार्य्य पिङ्गलाचार्य्य। अत्र आर्य्या प्रकरणे। अवान्तरपादव्यवस्था अवगतमन्तर मध्यम अवान्तर तादृशी पादव्यवस्था प्रधानतया पादस्वीकार नास्ति। तेन च "द्वीपादन्यस्मादपि" इत्यत्र तथा "घटयति" इत्यत्र च इकारस्य पादान्तत्वेऽपि "गन्ते" (१।१० पि०) इति सूत्रेण गणत्रयस्यावसाने गुरुत्व न स्यादित्यर्थ। द्वीपादिति।—अभिमुखीभूत अनुकूल विधि' दैव द्वीपात जलमध्यस्थ स्थलप्रदेशात, अन्यस्मात् स्थानान्तरात्, जलनिधे समुद्रस्य मध्यात् अन्तरात दिश अन्तात दिक्प्रान्तादपि, अभिमतम् इष्टवस्तु झटिति अकस्मात् आनीय सङ्गृह्य घटयति मेलयति। मतान्तरे गुरुलघुसङ्ख्याभेदेन आर्य्याया बहवो भेदा सन्ति, ते च यथा—सप्तविंशतगुरव त्रयो लघव सा लक्ष्मी। षड्विंशतिगुरव पञ्च लघव सा ऋद्धिर्नाम। पञ्चविंशति गुरुतया सप्त लघुतया च बुद्धिर्नाम। चतुर्विंशतिगुरुका नवलघुका च लज्जा। त्रयोविंशतिगुरुका एकादशलघुका च विद्या। द्वाविंशतिगुरुत्वे त्रयोदशलघुत्वे

अत्रायुङ् न ज् ॥ १६ ॥

अत्र आर्य्याच्छन्दसि, अयुग्गणः प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च, न जगणः मध्यगुरुर्न कर्त्तव्यः। शेषास्तु कामतोऽत्र भवन्ति। (थ)

च क्षमा नाम। तथा एकैकगुरुह्रासेन द्विद्विलघुवृद्ध्या च आर्य्यायाः देव्यादिनामधेयाऽपि भवेत्, एकगुरुका तु न भवतीति नियमः। देव्यादिनामानि यथा भामहः,—“देवी गौरी धात्री चूर्णा छाया कान्ता महामाया कीर्त्तिः सिद्धा मनोरमा गाहिनी विश्वा वासिता शोभा हरिणी चक्री सारसी कुररी सिंही हंसी” इति। एवमार्य्याया पाठनियमश्च प्रथमपादे राजहंसगतिवद्गतिमन्थर, द्वितीये पुनः सिंहविक्रमवदुद्धत, तृतीये गजेन्द्रपदावन्यासाञ्चित सलील, चतुर्थे भुजङ्गगतिवत् चपलम् इति। तथा चोक्तं प्राकृतपिङ्गले—“पढम वी हंसपअं बीए सिंहस्स विक्कम जाआ। तीए गअवरलुलिअं अहिवरलुलिअं चउत्थए गाहा॥” (१।५६) संस्कृतं यथा—“प्रथममिव हंसपदं द्वितीये सिंहस्य विक्रमो यादृक्। तृतीये गजवरलुलितमहिवरललितं चतुर्थके गाथायाः॥” इति। गाथेति आर्य्याया एव नामान्तरम्। तथेयमार्य्या त्रयोदशलघुका विप्रा एकविंशतिलघुका क्षत्रिया सप्तविंशतिलघुका वैश्या तदन्या च शूद्रा इति, यदुक्तं प्राकृतपिङ्गले—“तेरहलहुआ विप्पी एआइसेहि खत्तणी भणिआ। सत्ताईसा वेसी सेसा सा सुद्दिणी होइ॥” (१।५८) इति। अस्य संस्कृतं यथा—“त्रयोदश लघुका विप्रा एकविंशतिभिः क्षत्रिया भणिता। सप्तविंशतिभिर्वैश्या शेषा सा शूद्रा भवति॥” इति। पुनरियमेकनायका चेत् कुलीना भवति, द्विनायका स्वयं ग्राहिणी, नायकहीना रण्डा, बहुनायका वेश्या, नायकस्तु जगण इति। तथा चोक्तं तत्रैव प्राकृतपिङ्गले—“एक्के जे कुलमती वे णाअक्केहि होइ सगाहिणी। णाअकहीणा रण्डा वेसा बहुणाअआ होइ॥” (१।५७) इति। संस्कृतं यथा—“एकेन जेन कुलवती द्वाभ्यां नायकाभ्यां स्वयं ग्राहिणी। नायकहीना रण्डा वेश्या बहुनायका भवति॥” इति। तथा प्रथम तृतीय पञ्चम सप्तमेषु जगणश्चेत् दुष्टा। तथा च तत्रैव—“जा पढम तीअ पंचम सत्तमठाणे ण होइ गुरुमज्झा। गुव्विणिए गुणरहिआ गाहा दोसं पआसेइ॥” (१।५९) इति। अस्य संस्कृतं यथा—“या प्रथम तृतीय पञ्चम सप्तमस्थाने न तु भवति गुरुमध्या। गुर्विणीव गुणरहिता गाथा दोषं प्रकाशयति॥” इति।

(थ) अयुग्गणस्य नियममाह—अत्रेति।

षष्ठो ज् ॥ १७ ॥

आर्य्याच्छन्दसि षष्ठो गणो (-⏑-) मध्यगुरुरेव भवति।

अत्र उदाहरणम्।—

१भ० २स० ३द्वि० ४द्वि० ५स० ६ज० ७सर्व० ग०

⏑ - - - - ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - - ⏑ - ⏑ - - - - - - ⏑

सा जयति जगत्याय्र्या देवो दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा।

१द्वि० २ज० ३स० ४भ० ५द्वि० ६ल० ७भ० ग०

⏑ ⏑ - ⏑ - - - ⏑ ⏑ - - ⏑ ⏑ - ⏑ - - ⏑

या दृश्यतेऽम्बरतले कंसवधोत्पातविद्युदिव ॥ (द)

(द) पूर्व्वत्र जगणस्य अयुजि निषेधात युजि एव तस्य प्राप्तिसम्भावनया युग्म कस्मिन् अव्यभिचारेण स भवितुमर्हति इति नियमनायाह, षष्ठ इति।—ज् जगण इत्यथ। आर्य्याच्छन्दसीति।—मध्यगुरुरेव इत्येवकारेण आर्य्यायाः षष्ठगण मध्यगुरुरेव भवति, न तु आदिगुरुरन्तगुरु सवगुरुवा इत्यर्थो लभ्यते, एतेन वक्ष्य माणसर्वलघुत्वनियमस्य न काऽप्यसङ्गतिरिति बोध्यम्। अयं हि वैकल्पिक-विधि, वक्ष्यमाणेन "सर्वलघुर्वा" इत्यभिधानात। प्रथमार्द्धद्वितीयार्द्धरूप-भागद्वयात्मिकाया आर्य्याया प्रथमार्द्धे साद्धसप्तसङ्ख्याका गणा, तेष्वपि प्रथम-तृतीय पञ्चम सप्तमगणा जगणहीना भवेयु, षष्ठगणश्च मध्यगुरु (जगण) इति लक्षणम्। आर्य्यामुदाहरति सेति।—दिवं स्वर्गम उत्पतिष्णु चलिष्णु अतिरुचिरा अत्यन्तमनोज्ञा या देवी अम्बरतले गगनमण्डले कंसवधोत्पातविद्युत् कंसविनाशसूचकतडिदिव दृश्यते अवलोक्यते सा आर्य्या जगत्पूज्या देवी महामाया जगति पृथिव्यां जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, सा प्रसिद्धा आर्य्याच्छन्दश्च जयति इत्यपि ध्वन्यते। अत्रोदाहरणे 'सा जय' इति प्रथमो (⏑--) भगण, 'ति जग' इति द्वितीय (--⏑) सगण, 'त्याय्र्या' इति तृतीयो (⏑⏑) द्विगुरु, 'देवो' इति चतुर्थो गण (⏑⏑) तथैव, "दिवमुत" इति पञ्चम (- -⏑) सगण, 'पतिष्णु' इति षष्ठ मध्यगुरु (-⏑-) जगण, 'रतिरुचि' इति सप्तमो गण (----) चतुर्लघुरूप, 'रा' इति अर्द्धमात्रात्मक एको (⏑) गुरुरिति मिलित्वा सिद्धा, सार्द्धसप्तगणा। द्वितीयार्द्धमपि पूर्ववदेव यथा—'या दृ' इति द्विगुरुक (⏑ ⏑) एको गण, 'श्यतेऽम्ब' इति मध्यगुरु (-⏑-) द्वितीयो जगण.

न्लौ वा ॥ १८ ॥

षष्ठ इत्यनुवर्त्तते । आर्य्याया षष्ठो गणः (----) सर्व-लघुर्वा भवति । तत्र उदाहरणम् ।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४द्वि० ५द्वि० ६सर्व० ७सर्व० ग०

◡◡ -◡ ◡◡ ◡◡◡ ◡ - - - - - - - - - ◡

रूपान्तरेण देवीं तामिव स्तौमि सपदि किल महिष ।

१द्वि० २भ० ३भ० ४भ० ५स० ६ल० ७द्वि० ग०

◡◡◡ - - ◡ - - ◡ - - - - - ◡ - ◡ ◡ ◡

पादस्पर्शसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्या ॥ (ध)

'रतले' इति तृतीय (--◡) सगण, 'कसब' इति चतुर्थ आदिगुरु (◡--) भगण 'धोत्पा' इति गुरुद्वयात्मक (◡◡) पञ्चमो गण 'त' इति एक लघ्वात्मक (-) षष्ठ गण, 'विद्यदि' इति सप्तम आदिगुरु (◡--) भगण, 'व' इति पादान्तलघोगुरुत्वनियमात् एकगुरुरूप (◡) अष्टगण ।

(ध) आर्य्याया षष्ठगणे मध्यगुरुत्वनियमस्य व्यभिचार दर्शयति, न्लाविति ।— न् च ल् च न्लौ नगणो लघुश्चेत्यर्थ । षष्ठ इति पूर्वसूत्रादत्राधिकृत । नगणस्य त्रिलघुत्वात् ल कारस्यैकलघुत्वाच्च न्लौ वा इत्यनेन आर्य्याया पूर्वार्द्धे षष्ठगण चतुर्लघुरूपो वा इत्यर्थो लभ्यते । उत्तरार्द्धे तु "षष्ठश्च ल्" (४।२२ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण षष्ठो गण एकलघुरेव भवेत । तथा च प्राकृतपिङ्गले—"सत्तगणा दीहन्ता जो णलहु छट्ठ णेह जो विसमे । तह गाहे बिअ अद्धे छट्ठ लहुअ विआणेहु ॥" (१।५०) इति । अस्य संस्कृत यथा—"सप्तगणा दीर्घान्ता जो नलघु षष्ठे नेह जो विषमे । तथा गाथाद्वितीयार्द्धे षष्ठ लघुक विजानीत ॥" इति । अस्य च व्याख्या—"अत्र चतुष्कला सप्त गणा दीर्घान्ता गुर्वन्ता इत्यर्थ । अत्र षष्ठो गण जगणो भवति नगण लघू वा भवत इति नियम । इह विषमे स्थाने प्रथम तृतीय पञ्चम सप्तमस्थाने जगणो न भवति तथा गाथाया द्वितीयार्द्धेऽपि षष्ठ गणम् एकलघ्वात्मक विजानीत" इति । तथा वाणी भूषणेऽपि—"षष्ठ लघुपरदले विषमे जगणो न गाथाया" इति । तदुदाहरणमाह, रूपान्तरेणेत्यादि ।—यस्या देव्या, पादस्पर्शसुखात् पादयोश्चरणयो स्पर्शेन यत् सुख सन्ततानन्द' तस्मादिव (इति हेतूत्प्रेक्षा) महिष असुरविशेष, सपदि अकस्मात् मीलितनयन मुकुलितनेत्र., मृत इत्यर्थः, अभवत् किल निश्चित,

न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १९ ॥

षष्ठो गणः (- - - -) सर्वलघुश्चेत् भवति, तदा द्वितीयाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते। पूर्वमेवोदाहरणम्। (न)

सप्तमः प्रथमादि ॥ २० ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (-᾽-) सर्वलघौ (- - - -) वा जाते सप्तमो गणः सर्वलघुश्चेत् भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पद प्रवर्त्तते। तत्रोदाहरणम्।—

१द्वि० २भ० ३द्वि०   ४ज० ५द्वि० ६ज० ७सर्व० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ   – ᴗ – ᴗ ᴗ – ᴗ – – – – – ᴗ

ब्रह्मक्षत्त्रकुलीनः प्रलीनसामन्तचक्रनुतचरणः।

१सर्व० २ज० ३द्वि० ४द्वि० ५द्वि० ६ल० ७भ० ग०

– – – – – ᴗ – ᴗ ᴗ   ᴗ ᴗ   ᴗ ᴗ – ᴗ – – ᴗ

सकलसुकृतैकपुञ्जः श्रीमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति ॥

रूपान्तरेण अन्येन रूपेण, परिणतामिति शेष, तामेव प्रसिद्धा देवीं स्तौमि नौमि। श्लोकोपरिस्थगणविभागचिह्नदर्शनेन पूर्वप्रदर्शितप्रणाल्या गणा निरूपणीया।

(न) एवमार्य्याया लक्षणमभिधाय षष्ठगणस्य चतुर्लघुत्वे यतिनियममाह, न्लौ चेदिति।—अत्र द्वितीयपदमत्तरे लाक्षणिकम्, द्वितीय षष्ठगणस्य द्वितीयाक्षरम् आदि प्रथमभूत यस्य तत्, पदमित्यस्य विशेषणम्, लघुरूपाणा चतुर्णामक्षराणा मध्ये प्रथमाक्षरस्थाने विरति विधाय द्वितीयाक्षरमारभ्य पद पठनीयमित्यर्थ, यथा पूर्वोदाहृते "मि सपदि" इत्यत्र षष्ठगणप्रथमाक्षर मि कारं विहाय द्वितीयाक्षरात स कारात पदपाठारम्भ, अत उक्त "पूर्वमेवोदाहरणम्" इति।

(प) तत्र यतिनियमे विशेषमाह,—सप्तम इति। सूत्रार्थं विवृणोति, षष्ठे इति।—षष्ठगणस्य मध्यगुरुत्वे सर्वलघुत्वे वा सप्तमगणस्य सर्वलघुता चेद्भवति तदा षष्ठगणान्ते विरति विधाय सप्तमगणस्य प्रथमसक्षरमारभ्य पदप्रवृत्तिर्विधेया इत्यर्थ। तत्रोदाहरण, ब्रह्मेति।—ब्रह्मक्षत्त्रकुलीन ब्रह्मक्षत्त्र-कुलोत्पन्न, प्रलीनसामन्तचक्रनुतचरण अवनतराजमण्डलस्तुतपादपद्म, सकलसुकृतैक पुञ्ज, सम्पूर्णपुण्यराशिभूत., श्रीमान् श्रीविशिष्ट., मुञ्ज. मुञ्जनामा नरपति., चिरं

१सर्व० २ज० ३द्वि० ४द्वि० ५मर्व० ६सर्व० ७मर्व० ग०

जयति भुवनैकवीर. सीरायुधतुलितविपुलबलविभवः ।

१सर्व० २ज० ३सव० ४भ० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

अनवरतवित्तवितरणनिर्जितचम्पाधिपो मुञ्ज ॥ (प)

अन्त्ये पञ्चमः ॥ २१ ॥

अन्ते भवमन्त्यं, दिगादित्वात् यत्। अन्त्ये द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमश्चेत् गण (- - - -) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते। तत्रोदाहरणम् ।—

१सर्व० २भ० ३द्वि० ४स० ५स० ६ल० ७भ० ग०

स जयति वाक्पतिराज' सकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरु' ।

नित्य जयति उत्कर्षवान भूयात्। अत्र 'लचक्र' इति षष्ठगणान्ते विरति विधाय 'गुतचर' इति सप्तमगणस्य चतुर्लघ्वक्षराणां प्रथमाक्षर तु रूपमारभ्य सुबन्तादिपद प्रवृत्तिरिति। षष्ठगणस्य मध्यगुरुत्वे इदमुदाहरणम। षष्ठसप्तमयो सर्वलघुत्वे उदाहरणमाह, जयतीति।—भुवनेषु जगत्सु एक अद्वितीय, सर्वप्रधान इत्यर्थ, वीर तथा सीरायुधेन हलायुधेन तुलित सदृशीकृत विपुल प्रभुत बलविभव शक्तिरूपसम्पत यस्य स, अनवरत निरन्तर वित्तवितरणेन धनदानेन निर्जित पराभूत चम्पाधिप चम्पादेशस्वामी येन स', मुञ्ज तदाख्य' प्रसिद्ध नरपति, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्। अत्रापि 'बलविभ' इति सप्तमगणस्य प्रथमाक्षरमारभ्य पद पठनीयम्।

(फ) एवमार्य्याच्छन्दसा पूर्वार्द्धस्य सूत्रद्वयेन यतिनियममभिधाय साम्प्रत परार्द्धस्य यतिनियममाह, अन्त्ये इति।—द्वितीयार्द्धे पञ्चमगणस्य सर्वलघुत्वे चतुर्थगणान्ते विश्राम कृत्वा पञ्चमगणस्य प्रथमाक्षरमारभ्य पद पठेदिति निष्कर्षं। तत्रोदाहरण, स जयति इत्यादि।—सकलाना निखिलानाम् अर्थिमनोरथाना

१ह० २ज० ३भ० ४ह० ५सर्व० ६ल० ७भ० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ – – – – – ⏑ – – ⏑

प्रत्यर्थिभूतपार्थिवलक्ष्मी-हठहरणदुर्ललित. ॥ (क)

षष्ठश्च लः ॥ २२ ॥

अन्त्य इत्यनुवर्त्तते। अन्त्ये द्वितीयेऽर्द्धे मध्यगुरौ (–⏑–) सर्वलघौ (––––) वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो विधीयते। पूर्वमेवोदाहरणम्। (ब)

याचकजननमनीवासनानाम एक अद्वितीय कल्पतरु कल्पवृक्ष, प्रत्यर्थिभूता प्रतिकूलवर्त्तिन ये पार्थिवा राजान तेषा लक्ष्मीहठहरणे बलपूर्वकसम्पदपहरणे दुर्ललित उग्रमूर्त्ति, स वाक्पतिराज जयति उत्कर्षेण वर्त्तताम्। अत्र 'हठहर' इति चतुर्लघुरूपस्य पञ्चमगणस्य प्रथमाक्षर ह कारमारभ्य पदपाठ.।

(ब) षष्ठगणे मध्यगुरुत्वनियमस्य सर्वलघुत्वनियमस्य च व्यभिचार प्रदर्शयति, षष्ठश्चेति।—अपवादसूत्रमिदम। पूर्वसूत्रात अन्त्ये इति पदमिह आकृष्यते। आर्य्याया उत्तरार्द्धे षष्ठो गण एकलघुरेव करणीय, एवञ्च तस्य एकलघुत्वविधानात सार्द्धसप्तगणनियमोऽक्षुण्ण एव। उदाहरणमस्या पूर्वदर्शितमेव, 'यथा—स जयति इत्यादिश्लोके 'हठहर' इति सर्वलघुपञ्चमगणस्यान्ते 'ण' इति एकलघु षष्ठगण कृत इति। ग्रन्थकृता अनुक्तस्यापि मात्राप्रस्तारस्य कथञ्चिदवबोधाय किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते, विशेषस्तु अग्रे दर्शयिष्यते। आर्य्याया पूर्वार्द्धपरार्द्धयो गणविकल्पाना परस्परगुणनेन या सङ्ख्या भवन्ति, ता पृथक् अङ्कयित्वा पूर्वार्द्धगुणितसमष्टिसङ्ख्याया परार्द्धगुणितसङ्ख्याया पुनर्गुणने या सङ्ख्या जायन्ते ता एव प्रस्तारसङ्ख्या इति ज्ञातव्यम्, ततश्च आर्य्याया पूर्वार्द्धगणविकल्पगुणितसाधारणसङ्ख्या प्रथमगणे चतुर्भेदा इति (४) द्वितीये पञ्च (५) तृतीये चत्वार (४) चतुर्थे पञ्च (५) पञ्चमे चत्वार (४) षष्ठे द्वौ (२) सप्तमे चत्वार (४) अष्टमे एक (१) एतेषा परस्परगुणने अष्टशताधिकद्वादशसहस्राणि (१२८००) जायन्ते, उत्तरार्द्धसङ्ख्या तु अन्यत् पूर्ववत, केवल षष्ठे एक (१) इत्येव विशेष। गुणितसङ्ख्या तु चतु शताधिकानि षट्सहस्राणि (६४००) इति, उभयविकल्पाना परस्परगुणने एकोनविंशतिलक्ष विंशतिसहस्राधिका. अष्टौ कोटय. (८१९२००००) इत्यार्य्याणा भेदसङ्ख्या।

त्रिषु गणेषु पादः पथ्यार्य्ये च ॥ २३ ॥

चकारोऽन्त्य इत्यनुकर्षणार्थः। यस्या आर्य्याया अन्त्येऽर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्य्या पथ्या नाम भवति। तद्यथा।—

१द्वि० २द्वि० ३द्वि० ४म० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात्।

१सर्व० २म० ३द्वि० ४म० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः ॥

पादग्रहणं यत्युपलक्षणार्थम्। (भ)

(भ) आर्य्याविशेषे पादनियममाह, त्रिष्विति।—यस्या आर्य्याया उभयदले गणत्रयेषु विश्रामरूपपादसमाप्तिः सा पथ्यानाम आर्य्या इति फलितार्थः। यद्यपि आर्य्यायां पूर्वार्द्धपरार्द्धभावभेदपरिकल्पनं न तु विशेषतः एकादिचतुष्पादव्यवहारो दृश्यते, तथाऽपि पदपाठे विश्रामस्थलमेवार्य्यायामाचार्य्येण सामान्यतः पादत्वेन व्यवह्रियते, ततश्च उभयार्द्धे विरतिद्वित्वेन चतुष्पादा एव भवन्तीति भावः। तत्रोदाहरणं यथा पथ्याशीति।—नित्यं नियतं पथ्याशी हितभोजी व्यायामी व्यायामशीलः तथा स्त्रीषु रमणीषु जितात्मा जितेन्द्रियः इत्यर्थः, नरः मनुष्यः, यदि वचसा वाक्येन मनसा चेतसा वा भूतेभ्यः प्राणिभ्यः न द्रुह्यति न हिनस्ति तदा रोगी व्याधियुक्तो न स्यात् न भवेत्। अत्र प्रथमार्द्धे 'यामी' इत्यन्तगणत्रयेषु तथा उत्तरार्द्धे 'सा वा' इत्यन्तेषु च विश्रामात् पथ्यात्वम्। पादसमाप्तिः यतिरेव। एतदेव विवृणोति, पादग्रहणमिति।—यत्युपलक्षणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्, आर्य्यायां सर्वेऽपि यतिनियममेव प्राधान्येनाङ्गीकुर्वन्ति, पादव्यवहारस्तु गुणीभूतत्वेनेति, तथा चोक्तं छन्दोमाणिक्यकारेण,—"पूर्वार्द्धे षष्ठो जः खो वा खे चास्य लघुनि भवति यतिः। षष्ठः खपरोऽत्र यतिस्तुर्य्योऽप्यथ भवति चरमदले॥" इति। अस्यार्थः—ख इति चतुर्लघोर्गणस्य संज्ञा पूर्वार्द्धे षष्ठो गणः जगणः खो वा कार्य्यः, खे तु षष्ठगणे अस्य लघुनि तदीयप्रथमलघ्वन्ते यतिर्भवति।

यदि षष्ठ खपर स चतुर्लघु परो यस्य स तथा सप्तम चतुर्लघु स्यादित्यथ, तदा च षष्ठान्ते वा यति। चरमदले द्वितीयार्द्धे यदि तुर्य्य चतुश्च खपर तत्रापि चतुर्थान्ते यति” इति। एवमेव चेदराजेनापि—“षष्ठे द्वितीयमादाय लमेवारभ्यते प्रदम्। सप्तमे नले पुनर्मुख्य पूर्वार्द्धेऽसौ यति स्मृता॥ पदमारभ्यते नित्य गृहीत्वा प्रथम लघु। पञ्चमे नले बुधैरेव चरमार्द्धे स्मृता यति॥” इति सर्वस्मिन्नेव छन्दोग्रन्थे प्रधानत पूर्वार्द्धपरार्द्धरूपभागद्वयमेव आर्य्याया परिदृश्यते न तु अवान्तरपादव्यवस्था, तत्तु वृत्तिकृता (४।१५ पि०) टीकाया प्रागेव प्रतिपादितम्, तेन च तन्मतानुसारिणा केनचित् तद्वृत्तिकारवचनमुपजीव्य “यत् कालिदासेन श्रुतबोधे ‘यस्या पादे—’ इति पद्यमुखेन आर्य्याया मात्रावृत्तत्वमाश्रित्य धृतपादव्यवस्थ मात्रापरिगणन विहित तत् प्रामादिकमेव, आर्य्याया गणवृत्तत्वात् पादकल्पनमप्ययुक्तमेव कृतार्द्धलक्षणत्वात्। केदारभट्टेनापि वृत्तरत्नाकरे यन्मात्रावृत्तानुपूर्वकमिति प्रथमाध्यायान्ते पठित्वा मात्रावृत्तत्वमस्या अङ्गीकृत तदुन्मत्तप्रलपितवत्। एतदन्येरपि गङ्गादास कुमारभट्ट जगन्नाथाद्यैश्छन्दोमञ्जरी छन्दोमणिमाला छन्द पीयूष छन्दोमुक्तावल्यादिषु यदार्य्याया मात्रावृत्तत्वमङ्गीकृत तत् केवल प्रौढवादमात्रमेव’ इत्यनेन कालिदासादिषु दोषारोप कृत तदसत् इत्यस्माक मतम, सूत्रे पादशब्दप्रयोगात् तत्रैव च अन्येषा पादकल्पनाच्च। किञ्च न केवल कालिदासेन, परन्तु प्राकृतपिङ्गलकारादिभिरपि स्वस्वग्रन्थे आर्य्याया मात्रावृत्तत्वमङ्गीकृत्य पादव्यवस्था प्रदर्शिता, तथा च प्राकृतपिङ्गले—“पढम बारहमत्ता बीए अट्ठार होइ सजुत्ता। जह पढम तह तीअ दहपञ्चविहूसिआ गाहा॥” (१।४९) इति। “पढम वी हसपअ बीए सिहस्स विक्कम जाआ। तीए गअवरलुलिअ अहिवरलुलिअ चउत्थए गाहा॥” (१।५६) इति। तथा वाणीभूषणे—“आदितृतीये द्वादश दशाष्टमात्रा द्वितीयचरणे च। तुर्य्ये पञ्चदश स्युर्गाथेय पिङ्गलेनोक्ता॥” इति। एव नारदशिक्षायामपि—“पथ्यापाद प्रथमो द्वादशमात्रस्तथा तृतीयोऽपि। अष्टादश द्वितीय समापन पञ्चदशसाव॥” इति। प्रमाणैरेभि अस्या पादव्यवस्था मात्रावृत्तत्वञ्च प्रमाणीभवति। किञ्च पूर्वार्द्धपरार्द्धरूपेण विभक्तायामार्य्याया पादव्यवस्था नास्ति गणच्छन्दस्त्वा इति पिङ्गलेन न कुत्रापि स्पष्टतया उक्त, प्रत्युत “यथावृत्तसमाप्तिर्वा” (४।१२ पि०) इति सूत्र विधाय चतुर्भागात् न्यूनाधिकाभ्यामपि पादव्यवस्था अङ्गीकृता, तेन च यत्र यतिस्तत्रैव पादसमाप्ति इत्यपि वक्तु शक्यते। वस्तुतस्तु “पद्या चतुष्पदी” इत्युक्ते, पद्यरूपाया आर्य्याया पादचतुष्टयत्व यत् एते व्यवस्थापित,

विपुलाऽन्या ॥ २४ ॥

यस्या आर्य्याया अन्त्येऽर्द्धे आद्ये वोभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, सा आर्य्या विपुला नाम। सा चाद्यन्तो-भयपूर्वकत्वात्त्रिधा भवति। सामान्येन विधानमेतत्। तत्रादिविपुला।—

१हि० २हि० ३हि० ४ज० ५हि० ६सर्व० ७हि० ग०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – – – – ⏑ ⏑ ⏑

स्निग्धच्छायालावण्यलेपिनी किञ्चिदवनत प्राणा।

अत्र सामान्यत एव ज्ञेयं, न तु अक्षरच्छन्दोवत् मुख्यतया पादचतुष्टयत्व-प्रतिपादनार्थम्। किञ्च हलायुधमते गणच्छन्दोऽन्तर्गताया अस्या गङ्गादासादिभि-र्यत् मात्रावृत्तत्वमङ्गीकृतं तत् गुरुलघुरूपमात्राचतुष्टयेनैव एकगणत्वनियमनात् गणच्छन्दसोऽपि मात्राच्छन्दस्येव अन्तर्भूतत्वस्वीकारात्, अत एव ते वृत्तजातिभेदेन लौकिकच्छन्दसां द्वैविध्यमेव प्रदर्शितं न तु त्रैविध्यम्, यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्—"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥" इति। वृत्तरत्नाकरेऽप्युक्तम्—"पिङ्गलादिभिराचार्य्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा। मात्रा-वर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥" टीकाकृता नारायणभट्टेनाप्युक्तं यथा—"पिङ्गलेन सूत्रकृता आदिपदात् भाष्यकारादिभिराचार्य्यैर्यदुक्तं यल्लौकिकं छन्दो मात्रावर्ण-विभेदेन इदं मात्राच्छन्दः आर्य्यादि इदं वर्णच्छन्दः समान्यादीति भेदेन द्विधा द्विप्रकारमुक्तं तच्छन्द इह ग्रन्थे कथ्यते इत्यर्थः। मात्रावर्णग्रहणेन मात्राच्छन्दो गणच्छन्द इति केषाञ्चिदुक्तो द्वेधा विभागः पराकृतः, तादृशविभागे च गणच्छन्दसा-मपि सङ्ग्रहादिति भावः" इति। एतेन "आर्य्यायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति" "छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम्।" "आर्य्याद्युद्गीतिपर्य्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम्" इत्यादि हलायुधोक्तमतं कथञ्चितम्, तदेवं महाजनविरोधः सुधीभिरेव समाधेयः।

(म) विपुलानाम्नीमार्य्यामाह, विपुलेति।—अन्या पूर्वोक्तलक्षणविपरीता। सूत्रार्थं विवृणोति, यस्या इति।—यस्या उत्तरार्द्धे पूर्वार्द्धे वा उभयदले वा गणत्रयेषु न पादसमाप्तिः सा विपुलानामार्य्या भवेत्, सा च पूर्वार्द्धे गणत्रयान्ते विश्रामाभावा-दुत्तरार्द्धे च विश्रान्ते आदिविपुलाख्या, तथा उत्तरार्द्धे गणत्रयान्ते विरतेरभावात् पूर्वार्द्धे च विश्रमणादन्त्यविपुलाख्या, उभयत्र गणत्रयान्ते विश्रामाभावाच्च उभयविपुला

१सर्व० २द्वि० ३द्वि० ४स० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

- - - - ◡ ◡ ◡ ◡ - - ◡ ◡ ◡ - ◡ ◡ ◡

मुखविपुला सौभाग्य लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः॥

अन्त्यविपुला।—

१द्वि० २ज० ३स० ४भ० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

◡ ◡ - ◡ - - - ◡ ◡ - - ◡ ◡ - ◡ - ◡ ◡ ◡

चित्त हरन्ति हरिणीदीर्घदृशः कामिना कलालापैः।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४सर्व० ५स० ६ल० ७सर्व० ग०

◡ ◡ - ◡ - ◡ ◡ - - - - - - - ◡ - - - - - ◡

नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला॥

इत्येव त्रिविधा। "संलङ्घ्य गणत्रयमादिम शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्ता पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति॥" इति वृत्तरत्नाकरवचनस्य टीकाया नारायणभट्टोऽप्याह—"इयञ्च त्रिविधा, पूर्वार्द्ध एव त्रिगणानान्त इति विरामा मुखविपुला, उत्तरार्द्धे एतादृक् जघनविपुला उभयोरर्द्धयोस्तादृगुभयविपुलेति, इयमेव "महाविपुलेति" वन्ति। तत्र क्रमेणोदाहरण, स्निग्धेत्यादि।—स्निग्धच्छाया स्निग्धा नेत्रसुभगा छाया कान्तिर्यस्या सा लावण्यलेपिनी प्रभाविशेषशोभिनी, किञ्चित् ईषत् अवनत घ्राण नासिका यस्या सा मुखविपुला प्रशस्तमुखी, स्त्री रमणी सौभाग्य सुभगत्व लभते प्राप्नोति इति माण्डव्य आह कथयति, तथा मुखे आद्यदले गणत्रयमुल्लङ्घ्य पादविश्रमणादियं मुखविपुला आदिविपुला नाम आर्य्या सौभाग्य प्राधान्य लभते इति माण्डव्यनामा मुनिराह इत्यपि ध्वन्यते। अत्राद्यदले 'स्निग्ध' 'च्छाया' 'लाव' इति गणत्रयमुल्लङ्घ्य पादविश्रामात् तथा उत्तरार्द्धे च 'भाग्यम्' इत्यन्तगणत्रयान्ते विरतिदर्शनाच्च मुखविपुलानामेयमार्य्या। चित्तमिति।—हरिण्या नयने इव दीर्घे आयते दृशौ लोचने यासा ता मृगनयनवदतिप्रशस्तनयना, कामिन्य इत्यथ, कलालापे अस्फुटमनोहरवचने कामिना कामुकाना चित्त मानस हरन्ति आकर्षन्ति। तथा नीवीविमोचनस्य वस्त्रग्रन्थिमोचनस्य व्याजेन छलेन कथित व्यक्तीभूत प्रकाशित इति यावत, जघन यस्या सा, तादृशी रमणी, जघनविपुला, इति कथ्यते इति शेष, जघनदेशस्य विशालत्वादिति भाव। जघने चरमदले गणत्रयान्ते चतुर्थगणस्याद्याक्षरे पादविश्रमणादियं जघनविपुला नाम आर्य्या कथ्यते इत्यपरार्थश्च ध्वन्यते। अत्र च 'नीवी' 'विमोच' 'नव्या' इति गणत्रयमुल्लङ्घ्य 'ज'

उभयविपुला।—

१द्वि० २सर्व० ३म० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७म० ग०

⏑ ⏑ – – – – – – ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – – ⏑

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला।

१द्वि० २ज० ३स० ४ज० ५म० ६ल० ७म० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑ – – – ⏑ – – ⏑

गम्भीरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा॥

अत्रोच्यते—पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति। य एवांशो विपुलया स्पृष्टस्तेनैव पथ्यात्वं नष्टं भवति। उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुलायास्तत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः। ततश्च पथ्यालक्षणैकांशवैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वात् विपुला भवत्येव। पथ्याचपलयोश्च विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावो नास्ति। तत्रायं सङ्ग्रहः।—

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्रस्ततश्चतस्रस्ताः।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्य्याः स्युः॥

इत्थं पादविभजनात् लक्षणसङ्गतिः। उभयविपुलामाह, यथेति।—या रमणी कुचकलसे स्तनमण्डले तथा नितम्बमण्डले श्रोणीमण्डले च महाविपुला अत्यन्तमहती, गम्भीरनाभिः विवरयुक्तनाभिमण्डला, अतिदीर्घलोचना अतिदीर्घे विशाले लोचने चक्षुषी यस्याः तादृशी जायते सा सुभगा सौभाग्यवती भवति इत्यर्थः। अत्र उभयदले 'या स्त्री' 'कुचकल' 'सनित' इति गणत्रयान्ते तथा 'गम्भी' रनाभि' 'रतिदी' इति गणत्रयान्ते च पादविश्रामाभावादियमुभयविपुलानामाख्या। पथ्याविपुलानामधेययोरार्य्याभेदयोरेकत्रानवस्थानरूपविरोधं प्रदर्श्य समर्थयते, अ त्रेति।—विपुलालक्षणस्पृष्टत्वात् पादविश्रामाभावरूपेषु त्रिषु गणेषु पथ्यात्वं विनष्टं तथा त्रिषु गणेषु पादसमाप्तिरूपेषु पथ्यालक्षणस्पृष्टत्वात् विपुलात्वं विनष्टं भवेत्, ततश्चानयोर्मिश्रीभावो नास्ति, एवञ्च विपुलायाः गणत्रयान्ते यत्र क्वचित् पादान्ततेति पथ्यातः अस्या भेद इति बोध्यम्। ननु तर्हि पूर्वार्द्धे पथ्या उत्तरार्द्धे च विपुला भवतु इत्याह,—उभयाश्रयत्वादित्यादि। कुत्र विपुलायाः लक्षणप्रवेश इत्याह,—तत इत्यादि।

चपला द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्ये जौ ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम्। द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरू (- ‿ -) भवतः, प्रथमश्चान्तगुरुः (- - ‿) तृतीयो द्विगुरुः (‿‿) पञ्चमश्चादिगुरुः (‿ -) शेषं यथाप्राप्तम्। एवं ग-कारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सा आर्य्या चपला नाम। उदाहरणमग्रतः। (य)

४९ उद्गीतिपथ्यार्य्या। ५० उद्गीत्यादिविपुलार्य्या। ५१ उद्गीत्यन्तविपुलार्य्या। ५२ उद्गीत्युभयविपुलार्य्या। ५३ मुखचपलोद्गीतिपथ्यार्य्या। ५४ मुखचपलोद्गीत्यादिविपुलार्य्या। ५५ मुखचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्य्या। ५६ मुखचपलोद्गीत्युभयविपुलार्य्या। ५७ जघनचपलोद्गीतिपथ्यार्य्या। ५८ जघनचपलोद्गीत्यादिविपुलार्य्या। ५९ जघनचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्य्या। ६० जघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्य्या। ६१ महाचपलोद्गीतिपथ्यार्य्या। ६२ महाचपलोद्गीत्यादिविपुलार्य्या। ६३ महाचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्य्या। ६४ महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्य्या। ६५ आर्य्यागीतिपथ्यार्य्या। ६६ आर्य्यागीत्यादिविपुलार्य्या। ६७ आर्य्यागीत्यन्तविपुलार्य्या। ६८ आर्य्यागीत्युभयविपुलार्य्या। ६९ मुखचपलार्य्यागीतिपथ्यार्य्या। ७० मुखचपलार्य्यागीत्यादिविपुलार्य्या। ७१ मुखचपलार्य्यागीत्यन्तविपुलार्य्या। ७२ मुखचपलार्य्यागीत्युभयविपुलार्य्या। ७३ जघनचपलार्य्यागीतिपथ्यार्य्या। ७४ जघनचपलार्य्यागीत्यादिविपुलार्य्या। ७५ जघनचपलार्य्यागीत्यन्तविपुलार्य्या। ७६ जघनचपलार्य्यागीत्युभयविपुलार्य्या। ७७ महाचपलार्य्यागीतिपथ्यार्य्या। ७८ महाचपलार्य्यागीत्यादिविपुलार्य्या। ७९ महाचपलार्य्यागीत्यन्तविपुलार्य्या। ८० महाचपलार्य्यागीत्युभयविपुलार्य्या इति।

(य) आर्य्याभेदचपलामाह, चपलेति।—द्वितीयचतुर्थौ गणौ ग्मध्ये गुर्वक्षरयोर्मध्ये जौ गुरुमध्यौ चेद्भवतः तदा सा आर्य्या चपलानाम स्यादित्यर्थः। मुखचपलादिभेदेन चपलाया बहुभेदतया एतत्सूत्रविषयमधिकृत्य च तेषां प्रवर्त्तनात् आह,—अधिकारोऽयमिति। द्वितीयचतुर्थगणयोः गुरुमध्यगतत्वं विवृणोति, प्रथमश्चान्तगुरुरित्यादि।—अन्तः शेषवर्णः गुरुर्यस्य स तादृशः प्रथमः गणः इत्यर्थः, तथा तृतीयो गणः द्विगुरुः द्वौ वर्णौ आद्यन्तौ गुरू यत्र सः, द्वितीयगणस्यान्तवर्णत्वेन तृतीयगणप्रथमवर्णस्य चतुर्थगणस्याद्यवर्णत्वेन च तृतीयगणान्तवर्णस्य गुरुत्वावश्यकतया द्विगुरुत्वं तृतीयगणस्य, तथा चतुर्थगणस्यान्तवर्णत्वेन पञ्चमगणादिवर्णस्य

पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २६ ॥

पूर्वेऽर्द्धे चपलालक्षणं चेत् भवति, तदा सा आर्य्या मुखचपला नाम । पथ्यापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७म० ग०

- - ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ - ⏑ - - ⏑

अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।

गुरुत्वार्थं पञ्चमस्यादिगुरुरित्यभिप्रायः । अत्र "प्रथमस्यान्तगुरु" "पञ्चमस्यादिगुरु" इति यदुक्तं तत् केवलं प्रथमगणस्यान्तवर्णगुरुत्वे पञ्चमस्य चादिवर्णगुरुत्वे तात्पर्य्यबोधनार्थम् । तत्पूर्वापरवर्णास्तु शेषं यथाप्राप्तमित्यतया यथासम्भवत्वमिति । यत्तु केनचित् "उभयदलयोर्गमध्यगतौ जगणौ चेत् चपलालक्षणं सिध्यति, एवमेवैतत् पिङ्गलसूत्र च्छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरादिषु प्रतिपादितम् । यत्तु हलायुधेन प्रथमस्यान्तगुरु पञ्चमस्यादिगुरु इत्याद्युक्तं तासन्त्यम, सर्वत्र चपलोदाहरणेषु प्रथमस्यान्तगुरो पञ्चमस्यादिगुरोश्चादर्शनात्" इत्यनेन हलायुधव्याख्यानमसङ्गतमित्युक्तं तन्न समीचीनतया प्रतिभाति, पिङ्गलादिषु द्वितीयचतुर्थौ गुरुमध्यगतौ जगणौ चेत् चपला इत्येव लक्षणदर्शनात् न तु केवलं ग् मध्यगतौ जगणौ चेच्चपला इत्येव लक्षणम्, एवञ्च उभयदलयोर्गमध्यगतजगणद्वयेनैव चपलालक्षणे सिद्धे पिङ्गलाद्युक्तस्य द्वितीयचतुर्थौ इति पदस्य वैयर्थ्यं स्यात्, ततश्च प्रथमस्यान्तगुरुत्वाभावे पञ्चमस्य चादिगुरुत्वाभावे द्वितीयचतुर्थयोर्गमध्यगत्वमेव न स्यादिति । "उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयचतुर्थौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥" इति वृत्तरत्नाकरवचनस्य टीकायां नारायणभट्टोऽपि एवमेवाह —"यस्या द्वयोरर्द्धयोर्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा द्वितीयचतुर्थौ गणौ पश्चात्पुरःस्थितगुरुमध्यगौ जगणौ स्यातां सा आर्य्या चपला । एतदुक्तं भवति प्रथमो गणः द्विगुरुः अन्त्यगुरुर्वा तृतीयो द्विगुरुः पञ्चमो द्विगुरुरादिगुरुर्वा द्वितीयचतुर्थौ मध्यगुरू नियतमस्यामिति ।" एवं छन्दोमञ्जर्य्यामपि— "दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गगौ जकारौ तु यत्र चपला सा" इति दिक् ।

(२) चपलाभेदमाह पूर्वे इति ।—पूर्वे प्रथमार्द्धे । मुखपूर्वा, चपलेति शेषः, मुखचपलेत्यर्थः । मुखचपलापथ्या मुखचपलादिविपुला मुखचपलान्तविपुला मुखचपलोभयविपुलाभेदेनास्या आर्य्यायाश्चतुर्विधत्वात् क्रमेण तासामुदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते, अतिदारुणेत्यादि ।—परस्य अन्यस्य मर्मानुसारिणी अरुन्तुदा,

१द्वि० २मर्व० ३द्वि० ४द्वि० ५द्वि० ६ल० ७सर्व० ग०

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला॥

आदिविपुलापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम्।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम्।

१स० २ज० ३द्वि० ४द्वि० ५स० ६ल० ७सर्व० ग०

विपुलोन्नताश्च दन्ता कान्ताऽसौ भवति मुखचपला॥

उभयविपुलापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम्।—

१स० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

विपुलाभिजातवंशोद्भवाऽपि रूपातिरेकरम्याऽपि।

कुटिला पापस्वभावा वक्रगमना च, द्विजिह्वा खलस्वभावा, "द्विजिह्वस्तु खले सर्पे" इति मेदिनी, अन्यत्र—खल एव द्विरसना, अतिदारुणा अत्यन्तभीषणा मुखचपला मुखे आनने तरला, असंयतमुखी इत्यर्थः नारी रमणी नागी भुजङ्गी इव दूरात् विप्रकृष्टात् परिहरणीया त्याज्या, मुखे पूर्वार्द्धे चपलालक्षणयुक्ता आर्या मुखचपलानाम भवेत इत्यपि व्यज्यते। अत्र उभयदले विपुलगणेषु पादविरामाभावात् पथ्यालक्षणत्वं, तथा पूर्वार्द्धे 'अनिष्टा' इति प्रथमगणान्तगुरुत्वात् 'जिह्वा' इति तृतीयगणस्य द्विगुरुत्वेन च तयोर्मध्ये 'रुणा द्वि' इति द्वितीयगणस्य मध्यगुरुत्वाच्च चपलालक्षणयुक्ता भवतीति पथ्यापूर्विका मुखचपलानामेयमार्या। मुखचपलाया आदिविपुलापूर्विकाया उदाहरणमाह यस्या इति।—यस्या रमण्याः, लोचने चक्षुषी, पिङ्गले पिङ्गलवर्णे भ्रुवौ सङ्गते मिथोमिलिते युग्मे इत्यर्थः, मुखं वदनं, दीर्घं लम्बमानाकृति दन्ता दशना विपुलोन्नता विशाला अथच उन्नता बहिः प्रकाशिता इत्यर्थः, असौ एवम्भूता कान्ता कामिनी मुखचपला मुखे आनने चपला असंयतमुखीत्यर्थः, भवति। मुखे पूर्वार्द्धे चपलालक्षणयुक्ता चेत् इयं मुखचपलानाम आर्या इत्यपि व्यज्यते। अत्र आदिविपुलावत् 'ने पि' इति पूर्वार्द्धे तृतीयगणान्ते पादविरामाभावात् तथा उत्तरार्द्धे 'दन्ता' इति तृतीयगणान्ते पादविरते एव च

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५सर्व० ६ल० ७सर्व० ग०

निःसार्य्यते गृहादिन्द्रभार्याऽपि यदि भवति मुखचपला ॥ (र)

जघनपूर्वेतरच ॥ २७ ॥

द्वितीयेऽर्द्धे चपलालक्षणञ्चेद्भवति, सा आर्य्या जघनचपला नाम। तत्र पथ्यापूर्वकजघनचपलोदाहरणम्।—

१द्वि० २भ० ३द्वि० ४भ० ५ज० ६ल० ७द्वि० ग०

यत्पादस्य कनिष्ठा न स्पृशति महीमनामिका वाऽपि।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७सर्व० ग०

सा सर्वधूर्त्तभोग्या भवेदवश्यं जघनचपला ॥

ञ्चोच' 'क्वले सु' इति द्वितीयचतुर्थौ जगणत्वात् आदिविपुलापूर्वका मुखचपला नामेयमार्य्या। उभयविपुलापूर्विकाया मुखचपलाया उदाहरणमाह, विपुलेत्यादि।—विपुलाभिजातवंशोद्भवाऽपि महाकुलीनकुलजाताऽपि का कथा नीचकुलजातानामिति भाव, रूपातिरेकरम्याऽपि रूपातिरेकेण सौन्दर्य्यातिशयेन रम्या मनोज्ञा अत्यन्तसुन्दराकृतिरपीत्यर्थं, वल्लभाऽपि प्रियाऽपि नारी यदि मुखचपला अनयतमुखी हिताहित प्रियाप्रियञ्च किमपि न विचिन्त्य यथेच्छ भाषमाणा इत्यर्थ, भवति, तदा गृहात आलयात सा निःसार्य्यते बहिष्क्रियते। अत्रोभयदले गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति, किञ्च पूर्वेऽर्द्धे द्वितीयचतुर्थौ जगणौ प्रथम शेषगुरु तृतीयो द्विगुरु पञ्चमश्चादिगुरुरत उभयविपुलापूर्वकमुखचपलेयमार्य्या इति।

(ल) जघनचपलानाम्नीमार्य्यामाह, जघनपूर्वेति।—इतरच द्वितीयार्द्धे इत्यर्थ। एतदेव विवृणोति वृत्तिकार, द्वितीये इति।—"पूर्वे मुखपूर्वा" (४।२६ पि०) इति पूर्वसूत्रे स्थिते तत इतरच इत्युपादानात पूर्वार्द्धेतरस्यैव प्रतीते द्वितीये अर्द्धे इत्युक्तम्। पथ्यापूर्वकजघनचपलामुदाहरति, यदित्यादि।—यस्या रमण्या पादस्य चरणस्य कनिष्ठा कनिष्ठाङ्गुलि तथा अनामिका कनिष्ठासन्निहिताङ्गुलिरपि मही पृथिवीं न स्पृशति जघनचपला जघनयोश्चापल्यवती सा रमणी

अन्त्यविपुलापूर्वक-जघनचपलोदाहरणम् ।—

१द्वि० २द्वि० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।

१स० २ज० ३द्वि० ४ज० ५भ० ६ल० ७स० ग०

– – ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – – – – – ⏑ ⏑

विपुले कुले प्रसूताऽपि सा ध्रुवं जघनचपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वक-जघनचपलोदाहरणम् ।—

१म० २म० ३म० ४ज० ५भ० ६ज० ७द्वि० ग०

– – ⏑ – – ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑ – – – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑

मकरध्वजसद्मनि दृश्यते स्फुटं तिलकलाञ्छनं यस्याः ।

अवश्यं नियतं सर्वेषां धूर्तानां विटानां भोग्या भोगार्हा भवेत्, जघने उत्तरार्द्धे [जघनशब्देन शरीरचरमभागप्रतीतेरिह परार्द्धार्थे जघनशब्दः] चपला चपलाच्छन्द इत्यपि उच्यते। अत्र प्रथमार्द्धे 'यत्या' 'टस्य क' 'निशा' इति गणत्रयान्ते पादविरतिः पथ्यावत्, किन्तु चपलावत् गुरुमध्यगौ द्विचतुर्थौ गणौ जगणौ न भवतः । उत्तरार्द्धे तु 'मा स' 'वधूर्त' 'भोग्या' इति गणत्रयान्ते पथ्यावत् पादविरतित्वात् तथा 'वंधूर्त' 'भवेद' इति द्वितीयचतुर्थगणयोरादन्तगुरुत्वात् जगणत्वाच्च चपलालक्षणप्रवेश इति पथ्यापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् । अन्त्यविपुलापूर्वकजघनचपलामाह, यस्या इति।—यस्याः कामिन्याः दीर्घा विपुला प्रदेशिनी पादतर्जन्यङ्गुलिः पादाङ्गुष्ठं पादस्य अङ्गुष्ठाङ्गुलिं व्यतीत्य अतिक्रम्य याति प्रवर्त्तते विपुले श्रेष्ठे कुले वंशे जाता उत्पन्ना अपि सा रमणी जघनचपला चञ्चलजघना इत्यर्थः, दुःशीला कामुकी च नारी जघनयोश्चापल्यवती भवेत् इति भावः । अत्र हि उत्तरार्द्धे चतुर्थगणस्याद्यवर्णे 'पि'कारे पादविरतिः दृश्यते, न तु गणत्रयान्ते, तथा 'कुले प्र' 'पि सा ध्रु' इति द्वितीयचतुर्थगणयोः गुरुमध्यगतत्वात् जगणत्वाच्च चपलालक्षणप्रवेशतया अन्त्यविपुलालक्षणप्रवेशतया च अन्त्यविपुलापूर्वक जघनचपलोदाहरणमिदमिति दिक् । महाविपुलापूर्वकजघनचपलामुदाहरति, मकरध्वजेत्यादि।—यस्याः रमण्याः मकरध्वजसद्मनि कामायतने, योनिदेशे इति

१म० २ज० ३द्वि० ४ज० ५म० ६ल० ७म० ग०

- - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ - - - - - - ᴗ ᴗ

विपुलान्वयाभिजाताऽपि जायते जघनचपलाऽसौ ॥ (ल)

उभयोर्महाचपला ॥ २८ ॥

यस्या उभयोरर्द्धयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्य्या महा-चपला नाम। तत्र पथ्यापूर्वक-महाचपलोदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

- - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ ᴗ

हृदयं हरन्ति नार्य्यो मुनेरपि भ्रूकटाक्षविक्षेपैः ।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७म० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ - - ᴗ

दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥

यावत् तिलकलाञ्छनं तिलचिह्नं स्फुटं सुव्यक्तं दृश्यते अवलोक्यते, असौ रमणी विपुलान्वयाभिजाताऽपि श्रेष्ठवंशसम्भूताऽपि जघनचपला जघनयोश्चाञ्चल्यवती जायते, तन्नाम्ना अभिधीयते इत्यर्थः । इह 'मकर' 'ध्वजस' 'द्मनि ट' इति प्रथमार्द्धे तथा 'विपुला' 'न्वयाभि' 'जाता' इति उत्तरार्द्धे च गणत्रयान्ते पादविश्रामाभावादुभय-विपुलापूर्वकत्वम्, उभयविपुला एव महाविपुलेत्युच्यते। तथा उत्तरार्द्धे पुनः 'न्वयाभि' 'पि जाय' इति द्वितीयचतुर्थौ गणौ गुरुमध्यगतौ जगणौ च, अतः जघनचपलात्वञ्चेति महाविपुलापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् ।

(व) आर्य्याभेदमहाचपलाया लक्षणमाह, उभयोरिति।—उभयोः पूर्वा-परार्द्धयोरित्यर्थः । उभयोरर्द्धयोश्चपलालक्षणं "द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्ये जौ" इत्येवं रूपम्। उदाहरति, हृदयमित्यादि।—दोर्मूलं बाहुमूलं नाभिदेशं नाभिस्थानं [समाहारत्वादेकत्वं क्लीबत्वञ्च] तत् निदर्शयन्त्यः बहिः स्फुटं प्रकाशयन्त्यः "बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" इति साहित्यदर्पणोक्तेरिति भावः, अत एव महाचपला अतिचञ्चला नार्य्यः कामिन्यः भ्रूकटाक्षविक्षेपैः अपाङ्गवीक्षितैः इत्यर्थः, मुनेरपि जितेन्द्रियस्य ऋषेरपि हृदयं मानसं हरन्ति आकर्षन्ति। अत्र 'हृदयं' 'हरन्ति' 'नार्य्यः' इति पूर्वार्द्धे तथा 'दोर्मू' 'लनाभि' 'देशम' इति चरमार्द्धे च गणत्रयान्ते पादविरतिरिति पथ्यापूर्वकत्वं, तथा उभयदले एव द्वितीयचतुर्थौ गणौ

महाविपुलापूर्वक-महाचपलोदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

- - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ ᴗ

चिवुके कपोलदेशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मित यस्याः ।

१स० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७भ० ग०

- - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ - - ᴗ

विपुलान्वयप्रसूताऽपि जायते सा महाचपला ॥ (व)

आर्य्यार्द्धसमा गीतिः ॥ २९ ॥

आद्येनार्द्धेन सममन्त्यमर्द्धं यस्या सा आद्यार्द्धसमा, मध्यपदलोपो समासः । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो (- ᴗ -) नूलौ वा (- - - -) कर्त्तव्य. । तत्र पथ्यागीत्यदाहरणम् ।—

१स० २द्वि० ३स० ४भ० ५स० ६ज० ७द्वि० ग०

- - ᴗ ᴗ ᴗ - - ᴗ ᴗ - - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ ᴗ

मधुर वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालाप. ।

र्मध्यगौ जगणौ स्त, अत महाचपलात्वमिति पथ्यापूर्वकमहाचपलोदाहरणमिदम् ।

महाविपुलापूर्वकमहाचपलामुदाहरति, चिवुके इत्यादि ।—यस्या स्त्रिय स्मिते हास्यकाले चिवुके अधराध प्रदेशे, तथा कपोलदेशेऽपि गण्डस्थलेऽपि कूपिका कूपवत गभीरता ('टोल् खाओया' इति भाषा) दृश्यते विलोक्यते सा रमणी विपुलान्वये श्रेष्ठवंशे प्रसूताऽपि उत्पन्नाऽपि महाचपला अत्यन्तचञ्चला जायते। अत उभयार्द्धे एव 'पि' इति चतुर्थगणाद्यक्षरे विरामात् गणत्रयान्ते विश्रामाभाव., पुनश्च गुर्मध्यगतौ द्वितीयचतुर्थौ जगणौ भवत, अत उभयविपुलापूर्वकमहाचपलार्य्योदाहरणमिदम् ।

(ब) आर्य्यान्तर्गता गीतिमाह, आद्येत्यादि ।—"षष्ठो ज्" (४।१७ पि०) "नूलौ वा" (४।१८ पि०) इति सूत्रद्वयेन आर्य्याया पूर्वार्द्धे षष्ठो गण मध्यगुरु सर्वलघुर्वा कर्त्तव्य इति व्यवस्थापित, द्वितीयार्द्धे पुनरन्यथैव, इह तु पूर्वार्द्धसम परार्द्धं चेद्भवति तदा षष्ठिमात्रात्मिकैव गीतिरित्यभिप्राय. । मधुरमिति ।—मधुरा

१द्वि० २भ० ३द्वि० ४स० ५स० ६ज० ७भ० ग०

गीति: पौरवधूनामधुना कुसुमायुध प्रबोधयति ॥

आदिविपुलागीत्युदाहरणम् ।—

१सर्व० २भ० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७स० ग०

इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतो: ।

१स० २ज० ३द्वि० ४ज० ५भ० ६ज० ७द्वि० ग०

यदनिष्टमात्मनस्तत् परेषु भवताऽपि मा क्वचित् कारि ॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम् ।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७स० ग०

कामव्यकास्ति गीतिर्मृगीदृशां सीधुपानचपलानाम् ।

मधुर वीणारणित मनोहर वीणाशब्द पञ्चमसुभग पञ्चमस्वरसुन्दर कोकिलालापश्च कोकिलशब्दश्च तथा पौरवधूना पुरस्त्रीणा गीति सङ्गीत कुसुमायुध काम प्रबोधयति प्रकटयति। अत्र हि 'रणितम' इति 'धूना' इति च उभयार्द्धे एव तृतीयगणान्ते विश्रामदर्शनात पथ्यात्व किञ्च 'स्व कोकि' 'युध प्र' इत्युभयत्र च मध्यगुरुषष्ठगणत्वात गीतित्वमिति पथ्यागीत्युदाहरणमिदम। पथ्यापूर्विका गीतिम उदाहृत्य भेदान्तर दर्शयितुम आदिविपुलापूर्वकत्वमस्या उदाहरति, इयमित्यादि।—सर्वलोकहितहेती सकलजनहितविधानाय इय वक्ष्यमाणा अपरा अन्या विपुला महती गीति उक्ति वाक्यमिति यावत उच्यते कथ्यते किन्तदित्याह —आत्मन स्वस्य यदनिष्टम् अप्रिय तत् परेषु अन्येषु क्वचित् कदाचिदपि भवता मा कारि न विधीयताम, "आत्मौपम्येन भूतेषु दया कुर्वन्ति साधव" इति स्मरणादिति भाव.। अस्या प्रथमार्द्धे गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति, चरमार्द्धे च तत्र विश्राम्यति तथा उभयत्र च समानषष्ठ जगणविधानादियमादिविपुलापूर्विका गीति:। कामामिति।—सीधुपानचपलाना मद्यपानचञ्चलाना मृगीदृशा हरिणीनयनाना गीति

१म० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६सर्वं० ७म० ग०

सुरतञ्च मुक्तलज्जं निरर्गलालापमणितरमणीयम् ॥

महाविपुला-महाचपलागीत्युदाहरणम् ।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६सर्वं० ७सर्वं० ग०

पञ्चेषुवल्लभ पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

१म० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः ॥

(ग)

अन्त्येनोपगीतिः ॥ ३० ॥

अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः सा आर्य्या उपगीति-र्नाम । तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम् ।—

गानं तथा मुक्तलज्जं मुक्ता त्यक्ता लज्जा स्त्रीधर्म्मं यत्र तथाभूतं निरर्गलालापेन निरर्गलं निर्बाधं यथा तथा आलापेन परस्परभाषणेन तथा मणितेन सुरतकालिकाव्यक्तशब्दविशेषेण च रमणीयं मनोज्ञं सुरतञ्च कामं निकामं चकास्ति शोभते। अत्र उभयदले एव 'गीति' 'लज्जम' इति तृतीयगणान्ते पथ्यावत् पादविरतिरिति पथ्यालक्षणत्वं, किञ्च प्रथमार्द्धे षष्ठो जगणः उत्तरार्द्धे च सर्वलघुः षष्ठो गणः तथा उभयत्र द्वितीयचतुर्थौ गुरुमध्यगतजगणौ, अत इयं पथ्यामहाचपलानामगीतिः । पञ्चेत्यादि ।—तत्र गीतौ पञ्चेषुवल्लभ कामप्रिय पञ्चमध्वानः कोकिलशब्दः यदि चेत् विपुलः महान् भवति जायते तदा असौ गीतिः गानं कामिनां कामुकानां मनः चित्तं कामाकुलम् अनङ्गसन्तप्तम् अत एव चपलम् अधीरं करोति । अत्र उभयदले एव द्वितीयचतुर्थौ गुरुमध्यगतौ जगणौ तथा 'भ प' 'कामा' इति तृतीयगणान्ते पादविश्रामाभावः, एवं प्रथमे 'त्र भवति' इति सर्वलघुः षष्ठो गणः, द्वितीये 'मिनाम' इति षष्ठो जगणः अत महाचपला महाविपुलागीत्युदाहरणमिदम् ।

(घ) उपगीतिलक्षणमाह, अन्त्येनेत्यादि ।—आर्य्याया उत्तरार्द्धे यथा षष्ठो

१द्वि० २भ० ३भ० ४द्वि० ५द्वि० ६ल० ७भ० ग०

⏑ ⏑⏑ – – ⏑ – – ⏑⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – – ⏑

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्य जगद्विजयि ।

१सर्व० २भ० ३भ० ४स० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

– – – – ⏑ – – ⏑ – – – – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑⏑

इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते देशः ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३द्वि० ४सर्व० ५भ० ६ल० ७द्वि० ग०

– – ⏑ – ⏑ – ⏑⏑ – – – – ⏑ – – – ⏑⏑ ⏑

विपुलोपगीतिझङ्कारमुखरिते भ्रमरमालानाम् ।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५स० ६ल० ७द्वि० ग०

⏑⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – – – ⏑ – ⏑ ⏑⏑

रेवातपोवने वस्तुमस्तु सततं मम प्रीतिः ॥

अथ एकलघु सप्तविंशतिमात्रा च भवेत् तथा पूर्वार्द्धेऽपि चेत् तदा उपगीति-नामाख्या इत्यर्थः । तत्र पथ्यापूर्वकोपगीतिमुदाहरति, गान्धर्वमित्यादि ।—मुमुक्षुभिः मोक्षार्थिमुनिभिः गान्धर्वं गन्धर्वविद्या सङ्गीतमित्यर्थः, मकरध्वजदेवस्य मन्मथस्य, जगद्विजयि लोकपरिभावि अस्त्र शस्त्रम् इति एव समवेक्ष्य दृष्ट्वा, ज्ञात्वा इत्यर्थः, उप समीपे गीतियान यत्र तादृशो देशः स्थान त्यज्यते परिहीयते । अत्र 'रध्वज' इति 'मुक्षुभि' इति च दलद्वये तृतीयगणान्ते पादविश्रमणात पथ्यापूर्वकत्वम, तथा उभयदले एव 'ज' 'ज्य' इति एकलघुषष्ठगणत्वात इय पथ्योपगीतिः । महाविपुला-पूर्वकत्वमस्या दर्शयति, विपुलेति ।—भ्रमरमालाना षट्पदश्रेणीनाः विपुले प्रबले उपगीतिझङ्कारे गीतध्वनिभिः गुञ्जनैरिति यावत, मुखरिते शब्दिते रेवातपोवने रेवाख्यनदीतटवर्त्ति तपश्चरणयोग्यारण्यप्रदेशे वस्तु स्यात्, "वस्तुम्" इत्यत्र "वस्तुत" इति पाठे—वस्तुत यथार्थत इत्यर्थः, तत्रत्यद्रव्यसम्यग्दर्शनादित्यर्थो वा, मे सतत सर्वदा प्रीतिः तुष्टिः अस्तु भवतु । अत्र दलद्वये गणत्रयान्ते न पादविरतिः, पुन 'र' 'म' इति षष्ठैकलघुगण, समान एव दलद्वये वर्त्तते, अत इय महा-

पथ्यामहाचपलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७भ० ग०

- - ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ - - ⏑

विषयामिषाभिलाष करोति चित्त सदा चपलम् ।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

⏑ ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑

वैराग्यभावनाना तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥

महाविपुलामहाचपलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१म० २ज० २द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑

विपुलोपगीति सन्त्यज्यतामिट स्थानक भिक्षो । ।

१म० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७द्वि० ग०

- ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑

विषयाभिलाषदोषेण बाध्यते चञ्चलं चेत ॥ (घ)

विपुलापूर्विका उपगीतिनामाख्या। पथ्यामहाचपलापूर्वकत्वमाह विदग्धेत्यादि ।—चपल चञ्चल चित्त मन सदा सर्वदा विषयामिषेषु रूपादिषु भोग्यवस्तुषु अभिलाष स्पृहा करोति। वैराग्यभावनाना विषयानासक्तिचिन्तनानाम उपगीत्या अनुशीलनेन तथा तादृश चित्त स्वस्थ स्थिरीभूत भवेत। अत्र 'नाष' 'नानाम्' इति उभयदले तृतीयगणान्ते पादविश्रमणात तथा षष्ठगणस्यैकलघुस्वरूपस्य 'स' 'भ' द्वयस्य तुल्यत्वात तथा द्वितीयचतुर्थयोर्गणयोर्गुरुमध्यगतजगणत्वाच्च पथ्या महाचपलोपगीतिनामाख्येयम्। महाचपलामहाविपुलापूर्विकामुपगीति दर्शयति, विपुलेत्यादि।—हे भिक्षो। विपुला महती अतिभूमिङ्गता, उपगीति सङ्गीत यत्र तत् इद स्थानक "स्थानकम्" इत्यत्र "स्वटकम्" इति पाठे—स्वकटक स्वाश्रयमित्यर्थ, त्यज्यता परित्यज्यता, विषयेषु अभिलाष एव दोष तेन चञ्चल चपल चेत मन बाध्यते। अत्र उभयदले एव गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति, तथा द्वितीयचतुर्थगणौ गुरुमध्यगतौ जौ च स्त, पुन षष्ठगणश्च उभयत्रापि एकलघुरूपेण वर्तते अत इयं लक्षणयानुरूपलक्षणाक्रान्ता महाचपलामहाविपुलोपगीतिनामाख्या।

उत्क्रमेणोद्गीतिः॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तात् क्रमाद्विपरीतक्रम उत्क्रम। अयमर्थ,—आद्यमर्द्धं भवत्यर्द्धमन्त्यमर्द्धमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्य्या। तत्र पथ्योद्गीत्युदाहरणम्।—

१भ० २द्वि० ३स० ४स० ५द्वि० ६ल० ७भ० ग०

⏑ – – ⏑ ⏑ – – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – – ⏑

व्याध इवोद्गीतिरवै प्रथमं तावन्मनो हरसि।

१भ० २स० ३भ० ४द्वि० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

⏑ – – – – ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑

दुर्नयकर! विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियै मल्यै॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम्।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५स० ६ल० ७भ० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – – – ⏑ – ⏑ – – ⏑

एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति।

(स) आर्य्याभेदमुद्गीतिं लक्षयति, उत्क्रमेणेति।—उत्क्रमेण वैपरीत्येन। उत्क्रममेव व्याचष्टे टीकाकार, पूर्वोक्तादिति।—आद्य प्रथमम् अर्द्धम् आर्य्यापूर्वार्द्धमित्यर्थ, गोपेतसप्तगणरूप तत्र च षष्ठो गण मध्यगुरु सर्वलघुर्वा इत्येवरूपमिति यावत्, अन्त्यम् उत्तरार्द्धगत भवति चेत् तथा अन्त्यमर्द्धम् उत्तरार्द्धं गोपेतसप्तगणात्मक तत्र च एकलघुषष्ठरूपम् आदौ प्रथमार्द्धे च भवति तदा उद्गीतिर्नामार्य्या, अयमेव पूर्वोक्तात् क्रमात् विपरीतक्रम इत्यर्थ, एतेन पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धक्रमव्यत्ययने उद्गीतिरिति लक्षणमायातम्। तत्र पथ्योद्गीतिमाह, व्याध इत्यादि।—दुर्नयकर! हे दुर्विनीत! प्रथमम् आदौ व्याध इव किरात इव उद्गीतिरवै गीतध्वनिभि मन चित्त हरसि आकर्षसि, पश्चात् तदनन्तर विप्रियै अहितकारिभि भल्यै अस्त्रविशेषै प्राणेषु इन्द्रियेषु विश्राम्यसि। अत्र 'तिरवै' 'श्राम्यसि' इत्युभयदलयो तृतीयगणान्ते पथ्यावत् पादविरतिस्तथा पूर्वार्द्धे एकलघु षष्ठो गण, उत्तरार्द्धे च 'षु विप्रि' इति षष्ठो मध्यगुरु जगण अत इयं पथ्यापूर्विकोद्गीति नामार्य्या। महाविपुलापूर्वकत्वमस्या दर्शयति, एषेत्यादि।—अत्र तव ते अपरा अन्या विपुला महती उद्गीति,

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४सर्व० ५द्वि० ६ज० ७ज० ग०

त्वद्वल्लभाऽपि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति ॥

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७ज० ग०

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम्।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ग०

तस्मान्मुने! विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्।—

१ज० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ल० ७ज० ग०

विपुला पयोधरश्रोणिमण्डले चक्षुषोश्चपला।

उद्वेगान् परिभ्रमति परिचलति, यत् त्वद्वल्लभा तव प्रिया अपि कीर्त्तिः यश अखिल दिक्पालपार्श्वम् अष्टलोकपालसन्निधानम् उपयाति अधिगच्छति। अत्र अपरा अन्यविधा विपुला उद्गीतिः तदाख्याख्याच्छन्दः परिभ्रमति प्रचलति यत्कीर्त्तिः यस्याः उद्गीतेर्यश अखिलदिक्पालपार्श्वं गच्छतीत्यर्थश्च ध्वन्यते। अस्याः उभयदले गणत्रयान्ते न यतिः तथा प्रथमार्द्धे 'प' इति द्वितीयार्द्धेकलघुवत् एकलघुः षष्ठो गणः, उत्तरार्द्धे च 'लपार्श्व' इति पूर्वाद्धजगणवत् मध्यगुरुः षष्ठो गणः अत इयं महाविपुलापूर्विका उद्गीतिः। अस्याः पथ्यापूर्वकमहाचपलात्वमुदाहरति, उद्गीतिरित्यादि।—हे मुने! अत्र अस्मिन् प्रदेशे कामचपलानां स्मरावेशचटुलानां नायिकानामित्यर्थः, उद्गीतिः उच्चसङ्गीतं नित्यं सर्वदा प्रवर्त्तते तस्मात् एताभिः नायिकाभिः समेतं युक्तम् एतं प्रदेशम् इदं स्थानं विमुञ्च परिहर। अत्र दलद्वये तृतीयगणान्ते 'नित्य' 'मुञ्च' इत्यत्र पादविरतिः, तथा गुरुमध्यगतौ जगणौ द्वितीयचतुर्थौ च तथा उभयार्द्धयोः षष्ठगणौ च आर्य्यालक्षणविपरीतौ वर्त्तेते अत इयं पथ्यामहाचपलोद्गीतिः। महाविपुला महाचपलापूर्विकामुद्गीतिमुदाहरति, विपुलेत्यादि।—पयोधरौ स्तनौ श्रोणिः नितम्बः तयोः मण्डले तस्मिन् विपुला विशाला विपुलस्तननितम्बा इत्यर्थः,

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७अ० ग०

उद्गीतिशालिनी कामिनी च सा वर्णिना मनो हरति ॥ (ख)

अर्द्धे वसुगण आर्य्यागीतिः ॥ ३२ ॥

अष्टगणे प्रथमेऽर्द्धे सा आर्य्यागीतिर्नामार्य्या। अष्टमोऽपि गणश्चतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः। विशेषाभावात् द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव। अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव न लकारः। अर्द्धे इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणात् गणग्रहणाच्च इयमपि पथ्यादिलक्षणपूर्व्विका आर्य्यागीति। पथ्यार्य्यागीत्युदाहरणम्।—

सथा चक्षुषी नयनयो चपला चञ्चला, उद्गीतिशालिनी उच्चैः सङ्गीतपरायणा च सुरूपा कामिनी रमणी वर्णिनाम् अष्टविधमैथुनाभाववतां यतीनां "वर्णिनाम" इत्यत्र "बालिनी" इति पाठे—सुकेशी इत्यर्थः, मनः चित्तं हरति आकर्षति। अत्र उभयदले गणत्रयान्ते न पादविरतिः महाचपलावच्च द्वितीयचतुर्थौ गुरुमध्यगतजगणौ तथा पूर्व्ववत् उभयार्द्धे षष्ठगणौ विपरीतौ वर्त्तेते अतः महाविपुला महाचपलापूर्व्विकेयमुद्गीति।

(ङ) आर्य्याभेदमार्य्यागीतिमाह, अर्द्धे इत्यादि।—वसुगणे अष्टगणे। सूत्रार्थमाह वृत्तिकारः, अष्टगणे इति।—अष्टौ गणा यस्मिन् तस्मिन्नष्टगणात्मके आर्य्याया प्रथमार्द्धे परिकल्पिते सति सा पूर्व्वोक्तलक्षणा आर्य्या आर्य्यागीतिर्नाम भवति। चतुर्मात्रिकः चतस्रो मात्रा यस्य तादृशः। आर्य्याया हि पूर्व्वार्द्धे सगुरुका सप्तगणा भवन्ति इह तु पूर्णा अष्टौ गणा, अन्तिमस्तु गणो द्विगुरुरेव अन्यदार्य्यापूर्व्वार्द्धतुल्यमिति भावः। द्वितीयार्द्धमपि तादृशमेव विशेषाकथनात्। आर्य्यापूर्व्वार्द्धे सप्तगणात्मके यथा षष्ठो गणः जगणात्मकः सर्व्वलघ्वात्मको वा विधेयः अष्टगणात्मकेऽपि षष्ठगणः तथैव कल्पनीयः, किन्तु आर्य्याया उत्तरार्द्धे यथा एकलघुः षष्ठगणः तथेह न विधातव्यः इत्याह, न लकारः इति।—लकारः एकलघुः षष्ठो गणो न विधेयः इत्यर्थः। ननु वसौ आर्य्या गीतिरिति सूत्रे कृते प्रस्तावादेव अर्द्धशब्दस्य गणशब्दस्य च लाभसम्भवे कथं पुनस्तदुपादानेन सूत्रगौरवस्वीकारः.

१सर्व० २सर्वं० ३द्वि० ४द्वि० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ८स०

- - - - - - - - - ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑

अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्म परम् ।

१द्वि० २द्वि० ३स० ४स० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ८द्वि०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - - ⏑ - - ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑

आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादितीयमार्य्यागीतिः ॥

महाविपुलार्य्यागीत्युदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३स० ४स० ५भ० ६सर्व० ७सर्व० ८ह०

⏑ - ⏑ - - - ⏑ - ⏑ - ⏑ - - - - - ⏑

विषयाभिलाषमृगतृष्णिका ध्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

१स० २ज० ३स० ४स० ५द्वि० ६ज० ७सर्व० ८द्वि०

- - ⏑ - ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ - - ⏑ ⏑

विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्ततस्त्यज्यते विषयरससङ्गः ॥

इत्याह, अज इत्यादि ।—अस्या अपि पूर्ववत् पथ्यादिपूर्वकत्वप्रदर्शनाय गौरवस्वीकार इत्यभिप्रायः । पथ्याऽऽर्य्यागीत्युदाहरणमाह, अजमित्यादि ।—न जायते इत्यजः जन्मरहितम् अजरं जराविहीनम्, अमरं विनाशरहितम्, एकम् अद्वितीयं, प्रत्यक् पराचीनं, चैतन्यं चैतन्यस्वरूपम्, ईश्वरं षडैश्वर्य्यशालिनम्, आत्मानं परमात्मस्वरूपं, परं श्रेष्ठं ब्रह्म भावयतः चिन्तयतः जनस्य भवमुक्तिः मोक्षः स्यात् भवेत् इति इयम् आर्य्या श्रेष्ठा, महाजनसम्मतत्वात्, यद्वा—आर्य्याणाम् आ सम्यक् गीतिः उक्तिः । अत्र दलद्वये एव त्रिषु गणेषु पादविश्रामः पथ्यावत्, तथा उभयोरप्यर्धयोः सन्ति प्रथमाद्धान्तः एकगुरुकः द्वितीयार्द्धावसाने द्विगुरुकश्च गणो वर्त्तते, पुनः 'न्यमौ' 'द्वितीय' इति षष्ठो जगणश्च, अतः इयं पथ्यापूर्विकार्य्यागीतिनामार्य्या । महाविपुला-पूर्विकामार्य्यागीतिमुदाहरति, विषयेत्यादि ।—विषयेषु रूपादिषु अभिलाषः अनुरागः एव मृगतृष्णिका मरीचिका हरिणमिव मृगमिव हतहृदयं पापचित्तं ध्रुवं निश्चितं हरति आकर्षति, ततः विपुलम् अतिशयम् आत्मनः मोक्षसुखं काङ्क्षितुं शीलं येषां तैः, मुमुक्षुभिरित्यर्थः, विषयरससङ्गः विषयासक्तिः त्यज्यते, मरीचिकाया

पथ्याजघनचपलार्य्यागीत्युदाहरणम्।—

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४स० ५द्वि० ६सर्व० ७स० ८स०

⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – – – – – – – ⏑ – – ⏑

वाताहतोर्मिमालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम्।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७द्वि० ८स०

⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑

मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः॥

महाविपुलामहाचपलार्य्यागीत्युदाहरणम्।—

१स० २ग० ३द्वि० ४ज० ५द्वि० ६ज० ७सर्व० ८स०

– – ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – – – – – – ⏑

चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त। हतविषयगणः।

१द्वि० २ज० ३द्वि० ४ज० ५भ० ६सर्व० ७स० ८द्वि०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – – – – – – – – ⏑ ⏑ ⏑

एकान्तशीलिना योगिनामतो भवति परमसुखसम्प्राप्तिः॥ (६)

इत्यार्य्याधिकारः।

सलिलभ्रमेण धावन्तो मृगा यथा सलिलमप्राप्य क्लिश्यन्ति तथा विषयभोगे एव सुखमिति बुद्ध्वा तदर्थं यतमाना तत्र सुखमप्राप्य भग्नहृदया चिरं दुःखमेवानुभवन्ति इत्यर्थः। अत्र दलद्वयेऽपि गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति तथा अष्टगणाश्च सन्ति षष्ठगणश्च प्रथमार्द्धे सर्वलघुः द्वितीयार्द्धे च मध्यगुरुः अत इयं महाविपुलापूर्विकार्य्यागीतिर्नामार्य्या। पथ्याजघनचपलापूर्विकामार्य्यागीतिमुदाहरति, वाताहतेत्यादि।—आत्मविदः तत्त्वज्ञाः विषयसुखम् इन्द्रियार्थानामुपभोगजनितसुखं वातेन वायुना आहता ताडिता या ऊर्म्मिमाला तरङ्गश्रेणी तद्वत् चपलं चञ्चलम् अत एव अल्पतरं लघु सम्प्रेक्ष्य अकिञ्चित्करं बुद्ध्वा तेन तेनैव च हेतुना समस्तसङ्गं निखिलासक्तिं मुक्त्वा परित्यज्य तपोवनानि आश्रयन्ति तपस्यार्थं वनं गच्छन्ति। अत्र दलद्वये एव तृतीयगणान्ते विरतिः अष्टौ च गणाः, तथा उत्तरार्द्धे द्वितीयचतुर्थौ गणौ गुरुमध्यगौ च अत इयं पथ्या जघनचपलापूर्विकार्य्यागीतिर्नामार्य्या। महाविपुला-महाचपलापूर्विकामार्य्यागीतिमुदाहरति, चपलानीत्यादि।—हन्त खेदे चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि चपलानि चञ्चलानि, हतविषयगणश्च चित्तहारी हृदयाकर्षकः, अत एकान्तशीलिना विषयासङ्गं परित्यज्य निर्जनप्रदेशमाश्रयता योगिना यतीनां परमसुखसम्प्राप्तिः नित्य-

अथ वैतालीयाधिकारः ।—

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते र्लगाः ॥३३॥

ल इत्यनुवर्त्तते । यत्र अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च, द्विःस्वराश्चतुर्दश लकारा भवन्ति, युक्पादे द्वितीये चतुर्थे च, द्विर्वसवः षोडश लकारा तत् वैतालीयं नाम छन्दः । तेषां लां मध्ये उभयोरपि पादयोरन्ते रेफ-लकार-गकारा कर्त्तव्याः । आद्ये पादे षड्लकारा, पश्चादवशिष्यन्ते, द्वितीये चाष्टौ ; एवं

सुखलाभं भवति । अष्टगणात्मकेऽस्मिन् दलद्वयेऽपि गणचतुष्टये यति नास्ति तथा द्वितीय चतुर्थौ गुरुमध्यगतौ जगणौ च न., तृतीया द्विगुरु, षष्ठश्च मध्यगुरु सर्वलघुश्च वर्त्तते, अत इयं महाविपुला महाचपलापूर्विकाऽऽर्य्यागीतिर्नामार्य्या । आर्य्याया पूर्वार्द्धविकल्पानाम् अष्टमगणे विकल्पाभावात् परस्परताडने जातोऽङ्क द्वादशसहस्राण्यष्टौ च शतानि पूर्वार्द्धे, तथोत्तरार्द्धेऽपि, अन्याऽन्यहतौ च जाता मुख्यगीतिविच्छेदसङ्ख्या । अद्भुतोऽपि (१६३८४००००)। केचित्तु पूर्वार्द्धे द्वात्रिंशन्मात्रा उत्तरार्द्धे एकोनत्रिंशन्मात्रा आर्य्यागीतौ भवन्तीति मन्यन्ते एतत्तु बहुमतविरुद्धतया सूत्राननुगुणतया तथा "मधुकरविटपानमिताखरुपङ्क्तीर्बिभ्रतोऽथ विटपानमिता । परिपाकपिशङ्गलतारजसा रोधश्चकाशिरे कपिश गन्नता ॥" इति माघप्रदर्शितार्य्यागीत्युदाहरणविरोधाच्च न श्रद्धेयम् । वृत्तरत्नाकरेऽपि स्फुटमभिहितमार्य्यागीतिलक्षणं यथा—"आर्य्यापूर्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदीयमुदितेयमार्य्यागीति ॥" इति ।

(क) आर्य्याधिकारं परिसमाप्य साम्प्रतं मात्राच्छन्दोऽधिकारं प्रस्तोतुमाह, वैतालीयमित्यादि ।—स्वरा इति निषादादिभेदेन स्वराणां सप्तसङ्ख्याकत्वात् सप्तसङ्ख्याप्रतिपादकाः । देहलीदीपकन्यायेन द्विरित्युभयत्रापि सम्बध्यते, ततश्च द्विगुणिताः सप्त चतुर्दश एव जायन्ते, द्विगुणिता वसवश्च षोडश इति । ल इति "ल समुद्रा गणः" (४।१२ पि०) इत्यस्मात् सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेन अनुवर्त्तनीयः । प्रथमे तृतीये च पादे चतुर्दशमात्रात्वे द्वितीये चतुर्थे च पादे षोडशमात्रात्वे वैतालीयं नाम छन्दो भवतीति सामान्यलक्षणम् । विशेषमाह, तेषामिति ।—तेषां लां मध्ये पादचतुष्टयेऽपि मात्रान्त

वैतालीयार्द्धं सिध्यति। द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव। तस्यो-दाहरणम्।—

र० ल० ग०
१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
क्षु त् क्षी ण श री र स श्च या

र० ल० ग०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
व्य क्ती भू त शि रा ऽस्थि प ञ्ज रा ।

र० ल० ग०
१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
के शैः प रु षै स्त वा र यो

र० ल० ग०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
वै ता ली य त नुं वि त न्व ते ॥

शेषभागे अयुजि षण्मात्रा युजि चाष्टमात्रा पूर्वं विहायावशिष्टमात्राणां स्थाने रगण-लघुगुरव स्थापनीया, रगणस्य मध्यलघुतया पञ्चमात्रत्व लघोरेकमात्रत्व गुरोश्च द्विमात्रत्वमिति मात्राष्टकमेषां विन्यासादपहृत भवतीति गम्यते। अयुक्पादस्य चतुर्दशमात्रात्वेन तदवसाने अष्टमात्रा परिहृताश्चेत् षण्मात्रा एवावशिष्यन्ते, युक्पादस्य षोडशमात्रात्वेन च अष्टौ मात्रा इति दर्शयन्नाह,—आद्ये इत्यादि। पूर्वार्द्ध-पादद्वयवत् परार्द्धमपि इत्याह,—द्वितीयमित्यादि। इहाप्यावर्द्धे तात्पर्याभावाद-युक्पाद युक्पादयोरुल्लेख। तस्योदाहरणमाह, क्षुत्क्षीणेत्यादि।—क्षुत्क्षीण क्षुधया कृशतामापन्न. शरीरस्थय देहानां स्थूलता येषां ते, तथा व्यक्तीभूता. प्रकाशीभूता शिरास्थिपञ्जरा येषां ते तादृशा, परुषे रूक्षे केशैरुपलक्षिताश्च तव अरय शवव. वैतालीया वेतालसम्बन्धिनीं तनु शरीर वितन्वते विस्तारयन्ति, शवाधिष्ठितभूतविशेषवत् प्रतिभासन्ते इत्यर्थः। अत्र 'क्षुत्क्षीणश' इति प्रथमपादस्य षण्मात्राया अन्ते 'रीरस' इति रगण 'श्च' इति एकलघु 'या' इति गकारश्च वर्त्तते, तथा द्वितीयपादे 'व्यक्तीभूतशि' इति अष्टमात्राया अन्ते

अपि च।—

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

तव तन्वि। कटाक्षवीचिते.

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

प्रहरद्भिः श्रवणान्तगोचरैः।

र० ल० ग०

२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९ १०।११ १२ १३ १४

विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभि

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः॥

अपि च।—

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

शवशोणितपञ्जराञ्जित

'राञ्जित' इति रगणः 'ञ्ज' इति लघुः 'रा' इति गकारश्च। एवमुत्तरार्द्धपादद्वयेऽपि लक्षणमवगन्तव्यम्, एवञ्च प्रथमतृतीयपादयोः चतुर्दशमात्रा, द्वितीयचतुर्थयोश्च षोडशमात्रा सिध्यन्ति। उदाहरणान्तरं दर्शयति, तवेत्यादि।—हे तन्वि! तीक्ष्णकोटिभिः तीक्ष्णाग्रैः विशिखैः शरैरिव श्रवणान्तगोचरैः आकर्णविश्रान्तैः प्रहरद्भिः आघातयद्भिः तव कटाक्षवीचितैः अपाङ्गदृष्टिभिः प्रहतः आघातितः, जन इति शेषः, दुष्करं गतः दुर्दशां प्राप्तः सन् प्राणिति कष्टेन जीवतीति भावः। इहापि पूर्ववत् लक्षणसन्निवेशः स्वयमूहनीयः। अन्यदुदाहरणमाह, शवेत्यादि।—शवानां मृतशरीराणां शोणितपञ्जरैः रक्ताञ्चिभिः

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८।९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
पु रु षा न्त्र ग्र थि तो र्द्ध मू र्द्ध जम्।

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
व पु र न्त र व ह्नि दी पि तं

र० ल० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
वै ता ली य मि द वि लो क्य ताम्॥

वैतालीयमिति वैतालशब्दात् कृशाश्वादेराकृतिगणत्वात् अण्-प्रत्ययश्चातुरर्थिकः। अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यदार्य्यादीना पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्था नास्ति। (क)

अञ्चित व्याप्त शोणितलितम् अस्थिमाल्यधरञ्चेत्यथ "शवशोणितपङ्कचर्चितम्" इति पाठान्तरम, तथा पुरुषाणाम् अन्त्रे नाडीविशेषे ग्रथित निबद्ध ऊर्द्ध ऊर्द्धीभूत मूर्द्धज शिरोरुह केश इत्यथ यस्य तत अन्तरवह्निना आभ्यन्तरीयाग्निना दीपित प्रज्वलितम् इद वैतालीय वपु भूताधिष्ठितशवविशेषशरीर विलोक्यताम्। अत्रापि पूर्ववत् लक्षणसन्निवेश। वैतालीयशब्दव्युत्पत्ति दर्शयति, वैतालीयमितीति।— वैतालशब्दात् "वुञ् अण् क ठजिल सेनिर ढञ्—" (४।२।८० पा०) इत्यनेन अणि सिद्धम्। "यस्या पादे प्रथमे" इत्यादिना आर्य्याया पादव्यवस्था मङ्गीकुर्वता मतमभिज्ञचीकृत्याह, अत्रेति।—एतन्मते आर्य्याया मुख्यतया प्रथमार्द्ध-द्वितीयार्द्धरूपेणैव व्यवस्था, पादव्यवस्था तु गौणतयेति भाव, एतत्तु प्रागेव विस्तरेण प्रदर्शितम्। अत्र श्लोकानामुपरि प्रदत्ताश्चाङ्का मात्राबोधका, गुर्वक्षराणामुपरि द्वौ द्वौ लघ्वक्षराणामुपरि चैकैक अङ्क, प्रदत्त। वृत्तस्यास्य विषमपादयोराद्यासु षण्मात्रासु अष्टौ विकल्पा, यथा—१ ⏑⏑⏑, २ ⏑––⏑, ३ ––⏑⏑, ४ ––––––, ५ ⏑⏑––, ६ ––⏑––, ७ ⏑––––, ८ ––––⏑। समपादयोराद्यास्वष्टमात्रासु त्रयोदश विकल्पा, यथा—१ ⏑⏑⏑⏑, २ ⏑⏑⏑––, ३ ⏑⏑––⏑, ४ ⏑––⏑⏑, ५ ––⏑⏑⏑, ६ ⏑⏑–––, ७ ⏑––⏑––, ८ ⏑–––––⏑, ९ ––––⏑⏑, १० ––⏑–– ⏑, ११ ⏑– ––– –, १२ ––⏑––– –, १३ ––––⏑––। ततोऽष्टभिस्त्रयोदश गुणिता-

गौपच्छन्दसकम् ॥ ३४ ॥

अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदा औपच्छन्दसक नाम छन्द। तत्रोदाहरणम्।—

र० ल० ग० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६

वा क्यै र्म धु रैः प्र ता र्य्य पू र्वं

र० ल० ग० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८

य प श्चा द भि स न्द धा ति मि त्रम्।

र० ल० ग० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६

त दु ष्ट म तिं वि शि ष्ट गो ष्ठ्या-

र० ल० ग० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३ १४ १५।१६ १७।१८

मौ प च्छ न्द स कं व द न्ति वा ह्यम्॥

चतुरधिक शत वैतालीयस्याद्यार्द्धे भेदा, तावन्त एवापरार्द्धेऽपि, परस्परहतौ च जाता दशसहस्राण्यष्टौ शतानि षोडश च। अङ्कतोऽपि १०८१६। इयमेवौपच्छन्दसकापातलिकयो वक्ष्यमाणयो सङ्ख्या।

(ख) वैतालीयभेदमौपच्छन्दसकमाह, गिति।—ग् गुरु। अत्र पूर्वसूत्रादन्ते इत्यनुवर्त्तते। वृत्तिकारकृतव्याख्यामाह, अस्मिन्निति।—अस्मिन् पूर्वोक्ते वैतालीये छन्दसि यद्यन्ते एकस्य गुरो आधिक्य वर्त्तते तदा औपच्छन्दसकमिति नामान्तर लभते इत्यर्थ। प्रथमतृतीययो पादयो षोडशमात्रत्वात् द्वितीयचतुर्थयो-रष्टादशमात्रात्वम् इति वैतालीयादस्य भेद। उदाहरणमाह वाक्यैरित्यादि।—य पूर्वं प्रथम मधुरै मनोहरै वाक्यै मित्र प्रियजन प्रतार्य्य प्रलोभ्येत्यर्थ, पश्चात् अनन्तरम् अभिसन्दधाति प्रतारयति दुष्टमति दुष्टबुद्धिम् औपच्छन्दसकम् उपप्रलोभक, कपटपटु विषकुम्भ पयोमुखमिवेति भाव, तं तादृश जन विशिष्टगोष्ठ्या

अपि च ।—

र० ल० ग० ग०
१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६
प र म र्म नि री च णा नु र क्तं

र० ल० ग० ग०
१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८
स्व य म त्य न्त नि गू ढ चि त्त वृ त्तिम् ।

र० ल० ग० ग०
१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६
अ न व स्थि त म र्थ लु ब्ध मा रा-

र० ल० ग० ग०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८
दौ प च्छ न्द स क ज ही हि मि त्रम् ॥

उपच्छन्द'शब्दादरीहणादिपाठात् चातुरर्थिको वुञ्-प्रत्ययः । (ख)

आपातलिका भ्गौ ग् ॥ ३५ ॥

रेफ-लकार-गकाराणामपवादः । "द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्-वसवोऽन्ते" इत्यनुवर्त्तते। पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारौ गकारौ च भवतः, तत् वैतालीयमापातलिका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

साधुजनसभाया वाङ्म वहिष्करणयोग्य वदन्ति साधव कथयन्ति। अत्र प्रथमतृतीययो पादयो षोडश मात्रा द्वितीयचतुर्थयोरष्टादश मात्रा सन्ति, अन्यत पूर्ववत्। उदाहरणान्तरमाह, परेत्यादि।—परेषाम् अन्येषा मर्मनिरीक्षणे हृदयभावविज्ञाने अनुरक्तम् आसक्तं परच्छिद्रानुसन्धाननिरत, स्वयम् अत्यन्तम् अतिशय निगूढा गोपिता चित्तवृत्ति येन तम्, अनवस्थित चलचित्तम्, अर्थलुब्धं धनलोभपरतन्त्र तथा औपच्छन्दसकम् उपच्छन्द कुत्सिताभिप्राय तद्युक्तमित्यर्थ, मित्र बन्धुम् आरात् दूरात् जहीहि परित्यज ।

(ग) वैतालीयभेदमापातलिकामाह, आपातलिकेति।—भ्गौ ग् इत्यत्र अन्ते

भ० ग० ग०

१।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४
पि ङ्ग ल के शी क पि ला क्षी

भ० ग० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
वा चा टा वि क टो न्न त द न्ती।

भ० ग० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४
आ पा त लि का पु न रे षा

भ० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
नृ प ति कु ले ऽपि न भा ग्य मु पै ति॥

आपातलिका अस्थिरेत्यर्थः। (ग)

शेषे परेण युङ् न साकम्॥ ३६॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्-

इति तथा प्रथमतृतीयपादयोश्चतुर्दश मात्रा द्वितीयचतुर्थयोः षोडश मात्रा इति यदुक्तं तच्चाप्यनुवर्त्तनीयम्, ततश्च पूर्वलक्षणावसाने एकः भकारः गकारौ च भवतश्चेत् तद्वैतालीयमापातलिकानाम स्यात्। पिङ्गलेत्यादि।—पिङ्गला केशा यस्याः सा, तथा कपिले अक्षिणी यस्याः सा, वाचाला बहुभाषिणी, विकटोन्नतदन्ती करालोन्नतदशना, आपातलिका अस्थिरा चपला इत्यर्थः, एषा रमणी नृपतिकुलेऽपि राजवंशे जाताऽपीत्यर्थः, भाग्यं सौभाग्यं न उपैति न प्राप्नोति, इदञ्च आपातलिका नाम वैतालीयम् इत्यपि व्यज्यते। अत्र 'शी कपि' इति भगणः 'लाक्षी' इति गुरुद्वयं, 'टोन्नत' इति भगणः, 'दन्ती' इति गकारद्वयम्, एवं 'का पुन' इति भगणः 'रेषा' इति गुरुद्वयं, तथा 'भाग्यमु' इति भगणः, 'पैति' इति गुरुद्वयञ्च इति।

व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः स शेषः, तस्मिन्नियमः क्रियते,—युग्लकारः परेण साकं न मिश्रीकर्त्तव्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन। एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः। अत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमेव। (घ)

षट् चामिश्रा युजि ॥ ३७ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड्लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः। प्रथमतृतीययोश्च पादयोः स्वरुचिः। तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत्।—

र० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
सं म र शि र सि स ह्य ते द्वि षां

(घ) वैतालीये अवशिष्टमात्रानियममाह, शेषे इति।—शेषे उक्तातिरिक्त-लकारे, वैतालीयच्छन्दसि "अन्ते रंगा" "गौपच्छन्दसकम्" "भगौ ग्" इत्युक्त-लक्षणातिरिक्तमात्रासमूह एवात्र शेषशब्देन बोध्यते। अत्रेति।—युग्लकारः प्रथम-तृतीयपादयोः द्वितीयचतुर्थमात्रे इत्यर्थः, परेण तृतीयपञ्चममात्राभ्यां न मिश्रीकरणीयः, द्वितीयतृतीयकलयोः चतुर्थपञ्चमकलयोश्च एकेन गुरुणा नोपादानं विधेयमित्यर्थः। युक्पादे द्वितीयचतुर्थचरणे षष्ठसप्तमकलयोरेकेन गुरुणोपादानं न कार्य्य-मित्याशयः। उदाहरणं पूर्वोक्तमेव पिङ्गलकेशीत्यादि पूर्वसूत्रोक्तमुदाहरणमेव, तथा च प्रथमपादे 'पिङ्ग' 'लके' इति तथा तृतीयपादे च 'आपा' 'पात' इति द्वितीयतृतीयकलयोः चतुर्थपञ्चमकलयोश्च एकेन गुरुणा न मिश्रीभावः तथा द्वितीयचतुर्थपादयोः 'टा वि' 'लेऽपि' इति षष्ठसप्तमकलयोरपि एकेन गुरुणा न मिश्रीभाव इति।

(ङ) नियमान्तरमाह, षडिति।—अत्र पूर्वतो न इत्यनुवर्त्तनीयम्, तत्स्य युजि युग्मपादे द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः इत्यर्थः, षट् मात्रा अमिश्रा पृथग्भूता न विधेया इत्यर्थः। प्रथमतृतीययोस्तु पादयोर्नियमो नास्ति। तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत् वैतालीये छन्दसि तस्योदाहरणं प्रदर्शयति, समरेत्यादि।—समरशिरसि रणमूर्द्धनि युद्धक्षेत्रस्य पुरोभागे अवस्थाय इत्यर्थः,

र० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

न व नि शि ता यु ध य ष्टि र ग्र तः।

र० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

कु व ल य द ल दी र्घ च क्षु षा

र० ल० ग०

१ २।३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

प्र म दा ना न क टा क्ष वी क्षि तम्॥

* औपच्छन्दसके।—

र० ल० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६

प र यु व ति षु पु त्र भा व मा दौ

र० ल० ग० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८

कृ त्वा प्रा र्थ य ते पु नः प ति त्वम्।

द्विषा शत्रुणा नवनिशितायुधयष्टिः सद्य आफलितशरवर्षश्च सह्यते सोढुं शक्यते किन्तु अयत एतत् कुवलयदलदीर्घचक्षुषां नीलोत्पलदलवदायतनयनानां प्रमदानां रमणीनां कटाक्षवीक्षितं सकटाक्षदर्शनं न, सह्यते इति शेषः। अत्र प्रथमपादे 'समरशिरसि' तथा तृतीयपादे च 'कुवलयदल' इति षट् षट् मात्रा अमिश्रभावेन प्रयुक्ता। द्वितीये 'नवनिशिता' इत्यत्र 'ता' इति मिश्रभावेन निवेशिता, तथा चतुर्थपादे 'प्रमदानाम्' इत्यत्र 'दानाम्' इति च मिश्रभावेन एव विहिता इति। औपच्छन्दसके छन्दसि अस्य उदाहरणं यथा, परेत्यादि।—परयुवतिषु परनारीषु आदौ पूर्वं पुत्रभाव पुत्रवत् व्यवहार कृत्वा प्रदर्श्य पुनः पश्चात् पतित्व स्वामित्व प्रार्थयते।

र० ल० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६

इ द म प र मि हो च्य ते वि शे षा-

र० ल० ग० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८

दौ प च्छ न्द स कं ख ल स्य वृ त्तम्॥

आपातलिकायाम्।—

भ० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४

अ भि र म य ति कि न्न र क ण्ठी

भ० ग० ग०

१।२ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

हं स ग तिः श्र व णा य त ने त्रा।

भ० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४

वि श द क म ल को म ल गा त्री

इह इदम् अपर खलस्य दुष्टस्य विशेषात् औपच्छन्दसकं कुत्सिताभिप्राययुक्तं वृत्तम्, आदौ पुत्रभावप्रदर्शनेन विश्वासमुत्पाद्य पश्चात पतित्वप्रार्थनारूपं दुर्व्यवहारमित्यर्थः, उच्यते। अत्रापि प्रथमतृतीयपादे 'परयुवतिषु' 'इदमपरमि' इति अमिश्रमात्रा। द्वितीयचतुर्थयोस्तु 'त्वा प्रा' 'दौपच्छ' इति मिश्रमात्रा। आपातलिकायामुदाहरण यथा, अभिरमयतीत्यादि।—किन्नरकण्ठी किन्नरवत् कण्ठ कण्ठस्वर यस्याः सा मधुर-भाषिणीत्यर्थ, हंसस्य गतिरिव गतिर्यस्याः सा मन्दमन्दसञ्चारिणी, श्रवणायतनेत्रा आकर्णविस्तृतनयनयुगला, विशदकमलकोमलगात्री निर्मलपद्मवत् सुकुमारशरीरा,

म० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्॥ (ङ)

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः॥ ३८॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह। "शेषे परेण युङ् न साकम्" (४।३६ पि०) इत्यनेन पञ्चमचतुर्थयोरेकीभावो निषिद्धः, सोऽनेन विधीयते। युजीत्यनुवर्त्तते। यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम्। शेषं यथाप्राप्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
विपुलार्थसुवाचकाक्षरा,

र० ल० ग०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
कस्य नामनहरन्ति मानसम्? (च)।

इयं युवतिः तरुणानां युवकानां हृदयं मानसम् अभिरमयति आनन्दयति। लक्षणसमन्वयः पूर्ववत्।

(च) वैतालीयभेदं प्राच्यवृत्तिमाह, पञ्चमेनेति।—पूर्वः चतुर्थः। प्राच्यवृत्तिः वैतालीयभेदस्य संज्ञा। यदेत्यादि।—युक्पादे युग्मपादे द्वितीयचतुर्थपादयोरित्यर्थः, पञ्चमेन लकारेण पञ्चम्या मात्रया पूर्वः चतुर्थी मात्रा इत्यर्थः, यदि सङ्गच्छते एकेन गुरुणा चतुर्थपञ्चममात्रयोरुपादानं यदि स्यादित्यर्थः, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम। अत्र विषमयोः पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पाः, समयोश्चत्वारः, यथा—१ ⏑-⏑-⏑, २ ---⏑-⏑, ३ ⏑-⏑---, ४ ---⏑---। अष्टानां चतुर्भिर्हतौ द्वात्रिंशत् पूर्वार्द्धभेदाः, तावन्त एवोत्तरार्द्धे, परस्परहतौ भेदाश्चतुर्विंशत्यधिकसहस्रम्। अङ्कतोऽपि १०२४। विपुलेत्यादि।—विपुलार्थसुवाचकाक्षरा, महदर्थप्रकाशकवर्णयुक्ता,

र॰ ल॰ ग॰

१ २ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
र स भा व वि शे ष पे श ला'

र॰ ल॰ ग॰

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
प्रा च्य वृ त्ति क वि का व्य स म्प द'॥ (च)

अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३९ ॥

पूर्व' साकमित्यनुवर्त्तते। अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्व' सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम्। शेषं यथाप्राप्तमेव। तत्रोदाहरणम्।—

र॰ ल॰ ग॰

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
अ वा च क म नू र्जि ता च्च रं

रसभावविशेषपेशला, रसाना शृङ्गारादीना भावाना रत्यादीनाञ्च विशेषेण वैशिष्ट्येन पेशला मनोज्ञा, प्राच्यवृत्तिकविकाव्यसम्पद प्राच्यवृत्तीना प्राचीनव्यवहारसम्पन्ना- नाम, यद्वा—प्राच्या शरावत्या नद्या पूर्वदक्षिणदेशवासिन, तेषा वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तादृशाना कवीना काव्यसम्पत्तय कस्य जनस्य मानस चित्त न हरन्ति ? नाकर्षन्ति नाम ? अपि तु सर्वेषामेवेति भावः। अत्र द्वितीये पादे 'मा' तथा चतुर्थे पादे च 'ष्ट' इति चतुर्थपञ्चममात्रयो एकेन गुरुणा मिश्रणात प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीय छन्द।

(छ) वैतालीयभेदमुदीच्यवृत्तिमाह, अयुगिति।—अयुगित्यत्र पादे इति शेष। उदीच्यवृत्तिरिति वैतालीयस्य भेदविशेष। इदमपि पूर्ववदपवादविधानार्थ- मेव। अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च चरणे यदि पूर्व द्वितीयलकार तृतीयेन सार्कं सङ्गच्छते द्वितीयतृतीयमात्रयोरेकेन गुरुणा उपादान भवेत इत्यर्थ, तदा तदेव वैतालीयम् उदीच्यवृत्तीति संज्ञा लभते। अत्रापि द्वौ विषमयोर्विकल्पौ, यथा— १ ᴗ ᴗ – –, २ ᴗ – – – – –। समयोश्च पूर्वोक्तास्त्रयोदश, परस्परहतौ षड्विंशति पूर्वार्द्धभेदा, तावन्त एवापरत्र, परस्परहतौ जाता भेदा, षट् शतानि षट्सप्ततिश्च।

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
श्रु ति दु ष्टं य ति क ष्ट म क्र मम्।

र० ल० ग०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
प्र सा द र हि त ञ्च ने ष्य ते

र० ल० ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२।१३ १४ १५।१६
क वि भि का व्य मु दी च्य वृ त्ति भि॥(छ)

आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम्॥ ४०॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत् प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम्। युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः सङ्गच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः। तत्रोदाहरणम्।—

(छ) मन्दधीतोऽपि १७६। अवाचकमित्यादि।—उदीच्यवृत्तिभि उत्तरकालिकव्यवहार-सम्पन्नैः, आधुनिककविविशिष्टैर्नव्यैरित्यर्थः, यद्वा—उदीच्या शरावत्या नद्याः पश्चिमोत्तरदेशवासिनः तेषां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तादृशैः कविभिः अवाचकं तदाख्य-दोषयुक्तम् अनूर्जिताक्षरम् ओजःप्रकाशकवर्णरहितं श्रुतिदुष्टं श्रुतिकटुदोषयुक्तं यतिकष्टं यतिभङ्गदोषपूर्णम् अक्रमं तदाख्यदोषदुष्टं प्रसादरहितञ्च प्रसादगुणवर्जितञ्च काव्यं नेष्यते नाभिलष्यते। अत्र प्रथमपादे 'वा' इति द्वितीयतृतीयमात्रयोः तथा तृतीये पादे 'सा' इति द्वितीयतृतीयमात्रयोश्च एकत्र मिश्रणात् लक्षणसङ्गतिरिति दिक्।

(ज) वैतालीयभेदं प्रवृत्तकमाह, आभ्यामिति।—आभ्यां प्राच्यवृत्त्युदीच्यवृत्ति-भ्याम्। पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां प्राच्यवृत्त्युदीच्यवृत्तिलक्षणाभ्यां युगपत् एकदा प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तकनामकं वैतालीयं भवति। एकदा प्रवर्त्तनमेव प्रतिपादयति, युगिति।—यदा द्वितीयचतुर्थपादे चतुर्थपञ्चममात्रायोगः प्रथमतृतीयपादे च द्वितीयतृतीयमात्रायोगः स्यात् तदा प्रवृत्तकमित्यर्थः। अत्र पूर्वोक्तविषमसमविकल्पानामन्योऽन्यवृत्तौ सङ्ख्या

र० ल० ग०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
इ द भ र त व श भू भृ ता

र० ल० ग०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
श्रू य तां श्रु ति म नो र सा य नम् ।

र० ल० ग०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४
प वि त्र म धि क शु भो द यं

र० ल० ग०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
व्या स व क्त्र क थि त प्र वृ त्त कम् ॥ (ज)

अयुक् चारुहासिनी ॥ ४१ ॥

यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किं तल्लक्षणम् ? चतुर्दशमात्रत्व तृतीयेन पूर्वस्य योगः । तत्रोदाहरणम् ।—

स्वयमूहनीया । इदमित्यादि ।—श्रुतिमनोरसायन श्रुत्या श्रवणेन मनस चेतस ; यद्वा—श्रुते श्रवणेन्द्रियस्य मनसश्च रसायनम आनन्दजननम् अधिकम् अत्यन्तं पवित्र पुण्यजनक शुभोदयं मङ्गलकर व्यासवक्त्रकथित व्यासमुखनि सृत भरतवंश-भूभृताम् इद प्रवृत्तक प्रवृत्ति, वृत्तान्तवर्णनात्मक काव्यमित्यर्थ, श्रूयताम् आकर्ण्यताम्, तथा एतल्लक्षणात्मक वृत्तञ्च प्रवृत्तकाख्य ज्ञेयम् । अत्र हि प्रथमे पादे 'द' तृतीये 'वि' द्वितीये 'ता' चतुर्थे 'व' इत्येतेषु एकैकेन गुरुणा द्वे द्वे मात्रे निरूपिते ।

(झ) वैतालीयस्य भेदान्तरं चारुहासिनीमाह, अयुगिति ।—अयुक् इत्यत्र लक्षणान्विता चेदिति शेष । तदेव विवृणोति, यस्येति ।—अयुक् लक्षणयुक्ताः

र० ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

म नाक् प्र सृ त द न्त दी धि ति

र० ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

स्म रो ल्ल सि त ग ण्ड म ण्ड ला।

र० ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

क टा क्ष ल लि ता तु का मि नी

र० ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४

म नो ह र ति चा रु हा सि नी॥ (झ)

युगपरान्तिका ॥ ४२ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैरपरान्तिका नाम वैतालीयम्। (ञ) तल्लक्षणम्? षोडशमात्रत्व पञ्चमेन पूर्वस्य योग। तत्र उदाहरणम्।—

विषमपादवत् चतुर्दशमात्रया सन्निवेशिता तथा मिश्रितद्वितीयतृतीयमात्राश्च। अत्र विकल्पानामन्योऽन्यहतौ भेदाः षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते। अङ्कतोऽपि २५६।

मनागिति।—मनाक्प्रसृतदन्तदीधिति ईषत्प्रकाशितदशनकिरणा, स्मरोल्लसितगण्डमण्डला कामावेशेनोत्फुल्लकपोलप्रदेशा, कटाक्षललिता मनोरमकटाक्षा, चारुहासिनी मनोज्ञहास्यवती कामिनी तु मन चेत हरति। एतल्लक्षणाक्रान्त चारुहासिनीनामक वैतालीयञ्च मन आकर्षति इत्यर्थश्च व्यज्यते। अत्र सर्वेषामेव पादानां चतुर्दश लकारवत्त्व तथा क्रमेण 'ना' 'रो' 'टा' 'नो' इत्येतेषु द्वितीया मात्रा तृतीयया मात्रया मिश्रिताश्चेति।

(ञ) वैतालीयस्य सप्तमभेदमपरान्तिकामाह, युगिति।—युक् युक्पादलक्षणाक्रान्ता इत्यर्थः। तदेव विवृणोति, युगिति।—यस्य सर्वे पादा वैतालीयस्य

र० ल० ग०

१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३ १४ १५।१६

स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व ली

र० ल० ग०

१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

क म ल को म ला ङ्गी च्छ गे च णा।

र० ल० ग०

१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

र० ल० ग०

१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

सु र त के लि कु श ला ऽप रा न्ति का॥ (

इति वैतालीयाधिकार । नृ)

द्वितीयचतुर्थपाद नियमेन षोडशमात्रा स्यु तथा पञ्चम्य चतुर्थमात्रायुक्ताश्च अपरान्तिकेति। प्राच्यवृत्त्यादीनि पञ्च छन्दांसि वैतालीयौपच्छन्दसकापातलिका पूर्वकत्वेन तेषा भवन्ति। भेदा षटपञ्चाशदधिकद्विशतम्। अङ्कतोऽपि २५६। वैतालीयाधिकारे दक्षिणान्तिकाद्यन्ये बहवो भेदा अन्यैरुक्ता, आग्नेयच्छन्दसारे तु वैतालीयाधिकारे अपरान्तिकान्ता एव भेदा नान्ये तदतिरिक्ता, यथा—"वैतालीयं द्विस्वरा स्यादयुक्पादे समे युज। वसवोऽन्ते रलगाश्च गौपच्छन्दसक भवेत॥ भगणान्तापातलिका शेषे परेण पूर्ववत। न साक षट् चामिश्रा युक् प्राच्यवृत्ति प्रदर्श्यते॥ पञ्चमेन पूर्वं साक तृतीयेन सह चायुक्। उदीच्यवृत्तिराभ्या स्यात् युगपञ्च प्रवृत्तकम॥ अयुक् चारुहासिनी स्यात् युगपरान्तिका भवेत॥" इति। स्थिरेत्यादि।—स्थिरविलासनतमौक्तिकावली स्थिरेण चाञ्चल्यविरहितेन विलासेन शृङ्गारचेष्टाजनितभावविशेषेण नता मौक्तिकावली मुक्ताहारश्रेणी यस्या सा तादृशी, कमलकोमलाङ्गी पद्मपुष्पसदृशसुकुमारगात्री, मृगेक्षणा हरिणनेत्रसदृशचञ्चलायतनयना, सुरतकेलिकुशला सुरतक्रीडादक्षा, अपरान्तिका न परस्य अन्यस्य अन्तिके समीपे या सा तादृशी स्वपतिसमीपवर्त्तिनीत्यर्थ, अनन्यानुरक्ता इति यावत्, यद्वा—अपरस्य अन्तिके

अथ मात्रासमाधिकारः।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः॥ ४३॥

"वैतालीयम्" (४।३३ पि०) इत्यादिसूत्रात् सप्तम्यन्त-पादग्रहणमनुवर्त्तते। ल इति सञ्ज्ञाधिकारः। तेनायमर्थः,—यत्र पादे गन्ताः सन्तः षोडश लकारा भवन्ति तन्मात्रासमकं नाम छन्दः। अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः, नवमश्च लकार एव। द्विर्वसव इति द्विगुणिता वसवो लकाराः षोडश इत्यर्थः। "शेषे परेण युङ् न साकम्" (४।३६ पि०) इत्यनुवर्त्तनीयम्। तत्रोदाहरणम्।—

समीपे या सा तादृशी अन्यसमीपस्था, परकीया इत्यर्थः, कामिनी कस्य कामिनः कामुकस्य हृदयं चेतः न हरति? न आकर्षति? अपि तु सर्वस्यैवेति भावः। अत्र सर्वेषां पादानां षोडशमात्रात्वेन तथा 'ला' 'की' 'कं' 'के' इत्येतेषु मिश्रितचतुर्थपञ्चममात्रात्वेन च अपरान्तिका नाम वैतालीयम्।

(ट) मात्रासमाधिकारं प्रणीति, गन्तेति।—ग् अन्ते येषां ते गन्ताः गुर्वन्ताः। द्विरावृत्ता वसवः द्विर्वसवः षोडशमात्रा इत्यर्थः। नवम इत्यत्र ल् इति शेषो बोध्यः। वैतालीयमिति।—प्रकरणेऽस्मिन् "वैतालीयम्" इत्यादिसूत्रात् सप्तमीविभक्त्यन्तपादाधिकारः करणीयः। ल इति सञ्ज्ञाधिकारः अधिकार-सामान्यात् "ल समुद्रा गणः" (४।१२ पि०) इत्यस्मात् सिंहावलोकितन्यायेन ल इत्यनुवर्त्तते इत्यर्थः। "सञ्ज्ञाधिकारः" इत्यत्र "महाधिकारः" इति क्वचित् पाठः। एकेन गुरुणा अन्ते द्वे मात्रे भवतः इत्याह—अन्ते इत्यादि। "शेषे परेण युङ् न साकम्" इत्यनेन विषमपादे द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थः पञ्चमेन तथा समपादे च षष्ठः सप्तमेन न मिश्रीकर्त्तव्य इति बोद्धव्यम्, ततश्च यस्य चतुर्ष्वपि पादेषु षोडश षोडश मात्राः, प्रतिपादान्ते द्विकलो गुरुः, नवमी च मात्रा लघुरूपा अयुक्पादे द्वितीया-तृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योश्च मात्रयोः, युक्पादे च षष्ठीसप्तम्योर्मात्रयोर्नैकत्रावस्थितिः तन्मात्रासमकं नाम इति लक्षणम्। अत्र सर्वेषु मात्रासमेषु समसात्रा परमात्रया युक्ता न कार्य्या इत्यपि सम्प्रदायः, ततश्च प्रथमे जगणाभावाच्चत्वारो गणविकल्पाः, यथा—१ ⏑ ⏑, २ – – ⏑, ३ ⏑ – –, ४ – – – –। द्वितीये चयः, यथा १ ⏑⏑,

ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६

अ श्म श्रु मु खो वि र लै र्द न्तै-

ल० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६

र्ग म्भी रा चो मि त ना सा ग्र.।

ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६

नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै-

ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६

र्मा त्रा स म क ल भ ते दु ख्म्॥

---

२ ‿ - -, ३ - - ‿। मध्यगुरुसर्वलघू विश्लोकलक्षणात्मकत्वान्नेष्टौ भवत । तृतीये चैक, १- - ‿, नवमो लिति नियमादादिगुरुर्न भवति, मध्यगुरुसर्वलघू तु वानवासिकालक्षणस्पृष्टत्वात् न भवत। चतुर्थे द्वौ, १ ‿‿, २ - - ‿। गन्तत्वाभिधानान्नान्ये गणा सम्भवन्ति। एतेषा विकल्पानामन्योऽन्यघाते प्रतिचरणं चतुर्विंशतिर्भेदा। चतुर्णा चतुर्विंशत्यङ्कानामन्योऽन्यहतौ जाता वयो लक्षा एकविंशत् सहस्राणि सप्त शतानि षट्सप्तति सङ्ख्या। अङ्कतोऽपि ३३१७७६। अत्र मात्रासमाधिकारे लक्षणमेतत सामान्यत सर्वत्र बोध्यम्। अश्मश्रुमुख इत्यादि।—अश्मश्रुमुख अजातश्मश्रुलानन, विरलै अल्पसङ्ख्यकै दन्तै दशनै विशिष्ट, गम्भीराक्ष गम्भीरे कोटरप्रविष्टे अक्षिणी यस्य स, मित परिमित, यत्किञ्चिन्मात्र नासाग्र यस्य स चिपिटनास इत्यर्थ, निर्मांसहनु मांसरहितत्वादुन्नतास्थिगण्डोपरिदेश स्फुटितै गलितै पतितैरित्यर्थ, केशै शिरोरुहैरुपलक्षित खलितो इत्यर्थ, जन इति शेष, मात्रा जनन्या समक सार्द्धं दुख क्लेश लभते प्राप्नोति, एतादृग्लक्षणवान् जन कदापि न सुखी स्यादिति भाव। एतादृशलक्षणाक्रान्त छन्द मात्रासमक नाम

"गन्ते" (१।१० पि०) इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणमातिदेशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम्। तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः क्रियते इति वाक्यशेषः। (ट)

द्वादशश्च वानवासिका ॥ ४४ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, चकारान्नवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम। तत्रोदाहरणम्।—

ल० ल० ग०

१।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६

म न्म थ चा प ध्व नि र म णी यः

ल० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६

सु र त म हो त्स व प ट ह नि ना दः।

इत्यपि व्यज्यते। श्लोकोपरि प्रदत्तचिह्नदर्शनेन लक्षणसमन्वयः स्वयमेव करणीयः, एवमग्रेऽपि। पादान्तस्य गुरुसंज्ञा तु "गन्ते" इति सूत्रादेव विहिता, तत् कथं पुनर्गन्तग्रहणमित्याह, गन्ते इत्यादि।—गन्ते इत्यनेन तु लघोर्गुरुसंज्ञा अतिदिश्यते, तस्यातिदेशिकगुरुत्वस्यात्र न ग्रहणमित्यभिप्रायः। ततः किं स्यादित्यत आह,—तेनेत्यादि।

(ठ) मात्रासमकभेदं वानवासिकामाह, द्वादश इति।—स्वरूपेण लघुतया इत्यर्थः। अत्रादौ गणे विकल्पाश्चत्वारः, यथा—१ ᴗᴗ, २ -- ᴗ, ३ ᴗ --, ४ ----। द्वितीये त्रयः, १ ᴗᴗ, २ ᴗ --, ३ -- ᴗ। तृतीये द्वौ, १ ᴗ --, २ ----। चतुर्थेऽपि द्वौ, १ ᴗᴗ, २ -- ᴗ। एतेषामन्योऽन्यताडने भेदाः प्रतिपादम् अष्टचत्वारिंशत्। अन्योऽन्यहतौ जाता सङ्ख्या त्रिपञ्चाशल्लक्षाः अष्टौ सहस्राणि चत्वारि शतानि षोडश च। अङ्कतोऽपि ५३०८४१६। मन्मथेति।—मन्मथस्य कामस्य चापध्वनिना धनुःशब्देन रमणीयः मनोज्ञः, सुरतमहोत्सवस्य

ल० ल० ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५ १६
व न वा स स्त्री स्व नि त वि शे ष

ल० ल० ग०

१।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
कं स्य न चि त्तं र म य ति पुं सः?॥(ठ)

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४५ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम्। यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठत, शेष यथाप्राप्त, तन्मात्रासमक विश्लोको नाम। तत्रोदाहरणम्।—

ल० ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५ १६
भ्रा त गुं ण र हि तं वि श्लो क

कामक्रीडारूपानन्दजनकव्यापारस्य य पटहनिनाद ढक्काशब्द तत्सदृश, वनवासिनी या स्त्री तस्या स्वनितविशेष सङ्गीतध्वनिरिति यावत्, कस्य पुस पुरुषस्य चित्त मानस न रमयति? न प्रीणयति? अपि तु सर्वेषामेव इति भाव। अत्र लक्षणसमन्वय सुकर.।

(ड) मात्रासमकभेद विश्लोकमाह, विश्लोक इति।—पञ्चमाष्टमौ, लघू इति शेष। द्वादशग्रहणमिति।—पञ्चमाष्टमौ लघू इति विशेषसूत्रकरणात् द्वादशनवमयो ग्रहण निषिद्धमित्यर्थ। अत्राद्ये गणे चत्वारो विकल्पा, यथा—१ ⏑⏑ २ - - ⏑, ३ ⏑ - -, ४ - - - -। द्वितीये द्वौ, १ - ⏑ -, २ - - - - -। तृतीयेऽपि द्वौ, १ ⏑⏑, २ ⏑ - -। मध्यगुर्वन्तगुरुसर्वलघुरूप भेदत्रयन्तु मात्रासम चित्रापादकत्वान्न भवति। चतुर्थे गुर्वन्तगणद्वयम्, १ ⏑⏑, २ ⏑⏑। एतेषा परस्परघाते द्वात्रिंशत् सन्ति पादभेदा, एतेषा घाते जाता सङ्ख्या दश लक्षा अष्टचत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्च शतानि षट्सप्तति। अङ्कतोऽपि १०४८५७६। भ्रातरित्यादि।—हे भ्रात.!

ल० ल० ग०

१।२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३ १४ १५।१६

दु र्न य क र ण क द र्थि त लो कम्।

ल० ल० ग०

१।२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

जा त म हि त कु ले ऽप्य वि नी त

ल० ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

मि त्रं प रि ह र सा धु वि गी तम्॥ (ढ)

चित्रा नवमश्च ॥ ४६ ॥

यस्य नवमो लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम। तत्रोदाहरणम्।—

महितकुले पूजितवंशे, सद्वंशे इत्यर्थः, जातमुत्पन्नमपि गुणरहितं दयादाक्षिण्यादिगुणहीनं, पक्षे—माधुर्य्यादिगुणवर्जितं, तथा दुर्नयकरणेन नीतिविरुद्धकार्य्यसम्पादनेन कदर्थिताः उत्पीडिताः लोकाः येन तं, पक्षे—नीतिहीनरचनया क्लेशिताः लोकाः यत्र तम्, अविनीतं विनयविहीनं, पक्षे—उत्कटं, श्रुतिकटु इत्यर्थः, अत एव साधुविगीतं साधुजननिन्दितम्, उभयत्रापि समानं, विश्लोकं विगतयशस्कं, पक्षे—छन्दश्च्युतश्लोकम्, इतीति शेषः, मित्रं बन्धुं परिहर परित्यज, विश्लोकमिव सदोषं गुणहीनं मित्रं सर्वथा परित्यजेत् इत्यर्थः। एवं लक्षणं छन्दः विश्लोकाख्यं ज्ञेयमित्यपि व्यज्यते।

(ढ) मात्रासमकविशेषं चित्रामाह, चित्रेति।—नवम इत्यत्र लः इति शेषः। यत्र चतुर्णामपि पादानां पञ्चमाष्टमनवमेषु लघु स्यात् शेषं पूर्ववत् तन्मात्रासमकं चित्रानामकं भवेदिति निष्कर्षः। अस्यामाद्ये गणे चत्वारो विकल्पाः, यथा—१ ᴗᴗ, २ - - ᴗ, ३ ᴗ - -, ४ - - - -। द्वितीये द्वौ, यथा—१ - ᴗ -, २ - - - -। तृतीये त्रय, १ - - ᴗ, २ - ᴗ -, ३ - - - -। चतुर्थे द्वौ, १ ᴗᴗ, २ - - ᴗ। अन्योऽन्यघाते प्रतिपादं भेदसङ्ख्या अष्टाचत्वारिंशत्। अन्योऽन्यगुणने जाता सङ्ख्या

पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम्, इदन्तु गुरुनियमेनोच्यते। तत्रोदाहरणम्।—

ग० ग०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
य चि त्तं गु रु स क्त मु दा रं

ग० ग०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
वि द्या भ्या स म हा व्य स नं च।

ग० ग०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पृ थ्वी त स्य गु णै रु प चि ता

ग० ग०
१।२ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
च न्द्र म री चि नि भै र्भ व तो यम् ॥ (ग)

शेष। पूर्वसूत्रे नवमप्रस्तावादिह 'परयुक्तेन' इत्युक्ते दशमयुक्तेन इत्यर्थो लभ्यते इत्याह, परयुक्तेनेत्यादि।—परेण दशमेन युक्तं नवमं मात्रास्वरूपञ्चेत् गुरुणैकेन नवमदशम-मात्रा यदि स्यादित्यर्थ, तदा उपचित्रेति नाम मात्रासमकं भवेदित्यभिप्रायः। नवमस्य लघुमात्रतया तु पूर्वोक्तानि लक्षणानि विहितानि, दशमयुक्ततया पुनरिह गुरुमात्रिकेण नवमेन भवितव्यमित्यत आह,—पूर्वमित्यादि। अयदेवस्त्वेकादश-द्वादशादिमात्रास्वपि नियममाह, यथा—"अष्टम्यौ गो स्यादुपचित्रा" इति, अष्टकलानन्तरं गुरुलघुयगणा इत्यर्थः। अत्र तृतीयगणे द्वौ विकल्पौ, १ ᴗ ᴗ, २ ᴗ - -। अन्ये विकल्पा मात्रासमकवत्। अन्योऽन्यघाते प्रतिपादं भेदा अष्टाचत्वारिंशत्। अन्योऽन्यघाते सङ्ख्या प्राग्वत्। यदित्यादि।—यस्य चित्तं मानसं गुरुषु सक्तं लग्नं, तत्परमित्यर्थः, उदारं सरलं महच्च, तथा विद्याभ्यासे विद्याभिज्ञायां महत् अतिशयं व्यसनम् आसक्तिर्यस्य तत् तादृशञ्च भवेत्,

एभिः पादाकुलकम् ॥ ४८ ॥

एषां पद्यानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम। तत्र मात्रासमकविश्लोकवानवासिकोपचित्राणां पादैरुदाहरणम् ।—

ल० गु०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते (मा०)

तस्य जनस्य चन्द्रमरीचिनिभै चन्द्रकिरणसदृशैरतिधवलैः "यशसि धवलता" इति कविसमयप्रसिद्धेरिति भाव, गुणैः दयादाक्षिण्यादिभि इयं पृथ्वी पृथिवी उपचित्रा चित्रं विस्मयमुपगता विस्मयान्विता, चमत्कृता इति यावत्, भवति, ईदृशलक्षणाक्रान्तं छन्दश्च उपचित्रानाम भवति इत्यपि ध्वन्यते। अत्र चतुर्षु पादेषु मिश्रितनवमदशमसमात्रातया लक्षणप्रवेश ।

(त) पूर्वोक्तलक्षणलक्षिताना परस्परमिश्रिताना छन्दसां यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकाख्य सङ्करमाह, एभिरित्यादि।—एभिश्चतुर्भिरित्यर्थः। एषामित्यादि।—एषां पूर्वोक्ताना पद्याना मात्रासमकविश्लोकादीना पादैः कलितं तथा अनियतवृत्त-पादचतुष्कोऽपि नियतैकवृत्तलक्षणहीन परिमाणे च षोडशमात्रपादत्वेन युक्तं यद्वृत्त तत् पादाकुलकं नाम वृत्तमित्यर्थ । अत्र पद्यानां मात्रासमकादीनां परस्परसङ्करे अनन्ता एव भेदा । तत्र द्वयोर्द्वयोः सङ्करे चत्वारिंशदधिकं शतं भेदा जायन्ते। तद्यथा— प्रस्तारमार्गेण

१ २ ३ ४	
२ ३ ४ ५	

अत्रैककोष्ठस्थाङ्कद्वयसङ्ख्याकवृत्तद्वयस्य सङ्करे वक्ष्यमाणोपजाति-चतुर्दश चतुर्दश प्रतिकोष्ठ भेदा भवन्ति। एवञ्च प्रथमद्वितीययो प्रथमतृतीययो प्रथमचतुर्थयो प्रथमपञ्चमयो सङ्करे चत्वारश्चतुर्दशका मिलिता षट्पञ्चाशत् (५६) भवन्ति, तथा द्वितीयतृतीय द्वितीयचतुर्थ द्वितीय-पञ्चमाना सङ्करे द्विचत्वारिंशत् (४२), तथा तृतीयचतुर्थ तृतीयपञ्चमाना सङ्करे अष्टाविंशति (२८), तथा चतुर्थपञ्चमयो सङ्करे चतुर्दशेति (१४), सर्वेषां मिलने शतमेक चत्वारिंशच्च (१४०)। एवं त्रयाणां चतुर्णां सङ्करेऽप्यूह्या। अलीत्यादि।—अलिभिः, भ्रमरैः, वाचालित मुखरित विकसित, चूत, यस्मिन्

ल० ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
का ले म द न स मा ग म दू ते। (वि०)

ल० ल० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
स्मृ त्वा का न्ता प रि हृ त सा र्थः (वा०)

ग० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पा दा कु ल क धा व ति पा न्थः॥ (उ०)

तथा विश्लोकोपचित्रा-मात्रासमकोपचित्राणां पादैः पादाकुलकम्। तत्रोदाहरणम्।—

ल० ल० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पु स्को कि ल कृ त शो भ न गी ते (वि०)

तस्मिन्, मदनसमागमस्य कामाविर्भावस्य दूते दूतस्वरूपे काले वसन्ते इत्यर्थः, कान्तां दयितां स्मृत्वा विचिन्त्य परिहृतः परित्यक्तः सार्थः सहचरसमूहो येन स तादृशः पान्थः विरही पादाकुलकं पादे आकुलकम् आकुलपादं द्रुतपादसञ्चारं यथा तथा इत्यर्थः, धावति गच्छति, वसन्तकालस्य कामोद्दीपकत्वात् कान्तास्मरणेन उत्कण्ठितः द्रुतं स्वदेशं प्रति प्रस्थित इति भावः। अत्र चतुर्षु पादेषु "गन्ता द्विर्वसव—" (४।४२ पि०) इत्यादिलक्षणात्मिका षोडशमात्रा अन्ते गुरुश्चास्ति, तथा प्रथमपादे नवममात्राया लघुत्वात् मात्रासमकलक्षणात्मकः, द्वितीयः पादः पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघुत्वात् विश्लोकलक्षणवान्, तृतीयस्तु पादः नवमद्वादशमात्रयोर्लघुत्वात् वानवासिकालक्षणयुक्तः, तथा चतुर्थः पादः नवमदशममात्रयोरेकत्र गुर्वक्षरेऽवस्थिततयोपचित्रालक्षणसमन्वितः, अतः पादाकुलकत्वमस्येति ध्येयम्। पुंस्कोकिलेत्यादि।—पुंस्कोकिलैः पिकैः कृत

ग० ग०

१।२ ३ ४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

द क्षि ण प व न प्रे रि त शी ते। (उ०)

ल० ग०

१ २ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६

म धु स म ये ऽस्मिन् कृ त वि श्लो कः (मा०)

ग० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

पा दा कु ल क नृ त्य ति लो क॥ (उ०)

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन पादाकुलकम्। तत्रोदाहरणम्।—

ल० ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६

चि त्त भ्रा म्य त्य न व स्था न (मा०)

ग० ग०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

पा दा कु ल क श्लो क स*मा नम्। (उ०)

शोभनं गीतं यस्मिन् तादृशे, दक्षिणपवनेन मलयवायुना प्रेरितं दूरीकृतं शीतं यस्मिन् तादृशे, अस्मिन् मधुसमये वसन्तकाले कृतं विश्लोकं अयशः, कालस्य निन्दा इत्यर्थः, वियुक्तत्वादिति भावः, यद्वा—कृतः विश्लोकः विरहलक्षणश्लोकः, उत्कण्ठितत्वादिति भावः, येन सः तादृशः लोकः प्रोषितजनः पादाकुलकं यथा तथा नृत्यति। पूर्ववदिहापि गुर्वन्ता षोडशमात्राः सन्ति, प्रथमः पादः विश्लोकलक्षणवान्, द्वितीयचतुर्थपादौ उपचित्रालक्षणयुक्तौ, तृतीयश्च मात्रासमकलक्षणात्मकः इति। चित्तमित्यादि।—कस्यचित् विषयविरक्तस्य वृद्धस्योक्तिरियम्। न विद्यते अवस्थानम् एकत्र अवस्थितिर्यस्य तत् नियतचञ्चलमित्यर्थः, चित्तं मानसं कर्तृ, पादाकुलकश्लोकसमानं भ्राम्यति नानाविधेषु विषयेषु चलति,

गा० गा०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
का य का य ति शा य ति श क्ति- (उ०)

ल० ल० गा०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११।१२ १३ १४ १५।१६
स्त द पि न म म प र लो के भ क्ति ॥(वि०)

यथा पादाकुलकनाम्न श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-पादाभ्यां पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

गा० गा०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
प रि हृ त स र्वं प रि ग्र ह लो क. (उ०)

ल० ल० गा०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
प्र ति दि न व र्द्धि त गु रु त र शो क । (वा०)

पादाकुलकश्लोकस्य यथा नानाविधच्छन्दोगामितया अनियतत्वं तथा मामकस्यापि इत्यर्थः, तथा काय देह, कायति शब्दायते, वार्द्धकेन अवसन्नत्वात् क्षणे क्षणे आर्त्तध्वनिमिव करोति, शक्ति सामर्थ्यं श्यायति नश्यति, तदपि तथाऽपि परलोके श्रेष्ठजने तस्मिन् परमेश्वरे इत्यर्थः, मम भक्ति अनुराग न, भवति इति शेष । अत्रापि पूर्ववत् गुर्वन्ता षोडशमात्रात्मका चत्वार पादा सन्ति, तथा नवम लघुक प्रथम पाद मात्रासमकलक्षणात्मक, द्वितीयतृतीयौ नवमदशममात्रयो-रेकतावच्छित्तिरूपौ उपचित्रालक्षणाक्रान्तौ, चतुर्थश्च पाद, विश्लोकलक्षणान्वित, पञ्चमाष्टमलघुमात्रात्मक । परिहृतेत्यादि ।—परिहृत परित्यक्त सर्व समस्त परिग्रहलोक, परिवारजन, येन स, प्रतिदिन वर्द्धित, वृद्धिं गत गुरुतरः

गु० गु०

१।२ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
दुःख वि व ड्डि त लो च न वा रि (उ०)

गु० गु०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पा दा कु ल क या ति त वा रि ॥ (उ०)(त)

इति मात्रासमकाधिकारः ।

गीत्यार्य्या लः ॥ ४९ ॥

यत्र पादे द्विर्वसव षोडश लकारा भवन्ति, सा गीत्यार्य्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ल-ग्रहणं द्विमात्रिक-निवृत्त्यर्थम् । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
म द क ल ख ग कु ल क ल र व मु ख रि णि

महान् शोको यस्य स, तथा दुःखेन विवड्ढित लोचनवारि नेत्रजल यस्य स, तवारि तव रिपु पादाकुलक पादयोश्चरणयो आकुलक यथा तथा याति । इहापि पूर्ववत षोडशमात्रात्मका गुर्वन्ता चत्वार पादा सन्ति । प्रथमतृतीयचतुर्था नवमदशममात्रयोरेकत्रावस्थितिमन्त उपचित्रापादा, द्वितीय नवमद्वादशलघुमात्रा-विशिष्टो वानवासिकापादो वर्त्तते । एतादृशविभिन्नलक्षणत्पादात्मक छन्द पादा-कुलकनामक भवति इत्यपि व्यज्यते ।

(थ) मात्रासमक परिसमाप्य साम्प्रत गीत्यार्य्याभेदा प्रस्तूयन्ते, गीत्यार्य्येति ।—गन्ता द्विर्वसव —" (४।४३ पि०) इत्यतो द्विर्वसव इत्यधिकृत्य ल इत्यनेनान्वेतव्यम्, ततश्च यत्र प्रतिपाद षोडश लकारा स्यु सा गीत्यार्य्यानाम जाति । ननु पूर्वतो यथा द्विर्वसव इत्यस्याधिकार कृत, तथा लकारस्यापि अधिकार क्रियता, कि ल इत्यनेन ? इत्याह, ल इत्यादि ।—पुनर्ल ग्रहण द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थं पूर्वत्र द्विमात्रिका अपि लकारा आसन् इह तु केवलमेकमात्रिकत्वप्रतिपादनरूपविशेष-लकारप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्राय एतेन चतुर्षु अपि पादेषु लघ्वात्मकषोडशमात्राभिरुप-निबद्धा जाति गीत्यार्य्याभिधेया इति लक्षणम् । वृत्तरत्नाकरे अचलधृतिरिति नामान्तरमस्या विज्ञेयम् । मदेत्यादि ।—मदेन मत्ततया कलो मधुरा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वि क सि त स र सि ज प रि म ल सु र भि णि।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म हृ दि वि ल स ति॥

सर्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्य्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात् तन्नाम नोक्तम्। (थ)

शिखा विपर्य्यस्तार्द्धा ॥ ५० ॥

सैव गीत्यार्य्या विपर्य्यस्तार्द्धा यदा भवति तदा शिखाख्यां लभते। अयमर्थः,—यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्वगुर्विति। (द)

एवं तस्या एव विन्यासभेदेन संज्ञाद्वयमाह—

लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ॥ ५१ ॥

पूर्वश्चेदर्द्धभाग सर्वलघुर्द्वात्रिंशल्लकारो भवति, उत्तरश्च

स्फुटध्वनय ये खगकुला पक्षिसमूहा तेषां कलरवेण कलकलध्वनिना मुखरिणि शब्दायमाने, विकसितानां प्रस्फुटितानां सरसिजानां पद्मानां परिमलेन गन्धेन सुरभिणि सुगन्धिनि, महति विशाले, इह गिरिवरस्य पर्वतश्रेष्ठस्य परिसरे पर्य्यन्तभुवि, प्रान्तदेश इत्यर्थः, यत् सरः सरोवरं तस्मिन् रतिः प्रीतिः मम हृदि मम मानसे अतिशयं यथा स्यात् तथा विलसति। अत्र चतुर्षु पादेषु षोडशमात्रा लघुरूपेणैवावतिष्ठन्ते, अत इयं गीत्यार्य्या।

(द) गीत्यार्य्याभेदं शिखामाह, शिखेति।—विपर्य्यस्तं विपरीतम् अर्द्धं यस्याः सा विपर्य्यस्तार्द्धा, पूर्वलक्षणलक्षिता गीत्यार्य्या यदि विपरीतार्द्धा स्यात्तदा शिखानाम छन्दो भवेत्। वैपरीत्यमत्र पूर्वोत्तरार्द्धयोः गुरुलघुमूलकमेव। वैपरीत्यमेव दर्शयति,—यत्रेति।

(ध) तच्च वैपरीत्यं कीदृशं स्यादित्यपेक्षायामाह,—एवमिति। गुरुलघु

सर्वगुरुः षोडशगकारस्तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति। तत्रोदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म म प र म भि ल ष सि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
आ त्म ज्यो ति र्यो गा भ्या सात्
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दृ ष्ट्वा दुः ख च्छे द कु र्याः॥ (ध)

गश्चेत् सौम्या॥ ५२॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वोऽर्द्धभागः सर्वगुरुः षोडशगकारश्चेत् भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशल्लकार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति। तत्रोदाहरणम्।—

विन्यासभेदेन ज्योतिःसंज्ञिकां शिखामाह, ख इति।—पूर्वं पूर्वार्द्धं। यदीत्यादि।—इह अस्मिन् संसारे यदि अपरम् अनुत्तमम् अनुपमम् अतुलनीयं नित्यमित्यर्थः, सुखम् अभिलषसि वाञ्छसि, तदा युवतिषु रतिम् अनुरागम् अतिशयम् अत्यन्तं यथा तथा परिहर परित्यज। योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य अभ्यासात् पुनः पुनः आवृत्तेः आत्मनः परमात्मनः ज्योतिः दृष्ट्वा अवलोक्य दुःखस्य त्रिविधक्लेशस्य छेदम् अत्यन्तानवृत्तिं कुर्य्याः। अत्र पूर्वार्द्धस्य सर्वलघुत्वात् परार्द्धस्य च सर्वगुरुत्वात् ज्योतिर्नाम शिखा।

(न) पूर्ववद्विन्यासभेदेन सौम्यानामशिखामाह ग इति।—अत्र पूर्वं इत्यनुवर्त्तते। अनङ्गक्रीडेति नामान्तरमस्या वृत्तरत्नाकरे। प्राकृतपिङ्गलादौ पुनरन्यविधमेव शिखालक्षणम् उक्तं यत्र प्रथमे दले अष्टाविंशतिमात्राः द्वितीये द्वात्रिंशन्मात्राः उभयदलान्ते च लघु सा शिखानाम छन्दः। तथा च प्राकृतपिङ्गले—"मत्त अठाइस पढमे बीए बत्तीस मत्ताइं। पअ पअ अन्ते लहुआ सुद्धा सिखा विआणेहु॥" (१।१२७) "मात्रा अष्टाविंशतिः, प्रथमे द्वितीये द्वात्रिंशन्मात्राः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
सौ म्यां ह ष्टिं दे हि रो षात्
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दे हि ऽस्मा क मा न मु क्ता ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
श श धर मु खि । सु ख मु प न य म म हृ दि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥ (न)

चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ५३ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते। यत्र प्रथमेऽर्द्धे एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति, द्वितीये चार्द्धे एकत्रिंशत्, तयोश्चान्ते द्वौ लकारावुत्सृज्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तत् चूलिका नाम छन्दः। अन्ते गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति, तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति। द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः। तत्रोदाहरणम्।—

पद पदेऽन्ते लघुका गुरुः शिखां विजानीत॥" इति च। एव वाणीभूषणेऽपि, यथा—"हिमकरमिह हि रसगुणितमुपनयतु तदनु जगणमवधेहि। स्वरगुणितमनन्तर दलमपि कुरुवर फणिपतिमुखभणितरुचिरशिखेह॥" (१।८९) इति। तत्रैवोदाहरणं यथा—"नकुलवनमृदुपवनरयनिहतविरहिजनसुरभिरेति। दायततमविरहि मम हृदयमतिपतति सखि। यदि हतविधुरयमुदेति॥" (१।९०) इति। सौम्यामिति।—हे शशधरमुखि। चन्द्रमुखि। मान मुक्त्वा कोप त्यक्त्वा अस्माक देहे शरीरे रोषात् प्रणयात सौम्या मनोज्ञा दृष्टि देहि अर्पय। इह मम हृदि मम मनसि मनसिजरुज कामसन्ताप लघुतर शीघ्र परिहर दूरीकुरु, सुखम उपनय देहि, "सुखम्" इत्यत्र "मुखम्" इति पाठे—इह अस्मिन् मयि, मम समीपे इत्यर्थः, मुखमुपनय समानय। अत्र पूर्वार्द्धे सर्वगुरुत्वात् परार्द्धे च सर्वलघुत्वात् सौम्या नाम शिखेति।

(प) चूलिकानामच्छन्दोविशेषमाह, चूलिकेति।—एकोनत्रिंशदित्यत्र पूर्वार्द्धे, एकत्रिंशदित्यत्र च परार्द्धे इति शेषः। अर्द्धग्रहणमिति।—"शिखा विपर्ययस्तार्द्धौ"

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

र ति क र म ल य म रु ति शु चि प्र भृ ति

गा०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८।२९

ह त हि म म ह सि म धु स म ये।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

प्र व स सि प थि क ह त क। न नु क थ मि ह

गा०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०।३१

प रि हृ त यु व ति र ति च प ल त या॥

अन्ये पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते,—"चूलिकार्द्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग्" इति। तेषामुभयोश्चाप्यर्द्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति। तत्रोदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल मु ख रि त-

(४।५० पि०) इत्यत अर्द्धशब्द अनुवर्त्तते। अतिरुचिरेति छन्दान्तरमस्या वृत्तरत्नाकरे। वाणीभूषणादयः पुनरिमां चुलिकालां मन्यन्ते, यथा—"दोहादलशेषे यदा पञ्चकलो मिलतो हि विराजति। फणिपतिनृपति किल तदा चुलिकालामिह तामुपगायति॥" (१।८३) इति। प्राकृतपिङ्गलेऽपि चुलिआला इत्येव नाम, यथा—"दोहासङ्खा संठवहु उप्परि पञ्चइ मत्त। अट्ठदहप्पइ बीस दुइ चुलिआला उक्किट्ठ॥" (१।१३१) संस्कृतं—"दोहासङ्ख्यां संस्थापयन्तु उपरि पञ्च मात्राः। अष्टादशोपरि विंशतिद्वय चुलिकाला ख्याता॥" इति। सर्वेषामेव मते अष्टापञ्चाशन्मात्रात्मकत्वमस्या अक्षुण्णम्। रतिरिति।—रतिकर प्रीतिकर मलयमरुत दक्षिणपवन यत्र तस्मिन्, शुचिप्रभृति विमलचन्द्रे, हतहिममहसि विगतशिशिरप्रभावे, मधुसमये वसन्तकाले, हे पथिकहतक! दुर्भाग्यपथिक। परिहृतयुवति सन् इह अस्मिन् ननु प्रश्ने अतिचपलतया अत्यन्त-चाञ्चल्यतया क्व प्रवससि? प्रवासे तिष्ठसि?। अत्र पूर्वार्द्धशेषाक्षरस्य परार्द्धशेषाक्षरस्य

गु०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
नि खि ल क म ल कु व ल य व नें।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
ज न य ति म न सि श शि मु खि! मु द म ति-

गु०

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८।२९
श य मि ह म म म धु र य म धु ना॥

अर्द्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति। (प)

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमिदमाह—

सा ग् येन न समा लां ग्ल इति ॥ ५४ ॥

सा गुरुसङ्ख्या वेदितव्या, येन यावद्भिरक्षरैः लां लघूनां मात्राणां समा समसङ्ख्या ग्लौ न स्युरपि तु न्यूनसङ्ख्या एव। ग्ल इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुस्वरूपत्वात्। अयमभि-

---

च गुरुत्वात् तथा अन्येषां लघुत्वात् चूलिकानाम छन्दः। अत्र मतान्तरप्रदर्शनायमाह, अन्यरित्यादि।—तेषामित्यत्र मते इति शेषः। घनेत्यादि।—हे शशिमुखि! हे चन्द्रानने! इह अस्मिन् घनपरिमलेन सान्द्रगन्धेन मिलन्तः समागच्छन्तः ये अलिकुला भ्रमरवृन्दाः तैः मुखरितं शब्दितं निखिलं समस्तं कमलानां पद्मानां कुवलयानां नीलोत्पलानाञ्च यत्र वनं तस्मिन्, "कुवलयवने" इत्यत्र "मलयपवने" इति पाठान्तरम्। अत्र समागतः इत्यर्थः, मधुः वसन्तः अधुना साम्प्रतं मम मनसि चेतसि अतिशयं प्रभूतं मुदं हर्षं जनयति। अत्र दलद्वयेऽ गुर्वन्ता एकोनत्रिंशन्मात्रा इति। अत्र पादव्यवस्थाभावं दर्शयति,—अर्द्धग्रहणादिति।

(फ) यदि मात्रावर्णयोः सङ्ख्या विज्ञाता गुरुलघुसङ्ख्या च न ज्ञाता, तदा सा कथं ज्ञेया? इत्यत आह, सेति।—तत्पदेनात्र सङ्ख्या अभिप्रेता, तस्याश्च वेदितव्या इत्यूह्यक्रियया अन्वयः। यत्पदेन च अक्षरमत्राभिप्रेतमित्यतः इतो वक्ष्यति,—

प्राय,—आर्य्यादिषु शास्त्रे यावत्यो मात्रा उपदिष्टा. तावन्त्य-क्षराणि यया सङ्ख्यया न पूर्य्यन्ते, सा तत्र गुरुसङ्ख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसङ्ख्या। तत्रायमुपयोगः,—यदा कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्य्यायां कति गुरवः सम्पद्यन्ते, कति वा लघव.? इति, तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टाया-मार्य्याया मात्रासङ्ख्यायाश्चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यामपनयेत्, तत्र ये अवशिष्यन्ते तान् गुरूनुपदिशेत्। ते च सप्तदशैव। शेषास्तु त्रयोविंशतिलघूनुपदिशेत्। तद्यथा।—

१ २ ३ ४ ५।६ ७।८ ९।१० ११।१२
स्त न यु ग म श्रु स्त्रा तं
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

१३ १४।१५.१६ १७ १८ १९।२० २१ २२ २३ २४ २५।२६ २७।२८ २९।३०
स मो प त र व त्तिं ह्र द य शो का न्ने।
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१

शावङ्गिरिति। ल्ल इति वर्णसूचको निर्देश। ततश्चायमथ,—आर्य्यादिषु गण-मात्रावृत्तेषु गुरुलघुरूपवर्णसङ्ख्यापरिज्ञानाय यावन्ति वर्णे लघुमात्रासमसङ्ख्या भवेयु. तावत्सङ्ख्यका गुरव शिष्टाश्च लघव ज्ञेया। इति शब्दोऽत्र अध्यायसमाप्तिसूचक। अथ ग्रन्थकर्तुरभिप्राय स्पष्टत वक्तुमाह, तत्रायमित्यादि।—आर्य्यायां कति गुरव कति वा लघव सन्ति यदि कश्चित पृच्छति तदा तन्निर्णयाय प्रथमत आर्य्यामभिलिख्य मात्रासङ्ख्या गणयेत, ततश्चाक्षराणि गणयित्वा मात्राङ्क-पिण्डाध अक्षराङ्कपिण्ड स्थापयेत्, मात्रासङ्ख्यातोऽक्षरसङ्ख्याऽपनयने ये अङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्यका गुरव ज्ञेया। पुनश्चाक्षरसङ्ख्यातोऽपि तदवशिष्टगुरु-सङ्ख्यामपनयेत, तत्र ये अङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्यकाश्च लघवो भवन्ति इति निष्कर्ष। अयमत्र साधनक्रम,—यथा सप्तपञ्चाशन्मात्रायां चत्वारिंशदक्षरायामस्या मार्य्याया मात्रासङ्ख्यातोऽक्षरसङ्ख्यायां वियुक्तायां सप्तदशाङ्कोऽवशिष्यते अत सप्तदश गुरवोऽत्र ज्ञायन्ते। पुनश्चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यात सप्तदशगुरुसङ्ख्यायां वियुक्तायां त्रयोविंशत्यङ्कोऽवशिष्यते, अतस्तावन्त लघव इति। अङ्कत तत् प्रदर्श्यते यथा—आर्य्यामात्रासङ्ख्याङ्क. ५७ तदक्षरसङ्ख्याङ्क. ४० लब्धगुरुसङ्ख्याङ्क. १७। अक्षर-

३१ ३२ ३३ ३४ ३५।३६ ३७।३८ ३९।४० ४१।४२

च र ति वि सु क्ता हा रं

२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९।५० ५१ ५२।५३ ५४।५५ ५६।५७ मात्राङ्का ।

व्र त मि व भ व तो रि पु स्त्री णाम् ॥ (फ)

३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० अक्षराङ्का ।

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्वृत्तं वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं जाति-

सङ्ख्यात्मक कार्य्याङ्क ४० गुरुसङ्ख्यात्मक हारकाङ्क १७ लघुसङ्ख्यात्मक लब्धाङ्क, २३ । एतत्प्रक्रियया आर्य्यावैतालीयादिगणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुपरिज्ञानं जायते । स्तनयुगमित्यादि ।— श्लोकोऽयं कादम्बर्य्याः । भवतः रिपुस्त्रीणां शत्रुवधूनां स्तनयुग हृदयशोकाग्नेः समीपतरवर्त्ति मानसेव शोक स एवाग्निः तस्य सन्निधाने अवस्थितं, पक्षे—व्रतादौ वह्निसमीपस्थितिः प्रसिद्धा, तथा अश्रुभिः नेत्रजलैः स्नातम् अभिषिक्तम्, अन्यत्र—स्नानपूतमित्यर्थः, तथा वि विगतः मुक्ताहारः मौक्तिककण्ठालङ्कारः यस्मात् तत् तादृशं, पक्षे—परिहृताहारञ्च, अतः व्रतं चरति इव । "बालग्राविव सम्पृक्तौ" इत्यत्रापि चतुर्दशमात्रासु अष्टरूपा वर्णसङ्ख्यामपनीय अवशिष्टा षड्गुरवः वर्णसङ्ख्या, पूरकौ च द्वौ लघू इति ।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे हलायुधकृतौ सुखबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

(क) पूर्वस्मिन्नध्याये लौकिके छन्दसि गणमात्रात्मकजातिच्छन्दोलक्षणं परिसमाप्य साम्प्रतं लघुगुर्वक्षरसङ्ख्यात्मकच्छन्दोलक्षणं विधातुमुपक्रमते, वृत्तमिति । —अयं वृत्ताधिकारः आशास्त्रपरिसमाप्तेः, एतद्ग्रन्थसमाप्तिपर्य्यन्तम् । इतः ऊर्द्ध्वम्

रित्युच्यते। इत उत्तरञ्च वृत्तम्। तथा चोक्तं—"पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा"। गायत्र्यादौ छन्दसि वर्त्तते इति वृत्तम्; तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते। पादेन सयोगात् पद्यम्। यथा आर्य्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ सयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः, सयोगाभावात्। तथा चोक्तम्—"एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थितम्" इति। (क)

सममर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् समम्। यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् समं वृत्तम्। शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव। तत्रार्द्ध

अतः परं यत् अनुक्रमिष्याम कथयिष्याम तत् सर्वं वृत्तं वेदितव्यं वृत्तनाम्ना ज्ञेयम्। तेन हेतुना प्राक्तनं पूर्वोक्तं लौकिकं छन्दोजातं जातिः, एतदनन्तरोक्तञ्च वृत्तमिति उच्यते अभिधीयते। छन्दसो द्विविधत्वं प्रमाणयितुं महाजनोक्तिं दर्शयति,—पद्यमित्यादि। वृत्तशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थं दर्शयति, गायत्र्यादाविति।—वृत धातोः क्तप्रत्ययेन सिद्धमिदं पदम्। तच्चेति।—तच्च वृत्तं स्थिरा नियता गुरूणां लघूनाञ्चाक्षराणां विन्यासा यत्र तत् तादृशम्। पद्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमाह, पादेनेति।—पादेन सयोगात् पादसम्बन्धात् पद्यमिति नामान्तरं भवति इत्यर्थः, वृत्तमिति शेषः। वृत्तावस्थां "यथा" इत्यारभ्य "सयोगाभावात्" इत्यन्तं ग्रन्थं बहुषु पुस्तकेषु दृश्यमानोऽपि प्रस्तुतानुपयोगित्वादसङ्गतार्थकत्वाच्च न मनोरमतया प्रतिभाति, भाति च केनचित् प्रक्षिप्त इति सुधीभिर्विभावनीयम्। जातिवृत्तयोः पार्थक्यं दर्शयितुं प्रमाणमुपन्यस्यति, तथा चेति।—जातिः एकदेशे अक्षरैकदेशे मात्रास्वरूपे तत्र स्थिता युक्ता, जातिः मात्रात्मिका इत्यर्थः, गुरुलघुस्थितं गुरुलघुयुक्तं छन्दः वृत्तं वृत्तनाम्ना ख्यातम् इत्यर्थः। "स्थिता" इत्यत्र "स्थिरा" तथा "स्थितम्" इत्यत्र च "स्थिरम्" इति पाठे—एकदेशे मात्रा स्थिरः लक्षणघटको यस्याः तादृशी मात्राघटितलक्षणा जातिरित्यर्थः। तथा चोक्तं—"मात्राभिर्गणना यत्र सा जातिरिति कथ्यते" इति। तथा गुरुलघुस्थिरं गुरुश्च लघुश्च तौ स्थिरौ लक्षणघटकौ यस्य तत्, गुरुलघुवर्णघटितलक्षणं वृत्तमित्यर्थः।

(ख) वृत्तस्य सामान्यलक्षणमभिधाय सम्प्रति समार्द्धसम-विषमभेदेन तस्य त्रैविध्यं दर्शयति,—समभित्यादि। समादीनां व्युत्पत्तिप्रदर्शनपुरःसरं लक्षणार्थमाह, समेत्यादि।—समानपादचतुष्टयत्वात् समनामकमित्यभिप्रायः। शेषम् अर्द्धसमं

समं यस्य तदर्द्धसमम्। सर्वावयवेभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तद्विषमम्। एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम्। (ख)

समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ २ ॥

सममिति समवृत्तसङ्ख्योच्यते। तयैव गुणितं तावत्-कृत्वःकृतमुच्यते। एतदुक्तं भवति—समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्तसङ्ख्यायाः पिण्डे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्धसमं वेदितव्यम्। तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुःषष्टि-रष्टमाध्यायसिद्धा, तस्याः चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्धसमवृत्त-

विषमञ्चेत्यर्थः। वृत्तरत्नाकरेऽपि यथोक्तम्,—"अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः। तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते॥ प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्। द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते॥ यस्य पादचतुष्कोऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम्। तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः॥" इति। तत्र समं तनुमध्यादि, अर्द्धसमं द्रुतमध्यादि, विषमं पदचतुरूर्द्ध्वादि, तत् सर्वमग्रे स्फुटीभविष्यति।

(ख) त्रिविधेषु तेषु समवृत्तसङ्ख्या तत्तदधिकारे सङ्ख्याङ्कं प्रदर्शयिष्यते, अथ तावत् अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यामानयाह, सममित्यादि।—समं समवृत्तसङ्ख्याङ्कं तावत्कृत्वःकृतं तत्परिमिताङ्केन गुणितं "सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" (५।४।१७ पा०) इत्यनेन तावत-शब्दात् कृत्वसुच् प्रत्ययेन सिद्धमिदम्। क्रियाऽभ्यावृत्तिः गुणनम्, ततश्च समवृत्तसङ्ख्याङ्के समवृत्तसङ्ख्याङ्केन गुणिते या सङ्ख्या भवेत् सा "समसमार्द्ध—" (५।५ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रानुसारेण समोपचिताङ्कसमवृत्तस्य सङ्ख्या इति बोध्यम्। किञ्च "राश्यूनम्" (५।६ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण सहास्य सम्बन्धात् राशिशब्दस्य च मूलराश्यर्थकत्वात् गुणितसमसङ्ख्याङ्कात् मूलराशिभूताङ्के न्यूनीकृते यदङ्कम् अवशिष्टं तावत्सङ्ख्यकं शुद्धार्द्धसमवृत्तं भवेत्। इतो तु यदङ्कं प्रदर्शितं तत् राश्यूनम् इत्यस्य विषयं परिहृत्य समोपचिताद्यनुसारेण प्रदर्शितम्। अर्द्धसमस्य नियममभिधाय दृष्टान्तेन द्रढयति, तत्रेत्यादि।—चतुर्विंशत्यक्षरपरिमित-गायत्रीच्छन्दसः चतुष्पादविभागदशायां षडेव भवन्ति पादाक्षराणि, प्रस्तारनियमेन षडक्षरप्रस्तारे क्रियमाणे समसङ्ख्याङ्कं चतुःषष्टिरेव भवेत्। प्रस्तारनियमस्तु अष्टमाध्याये "द्विकौ" (८।२८ पि०) इत्यादि सूत्रचतुष्टयेन निरूपितः, इत्यत उक्तमष्टमाध्याय-सिद्धेति। सङ्क्षेपतोऽत्रापि स कथञ्चित् प्रदर्श्यते, यथा—षडक्षरपादे गायत्रीच्छन्दसि

सङ्ख्या सम्पद्यते—चत्वारि सहस्राणि षण्णवतिश्च। अङ्कतोऽपि ४०९६। (ग)

प्रस्तारे क्रियमाणे गुर्वक्षरबोधिका गजदन्ताग्रभागवत् वक्ररेखा प्रथमपङ्क्तौ स्थापनीया। तस्याश्च प्रथमगुरोरधस्तात् द्वितीयपङ्क्तौ लघु न्यस्य यथोपरि गुरव, तथाऽध स्थापयेत्। यत्रोपरि गुरुस्तत्राधस्तादपि गुरु, यत्र उपरि लघुस्तत्राधस्तादपि लघुरिति भाव.। यावत् सर्वलघुपङ्क्तिर्भवेत् तावदेव ममु विधि पुन पुन. कुर्य्यात। द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमपङ्क्तिस्थादिगुरोरधस्ताल्लघौ लिखिते तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयपङ्क्तिस्थद्वितीयगुरोरध लघु न्यसेत। द्वितीयपङ्क्तिस्थप्रथमलघोरधस्तात् किं लेख्यम् इति प्रश्ने न्यूनस्थाने सर्वत्रैव गुरुनेव दद्यात। एव क्रमेण विन्यासात् चतु षष्टि कोष्ठाभि यावत सर्वलघुका पङ्क्तिर्भवेत, तावदेव ममुं विधि कुर्य्यात्। तथा चोक्त—"पाद सर्वगुरं लिखेत गुरुगुरोस्त्वाधो लघु न्यस्य च चाय मूलगुरो पुनर्लघुमधो शेष पुन पूर्ववत्। ऊने न्यस्य गुरुनशेषलघुक पादश्च यावत् पुन कार्य्योऽय विधिरित्य चोक्तपदम् नारायण प्रस्तुतिम्॥" इति। तेन च गायत्रीच्छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतु षष्टिरिति ज्ञायते। षडक्षरगायत्रीच्छन्दसि प्रस्तारसाधनक्रम यथा,—

१। ◡◡◡◡◡◡ २। –◡◡◡◡◡ ३। ◡–◡◡◡◡ ४। ––◡◡◡◡
५। ◡◡–◡◡◡ ६। –◡–◡◡◡ ७। ◡––◡◡◡ ८। –––◡◡◡
९। ◡◡◡–◡◡ १०। –◡◡–◡◡ ११। ◡–◡–◡◡ १२। ––◡–◡◡
१३। ◡◡––◡◡ १४। –◡––◡◡ १५। ◡–––◡◡ १६। ––––◡◡
१७। ◡◡◡◡–◡ १८। –◡◡◡–◡ १९। ◡–◡◡–◡ २०। ◡◡–◡–◡
२१। –◡–◡–◡ २२। ◡––◡–◡ २३। –––◡–◡ २४। ◡◡◡––◡
२५। –◡◡––◡ २६। ◡–◡––◡ २७। ––◡––◡ २८। ◡◡–––◡
२९। –◡–––◡ ३०। ◡––––◡ ३१। –––––◡ ३२। ◡◡◡◡◡–
३३। –◡◡◡◡– ३४। ◡–◡◡◡– ३५। ––◡◡◡– ३६। ◡◡–◡◡–
३७। –◡–◡◡– ३८। ◡––◡◡– ३९। –––◡◡– ४०। ◡◡◡–◡–
४१। –◡◡–◡– ४२। ◡–◡–◡– ४३। ––◡–◡– ४४। ◡◡––◡–
४५। –◡––◡– ४६। ◡–––◡– ४७। ––––◡– ४८। ◡◡◡◡––
४९। –◡◡◡–– ५०। ◡–◡◡–– ५१। ––◡◡–– ५२। ◡◡–◡––
५३। –◡–◡–– ५४। ◡––◡–– ५५। –––◡–– ५६। –◡––––
५७। ◡–◡––– ५८। –◡◡––– ५९। ◡–◡––– ६०। ––◡–––

विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं विषमं भवति । एतदुक्तं भवति— अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्ययैव गुणिता विषमवृत्तसङ्ख्या सम्पद्यते—एका कोटिः सप्तषष्टिर्लक्षाणि सप्तसप्ततिसहस्राणि द्वे शते षोडशोत्तरे। अङ्कतोऽपि १,६७,७७,२,१६। (घ)

६१। ‿‿------ ६२। -‿---- ६३। ‿------ ६४। -------।

एवञ्च षडक्षरप्रस्तारे समसङ्ख्यामङ्क (६४) तेनैव (६४) चतुःषष्टिसङ्ख्याकाङ्केन गुणितं कुर्यात्, ततश्च (४०९६) षण्णवत्यधिकचतुःसहस्राणि भवन्ति, एतास्तु समोपचितार्द्धसमवृत्तस्य सङ्ख्या ज्ञेया, शुद्धार्द्धसमवृत्तस्य तु ततः चतुःषष्ट्यङ्कं न्यूनं विधाय अवशिष्टा (४०३२) द्वात्रिंशदधिकचतुःसहस्राणि भवन्ति। अङ्कतोऽपि प्रदर्श्यते यथा—६४ × ६४ = ४०९६—६४ = ४०३२। एवं पञ्चाक्षरप्रस्तारेऽपि (३२) द्वात्रिंशत् समाङ्कं तेनैव (३२) गुणितं समोपचितार्द्धसमसङ्ख्या (१०२४) चतुर्विंशत्यधिकैकसहस्रं भवेत्, ततोऽपि (३२) द्वात्रिंशत्परिमिताङ्केऽपनीतेऽवशिष्टा (९९२) द्विनवत्यधिकनवशतमिता भवन्ति शुद्धार्द्धसमसङ्ख्याः। एवंरीत्या एकाक्षरादिष्वपि समोपचितार्द्धसमसङ्ख्या शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या च स्वयमेव ऊहनीया।

(घ) एवमर्द्धसमसङ्ख्यामभिधाय विषमसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह, विषमञ्चेति। —चकारेण पूर्वसूत्रात् तावत्कृत्वःकृतं तथा "सममर्द्धसमं विषमञ्च" (५।२ पि०) इति सूत्रात् अर्द्धसममित्यनुवर्त्तते। एतदुक्तं भवति—अर्द्धेति। पूर्ववदत्रापि "समसमाङ्कं—" तथा "राश्यूनम्" इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रविषयं स्मरणीयं, ततश्च प्रस्तारनियमेन अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यायां तयैव सङ्ख्यया गुणने समार्द्धसमोपचितविषमवृत्तसङ्ख्या परिज्ञायते इति। तथा च—द्व्यक्षरप्रस्तारे समवृत्तसङ्ख्या (८) अष्ट, तयैव तस्या गुणने समोपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या (६४) चतुःषष्टिः, पुनः तयैव तस्या गुणने (४०९६) षण्णवत्यधिकसहस्रचतुष्टयं समार्द्धसमोपचितविषमवृत्तसङ्ख्या ज्ञातव्या इति। एवञ्च तत्रैव त्र्यक्षरप्रस्तारे समोपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या चतुःषष्टिः (६४) मूलराशिभूतायामष्टसङ्ख्यायामपनीतायां (५६) षट्पञ्चाशत् भवन्ति शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या। तथा समार्द्धसमोपचितविषमवृत्तसङ्ख्यायाः षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रेभ्यः (४०९६) मूलराशिभूतायां (६४) चतुःषष्टिसङ्ख्यायामपनीतायां (४०३२) चत्वारि सहस्राणि द्वात्रिंशच्च शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या ज्ञातव्या इति। एवं षडक्षरप्रस्तारेऽपि पुनः षण्णवत्युत्तर-

समसमार्द्धसमोपचितम् ॥ ५ ॥

अर्द्धसमं विषमञ्च यथाक्रमं समोपचित समार्द्धसमाभ्या-मोपचितं वेदितव्यम्। (ङ)

अतु षट्कसङ्ख्याकाना समोपचितार्द्धसमवृत्तभेदाना मध्यात् विभिन्नलक्षणं भेदचतुष्टय भेदत्रय वा पूर्वपूर्वैकभेदत्यागक्रमेणादाय विषमवृत्ते क्रियमाणे उक्तसङ्ख्यायास्तावद्वार-मावृत्ति स्यात, एवञ्च उक्तसङ्ख्या सा गुणिता भवति, तथात्वे कति समार्द्ध-समोपचितविषमवृत्तभेदा जायन्ते इति बोधार्थं गुणनप्रकार प्रदश्यते यथा—४०९६ × ४०९६ = १,६७,७७,२,१६। प्रदर्शितरीत्या शुद्धाङ्कसमवृत्तसङ्ख्या: ४०३२, शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याश्च १, ६७, ७३, १, २० भवन्तीति। उक्तरीत्या एकाक्षरादिष्वपि समोपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या समार्द्धसमोपचितविषमवृत्तसङ्ख्या शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या च ऊहनीया।

(ङ) उक्तयोरर्द्धसमविषमयोरुपचितत्वमाह, समेति।—"द्वन्द्वात पर श्रूय-माणशब्द प्रत्येकेनाभिसम्बध्यते" इति नियमादुपचितशब्दोऽत्र सम समार्द्ध-समाभ्यामुभाभ्यामेव अन्वेतव्य। एतदेव विशदयितुमाह, अर्द्धसममिति।—पूर्वोल्लिखितम् अर्द्धसम समोपचित समेन मूलराश्यङ्केन उपचित युक्त षडक्षरप्रस्तारे प्रदर्शितचतुःषष्ट्यङ्केन गुणित न तु वक्ष्यमाणसूत्रेण न्यूनीकृत-मिति भाव। तथा विषममपि समार्द्धसमाभ्यामुपचित भवेत्। विद्यार्थिना बोधसौकर्यार्थमत्र एकाक्षरादिच्छन्दःसु समवृत्तादीना सङ्ख्या पुनो निवेश्यते, यथा—

	समवृत्तसङ्ख्या	समोपचितार्द्ध समसङ्ख्या	समार्द्धसमोपचित-विषमसङ्ख्या
१। एकाक्षरे छन्दसि	२	४	१६
२। द्व्यक्षरे ,,	४	१६	२५६
३। त्र्यक्षरे ,,	८	६४	४,०९६
४। चतुरक्षरे ,,	१६	२५६	६५,५,३६
५। पञ्चाक्षरे ,,	३२	१,०२४	१०,४८,५,७६
६। षडक्षरे ,,	६४	४,०९६	१,६७,७७,२,१६
७। सप्ताक्षरे ,,	१२८	१६,३,८४	२६,८४,३५,४,५६
८। अष्टाक्षरे ,,	२५६	६५,५,३६	४,२९,४९,६७,२,९६

राश्यूनम् ॥ ६ ॥

तत् विषममर्द्धसमं वा राश्यूनं कर्त्तव्यं, मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इत्यर्थः। तथा च—कोटिरेका सप्तषष्टिर्लक्षाणि त्रिसप्ततिसहस्राणि विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या। अङ्कतोऽपि १,६७,७३,१,२०। चत्वारि सहस्राणि द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या। अङ्कतोऽपि ४०३२। उभयशेषोऽयं राश्यूनमिति। (च)

प्रदर्शितप्रकारेण नवाक्षरादिष्वपि समवृत्त समीपचितार्द्धसमवृत्त-समार्द्धसमीपचितावषमवृत्तसङ्ख्या स्वयमेव ज्ञातव्या।

(च) उक्तयोरर्द्धसमविषमयोरुपचितत्वं प्रदर्श्य सम्प्रति अपचितत्वं प्रदर्शयितुमाह, राश्यीति।—सूत्रमेतत् पूर्वसूत्राभ्यां सङ्गच्छते, तच्च प्रागेव प्रदर्शितम्। समवृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानादिकञ्च प्रकारेण अष्टमाध्याये दर्शयिष्यति, इह सङ्क्षेपेण किञ्चित् प्रदर्शनपरता इति। राशिः मूलराशिः मूलसङ्ख्या इत्यर्थः तया ऊनं न्यूनं राश्यूनं, विधेयम् इति शेषः, समुदायात् गुणिताङ्कात् मूलराशिः अपनेतव्य इत्यर्थः। उदाहरणेन तदेव स्पष्टयति तथा चेति।—"विषमञ्च" (५।४ पि०) इति सूत्रे अङ्कित (१६७७७२१६) समाङ्कसमीपचिता विषमवृत्तसङ्ख्या प्रदर्शिता। इह तु तत (४०९६) समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्याऽपनयने जाता कोटिरेका सप्तषष्टिर्लक्षाणि त्रिसप्ततिसहस्राणि विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या। एवं (४०९६) समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्याङ्कत समसङ्ख्या चतुःषष्टिरपनीता चेत् शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या (४०३२) जायते। शिष्याणां बोधसौकर्य्यार्थम् एकाक्षरादिवृत्तेषु समवृत्त शुद्धार्द्धसमवृत्त शुद्धविषमवृत्तानां सङ्ख्या कोष्ठाभिः प्रदर्श्यन्ते। यथा—

	समवृत्तसङ्ख्या	शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या	शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या
१। एकाक्षरे छन्दसि	२	२	१२
२। द्व्यक्षरे "	४	१२	२४०
३। त्र्यक्षरे "	८	५६	४,०३२
४। चतुरक्षरे "	१६	२४०	६५,२,८०
५। पञ्चाक्षरे "	३२	९९२	१०,४७,५,५२
६। षडक्षरे "	६४	४,०३२	१,६७,७३,१,२०

ग्लिति समानी ॥ ७ ॥

गकार-लकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत् समानी नाम। "पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्" (५।१० पि०) इत्यत सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेनानुष्टुब्ग्रहणमनुवर्त्तते। तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्भिर्गकार-लकारैः पूर्य्यते, तावतामेव ग्रहणम्। तत्रोदाहरणम्।—

⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –   ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –
वासवोऽपि विक्रमेण   यत्समानतां न याति।
⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –   ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –
तस्य वल्लभेश्वरस्य   केन तुल्यता क्रियेत ?॥

७।	सप्ताक्षरे छन्दसि	१२८	१६ २ ५६	२६ ८४,१९,०७२
८।	अष्टाक्षरे „	२५६	६५ २ ८०	४,२९,४९,०१,७,६०

* प्रदर्शितरीत्या नवाक्षरादिवृत्तेष्वपि शुद्धार्द्धसमवृत्त शुद्धविषमवृत्तयोः सङ्ख्या स्वयमेवावधातव्या इति। केचित्तु एकाक्षरादिच्छन्दसि या शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या तामेव सङ्ख्यां तयैव सङ्ख्यया गुणने या सङ्ख्या जायन्ते, तत मूलराशीभूताया शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्याया अपनयने अवशिष्टसङ्ख्या एव शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या इति वदन्ति। यथा—द्व्यक्षरे छन्दसि शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या १२, अनयैव अस्या गुणने १४४ सङ्ख्या भवति, तत १२ सङ्ख्याया मूलराशीभूताया अपनयने अवशिष्टा १३२ भवति, सैव शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या इति। यथा वा त्र्यक्षरे छन्दसि शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या ५६ अनयैव अस्या गुणने ३१३६ सङ्ख्या भवति, तत मूलराशीभूताया ५६ सङ्ख्याया वियोजने अवशिष्टा ३०८०, एषैव शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या इत्यादि।

(छ) समानीच्छन्दोलक्षणमाह, ग्लितीति।—ग् गुरुश्च ल् लघुश्च इति इत्येताभ्यां समानी तन्नामच्छन्दः भवतीति शेषः। एतदेव विशदयति वृत्तिकारः,—गकारेति। ननु ग्लिति समानीत्युक्ते विशेषाभावात् कतिभिर्गुरुभिः कतिभिश्च लघुभिः समानी लभ्यते इत्याशङ्कायामाह, पादस्येत्यादि।—यत्रानुष्टुभि वृत्ते चतुर्ष्वपि पादेषु प्रथमाक्षरं गुरु द्वितीयाक्षरञ्च लघु इत्यादिक्रमेण गुरुलघू स्यातां सा समानीति संज्ञां भजते। वासव इति।—विक्रमेण पराक्रमेण वासव इन्द्र अपि यत्समानतां यस्य साहृश्यं न याति न प्राप्नोति तस्य वल्लभेश्वरस्य प्रभोः वल्लभाधिपस्य केन जनेन

अपि च।—

ओँ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय।
दुष्टदैत्यमर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥ (छ)

ज्रगौ प्रमाणी ॥ ८ ॥

लकार-गकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत् प्रमाणी नाम। नाराचमित्यपरे। तत्रोदाहरणम्।—

सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः।
तव प्रमाणमीक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः ॥ (ज)

तुलना क्रियेत सङ्क्षोभ्येत? तादृशस्य तु केनापि तुलना न युक्तेति भावः। अत्र चतुर्ष्वपि पादेषु प्रथमाक्षरस्य गुरुत्वं द्वितीयस्य लघुत्वं तृतीयस्य च गुरुत्वमित्येवं पर्यायेण विन्यासात् समानीलक्षणसङ्गतिरिति। अत्रेदं वक्तव्यम्—अपवादविधित्वात् "गन्ते" (१।१० पि०) इति सूत्रेण पादान्तस्य लघोः प्राप्तमपि गुरुत्वमनेन बाध्यते। अनुष्टुप्छन्दसा पादघटकीभूताष्टाक्षराणां वर्णप्रस्तारनियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमा भेदा भवन्ति। तासां ऽशीत्यादिस्तोकस्तु अष्टाक्षरप्रस्तारस्य एकसप्तत्युत्तरशततमभेदत्वात्। उदाहरणान्तरमाह, ओमिति।—स्पष्टम्।

(ज) प्रमाणीलक्षणमाह, ज्रगाविति।—ज् लघु ग् गुरु। यत्र चतुर्ष्वपि प्रथमाक्षरं लघु, द्वितीयाक्षरं गुरु, तृतीयञ्च लघु, इत्यादिक्रमेण समानीलक्षणात् विपरीतलक्षणं तत् वृत्तं प्रमाणीति नाम्ना प्रसिद्धम्। अत्र च पर्यायेण लघोरनन्तरं गुरु तदनन्तरं लघु इत्यादिक्रमेण पादपूर्तिः। सरोजेत्यादि।—अम्बरे आकाशे सरोजयोनिः पद्मयोनिः ब्रह्मा, तथा रसातले पाताले अच्युतः नारायणः, विद्येते इति शेषः, तौ तव प्रमाणम् ईक्षितुं द्रष्टुं क्षमौ समर्थौ न बभूवतुः। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य षडशीतितमोऽयं भेदः।

वितानमन्यत् ॥ ९ ॥

आभ्यां समानी-प्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं छन्दो वितानं नाम। तत्रोदाहरणम् ।—

तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय ।

द्वितीयञ्च ।—

हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्द्धि वितानम् ॥

अन्यञ्च ।—

कङ्कालमाल्यधारिणं कन्दर्पदर्पहारिणम् ।
संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

(भ) वितानलक्षणमाह वितानमिति।—अन्यत् भिन्नविधम्। एकगुरोरनन्तरमेकौ लघुस्तथा एकलघोरनन्तरमेकौ गुरुरिति लक्षणद्वयमुक्तं, ताभ्यामन्यत्। द्वयोर्गुर्वोरनन्तरं द्वौ लघू, तथा द्वयोर्लघ्वोरनन्तरञ्च द्वौ गुरू, एवमादिलक्षणकं वृत्तं वितानमामधेयं स्यादित्यभिप्रायः। तृष्णामित्यादि।—यदि लक्ष्मीः सम्पत्तिः तव भवतः इष्टा आकाङ्क्षणीया तदा तृष्णां त्यज, धर्मं भज, पापे पापकर्मणि हृदयं मानसं मा कुरु, अनिशं सर्वदा शिष्टान् साधून् संश्रय। अत्र आदौ द्वौ गुरू तदनन्तरञ्च द्वौ लघू, इत्यादिक्रमेण निर्देशात् वितानलक्षणसङ्गतिः। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चोत्तरद्विशततमोऽयं भेदः। अत्रापि पूर्वोक्तनियमेन पादान्तलघोर्न गुरुत्वम्। वितानस्यानेकविधत्वादुदाहरणान्तरमाह, हृदयमित्यादि।—यस्य नृपतेः हृदयं मानसं गगनाभोगसमानं विशालम्, आकाशमण्डलवदतिमहदित्यर्थः, असौ नृपतिः राजा शिरसि मूर्द्धि मणिचित्रं रत्नखचितं वितानं चन्द्रातपं लभते प्राप्नोति। अत्रादौ लघुद्वयं ततश्च गुरुद्वयमित्यादिक्रमेण विन्यासादपरविधं वितानमित्यवगन्तव्यम्। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य द्विपञ्चाशदुत्तरशततमोऽयं भेदः॥ अपरोदाहरणमाह, कङ्कालेत्यादि।—

अपि च।—

⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑
तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम्।
⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑
कन्दर्पचापभङ्गुर-भ्रूविभ्रमोपशोभितम्॥
⏑ – – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – – ⏑ ⏑
अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम्।
⏑ – – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – – ⏑ ⏑
चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत्॥

किञ्च "वितानमन्यत्" इति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्यानेक-प्रकारतां दर्शयति। अन्यथा "वितानं भौ गौ" इत्येव विदध्यात्। (भ)

कङ्कालानाम् अस्थिसमूहानां मालां स्रजं बिभर्त्ति इति तादृशम् अस्थिमाल्यधारिणमित्यर्थः, कन्दर्पस्य कामस्य दर्पं गर्वं हर्त्तुं शीलमस्य तं, संसारबन्धमोचनं भवबन्धनमोचनकारिणं त्रिलोचनं शिवं वन्दामहे पूजयामः। अष्टाक्षरपादस्यास्य प्रथमं द्वौ गुरू ततः एकलघोरनन्तरमेकगुरुर्भवति, अत इदमन्यत् वितानम्। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चाशीतितमोऽयं भेदः। उदाहरणान्तरं यथा तस्या इत्यादि।—तस्याः प्रियायाः चन्द्रोपमानं चन्द्रतुल्यं सुन्दरं तथा कन्दर्पचापवत् कामधनुरिव भङ्गुरा कुटिला या भ्रूः तस्याः विभ्रमेण विलासेन उपशोभितम् आननं मुखं स्मरामि चिन्तयामि। इदं पूर्ववत्। प्रकारान्तरवितानस्य लक्ष्यलक्षणमेकेन प्रतिपादयति, अन्यदिति।—श्वेतपटेन तदाख्यजैनविशेषेण "चित्रपदाऽपि च भौ गौ" इत्यनेन लक्षणेन यत् अन्यत् प्रकारान्तरं यत् वितानम् उक्तं, तेन एतत् गतार्थमिव प्राप्तमिव, एवंविधमित्यर्थः। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चपञ्चाशत्तमोऽयं भेदः। सम्प्रति "भौ गौ चित्रपदा" इत्युक्तलक्षणलक्षितं चित्रपदारूपं वितानमेकविधमेव इति श्वेतपटमतमपाकर्त्तुमाह, किञ्चेति।—यदि चित्रपदैव वितानमेकविधं तदा "वितानं भौ गौ" इत्येव सूत्रं भवतु, किं "वितानमन्यत्" इत्यविशेषसूत्रकरणेन? ततश्च अष्टाक्षरप्रस्तारस्य यावन्तो भेदाः भवितुमर्हन्ति, तेषु येन केनापि भेदेन क्रियमाणं समानीप्रमाणीभ्यामन्यद्वृत्तं वितानं ज्ञातव्यमिति भावः। तस्य च प्रकारसङ्ख्या 'चतुः-

पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् ॥ १० ॥

पादस्येत्ययमधिकार आ-सप्तमाध्यायपरिसमाप्ते । अनुष्टुब्वक्त्रमिति च प्राक् पदचतुरूर्द्धात् अधिकृत वेदितव्यम् । (ञ)

न प्रथमात् स्नौ ॥ ११ ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदम् । अत्र वक्त्रजातौ* पादस्य प्रथमात् वर्णादूर्द्ध्वं सगण-नगणौ (- - ᵕ) (- - -) न कर्त्तव्यौ । (ट)

द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ १२ ॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयो प्रथमादूर्द्ध्वं रेफोऽपि (ᵕ - ᵕ) न कर्त्तव्य इत्युपदेश । (ठ)

वाऽन्यत् ॥ १३ ॥

सगण-नगणाभ्यामन्यत् मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित् त्रिकान्तर वा कर्त्तव्यम् । (ड)

पञ्चाशदधिकद्विशतपरिमिता अत एव समानीप्रमाणीभ्यामन्यत् वितानमित्युक्तवता सूत्रकारेणास्य अनेकप्रकारता स्वीकृता इति । अन्यथा वितानस्य एकविधत्वे इत्यर्थ ।

(ञ) साम्प्रत वक्त्राधिकार वक्तु प्रस्तौति, पादस्येति ।—अधिकारसूत्रमिदम , सप्तमाध्यायसमाप्तिपर्य्यन्त पादाधिकारो वेदितव्य । तथा अनुष्टुब्वक्त्रमिति च "प्रतिपाद चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्द्धम्" (५।२१ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रात् प्राक् पूर्वं पर्य्यन्तमित्यर्थ तत परमस्याधिकारस्याविषय इति भाव ।

(ट) वक्त्रच्छन्दसि काश्चिन्नियमानाह, नेति ।—स्पष्टम् ।

(ठ) द्वितीयेति ।—स्पष्टम् ।

(ड) प्रथमाक्षरादूर्द्ध सगण नगणाभ्यामन्यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु नास्ति कश्चिन्नियम इत्येवं प्रतिपादयितुमाह, वेति ।—वा शब्द व्यवस्थितविभाषायाम् । अत्र वक्त्रसमूहे

य चतुर्थात् ॥ १४ ॥

'य' इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यकारः (- ⏑ ⏑) प्रयोक्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणम् ।—

ल० य० य० ल० ल० [illegible] य० ग०

\- - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - - - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑

नवधाराम्बुदित-दर्दुराणि [illegible] श्वासम् ।

पादमात्रे [illegible] मगणादिविकल्पाष्टकमध्ये विकल्पाः [illegible] यथा "[illegible]" इत्यादिलक्षणा [illegible] इत्यर्थ, [illegible] कर्त्तव्यम् । अत्र [illegible] प्रथमतृतीयपादविषयमधिकृत्यैव उक्ता, द्वितीयचतुर्थपादयो प्रथमाक्षरादूर्ध्वं [illegible] निषेधात, एवञ्च द्वितीयचतुर्थयो [illegible] विकल्पाष्टकमध्ये [illegible] कर्त्तव्यमित्यूहनीयम् । द्वितीयेत्यादिसूत्रानन्तर वाऽन्यदिति सूत्राभिधानस्याय-मेवाभिप्राय ।

(ट) [illegible], य इति ।—[illegible] चतुर्थात [illegible] पर नियमेन यगणो विधेय इत्यर्थं । [illegible] आद्ये पादे [illegible] [illegible] दिकल्पौ, द्वितीयतृतीयचतुर्थस्थाने [illegible] निषेधात [illegible], [illegible] एको य एव षष्ठस्थाने च [illegible], [illegible] चतुर्विंशति, एव द्वितीयादिपादेष्वपि प्रत्येक चतुर्विंशति, तेषा परस्परहती जाता [illegible] एकत्रिंशत् सहस्राणि सप्त शतानि षट्सप्तति' सङ्ख्या । [illegible] (३३१७७६)। एषा सङ्ख्या प्रत्येकं [illegible] विध्यपि ज्ञाता । द्वितीयचतुर्थपादयो द्वितीयतृतीयचतुर्थस्थाने [illegible] निषेधात् [illegible] प्रत्येक [illegible], विषमयोश्चतुर्विंशतिरेव, [illegible] जाता सङ्ख्या [illegible] त्रिंशत [illegible] चत्वारि शतानि । [illegible] ऽपि (२३०४००)। [illegible] यत्—[illegible] भेदमादाय [illegible] भवति, [illegible] चतुर्भिर्दी [illegible] चतुष्टयैर्वै [illegible] भवतीति ।

ग०　भ०　य०　ग०　ल०　त०　य०　ग०

⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑　– ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं　मही कामयते वक्रम् ॥

तथा ।—

ग०　भ०　य०　ल०　ल०　भ०　य०　ग०

⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ –　– ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑

नीलोत्पलवनेष्वद्य　चरन्त्यमात्तसंरावा: ।

ग०　भ०　य०　ग०　ल०　भ०　य०　ग०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑　– ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑

रामा कौषेयसंवीता　प्रनृत्यन्तीव कादम्बा: ॥

एतेनानुष्टुप्छन्दोमात्र विषमवृत्त जायते इति । नवेति ।—मही पृथिवी नवधाराम्बुभि अभिनवसञ्जातवर्षाजलै सिक्ता आर्द्रा या वसुधा भूमि तस्या गन्ध इव गन्धो यस्य तादृशो निश्वासो यत्र तत तादृशं, मुखेन मृत्तिकाविदारणादिति भाव, किञ्चिदुन्नत घोणाग्र नासाग्र यत्र तत तादृश, घोणीत्यपरपर्य्यायस्य वराहस्य प्रशस्तघोणावत्त्वात, वक्रं मुख, वराहरूपिणो विष्णोरिति भाव, कामयते प्रार्थयति । अत्र चतुर्ष्वपि पादेषु प्रथमाक्षरात् पर सगण जगणौ न विहितौ तथा चतुर्थाक्षरात् पर यगणश्च यथाविधि विहित, अपि च द्वितीयचतुर्थयो पादयो प्रथमाक्षरात् पर रगणो नास्ति, अत इद वक्त्रनामकानुष्टुप्छन्दो विज्ञेयम् । अस्य प्रथमपाद षष्ठाक्षरप्रस्तारभेदेषु अष्टचत्वारिंशत्तमसंख्यातम, द्वितीय विंशतितम, तृतीय सप्तविंशतितम, चतुर्थश्च षड्विंशतितमो भवति । उदाहरणान्तर यथा नीलोत्पलेत्यादि ।—अद्य नीलोत्पलवनेषु चरन्त्य भ्रमन्त्य आत्तसंरावा मधुर-भाषिण्य, कौषेयसंवीता [illegible]परिधाना, पीताम्बरधारिण्य इत्यर्थ, रामा रमण्य इव आत्तसंरावा मधुरनिक्कणा, कादम्बा कलहंसा, प्रनृत्यन्ति नृत्य कुर्वन्ति । "प्रनृत्यन्तीव" इत्यत्र "प्रनृत्यन्त" इति पाठे—सोऽहम्, रामा प्रनृत्यन्त कादम्बाश्च, तुल्या इव [illegible] इति शेष । अत्रापि पूर्ववत प्रतिपादस्य प्रथमाक्षरात् परं सगण जगणौ न च, द्वितीयचतुर्थयो पादयो. प्रथमाक्षरात् परं

तथा।—

न० र०　भ० ग०　न० भ०　य० ग०

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं　प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः।

न० र०　य० ल० ग०　न०　य० ग०

मातुर्मनो हरन्त्येव　दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः॥ (ढ)

पथ्या युजो ज्॥ १५॥

चतुर्थादिति वर्त्तते। यत्र वक्त्रे युज पादस्य चतुर्था-क्षरादूर्द्ध्वं जकारः (⏑ -) प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं पथ्या नाम। यस्यापवाद। तत्रोदाहरणम्।—

रगणोऽपि नास्ति, तथा चतुर्थात् परं यथाक्रमेण यगणश्च वर्त्तते, अपि च मगण-नगणौ च यथासम्भवं विद्येते अत इदं पूर्वतः किञ्चित् विभिन्नरूपं वक्त्रनामकं छन्द इति ज्ञेयम्। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य सप्तपञ्चाशदुत्तरशततमभेदवान् अस्य प्रथम पाद, द्वितीयचतुर्थौ अष्टादशौ, तृतीयश्च सप्तदशो भवतीति बोध्यम्। उदाहरणान्तरमाह दुर्भाषितेऽपीत्यादि।—प्रीति स्नेह दुर्भाषितेऽपि कटूक्तौ अपि प्राय बाहुल्येन सौभाग्यं सुभगत्वं सौख्यमित्यर्थः, प्रकुरुते जनयति। एतदेव दृष्टान्तेन समर्थयन्, मातुरिति।—बाला शिशव दौर्लालित्योक्तिभि, अप्रियैर्वचनैरपि दुर्वाक्यैरपीति भाव, मातु जनन्या, मन चित्तं, हरन्त्येव आकर्षन्त्येव। वक्त्रच्छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादयोरिव प्रथमाक्षरादूर्द्ध्वं रगणस्य निषिद्धतया प्रथमतृतीयपादयो प्रथमाक्षरात् परं तादृशगणस्य अनिषिद्धत्वादत्र रगणौ विद्येते। अस्मात् वक्त्रलक्षणमपि यथोक्तमस्ति अत इदमनुष्टुब्वक्त्रनामकं छन्द। अस्य प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रस्तारस्य एकविंशतितमभेदवान्, द्वितीय एकोनविंशत्, तृतीय एकोनपञ्चाशदधिक-शततमभेदवान्, चतुर्थश्च सप्तदश इति।

(ञ) "य चतुर्थात्" इत्यस्यापवादेन वक्त्रविशेषं पथ्यावक्त्रमाह, पथ्येति।—युजः युग्मपादस्य, द्वितीयचतुर्थपादयोरित्यर्थः। पूर्वसूत्रात् 'चतुर्थात्' इति पदमधि-

ग॰ त॰ य॰ ल॰   ग॰ भ॰ ज॰ ल॰

∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ –   ∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ – –

नित्यं नीतिनिषण्णस्य   राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

ल॰ य॰ य॰ ग॰   ग॰ भ॰ ज॰ ग॰

– – ∪ ∪ – ∪ ∪ ∪   ∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ – ∪

न हि पथ्याशिनः काये   जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥(ख)

विपरीतैकीयम् ॥ १६ ॥

उक्तलक्षणात् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति । यथा ।—

कर्त्तव्यमित्याह, चतुर्थादिति ।—जकारः ज गणः । यस्य य गणस्य । नित्यमित्यादि । —नित्यं सर्वदा नीतिनिषण्णस्य नीतिस्थितस्य नीतिशास्त्रानुसारेण व्यवहरत इत्यर्थः, राज्ञः नृपतेः राष्ट्रं राज्यं न सीदति न नश्यति, अनुच्छेदः भवतीति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह, न हीति ।—पथ्याशिनः हितभुक्तवतः, जनस्येति शेषः, काये शरीरे व्याधिवेदनाः रोगजनितदुःखानि न जायन्ते नोत्पद्यन्ते । अत्र पूर्वोक्तरीत्या यथायथं स-न-र गणस्य निषेधात् तथा द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः चतुर्थवर्णात् परं ज-गणस्य च विद्यमानत्वात् पथ्यावक्त्रनामकमिदं छन्दः इति ज्ञेयम् । अस्य प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रस्तारभेदेषु चिपञ्चाशदधिकशततमः, द्वितीयः नवोत्तरद्विशततमः तृतीयः विंशतिः, चतुर्थश्च एकाशीतितम इति । अत्रेदं वक्तव्य— वक्त्रजातौ स-न र गणानां पूर्वोक्तनिषेधः सर्वत्रैव पालनीयः, य गणस्य च बाधकान्तरसद्भावात् तद्विधौ अस्थिरत्वमिति, अत एव छन्दोमञ्जर्यादौ "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु विजानीयादित्यनुष्टुभलक्षणम् ॥" इत्यत्र द्वितीयचतुर्थपादयोः सप्तमस्य लघूक्तिरिति दिक् ।

(ग) मतान्तरीयं पथ्यावक्त्रलक्षणमाह, विपरीतेति ।—एकस्य इदं मतम् एकीयम् एकस्याचार्यस्य मतमेतदित्यभिप्रायः । "वृद्धाच्छः" (४।२।११४ पा॰) इति छः । विपरीतलक्षणा प्रथमतृतीययोः पादयोः चतुर्थाक्षरात् परो ज गणः द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः, चतुर्थवर्णात् परो य गणः प्रयुज्येत चेत् तदा विपरीता पथ्या

भ० य० न० भ० भ० भ० य० भ०

ᴗ – ᴗ ᴗ – ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ

भर्त्तुराज्ञानुवर्त्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः।

भ० य० न० भ० भ० य० य० भ०

ᴗ – ᴗ ᴗ – ᴗ – ᴗ – – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ

स्वप्रभुत्वाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या॥ (त)

चपलाऽयुजो न्॥ १७॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादक्षरादूर्द्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सा अनुष्टुब्वक्त्रम्। तत्रोदाहरणम्।—

भ० य० न० भ० भ० य० य० भ०

ᴗ – ᴗ ᴗ – – – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ

वीक्षमाणापदपद्मा वक्त्रनिर्मासनासाया।

भवति। तत्रोदाहरणमाह, भर्त्तुरिति।—या स्त्री या रमणी भर्त्तुः स्वामिनः आज्ञानुवर्त्तिनी आदेशप्रतिपालिका सा स्त्री स्थिरा अचञ्चला लक्ष्मीः, लक्ष्मीतोऽप्यधिका सा स्त्रीऽप्यधिकगुणवतीति भावः। या खलु स्वस्य निजाया प्रभुत्वविषये अभिमानिनी मानवती स्वतन्त्रा इत्यर्थः, सा विपरीता अलक्ष्मीस्वरूपा, अतः परित्याज्या वर्जनीया इत्यर्थः। अत्र प्रथमतृतीयपादे "नुवर्त्ति" "भिमानि" इति चतुर्थाक्षरात् परं न-गणस्य, तथा द्वितीयचतुर्थपादे च "स्थिरास्व" "परित्या" इति ज-गणस्य च पूर्वतः वैपरीत्येन सन्निवेशात् विपरीतपथ्यावक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दः इति बोध्यम्। अस्य प्रथमः पादः [illegible], द्वितीयः [illegible], तृतीयः [illegible], चतुर्थश्च [illegible] इति ज्ञेयम्।

(त) वक्त्रभेदं चपलामाह, चपलेति।—अयुजः अयुग्मपादस्य। इहापि पूर्ववत् "चतुर्थात्" इति अनुवर्त्तनीयम्, एवञ्च प्रथमतृतीययोः पादयोः चतुर्थाक्षरात् परं न-गणः तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च [illegible] तदा चपला नाम छन्दः स्यात्। वीक्षमाणेत्यादि।—[illegible]

गं० यं० गं० गं० जं० यं० जं० गं०

कन्यका वाक्यचपला लभते धूर्त्तसौभाग्यम् ॥ (ङ)

विपुला युग्लः सप्तमः ॥ १८ ॥

अधिकारोऽयम्। "य चतुर्थात्" (५।१४ पि०) इत्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम। ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमेतत्। नैवम्। विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्तद्विनाऽनुपपत्तेः। तत्र युक्पादे सप्तमेन लघुनाऽवश्यमेव भवितव्यं, प्रथमतृतीययोश्च। एतावता यकारस्यापवादः। तथा च वक्ष्यति—"सर्वत सैतवस्य" इत्यादिना। पथ्यायान्तु यकार एवावतिष्ठते। (द)

वक्रेण सह इति वा, निर्मांस नासाग्र यस्या सा शुष्कमुखनासिका इत्यर्थ, तथा वाक्येषु चपला चपलभाषिणीत्यर्थ, कन्यका धूर्त्तानां शठानां सौभाग्यं सुभगत्व प्रियत्व लभते प्राप्नोति। अत्र पूर्वोक्तवक्त्रलक्षणेन सह प्रथमतृतीयपादयो चतुर्थाक्षरात् पर म गण, द्वितीयचतुर्थयोश्च य गण एव वर्तते, अत. चपलावक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्द। प्रथम पादोऽस्य अष्टाक्षरप्रस्तारभेदेषु पञ्चदशाधिकशततम, द्वितीय एकोनविंशति, तृतीय पञ्चदशाधिकशततम,, चतुर्थश्च विंशति'।

(द) वक्त्रभेदविपुलाधिकारमवतारयति, विपुलेति।—अधिकारसूत्रमिदम्। युजो युग्मपादयो ल लघु युग्ल। पथ्यया सहास्या साङ्कर्यमाशङ्कते, नन्विति।—युग्मपादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति इति विपुलालक्षण, पथ्यायामपि युग्मे चतुर्थाक्षरादनन्तर ज-गणविधानात सप्तमस्य लघुत्व, ततश्च "पथ्या युजो ज्" इत्यनेन सहाभिन्नार्थत्वादस्य पुनरुक्तवत् प्रतीतिरिति। समादधाति, नैवमिति।—पथ्याया युक्पादे सप्तमलघुत्वं ज गणेनैव इत्येवं नियम, अस्यान्तु ज त भ न-गणाना येन केनापि सप्तमस्य लघुता इति न पौनरुक्त्यम, तथाऽपि ज-गणपक्षे पौनरुक्त्यमिति चेत्, तर्हि तत्र नामान्तरमेव इति बोद्धव्यम। समाधानान्तरार्थं सैतवमतमवतारयति, युक्पादे इत्यादि।—युक्पादे अयुक्पादे च सर्वत्रैव सप्तम-

सर्वतः सैतवस्य ॥ १८ ॥

सैतवस्य आचार्य्यस्य मतेन युक्पादे अयुक्पादे च सप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ज० भ० ग०   ग० भ० ज० भ०

ᴗ - ᴗ - - ᴗ - ᴗ   ᴗ ᴗ - - - ᴗ - ᴗ

सैतवेन पथाऽर्णवं   तीर्णो दशरथात्मजः ।

ग० भ० ज० ग०   ख० भ० ज० ग०

ᴗ ᴗ - - - ᴗ - ᴗ   - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ

रक्षःक्षयकरीं पुनः   प्रतिज्ञा स्वेन बाहुना ॥ (घ)

लघुना भवितव्यमिति सैतवमतं, पथ्यायाश्च अयुक्पादे चतुर्थाक्षरात् परं य गण एव, अत एव उभयोर्भेद इति भावः । अत्र "अवश्यमेव भवितव्यं, प्रथमतृतीययोश्च" इत्यनेन एवं बोधयति यत्—अयुक्पादे कदाचित् सप्तमलघुत्वस्य व्यभिचारोऽपि भवितुमर्हति, युक्पादे तु अवश्यमेव लघुना भवितव्यमिति वृत्तिकारस्याशयः । प्रथमतृतीययोश्च इत्यस्य सप्तमेन लघुना भवितव्यमित्यनेनान्वयः । एतावता सप्तमेन लघुना इत्युक्त्या यकारस्य अपवादः पथ्यालक्षणे प्रथमतृतीयचरणे य गणो विहितः इह तु तत्रापि ज त न भ गणानामन्यतमस्य दृष्टत्वात् य गणस्यापवाद इत्यभिप्रायः ।

(घ) विपुलाया युग्मपादे सप्तमलघुत्वे मतान्तरमवतारयति सर्वत इति । —सर्वतः सर्वेष्वपि पादेषु । एवञ्च चतुर्ष्वपि पादेषु सप्तमलघुत्वे नियमिते चतुर्थाक्षरात् परं ज त भ न गणानामन्यतमस्य प्रयोगो विधेय इति फलितम् । तथा चाग्नेयच्छन्दःसारे—"विपुला युग्म सप्तमं सर्वं तत् सैतवस्य च । भो नो वा विपुलाऽनेका वक्त्रजातिः समीरिता ॥" इति । एतेन चतुर्ष्वपि पादेषु सप्तमलघुत्वे विपुला, युक्पादे सप्तमलघुत्वे अयुक्पादे च सप्तमगुरुत्वे पथ्या इति सैतवमतम् । अत्र प्रतिपादं भेदा अष्टवति, तेषां परस्परहतौ सङ्ख्या अष्टौ कोट्यः, एकोनपञ्चाशल्लक्षाः चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि षट्शतौ षट्पञ्चाशच्च । अङ्कतोऽपि (८४९३४६५६) । सैतवेनेत्यादि ।—दशरथात्मजः रामः अर्णवं समुद्रं सैतवेन सेतुरूपेण पथा वर्त्मना सेतुनेत्यर्थः, तीर्णः, तथा रक्षःक्षयकरीं राक्षसविनाशकारिणीं प्रतिज्ञां शपथं पुनः स्वेन स्वकीयेन बाहुना भुजेन तीर्णः, उत्तीर्णवान् । अत्र सर्वेषु पादेष्वेव सप्तम-

भ्रौ न्तौ च ॥ २० ॥

सर्वत सैतवस्येति निवृत्तम् । "चपलाऽयुजो न्" (५।१७ पि०) इत्यस्मादयुग्ग्रहणमनुवर्त्तते । "विपुला युग्मः सप्तम" (५।१८ पि०) इति सर्वमनुवर्त्तते । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकार बाधित्वा भकार-रेफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदा असौ विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।—

ल० र०　भ० ग०　　ल० भ०　ज० ग०

- ⏑ - ⏑　⏑ - - ⏑　　- ⏑ ⏑ ⏑　- ⏑ - ⏑

इय सखे ! चन्द्रमुखी　　स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ।

ग० र०　भ० ग०　　ग० ज०　ज० ग०

⏑ ⏑ - ⏑ ⏑　- - ⏑　　⏑ - ⏑　- - ⏑ - ⏑

इन्दीवराक्षी हृदय　　दन्दहीति तथापि मे ॥

लघुतया विपुलान्तलक्षणमङ्गति । अस्य च प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रस्तारभेदेषु एकनवतितम, द्वितीयतृतीयौ विनवतितमौ, चतुर्थश्च द्वाशीतितमो ज्ञेय ।

(ग) विपुलाया लक्षणमाह, भ्रौ इति ।—भ र न-त गणा इत्यर्थ । यत्र प्रथमतृतीयपादयो चतुर्थाक्षरात् पर भ र न त गणानामन्यतम द्वितीयचतुर्थयोश्च चतुर्थाक्षरात् पर ज त न भ-गणानामन्यतम भवति सा विपुलेति ज्ञेयम् । एवञ्च विपुलावर्गे युग्मपादे सप्तमस्य लघुत्व नियतमेव, अयुग्मे च तत्र वैकल्पमिति मन्तव्यम् । केचित्तु "सर्वत" इति पदमत्रापि अनुवर्त्तयन्ति । इयमित्यादि ।—हे सखि ! इय प्रत्यक्षीभूता नायिका चन्द्रमुखी चन्द्र इव मुख यस्या तादृशी अत्यन्तमनोहारिणी, स्मितज्योत्स्ना स्मित मन्दहास्य ज्योत्स्नेव यस्या सा तथाभूता, न पुन कोपनमुखीति भाव, तथा मानिनी मानवती न पुन स्त्रीचातुर्य्यानभिज्ञा इति भाव, तथा इन्दीवरे इव अक्षिणी यस्या सा तादृशी, तथाऽपि सर्वथा हृदयग्राहिणी अपि मे हृदय मदीय मन दन्दहीति भृश पीडयति । अत्र सर्वेषा वक्त्रलक्षणाना विद्यमानत्वात तथा प्रथमतृतीयपादयो चतुर्थाक्षरात् पत्र य गणापवादक-

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम्। व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य। एकपक्षे पुन. प्रथमस्य तृतीयस्य वा। तथा च महाकवीनां प्रयोगाः।—

ल० र० भ० ग०   ग० य० भ० ग०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑   ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

वटे वटे वैश्रवणः,   चत्वरे चत्वरे शिवः।

ग० य० य० ग०   ग० भ० ज० ग०

⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑   ⏑ ⏑ – – – ⏑ – ⏑

पर्वते पर्वते रामः   सर्वत्र मधुसूदनः॥

ग० भ० य० ग०   ग० य० ज० ग०

⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ ⏑   ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

देवः स जयति श्रीमान्   दण्डधारी महीपतिः।

ग० र० भ० ग०   ग० भ० ज० ल०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑   ⏑ – ⏑ – – ⏑ – –

यस्य प्रसादात् भुवनं   शाश्वते पथि तिष्ठति॥

भ गणस्य द्वितीयचतुर्थयोश्च ज गणस्य निवेशनात् भ विपुलापूर्वकं वक्त्रनामकानुष्टुब् वृत्तमिदम्। किञ्चायुक्पादे उभयत्र भ गणस्य सत्त्वादिदं जातिपक्षीय भ विपुलोदाहरणमित्यपि प्रत्येतव्यम्। जातिपक्षं व्यक्तिपक्षञ्च समाश्रित्य लक्षणं विहितमिति दर्शयितुमाह, अयुज इत्यादि।—"सकृद्दृष्टे लक्षणस्य चरितार्थत्वं जातिः" "प्रतिलक्ष्यं लक्षणानि भिद्यन्ते इति व्यक्तिः"। जातिपक्षस्वीकारस्थले अयुजः द्वयोः पादयोः प्रथमतृतीययोः पादयोः ग्रहणं स्वीकारः। व्यक्तौ तु एकस्य पादस्य प्रथमस्य तृतीयस्य वा ग्रहणम्। उदाहरणानि यथा, वटे इत्यादि। —वटे वटे प्रतिवटं वैश्रवणः कुवेरः, चत्वरे चत्वरे प्रतिचत्वरं शिवः, पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतं रामः, तथा मधुसूदनः सर्वत्र तिष्ठति इति शेषः। अस्य च प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रस्तारस्य द्व्यधिकशततमः, द्वितीयः चाशीतितमः तृतीयः एकोनविंशः, चतुर्थश्च विनवतितमो भवति। देव इति।—स प्रसिद्धः महीपतिः श्रीमान् दण्डधारी देवः नामाख्यभूपतिः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, यस्य नृपतेः प्रसादात् अनुग्रहात् पालनात्

ल० र० भ० ग० ल० त० ज० ग०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑

उपस्थित प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ।

ग० र० भ० ग० ग० त० ज० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑

नारायणं स्तौमि सदा भक्ताना भयनाशनम् ॥

इत्यादि ।

इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० र० ग० ल० भ० ज० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – – – ⏑ – ⏑

लक्ष्मीपति लोकनाथं रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

ग० र० र० ग० ल० य० ज० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणि प्रणमामि त्रयीतनुम् ॥

गुणात् भुवन शाश्वते सनातने पथि, आचारमार्गे इत्यर्थः, तिष्ठति । प्रथम पादोऽस्य अष्टाक्षरप्रस्तारेषु एकोनविंशतम, द्वितीय द्व्यशीतितम तृतीय एकोत्तरशततम, चतुर्थश्च अष्टाविंशोत्तरशततमभेदवानिति । अत्र श्लोकद्वये वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमस्य प्रथमे पादे द्वितीयस्य च तृतीये पादे चतुर्थाक्षरात् पर भ गणस्य विद्यमान त्वात् व्यक्तिरूपे भ विपुलापूर्वक वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्द इदमिति बोध्यम् । व्यक्तिलक्षणयो एकैकस्मिन् अयुक्पादे एव चतुर्थाक्षरात् पर भ गणसन्निवेशादिति । जातिपक्षे उदाहरणान्तर दर्शयति, उपस्थितमित्यादि ।—विनीतेन विनयवता प्राञ्जलिना बद्धपाणिना गरुत्मता गरुडारोहणेन उपस्थित समागत भक्ताना त्वय्यनुरागवता जनाना भयनाशन भीतिहारिण नारायण सदा स्तौमि । अस्य च प्रथमपाद अष्टाक्षरप्रस्तारेषु द्व्यधिकशततम, द्वितीय नवतितम, तृतीय एकोत्तरशततम, चतुर्थश्च एकोननवतितम । किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्षणस्य सत्त्वात् तथा प्रथमतृतीययोरुभयोरपि पादयो चतुर्थाक्षरात् पर भ-गणस्य सत्त्वात् जातिपक्षे भ विपुलापूर्वकानुष्टुब्वक्त्रस्योदाहरणमिदम् । लक्ष्मीपतिमित्यादि ।—लक्ष्मीपति श्रियः पति लोकाना नाथ रथाङ्गधर चक्रधर यज्ञेश्वर शार्ङ्गपाणि तदाख्यधनुर्हस्त

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे ।—

भ० र० र० ग०　　ग० म० ज० ग०
– ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑　　⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑
महाकवि कालिदासं　　वन्दे वाग्देवतागुरुम् ।

ग० म० य० ल०　　म० ज० ज० ग०
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ –　　⏑ – ⏑ – – ⏑ – ⏑
यज्ज्ञाने विश्वमाभाति　　दर्पणे प्रतिविम्बवत् ॥

तृतीये पादे ।—

ग० य० य० ग० ग० त० ज० ग०
⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑
कामिनीभिः सह प्रीतिं कस्मै नाम न रोचते ।

ल० य० र० ल० ग० भ० ज० ग०
– – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – – ⏑ – ⏑
यदि न स्याद्वारिवीचि-चञ्चलं कृतजीवितम् ॥

तथा तथोतनु वेदत्रयमूर्त्तिम्, "त्रयीं तनुम्" इति पाठान्तरम्, ईश्वरं नारायणं प्रणमामि। अष्टाक्षरप्रस्तारेषु अस्य प्रथमतृतीयपादौ सप्तत्रिंशत्तमौ, द्वितीय चतुर्नवतितम, चतुर्थश्च चतुरशीतितमो ज्ञेयः। किञ्चात्र अयुक्पादे उभयोरपि चतुर्थाक्षरात् परं र गणस्य विद्यमानत्वात् तथा वक्त्रादिलक्षणस्य सत्त्वाच्च जातिपक्षीय मिदं र विपुलापूर्वकवक्त्रनामानुष्टुप्छन्दस उदाहरणम्। महाकविमिति।—वाचां वाक्यानां देवता वाणी सा एव गुरुर्यस्य तं सरस्वतीशिष्यमित्यर्थः, महाकवि कविश्रेष्ठं कालिदासं वन्दे प्रणमामि, यस्य कवेः ज्ञाने विश्वम् इदं जगत् दर्पणे आदर्शे प्रतिविम्बवत् आभाति दीप्यते। अस्य प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रस्तारेषु अष्टात्रिंशत्तम, द्वितीय एकाशीतितम, तृतीय पञ्चचत्वारिंशदधिकशततम., चतुर्थश्च एकनवतितम इति। अन्यच्चात्र वक्त्रादिलक्षणसत्त्वात् तथा प्रथमपादे चतुर्थाक्षरात् परं रगणस्य, तथा तस्य च एकस्मिन् अयुक्पादे एव सद्भावाच्च व्यक्तिपक्षीय र विपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्द इदम्। कामिनीभिरित्यादि।— यदि हतजीवितं वारिवीचिचञ्चलं जलोर्मिवत् चञ्चलायि न स्यात् न भवेत्, तदा

इदानीं नकारविपुलोदाहरणम्।—

गं॰ रं॰ नं॰ गं॰ | गं॰ यं॰ जं॰ गं॰

⏑ ⏑ – ⏑ – – – ⏑ | ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

यस्या विभाति विपुला | मन्मथस्थानपिण्डिका।

गं॰ यं॰ नं॰ गं॰ | गं॰ तं॰ जं॰ गं॰

⏑ – ⏑ ⏑ – – – ⏑ | ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑

या चतुःषष्टिचतुरा | सा स्त्री स्यान्नृपवल्लभा॥

तथैव भारविः।—

लं॰ रं॰ नं॰ गं॰ | लं॰ तं॰ जं॰ गं॰

– ⏑ – ⏑ – – – ⏑ | – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑

युयुत्सुनेव कवचं | किमामुक्तमिदं त्वया ?।

लं॰ रं॰ नं॰ गं॰ | गं॰ जं॰ जं॰ गं॰

– ⏑ – ⏑ – – – ⏑ | ⏑ – ⏑ – – ⏑ – ⏑

तपस्विनो हि वसते | केवलाजिनवल्कले॥

कामिनीभिः स्त्रीभिः सह प्रीतिः हर्षः, हर्षसम्भोग इत्यर्थः, कस्मै जनाय न रोचते ? नाम सम्भावनायां, सर्वस्मै एव रोचते इति भावः। अष्टाक्षरप्रस्तारेषु अस्य प्रथमः पादः एकोनविंशतिः, द्वितीयः एकोननवतितमः, तृतीयः चतुःषष्ट्यधिकशततमः, चतुर्थश्च एकनवतितमः। किञ्च इह वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीये पादे चतुर्थाक्षरात् परं र गणस्य सत्त्वात्, तथा तस्य च एकस्मिन्नयुक्पादे एव विद्यमानत्वाच्च व्यक्तिपक्षीय र विपुलापूर्वकमनुष्टुप्छन्द इदम्। यस्या इत्यादि।—यस्याः विपुला प्रशस्ता मन्मथस्थानपिण्डिका नितम्बदेशः विभाति या च चतुःषष्टिचतुरा चतुःषष्टिकलासु शिक्षिता, सा स्त्री नृपवल्लभा राजमहिषी स्यात्। अस्य प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रस्तारेषु सप्तदशोत्तरशततमः, द्वितीयः त्र्यशीतितमः, तृतीयः पञ्चदशाधिकशततमः, चतुर्थश्च एकोननवतितमः इति। किञ्चात्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमतृतीयपादयोरुभयो-रपि चतुर्थाक्षरात् परं न गणस्य विद्यमानतया जातिपक्षीय न विपुलापूर्वकानुष्टुप्-छन्दोदाहरणमिदम्। युयुत्सुनेत्यादि।—रैवतकाद्रौ तपश्चरन्तमर्जुनं प्रति वृद्धवेशधारिणः इन्द्रस्योक्तिरियम्। हे तपस्विन्! त्वया युयुत्सुना योद्धुमिच्छता अनेन

व्यक्तिपचे कालिदास. ।—

ल० न० म० ग०　　ग० म० ज० ग०
– ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑　　⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑
अनाकृष्टस्य विषयैः　　विद्याना पारदृश्वनः।

ग० ज० य० ग०　　ग० त० ज० ग०
⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑　　⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑
तस्य धर्मरतेरासीत्　　वृद्धत्व जरसा विना॥

ल० न० य० ग०　　ग० त० ज० ग०
– – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑　　⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑
तव मन्त्रकृतो मन्त्रैः　　दूरात् प्रशमितारिभि.।

ग० भ० न० ग०　　ग० ज० ज० ग०
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑　　⏑ – ⏑ – – ⏑ – ⏑
प्रत्यादिश्यन्त इव मे　　दृष्टलक्ष्यभिद. शरा.॥

इव दृढ कवच कि कथम् आमुक्त परिहितम? हि यत तपस्विन यतय: केवलाजिनवल्कले वसते मृगचर्मादिक वल्कलञ्च परिदधति इति। अस्य प्रथम' पाद अष्टाक्षरप्रस्तारेषु चतुःषष्टितम, द्वितीय नवतितम, तृतीय अष्टादशाधिक-शततम चतुर्थश्च एकनवतितम इति। वृत्तलक्षणादिकञ्च अत्रापि पूर्ववदिति। अनाकृष्टस्येत्यादि।—विषयै रूपादिभि अनाकृष्टस्य अनासक्तस्य विद्यानां पारदृश्वन शास्त्रपारगामिन धर्मरते धर्मशीलस्य तस्य दिलीपस्य जरसा विना वार्द्धक्य अन्तरेणापि वृद्धत्व वार्द्धक्यम् आसीत। रघुवंशस्याद्यम्। अस्य प्रथम पाद' अष्टाक्षरप्रस्तारेषु चतुर्दशोत्तरशततम, द्वितीय एकाशीतितम, तृतीय सप्तविंशति तम, चतुर्थश्च एकोननवतितम इति। किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमे पादे चतुर्थाक्षरात पर न गणस्य, तस्य च एकस्मिन्नेवायुक्पादे वर्त्तमानत्वात व्यक्तिपक्षीय न-विपुलापूर्वक वक्त्रनामकानुष्टुब्वृत्तोदाहरणमिदम्। तवेति।—दूरात प्रशमिता निवारिता अरय शत्रवो यै तथाभूते मन्त्रकृत तव मन्त्रै दृष्टलक्ष्यभिद दृष्टलक्ष्यनाशविदारणसमर्था मे मम शरा, प्रत्यादिश्यन्ते इव। रघुवंशीये

तथाऽन्येषामपि प्रयोगः ।—

ग० भ० य० ग० ग० य० भ० ग०

⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः ।

ग० भ० त० ल० ल० य० ज० ग०

⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ – – – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ ॥

इदानीं चकाराकृष्ट मकारविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० म० ग० ग० य० ज० ग०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

सर्वातिरिक्तं लावण्यं बिभ्रती चारुविभ्रमा ।

ग० र० म० ल० ग० म० ज० ग०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः ॥

चतुर्थश्च पञ्चोनसप्ततितम इति । किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमे पादे चतुर्थाक्षरात् परं न गणस्य तस्य च एकस्मिन् अयुजि एव सत्त्वात् व्यक्तिपक्षीय न विपुलापूर्वकवक्त्रनामानुष्टुप्छन्दोदाहरणमिदम् । लोकवदिति ।—परीक्षकैः सदसद्विचारनिपुणैः, अर्थोऽपि शेषः, लौकिकः अत्र लौकिकविषयः लोकाचार इत्यर्थः, अदोषोऽपीति भावः, लोकवत् साधारणजनवत् प्रतिपत्तव्यः स्वीकर्तव्यः ग्राह्य इत्यर्थः, बालपण्डितौ मूर्खविद्वांसौ उभावपि लोकव्यवहारं प्रति लोकाचारप्रतिपालनविषये सदृशौ तुल्याधिकारिणावित्यर्थः । प्रस्तारप्रकारेऽस्य प्रथमः पादः सप्तविंशति-तमः, द्वितीयः त्र्यशीतितमः तृतीयः पञ्चाधिकद्विशततमः, चतुर्थश्च चतुरशीतितम इति । अन्यच्च इह वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीयपादे चतुर्थाक्षरात् परं न गणस्य, तस्य च एकस्मिन् अयुजि एव सद्भावात् व्यक्तिपक्षीयं न विपुलापूर्वकानुष्टुब्वक्त्रच्छन्दस एतदुदाहरणम् । इदानीमिति ।—"भ्रौ न्तौ च" इति सूत्रस्य विषयभूताना भगण रगण नगण तगणानामुदाहरणानि प्रदर्श्य इदानीं चकाराकृष्ट च इति पदेन प्राप्त म गणविपुलोदाहरणं दर्शयति सर्वेत्यादि ।—सर्वातिरिक्तं सर्वातिशायि लावण्यं सौन्दर्यविशेषं बिभ्रती धारयन्ती चारुविभ्रमा मनोज्ञविलासवती एषा इति शेषः, निःसामान्यस्य असाधारणस्य वेधसः विधातुः, न तु सामान्यस्रष्टुरिति भावः, अन्या

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदास।—

ल० र० भ० ग०   ल० य० ज० ग०
– ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ   – – ᴗ ᴗ – ᴗ – ᴗ
मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ   रथनेमिस्वनोन्मुखैः।

ग० य० य० ग०   ल० भ० ज० ग०
ᴗ – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ   – ᴗ ᴗ ᴗ – ᴗ – ᴗ
षड्जसंवादिनीः केका   द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः॥

ल० र० भ० ग०   ग० त० ज० ग०
– ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ   ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ
अथ प्रदोषे दोषज्ञः   संवेशाय विशाम्पतिम्।

ग० त० य० ग०   ल० य० ज० ग०
ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ ᴗ   – – ᴗ ᴗ – ᴗ – ᴗ
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः   विससर्जोर्जितश्रियम्॥

अपरविधेव स्त्रीलोकसृष्टि रमणीसृजम, यो विधि स्त्रीसाधारण सृजति, अनन्य-साधारणसौन्दर्यादिय तस्य विधे सृष्टिर्न, असामान्य कश्चिद्द्वितीयविधिरिमामसृजदिति भाव। अष्टाक्षरप्रस्तारेषु अस्य प्रथम पाद पञ्चम, द्वितीय द्व्यशीतितम, तृतीय त्रयस्त्रिंशदधिक शततम, चतुर्थश्च एकाशीतितम इति। किञ्च इह वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमतृतीययोरुभयोरपि पादयो चतुर्थात् अक्षरात् पर न गणस्य विद्यमानत्वात जातिपक्षीय न विपुलापूर्वकवक्त्रनामानुष्टुब्वृत्तोदाहरणमिदम्। मनोऽभिरामा इत्यादि।—रथनेमिस्वनोन्मुखै रथचक्रशब्देन ऊर्ध्वमुखै शिखण्डिभि मयूरै द्विधा भिन्ना षड्जसंवादिनी षड्जस्वरानुकारिणी अत एव मनोऽभिरामा मनोहारिणीः केका ध्वनी शृण्वन्तौ सुदक्षिणादिलीपौ। रघुवंशीयस्यास्य प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रस्तारेषु षष्ठ, द्वितीय चतुरशीतितम, तृतीय एकोनविंश, चतुर्थश्च द्व्यशीतितम इति। किञ्चात्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमपादस्य चतुर्थाक्षराद्… न गणस्य, तस्य च एकस्मिन्नेव अयुजि विद्यमानत्वाच्च व्यक्तिपक्षीय न विपुलापूर्वकवक्त्रनामानुष्टुब्वृत्तोदाहरणमिदम्। अथेति।—अथ अनन्तर दोषज्ञ विद्वान् सूनृतवाक् प्रियसत्यभाषी स्रष्टु सूनु वशिष्ठ, प्रदोषे निशामुखे रात्रौ इति यावत्, ऊर्जितश्रिय

तृतीयपादे—

ल० र० य० ग० ग० भ० ज० ग०

– ∪ – ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – – ∪ – ∪

अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन्! विगणयात्मनः।

ल० र० भ० ग० ग० ज० ज० ग०

– ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ – – ∪ – ∪

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्॥

ग० भ० य० ग० ग० भ० ज० ग०

∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ – ∪

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः।

ल० र० भ० ग० ग० भ० ज० ग०

– ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ – ∪

अनन्यजानेः सैवासीत् यस्माज्जाया हिरण्मयी॥

प्रहृष्टमिव विश्रान्त्यर्थं नराधिप संवेशाय निद्रार्थं विससर्ज प्रेषयामास। रघुवंशीयश्लोकस्यास्यापि प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रस्तारेषु षष्ठः, द्वितीयः एकोननवतितमः, तृतीयः पञ्चविंशतितमः, चतुर्थश्च चतुरशीतितमः इति। विस्तारोऽपि पूर्वश्लोकवत् सर्वत्र लक्षणसङ्गतिरिति। अदूरवर्त्तिनीमिति।—हे राजन्! आत्मनः सिद्धिं साफल्यम् अदूरवर्त्तिनीं समीपवर्त्तिनीं विगणय विजानीहि, यत् यतः कल्याणी मङ्गलमूर्त्तिः इयं धेनुः नन्दिनी, नाम्नि कीर्त्तिते एव नामोच्चारणमात्रेणैव उपस्थिता समागता। अस्य प्रथमः पादः अष्टाक्षरप्रस्तारेषु द्वाविंशतितमः, द्वितीयः त्रिनवतितमः, तृतीयः षष्ठः, चतुर्थश्च एकनवतितमः इति। विस्तारः पूर्वपूर्ववत् वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीयपादस्य चतुर्थाक्षरादूर्ध्वं भगणस्य, तस्य च एकस्मिन्नेव अयुजि विद्यमानत्वाच्च भविपुला पूर्वकमनुष्टुब्वक्त्रस्योदाहरणमिदम्। श्लाघ्य इति।—वैदेह्याः सीतायाः त्यागोऽपि, भर्त्त्रा इति शेषः, श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, यस्मात् प्राग्वंशवासिनः हविर्गेहात् पूर्वभागस्थगृहावस्थायिनः, यज्ञदीक्षितस्य इत्यर्थः, अनन्यजानेः न अन्या सीताभिन्ना जाया यस्य तादृशस्य पत्युः रामस्य हिरण्मयी स्वर्णमयी सा एव सीता एव जाया पत्नी आसीत्, नान्या इति भावः। अष्टाक्षरप्रस्तारेषु अस्य प्रथमः पादः

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

ल० भ० य० ग०   ल० त० ज० ग०

– ⏑ – – – ⏑ ⏑ ⏑   – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑

जिते तु लभते लक्ष्मीं   मृते चापि वराङ्गनाः ।

ल० य० स० ग०   ग० त० ज० ग०

– – ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑   ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑

क्षणविध्वंसिनि काये   का चिन्ता मरणे रणे ? ॥

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा चान्यैरुक्तम् ।—

ल० स० न० ग०   ल० य० ज० ग०

– ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑   – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

क्वचित्काले प्रसरता   क्वचिदापत्य विघ्नता ।

ल० र० भ० ग०   ल० स० ज० ग०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑   – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑

शुनेव सारङ्गकुलं   त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥

सप्तदश, द्वितीय एकाशीतितम, तृतीय षष्ठ, चतुर्थश्च त्र्यशीतितम इति। वृत्तादिलक्षणसङ्गतिश्च अत्र पूर्वश्लोकवत् ज्ञातव्या इति । चकाराकृष्ट न गणोदाहरणं प्रदर्श्य सम्प्रति चकारेणैव प्राप्त स गणविपुलोदाहरणं दर्शयितुमाह,—सकारेणेति । जिते इत्यादि ।—काये देहे क्षणविध्वंसिनि क्षणभङ्गुरे सति रणे युद्धे मरणे मृत्युविषये का चिन्ता ? चिन्ता नैव कर्त्तव्या । तत्र हेतुमाह—जिते युद्धे जयलाभे कृते सति लक्ष्मीं श्रियं सम्पत्तिं, मृते चापि वराङ्गनाः श्रेष्ठाङ्गनाः लभते प्राप्नोति । अस्य प्रथम पादः अष्टाक्षरप्रस्तारेषु त्रिंशत्तम, द्वितीय नवतितम तृतीय द्वापञ्चाशत्तम, चतुर्थश्च एकोननवतितम इति। किञ्च इह वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीयपादे चतुर्थवर्णात् परः स गणस्य, तस्य च एकस्मिन्नेव अयुजि सत्त्वात् व्यक्तिपक्षीय स-विपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्द इति बोध्यम्। क्वचिदित्यादि ।—क्वचित् कुत्रचित स्थाने काले उपयुक्तसमये प्रसरता, क्वचित् कुत्रचित् स्थाने आपत्य समागत्य विघ्नता विघ्नं कुर्वता त्वया शुना सारमेयेण सारङ्गकुलमिव हरिणसमूह इव द्विषां शत्रूणां कुलं भिन्नं विनाशितम्। अष्टाक्षरप्रस्तारेषु अस्य प्रथमपादः

इत्यादयो विपुला विकल्पाः सङ्कीर्णाश्चानुकोटिशः काव्येषु दृश्यन्ते। सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नाय।(न)

[इत्यनुष्टुब्वक्त्राधिकारः]।

अथ पदचतुरूर्ध्वाधिकारः।

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्ध्वम् ॥ २१ ॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः। अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यत् वृत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुरूर्ध्वं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
त स्याः क टा च वि क्षे पैः

चतुर्दशोत्तरशततमं, द्वितीयं चतुरशीतितमं, तृतीयं द्व्यधिकशततमं, चतुर्थश्च द्व्यशीतितम इति। किञ्चात्र प्रथमे पादे चतुर्थाक्षरात् परं न गणस्य तथा तृतीये भ गणस्य वर्त्तमानत्वात् तयोश्च एकैकस्मिन्नेव अयुजि सत्त्वाच्च व्यक्तिपक्षीयं न भ विपुलापूर्वकमनुष्टुब्वक्त्रनामकं छन्द इदमिति। गणद्वयघटितविपुलावत्त्वात् सङ्कीर्णविपुलोदाहरणमिदम्। चतुर्थवर्णस्य तु गुरुत्वं लघुत्वं वा इति सन्देहमपाकुर्वन्नाह, सर्वासामिति।—प्रायेण गुरुरित्यनेन क्वचित् लघुरपि इति साम्प्रदायिकाः।

(प) अनुष्टबधिकारं परिसमाप्य साम्प्रतं विषमवृत्तान्तर्गतं पदचतुरूर्ध्वाधिकारं प्रणौति, प्रतिपादमिति।—चतुर्वृद्ध्या चतुरक्षरवृद्ध्या। चतुर्वृद्ध्या इत्यनेन कस्मात् चतुर्वृद्ध्या इत्याशंसायामाह, अनुष्टुभ इत्यादि।—अनुष्टुभः पादादूर्ध्वम् इति वचनसामर्थ्यादेव प्रथमे पादे वृद्धिर्न प्रसज्येत, अपि तु द्वितीयादावेव। ततश्च प्रथमे पादे अनुष्टुभो नियमेनाष्टाक्षराणि स्थापनीयानि, द्वितीयपादे द्वादशाक्षराणि, तृतीये षोडश, चतुर्थे च विंशत्यक्षराणि स्थापनीयानि, एतादृशलक्षणात्मकं वृत्तं पदचतुरूर्ध्वं नाम भवेदित्यर्थः। आत्रेयच्छन्दःसारेऽप्युक्तं यथा—"भवेत् पदचतुरूर्ध्वं चतुर्वृद्ध्या पदेषु च" इति। एतत्प्रदर्शनार्थं पदचतुरूर्ध्वोदाहरणानामुपरि विन्यस्ताङ्केभ्य अष्ट द्वादश षोडशाङ्केभ्य परं पुनरेकादिवत् पर्य्यन्तानामङ्कानामाहतिर्द्रष्टव्या। चरणानां वैषम्याच्च विषमवृत्तेऽन्तर्भावोऽस्य। गुरुलघुविवेचनन्तु छन्दकारमतमङ्गीकृत्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
क म्पि त त नु कु टि लै र ति दी र्घैः ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
त क्ष क द ष्ट इ वे न्द्रि य शू न्य श्च्यु त चै त न्यः
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
प द च तु रू र्द्ध्वं न च ल ति पु रु षः प त ति स ह सै व ॥
अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते । (प)

न विधेयमेव । अत्राह नारायणभट्टः,—"अत्र चैकादिचितुष्काणां परस्परताडनया पादानां परस्परसङ्करे शङ्खचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्करे वेशरचनाया इव चतुर्विंशति-भेदा भवन्ति । तत्र प्रस्तारस्तो यथा—८, १२, १६, २० । ८, १६, १२, २० । ८, २०, १६, १२ । ८, १२, २० १६ । ८ १६, २०, १२ । ८ २०, १२, १६ । १२, ८, १६, २० । १२, १६, ८, २० । १२, २०, १६ ८ । १२, ८, २०, १६ । १२ १६, २०, ८ । १२, २०, ८, १६ । १६, १२, ८ २० । १६ ८ १२, २० । १६ २०, ८, १२ । १६, १२, २०, ८ । १६, ८ २०, १२ । १६ २०, १२ ८ । २०, १२, १६, ८ । २०, ८, १६, १२ । २०, १२, ८, १६ । २०, १६ ८, १२ । २०, १६ १२ ८ । २०, ८ १२, १६ । अत्रैकैकपङ्क्तिस्थितकोष्ठकचतुष्टयस्थिताङ्कसमानाक्षरकनिक-पादैरेकैको भेदो ज्ञेयः । तत्र प्रथमभेदे मूलस्थितमुदाहरणम् । द्वितीये तु ममैव यथा—लोभं त्यज विनय ८ लाभालाभावुभौ भावय समानौ भव धीर १६ । यत्नाद्गुरुजनगौरवमाचर १२ यदि तवास्मिन्नमुष्मिंश्च लोके यशो विशालमाशास्य स्यात् २० ॥ इदमेवोदाहरणं पादव्यत्ययेनेतरेषु द्वाविंशतिभेदेषु योज्यम्" इति । तस्या इत्यादि ।—नायिकायाः कटाक्षवर्णनमिदम् । तस्याः नायिकायाः, कम्पिता तनुः शरीरं यैस्तैः अथ च कुटिलैः वक्रैः, विशेषणद्वयस्य कर्मधारय समासस्वीकारात् साधु, तथा अतिदीर्घैः प्रसारिभिः कटाक्षविक्षेपैः अपाङ्ग दृष्टिभिः पुरुषः तक्षकेण भुजङ्गविशेषेण दष्टः आहत इव इन्द्रियशून्यः अवशेन्द्रियः, तथा च्युतचैतन्यः च्युतं नष्टं चैतन्यं ज्ञानं यस्य तथाभूतः सन् पदचतुरूर्द्ध्वं चतुर्णां पदानाम् अधिकं न चलति न गच्छति, सहसा झटिति एव पतति च भूमौ इति शेषः । महासर्पदष्टो यथा अवशेन्द्रियः लुप्तचैतन्यश्च सन् किञ्चित् पदाधिकं गन्तुं न समर्थः भूमौ पतति च, तथा सुन्दरीकटाक्षाहतोऽपि अधिकं चलितुं न क्षमः, पतति

गावन्तः आपीड़ः ॥ २२ ॥

गकारौ द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत् पदचतुरूर्द्ध्वमापीडसंज्ञकं भवति। अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे। तत्रोदाहरणम्।—

गा० गा०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
कु सु मि त स ह का रे

गा० गा०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
हृ त हि म म हि म शु चि श शा ङ्के।

गा० गा०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
वि क सि त क म ल स र सि म धु स म ये ऽ स्मि न्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १
प्र व स सि प थि क ह त क। य दि भ व ति त व

गा० गा०
२ ३ ४
वि प त्ति ॥ (फ)

च भूमौ इत्यत्र। अत्र प्रथमे पादे अष्टाक्षराणि, द्वितीये द्वादशाक्षराणि तृतीये षोडशाक्षराणि, तथा चतुर्थे पादे विंशत्यक्षराणि, एवं प्रतिपादं क्रमशः चतुरक्षरवृद्ध्या पदचतुरूर्द्ध्वं नाम वृत्तमिदमिति बोध्यम्।

(फ) नियमभेदेन पदचतुरूर्द्ध्वस्य संज्ञान्तरं दर्शयति, गाविन्त्यादि।—गौ गुरु द्वयम् चतुर्णां पादानां पूर्वोक्तनियताक्षराणां चतुश्चरणानामन्ते अवसाने गकारौ गुरुद्वयं चेद्भवतः तत् छन्दः आपीडसंज्ञकं स्यात्। तथा च आग्नेयच्छन्दःसारे—"गुरुद्वयान्त आपीडः" इति। कुसुमितेत्यादि।—वसन्तवर्णनामिदम्। हे पथिकहतक। हे दुर्भाग्यपान्थ। कुसुमित पुष्पित सहकार चूतवृक्षो यस्मिन् तथाविधे, तथा हतेन नष्टेन हिमसहिता शिशिरप्रभावेण हतुना शुचि उज्ज्वल शशाङ्क चन्द्रो यस्मिन् तादृशे विकसित प्रस्फुटित कमल पद्म यस्मिन् तथाविध सर यस्मिन् तादृशे अस्मिन् मधुसमये वसन्तकाले, यदि प्रवससि पत्नीं विहाय विदेशवासं अङ्गीकरोषि, त्वमिति शेष, तदा तव विपत्तिः अनिष्टं भवति। इहापि पूर्ववत्

आदौ चेत् प्रत्यापीडः ॥ २३ ॥

गकारौ द्वावादौ चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तदा तत् पदचतुरूर्द्धं प्रत्यापीडसंज्ञं भवति। अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव। तत्रोदाहरणम्।—

गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
चि त्तं म म र म य ति
गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
का न्त व न मि द मु प गि रि न दि।
गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
कू जं न्म धु क र क ल र व कृ त ज न धृ ति
गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
पुं स्को कि ल मु ख रि त सु र भि कु सु म चि त
१ २ ३ ४
त रु त ति ॥ (व)

प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्धे तथा प्रतिपादान्ते गुर्वोर्द्वयोरन्येषाञ्च लघूनां सन्निवेशात् आपीडसंज्ञकं पदचतुरूर्द्धं नाम वृत्तमिदमिति बोध्यम्।

(व) नियमविशेषेण पदचतुरूर्द्धस्य प्रत्यापीडाख्यं संज्ञान्तरं दर्शयति, आदाविति।—आदौ पादानां प्रथमे। अत्रापि गौ इति अनुवर्त्तनीयम्। तथा चाग्नेये—"प्रत्यापीडो गगादिकः" इति। चित्तमित्यादि।—कूजन्तः गुञ्जनं कुर्वन्तः ये मधुकराः भ्रमराः तेषां कलरवैः मधुरध्वनिभिः कृता जनिता जनानां धृतिः तुष्टिः यत्र तत्, "धृति" इत्यत्र "धुति" इति पाठे—धुतिः कम्पनं, सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थः, तथा पुंस्कोकिलैः पिकैः मुखरिताः शब्दिताः सुरभिकुसुमैः सुगन्धिपुष्पैश्चिताः व्याप्ताः तरूणां वृक्षाणां ततयः पङ्क्तयो यत्र तत् तादृशम्, उपगिरिनदि गिरेः पर्वतस्य नदी गिरिनदी, उप समीपे गिरिनदी यस्य तत्, वनविशेषणमिदम्, यद्वा—गिरिनद्याः

प्रत्यापीडो गावादौ च ॥ २४ ॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः। तस्यैव पदचतुरूर्द्ध्वस्यान्ते आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदाऽपि प्रत्यापीड एव भवति। तत्रोदाहरणम्।—

गं० गं० गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
का न्ता व द न स रो ज

गं० गं० गं० गं०
१ २ ३ ८ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
हृ द्य घ न सु र भि म धु र सा ढ्य म्।

गं० गं० गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
पा तु र ह सि स त त म भि ल ष ति म नो मे

गं० गं०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
कि ञ्चि न्मु कु लि त न य न म वि र त म णि त

गं० गं०
१ २ ३ ४
र म णी य म्॥

तदेव द्विप्रकारं प्रत्यापीडो भवति। (भ)

उप समीपम् उपगिरिनदि गिरिनदीसन्निहितं कान्तं मनोज्ञम् इदं वनं मम चित्तं मानसं रमयति। अत्र पदचतुरूर्द्ध्वलक्षणं सर्वं वर्त्तते, विशेषतस्तु प्रतिपादादौ द्वौ गुरुवर्णौ स्तः अन्ते च लघवः सन्ति, अतश्च प्रत्यापीडनामकं पदचतुरूर्द्ध्वं ज्ञातमदमिति।

(भ) अपरविधं प्रत्यापीडलक्षणमाह, प्रत्यापीड इत्यादि।—च इति समुच्चयार्थः। चकारेण किं समुच्चिनोति इत्याशङ्कायामाह, चकार इत्यादि।—चतुर्णां पूर्वोक्तनियताक्षराणां पादानाम् आदावन्ते च नियमेन गुरुद्वयं, तथा अन्ते च लघवश्चेत् तदाऽपि प्रत्यापीडं स्यात्। कान्तेत्यादि।—हृद्य हृदयग्राहि, घनसुरभि सान्द्रतर-सुगन्धयुक्तं, मधुरसाढ्यम् मधुररसपूर्णं, किञ्चिन्मुकुलितानि नयनानि यत्र तत् तादृशम्,

प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२५॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम्। तेनैव समं लघूक्षराभ्यनुज्ञानञ्च। तदेव पदचतुरूर्द्धं प्रथमस्य पादस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराभिधानं भवति। प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्य्यासे मञ्जरी। प्रथमस्य तृतीयेन विपर्य्यासे लवली। प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्य्यासेऽमृतधारा। तत्र मञ्जर्य्युदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
ज न य ति म ह तीं प्री ति हृ द ये
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
का मि ना चू त म ञ्ज री।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
मि ल द लि च क्र च ञ्चु प रि चु म्बि त के श रा

तथा अविरतमर्पितेन सतत सुरतकालिकाव्यक्तशब्दविशेषेण रमणीय मनोहर कान्ता वदनसरोज रहसि निर्जने पातु मे मन कर्त्तुं सतत सर्वदा अभिलषति इच्छति। अत्र पदचतुरूर्द्धलक्षणपूर्वक प्रत्येकपादस्यादावन्ते च गुरुद्वयस्य मध्ये च लघुवर्णाना सन्निवेशात् इदमपरविध प्रत्यापीड नामक पदचतुरूर्द्ध छन्द। तदेवमिति।—प्रथमा क्षरद्वयस्य गुरुत्वे एकविध प्रथमाक्षरद्वयस्य अन्त्याक्षरद्वयस्य च गुरुत्वे अपरविध इति द्विविध प्रत्यापीड।

(न) नियमविशेषेण पदचतुरूर्द्धस्य मञ्जर्य्यादिसंज्ञाविशेषानाह, प्रथमस्येति।—प्रथमस्य प्रथमपादस्य। विपर्य्यासे वैपरीत्ये। आपीडेति।—आपीडाधिकारो लघुवर्णा धिकारश्च निवृत्त। प्रथमस्य पादस्य अष्टाक्षररूपस्य द्वितीयेन द्वादशाक्षररूपेण विपर्य्यये प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरतायां द्वितीयस्य चाष्टाक्षरतायां मञ्जरीत्यर्थ। एवमेव प्रथमपादस्य तृतीयपादेन विपर्य्यये लवली। प्रथमपादस्य चतुर्थपादेन विपर्य्यये च अमृतधारानाम वृत्त भवेत्। एवञ्च प्रथमपादस्य द्वितीयत्वे द्वितीयस्य प्रथमत्वे मञ्जरी, प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य च प्रथमत्व लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य प्रथमत्वे च अमृतधारा इति विवेक। जनयतीत्यादि।—मिलन्त सङ्गता ये अलय षट्पदा तेषां चक्र समूह तस्य चञ्चुभिः मुखाग्रदेशै परिचुम्बिता केशरा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
को म ल म ल य वा त प रि न र्त्ति त त रु शि ख र स्थि ता॥

लवल्युदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
वि र ह वि धु र ह्र रि णा ङ्ग ना क पो लो प मं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
प रि ण ति ध र पी त पा ण्डु च्छ वि।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ल व ली फ ल नि दा घे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २
भ व ति ज ग ति हि म क र शी त ल म ति स्वा दू पा

३ ४
ह र म॥

अमृतधारोदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
प रि वा ञ्छि त क र्ण र सा य न म त त म मृ त धा रा भिः

यस्या तादृशी, तथा कोमलेन मृदुना मलयवातेन दक्षिणानिलेन परिनर्त्तितेषु सञ्चालितेषु तरूणां वृक्षाणां शिखरेषु अग्रदेशेषु स्थिता चूतमञ्जरी आम्रमुकुल कामिनां कामुकानां हृदये मानसे महतीं विपुलां प्रीतिम् आनन्दं जनयति। अत्र षट्चतुष्कलगणान्विता पादा सन्ति, किन्तु षट्चतुष्कलोधाष्टाक्षरात्मकप्रथमपादस्य द्वितीयतया द्वितीयस्य च द्वादशाक्षरात्मकस्य प्रथमतया निवेशनात् षट्चतुष्कलभेद मञ्जरीनामकवृत्तमिदम्। विरहेत्यादि।—विरहेण कान्तविच्छेदेन विधुरा कातरा या हरिणाङ्गना हरिणदेशीया स्त्रिय तासां कपोलाः गण्डदेशाः उपमा यस्य तादृशं परिणतिधर परिपक्व पीतपाण्डुच्छवि पीतनिष्कोषितकौरक सन्निभकान्ति लवलीफलं निदाघे ग्रीष्मे, जगति अतिस्वादु अतिमधुरं चन्द्रवत् हिमकरवत् शीतलम्, अत एव उपाहरं तापनाशनं भवति। अत्र षट्चतुष्कलगणात्मकपादेषु षोडशाक्षरात्मकतृतीयपादस्य प्रथमत्वेन अष्टाक्षरात्मकप्रथमपादस्य च तृतीयत्वेन निवेशात् षट्चतुष्के लवलीनामकं छन्दः इति बोध्यम्। परिवाञ्छितेत्यादि।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
य दि हृ दि वा प र मा न न्द र स म्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
चे त। शृ णु ध र णी ध र वा णी म मृ त म यीं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
त त् का व्य गु ण भू ष ण म्॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्य्यादिनामानी- च्छन्ति। (म)

[इति पदचतुरूर्द्धाधिकारः]।

हे चेत। यदि अमृतधाराभिः पीयूषप्रवाहैः कर्णरसायनं श्रोतुमीप्सि, वा अथवा, हृदि मनसि परमानन्दरसं ब्रह्मास्वादसुखं परिवाञ्छसि अभिलषसि तत् तदा काव्यगुणानां माधुर्य्यादीनां भूषणम् अलङ्कारस्वरूपाम् अमृतमयीं पीयूषरूपां, विष्णुकथायाः मोक्ष प्रदत्वादिति भावः, धरणीधरवाणीं विष्णुकथां शृणु आकर्णय। पक्षे अर्थान्तरमपि ध्वन्यते—अमृतधाराभिः तन्नामधेयच्छन्दोभिः यदि कर्णरसायनं, हृदि परमानन्द रसमनुभवितुं वा इच्छसि तदा धरणीधरस्य पिङ्गलनागस्य वाणीं छन्दोलक्षणात्मकं वाक्यं शृणु इति। अत्रापि पदचतुरूर्द्धलक्षणात्मकेषु पादेषु विंशत्यक्षरात्मकचतुर्थपाद प्रथमत्वेन तथा अष्टाक्षरात्मकप्रथमपादस्य चतुर्थपादत्वेन निर्दिष्टं, अतः पदचतुरूर्द्धम् अमृतधाराभिधानमिदं छन्दः। हलायुधेन (५।२५) सूत्रस्य वृत्तौ 'आपीडप्रहणं निवृत्तम्, तेनैव सम लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानञ्च" इत्यनेन स्वमतं प्रदर्शितम्। इदानीं मतान्तरप्रदर्शनार्थमाह केचिदित्यादि।—एषां मते तु मञ्जर्य्यादिसूत्रस्य वृत्तौ हलायुधेन "आपीडग्रहणम्—" इत्यादि यदुक्तं, तदसमीचीनमिति। सूत्रकृता तु अत्र स्पष्टतया कोऽपि विशेषो नाभिहितः, किञ्च, "प्रथमस्य विपर्य्यासे—" इत्यादिसूत्र पर्य्यालोचनया एतदेव प्रतीयते यत् मञ्जर्य्यादीनां पादविपर्य्यासमात्रे एव तात्पर्य्यं, न तु गुरुलघुरूपाक्षराणामभ्यनुज्ञानानभ्यनुज्ञानयोरिति। एवञ्च पदचतुरूर्द्धभेदापीडा- दीनां गुरुलघुनियमविधानेन यत्र आपीडादीनां पादविपर्य्यासे मञ्जर्य्यादिच्छन्दांसि भवन्ति तत्र आपीडवत् मञ्जर्य्यादिष्वपि गुरुलघुविधानमव्याहतं, यत्र च पदचतुरूर्द्धस्य पादविपर्य्यासे तानि भवन्ति तत्र गुरुलघुनियमाभाव इति तु तेषां मतम्। "अप्रतिषिद्ध परमतमनुमतमेव" इति न्यायात् हलायुधस्यापि अनुमतमेव मतमेतदिति प्रतिभाति। एतदेव अभिप्रेत्य वृत्तरत्नाकरकृता उक्तं—"प्रथममितरचरणसमुत्थं, श्रयति स यदि

लक्ष्म। इतरदितरगादिनमपि यदि च तुर्य्ये, चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा॥" इति। अस्य नारायणभट्टकृता व्याख्या यथा—"प्रथमं तुर्य्ये प्रथमचरणं इतरचरणमनुत्थ्य स्थानम इतरद्वितीयचरणगत लक्ष्म लक्षणं याति इतरदपि द्वितीयमपि इतरगतं प्रथमगतं याति च यदि अपरं चरणद्वयं तृतीयचतुर्थरूपम् अविकृतं यथास्थितम् इत्येवंविधः स आपीड एव सा प्रसिद्धा कलिका। यद्वा—स आपीड प्रथम प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीयपादलक्षणं याति सा कलिका द्वादशाक्षराष्टाक्षरषोडशाक्षरविंशत्यक्षरपादे क्रमेण घटिता इति फलितार्थः। पैङ्गले तु एतस्या मञ्जरी नाम" इति। तथा—"द्विगुणयुतसकलचरणान्ता मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम्। चरणमिह हि लक्ष्म प्रकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली सा॥" इति। अस्य नारायणभट्टव्याख्या यथा—"तृतीयश्चरणं मुखचरणगतं प्रथमचरणस्य लक्षणमनुभवत्यनुभवेत् अपरं पादत्रयं प्रकृतम् अखिलं लक्ष्म आपीडलक्षणं यदि तदा लवली नाम क्रमेण द्वात्रिंशदष्टाक्षरषोडशाक्षरविंशत्यक्षरपादा लवलीत्यर्थः" इति। तथा—"प्रथममधिवसति यदि तुर्य्ये चरमचरणपदमखिलगणयुग्मम्। अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा॥" इति। अस्य नारायणी व्याख्या—"प्रथमं तुर्य्ये प्रथमचरणं चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानं प्राप्नोति चतुर्थो भवतीत्यर्थः, अपरमखिलं प्रथमचरणत्रयम् आपीडप्रथमपादोपरिगतं द्वितीयादिपादत्रयं तदिदं छन्दः अमृतधारा नाम। द्वादशषोडशविंशत्यष्टाक्षरपाद क्रमेण भवतीति सङ्कलितार्थः। यद्यपि वृत्तिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य प्रथमत्वे लवली प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वे अमृतधारा इति षोडश द्वादशाष्टविंशत्यक्षरपादक्रमेण विंशति द्वादश षोडश अष्टाक्षरपादक्रमेण च तयो द्वयोरेकोनविंशतिभेदवारिणे भवत इति मञ्जर्य्याद्यवेऽपि तयोर्विशेष उक्तः, उदाहरणे च तथैव कृते, तथाऽपि "प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधारा" इति सूत्रस्य साधारणत्वात् प्रथमपादमात्रविपर्य्यासातिरिक्तविपर्य्यासान्तरेषा क्रमोऽस्यानुसरणीयो वा सूत्रस्य मूलकारिका एवार्थत्वात्पर्य्यादिवमुक्तम्। आपीडवत् पदचतुरूर्द्ध्वेऽपि पादव्यत्यासे मञ्जर्य्याद्या भेदा ज्ञेया" इति। एतेन मञ्जर्य्यादयः पदचतुरूर्द्ध्वभेदापीडलक्षणान्तर्गता केवलपद चतुरूर्द्ध्वलक्षणान्तर्गताश्च इति वृत्तरत्नाकरकारमतं स्फुटमेव प्रतीयते। लक्ष्यदर्शनानुरूपमेव लक्षणं सम्भवति, उक्तलक्षणान्वितश्लोकवर्गे च आपीडलक्षणं यथायथमस्ति, अपरञ्च, मञ्जरी(कलिका)लवल्यमृतधारालक्षणानामपि प्रवृत्तत्वात् तत्तन्नामधेयान्येतानि छन्दांसि इति। आग्नेयच्छन्दःसारेऽप्युक्तं—"गुरुद्वयान्त आपीड प्रत्यापीडो गणादिकः। प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरी लवली क्रमात्॥ भवेदमृतधाराख्या—"

उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ न्सौ ज्गौ, भ्नौ ज्लौ ग्, स्जौ स्जौ ग् ॥ २६ ॥

इति। एतेनापि आपीडपादविपर्य्यासेनैव मञ्जर्य्यादय इति प्रतीयते। अत्र च केनचित् अर्वाचीनेन हलायुधनारायणयोरुभयोरेव मतमशुद्धमित्युक्तम्, तथा च—"अत्र हलायुधेन निजवृत्तौ यदुक्तं 'कोषदापीडादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्य्यादिनामानीच्छन्ति' इति तदसमञ्जसम्। आपीडप्रत्यापीडादौ आदावन्ते आद्यन्तयोश्च गुरुद्वयानन्तरं शेषाणां मध्यगतानाञ्च लघुनियमकरणात् शेषाणां मध्यगतानाञ्च लघुत्वकरण सूत्रयोर्मध्ये गुरुनियमप्रसङ्गे आद्यन्तग्रहणादेव ज्ञापितम्। मञ्जर्य्यादौ तु पदचतुरूर्ध्ववत् लघुगुरुनियमाभाव इति प्राक् प्रतिपादितम्। किञ्च, मञ्जरीसूत्रे 'आपीडग्रहणं तेनैव सह लघुगुरुनियमश्च निवृत्त' इति निजग्रन्थे एव परस्परविरोधापत्तिस्तेन निदर्शिता। अत आपीडादौ मञ्जर्य्याद्यारोपणमशुद्धम्" इति। विद्वेषाऽनेन नारायणभट्टोऽपि अवहसित, यथा—"यत्तु वृत्तरत्नाकरटीकाकृता रामेश्वरभट्टसूनुना नारायणभट्टेन निजटीकायामुक्तम् 'आपीडवत् पदचतुरूर्ध्वेऽपि पादव्यत्यासे मञ्जर्य्याद्या भेदा' इति, तत्तु बुद्धिमान्द्यमूलकमेव। मञ्जर्य्यादीनान्तु पदचतुरूर्ध्ववत् गुरुलघुनियमाभाव एव नितरामापीडभेदक। वस्तुतस्तु सर्वमप्येतत् हलायुधनारायणभट्टयोः कथन सूत्रविरुद्धमिति मत्वा सर्वैरप्युपेक्ष्यम्" इति। परन्तु विद्वत्प्रवरेणानेन एतत्तु न प्रदर्शितं यत् हलायुधेन कुत्र आपीडादौ मञ्जर्य्यादिकमारोपितम्? तेन तु परमतमेव प्रदर्शितं न तु स्वमतम्। अन्यच्च—"मञ्जर्य्यादौ तु पदचतुरूर्ध्ववत् लघुगुरुनियमाभाव" इत्यादि तेन यदभिहितं तत्र न किञ्चित् साधकप्रमाणं प्रदर्शितम्। अत्र च सूत्रकारस्य स्पष्टोक्तेरभावात् एवमेव प्रतीयते यत् आपीडाद्यनन्तरमेव "प्रथमस्य—" इत्यादिसूत्रविधानात् आपीडादिपादविपर्य्यासे एव मञ्जर्य्यादिक, तथा आपीडादीनामपि पदचतुरूर्ध्वान्तर्गतत्वात् पदचतुरूर्ध्वपादविपर्य्यासेऽपि। यदि पदचतुरूर्ध्वपादविपर्य्यासमात्र एव मञ्जर्य्यादिकं सूत्रकाराभिमत भवेत्, तदा तदनन्तरमेव "प्रथमस्य—" इत्यादि सूत्र तेन निवेशितं स्यादिति। एतदेव विचिन्त्य हलायुधेनापि पूर्वोक्तमतान्तरं न दूषितम् इति। यत्त तेन स्ववृत्तौ "आपीडग्रहणम्—" इत्यादि प्रथमत उक्तं, तत् पदचतुरूर्ध्वस्यैव अधिकृतत्वेन प्राधान्याभिप्रायादिति। एवञ्च प्रमाणप्रदर्शनाभावेऽपि अर्वाचीनविदुषा यत् प्राचीनानां कदन कृतं, तत् कदर्थयत एव बुद्धिभ्रम उत वा हलायुधनारायणपादानामिति निर्णेतु सर्वथैवासमर्था वयमिति।

पाद इति प्रकृतमनुवर्त्तते। यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-लकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पादे नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये पादे भकार-नकार-जकार-लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारैस्त्रयोदशैव, तत् वृत्तमुद्गता नाम। तत्रोदाहरणम्।—

स० ज० स० ल० न० स० ज० ग०

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी।

भ० न० ज० ल० ग० स० ज० स० ज० ग०

हंसललितगमना ललना परिणीयते यदि भवेत् कुलोद्गता॥

यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः समाप्यते। उद्गतामिति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेत्

(अ) पदचतुरूर्ध्वाधिकारं परिसमाप्य साम्प्रतमुद्गताधिकारमारभते उद्गत्यादि।—एकत एकं कृत्वा, प्रथमं द्वितीयेनैक्यं विधाय इत्यर्थः, यद्वा—एकत इति एकशब्दो भावप्रधानः तृतीयार्थे च तसिः ऐक्येन अपृथग्भावेनेत्यर्थः। अन्यत् सुगमम्। मृगेत्यादि।—मृगस्य लोचने इव लोचने आयतचञ्चले चक्षुषी यस्याः सा, शशिमुखी चन्द्रानना, तथा रुचिरा मनोज्ञा दशना दन्ता यस्याः सा, नितम्बिनी प्रशस्तनितम्बशालिनी हंसवत् ललितं सुभगं गमनं चलनं यस्याः सा एताद्दशी सुलक्षणा ललना रमणी यदि कुलोद्गता सद्वंशसम्भूता भवेत् तदा परिणीयते विवाहयोग्या भवति। अत्र च लक्षणानुरूपाः सर्वे गणाः सन्ति इति उद्गतानाम वृत्तम्। सूत्रे केवलं गणनिर्देशेन पादाक्षराणां विशेषज्ञानाभावात् कुत्र पादविरतिरिति संशयनिराकरणायमाह वृत्तिकारः, यत्रेत्यादि।—सूत्रे यत्र कस्मिन् स्थाने गकारः लकारान्यतरवर्णोपादानं दृश्यते तत्र पादसमाप्तिर्ज्ञेया, यथा 'सलौ' इत्यत्र लकारश्रवणात् प्रथमपादज्ञानं, तथा 'ज्गौ' इत्यत्र च गकारश्रवणात् द्वितीयपादसमाप्तिः, तथा पुनः 'ज्लौ ग्' इत्यत्र च

इत्यध्याहार्य्यम्। एकत इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः। "उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम्—"(५।२९ पि०) इत्यत सिंहावलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्त्तनीयम्। तेनाद्य-मेव पादमेकतः पठेत्। एकत' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी। (य)

तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥ २७ ॥

तृतीयस्येति ग्रहणात् तस्या उद्गताया एवान्ये त्रय' पादा गृह्यन्ते। तृतीयपादे तु विशेष'। तृतीये पादे रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, तत् सौरभकं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

स० ज० स० ज० न० स० ज० ग०

- - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - - - - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ

विनिवारितोऽपि नयनेन तदपि किमिहागतो भवान्।

गकारदर्शनात तृतीयपादान्त, एव 'स्जौ ग्' इत्यत्र च गकारदर्शनात चतुर्थ पादसमाप्तिरिति दिक्। सूत्रेऽस्मिन् क्रियापदादर्शनात् उद्गतामिति कर्मविभक्ते रन्वयानुपपत्ते पठेदित्यध्याहृतक्रियया अस्यान्वय। एकत इत्यनेन प्रथम पादमिति कथ लभ्यते इत्यत आह, उपस्थितेति।—उपस्थितप्रचुपितमित्यादि वक्ष्यमाणसूत्रादधिकर्त्तव्यमित्यर्थ। अधिकारस्य वक्ष्यमाणसूत्रात् कथ सम्भवति इत्यत आह सिंहेति।—"गोयूथ सिंहदृष्टिश्च मण्डूकप्लुतिरेव च। गङ्गास्रोत प्रवाहश्च अधिकारश्चतुर्विध ॥" इत्युक्तेषु चतुर्विधेषु अधिकारेषु सिंहदृष्टिन्यायेन इति भाव। अक्षरता गणतश्च विषमवृत्तमिदम् अत परमपि तदेव ज्ञेयम्। अस्य छन्दस चत्वार पादा दशैकादशनवत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य भेदविशेषा अवगन्तव्या। क कतमो भेद इति तु सवत्रानुष्टव्वक्रवत ज्ञातव्यम्।

(र) उद्गताभेद सौरभकमाह, तृतीयस्येति।—तृतीयस्य तृतीयपादस्य र न भ ग गणघटितदशाक्षरत्वे अन्येषा पादानाञ्च उद्गतालक्षणलक्षितत्वे सौरभकमिति फलितम्। विनिवारित इति।—भवान् नयनेन नेत्रेण, विनिवारितोऽपि निषिद्धोऽपि, तदपि तथाऽपि पुनरपीत्यर्थ, इह अत्र, किं कथम्, आगत, उपस्थित ?

र० न० भ० ग० स० ज० स० ज० ग०

एतदेव तव सौरभक यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यति ॥ (र)

ललितं नौ सौ ॥ २८ ॥

तस्या एव उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतः तदा ललित नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स० ज० स० ल० न० स० ज० ग०

सतत प्रियवदमनूनममलहृदय गुणोत्तरम् ।

न० न० स० स० स० ज० स० ज० ग०

सुललितमतिकमनीयतनु पुरुष त्यजन्ति न तु जातु योषितः ॥

(ल)

उदीरितार्थम उक्तार्थमपि यत् न अवबुध्यते न ज्ञायते भवतीति शेष, तव एतदेव सौरभक सौन्दर्यम् । अत्र तृतीयपादेतरपादा उद्गतालक्षणान्विता, तृतीयश्च पाद यथोक्तगणोपेत दशाक्षर, अत सौरभक नाम छन्द इदमिति बोध्यम् ।

(ल) उद्गताभेद ललितमाह, ललितमिति ।—अत्रापि तृतीयस्य इति अनुवर्तनीयम्, नगणद्वय-सगणद्वयघटिततृतीयपादत्वे उद्गतालक्षणघटितेतरपादत्वे च ललित नाम छन्द इत्यर्थ । सततमित्यादि ।—योषित रमण्य सतत निरन्तर प्रिय प्रीतिप्रद वचन वदतीति तथाभूतम्, अनूनम् अहीनम् उदारचरितमित्यर्थ, अमलहृदय निर्मलमानस गुणोत्तर गुणश्रेष्ठ सुललित सुमनोहर तथा अतिकमनीयतनु कोमलशरीर पुरुष जातु कदाचित् न तु नैव त्यजन्ति मुञ्चन्ति । अत्र तृतीय पाद नगणद्वय सगणद्वयघटितद्वादशाक्षर, अन्ये च पादा उद्गतालक्षणान्विता, अत ललित नाम वृत्तमिदम् ।

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ,
स्नौ ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ ॥ २९ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तदुपस्थितप्रचुपितं नाम वृत्त भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० स० ज० भ० ग० ग०

⏑ ⏑ ⏑ - - ⏑ - ⏑ - ⏑ - - ⏑ ⏑

रामा कामकरेणुका मृगायतनेत्रा

स० न० ज० र० ग०

- - ⏑ - - - - ⏑ - ⏑ - ⏑ ⏑

हृदय हरति पयोधरावनम्रा ।

न० न० स०

- - - - - - - - - ⏑

इयमतिप्रियसुभगा

न० न० न० ज० य०

- - - - - - - - - - - - ⏑ - - ⏑ ⏑

बहुविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥

(ब) साम्प्रत विषमवृत्तेषु उपस्थितप्रचुपिताधिकार प्रस्तूयते उपस्थितेत्यादि । —आद्य प्रथम चरण पृथक् पृथक्कृत्वा पठनीय न तु उद्गतावत् एकत्र इत्यर्थ । पृथगाद्यमित्यनेन आद्य चरण केवल पृथक् पठनीयम् अन्यत्त चरणत्रयमेकीकृत्य पठनीय, न तु तेषु प्रतिचरण विराम कार्य्य इति प्रतीयते, एवञ्च "श्लोकार्द्धे तु विशेषत " इति यतिविषयकनियमस्यापवादविधिरयम इति बोध्यम् । आद्य चरण पृथक पठनीय, न तु उद्गतावत द्वितीयेन एकीकृत्य, अन्यत चरणत्रय यथानियम पठनीयमिति तु नारायणभट्टस्याभिप्राय । रामेति ।—मृगस्य हरिणस्य आयते दीर्घे नेत्रे इव नेत्रे यस्या सा, पयोधराभ्या स्तनाभ्याम अवनम्रा पीनतुङ्गतया तद्भारेण अवनता इत्यर्थ, अतिप्रियसुभगा अत्यन्तप्रियतमा, बहुविधे निधुवने

पृथगाद्यमिति उद्गतामेकतः पठेदित्यनुवृत्तिशङ्कानिरासार्थम् । अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् । (व)

वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ ॥ ३० ॥

तृतीयस्येत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् उपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकार-नकारौ पुनर्नकार-सकारौ च भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

न तावत्कामव्यापारे कुशला निपुणा ललिताङ्गी सुकुमारशरीरा कामकरेणुका अनङ्गव्यापारे मत्तकरिणीव प्रगल्भा इयं रामा योषित् हृदयं मनः हरति आकर्षति । अत्र चतुर्णामेव पादानाम् उपस्थितप्रचुपितलक्षणैर्गणैः घटितत्वान्न उपस्थितप्रचुपिताख्यं वृत्तमिदम् । सूत्रे पृथगाद्यमिति कथं प्रयुक्तम् ? इत्याह, पृथगिति ।—उद्गतावत् यथा एकतः इत्यनेन प्रथमं पादं द्वितीयपादेन सह अविलम्बेन पठेदित्यभिहितं तथा इहापि अनुवृत्तिः तस्यानुवर्त्तनं भवतु इति या आशङ्का सम्भावना तस्या निरासार्थं निषेधार्थं पृथगाद्यमित्युक्तम् । ननु उद्गतासूत्रे 'यत्र सूत्रे गकारः लकारो वा श्रूयते, तत्र तेन एव वृत्तस्य पादः समाप्यते" इति वृत्तिकारोक्त्या अत्र 'गौ' 'ग्' इति गकारदर्शनेन प्रथमद्वितीयपादव्यवस्था अवगम्यते, गकार लकार दर्शनाभावात् तृतीयपादपरिज्ञाने क उपायः ? इत्याह, अत्रेति ।—"भौ म्" इत्यत्र सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् पृथक् निर्देशादेव अत्र सूत्रे तृतीयपादव्यवस्था ज्ञातव्या, मकारद्वय-सकारेण तृतीयपादः पठनीय इत्यभिप्रायः । क्वचित् पुस्तके "अत्र तृतीयपादव्यवस्था नास्ति सकारस्य विभागपाठलिङ्गात्" इति पाठान्तरं दृश्यते । एतेन प्रथमपादस्य चतुर्दशाक्षरत्वे द्वितीयस्य त्रयोदशाक्षरत्वे तृतीयस्य नवाक्षरत्वे चतुर्थस्य पञ्चदशाक्षरत्वे च तथा प्रथमपादस्य पृथक् पाठे द्वितीयादिपादत्रयाणामविरतिपाठे उपस्थितप्रचुपितनामकं वृत्तमिति लक्षणमायातमिति दिक् ।

(व) उपस्थितप्रचुपितविशेषवर्द्धमानवृत्तमाह, वर्द्धमानमिति ।—"नौ" इत्यादिषु "तृतीयस्य—" (४।२७ पि०) इति सूत्रात् तृतीयस्य इति पदमनुवर्त्तते । एतदेवाह वृत्तिकारः तृतीयस्येति ।—पूर्वतः मण्डूकप्लुत्या तृतीयस्य इत्यधिकार इति भावः । ततश्च न न स न न स गणघटिततृतीयपादत्वे उपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्तापरपादत्रयत्वे च वर्द्धमानं नाम वृत्तमिति लक्षणम् ।

न० स० ज० भ० ग०ग०

विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी

स० न० ज० र० ग०

हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी।

न० न० स० न० न० स०

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना

न० न० न० ज० य०

जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी॥ (थ)

शुद्धविराडृषभं तज्रः॥ २१॥

तस्मिन्नेव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने तकार-जकार-रेफा भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं भवति। तत्रोदाहरणम्।—

विम्बोष्ठीति।—विम्बवत् ओष्ठ यस्याः सा विम्बोष्ठी विम्बफलवत् रक्तोष्ठीत्यर्थः, कठिनाभ्यां कठोराभ्याम् उन्नताभ्यां तुङ्गाभ्याञ्च स्तनाभ्यां कुचाभ्यां स्तनभारेणेत्यर्थः, अवनतम् अङ्गं शरीरं यस्याः तथाभूता, तथा हरिणीशिशोः नयने इव आयतचञ्चले नयने यस्याः सा, नितम्बगुर्वी विशालनितम्बा, मदकलः मदमत्तः यः करी हस्ती तस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा गजेन्द्रवदलसगमना इत्यर्थः, परिणतः पूर्णः यः शशी चन्द्रः स इव वदनं मुखं यस्याः सा, तथा मदिरस्य मत्तखञ्जनस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्याः, एवम्भूता कान्ता मम मनसि मुदं हर्षं जनयति। अत्र तृतीयेतरपादाना-मुपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्तत्वात् तृतीयस्य च न न स-न न स गणघटितत्वात् वर्द्धमानं नाम वृत्तमिदमिति।

(थ) उपस्थितप्रचुपितविशेषशुद्धविराडृषभच्छन्दोलक्षणमाह, शुद्धेति।— इहापि पूर्ववत् तृतीयस्य अनुवर्त्तनम्। तस्मिन्निति।—तृतीयपादे यदा त ज राश्चयो गणा भवेयुः, अपरपादत्रयञ्च उपस्थितप्रचुपितवत् भवति, तदा तदुपस्थितप्रचुपितं शुद्धविराडृषभमिति सञ्ज्ञान्तरं लभते इत्यर्थः। वृत्तरत्नाकरे तु "शुद्धविराडार्षभम्

म० स० ज० भ० ग०ग०
⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑
कन्यय कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्ति

म० न० ज० र० ग०
– – ⏑ – – – ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑
शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

त० ज० र०
⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑
पीनोरुनितम्बशालिनी

न० न० न० ज० य०
– – – – – – ⏑ – ⏑ ⏑
सुखयति हृदयमतिशय तरुणानाम् ॥

उपस्थितप्रचुपितादीनामस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते सञ्ज्ञाः,
इति नोक्ता । (ष)

इति शुद्धविराडृषभम्। केचित्तु अस्य प्रथमे पादे यतो चार्थेभ, प्रतिपाद यतौ शुद्धविराडादिक तदेवेति यतिभेदात् छन्दोद्वयमेव पृथक् वदन्ति। कन्येयमिति।—कनकोज्ज्वला कनकवत् स्वर्णवत् उज्ज्वला दीप्तिशालिनी गौराङ्गी इत्यर्थः, मनोहरदीप्तिः सुन्दरकान्तिः शशिनिर्मलवदना चन्द्रवन्निर्मलमुखी, विशाले आयते आकर्णविश्रान्ते इत्यर्थः, नेत्रे चक्षुषी यस्याः सा, तथा पीनोरुनितम्बशालिनी पीनाभ्यां स्थूलाभ्याम् ऊरुनितम्बाभ्यां शालते शोभते या सा तादृशी इयं कन्या ललना तरुणानां युवजनानां हृदयं मानसम् अतिशयम् अत्यन्तं सुखयति आनन्दयति। अत्र तृतीयपादेतर-पादाः उपस्थितप्रचुपितलक्षणात्मकाः, तथा तृतीयपादः त ज र गणयुक्तः, अतः शुद्धविराडृषभनामकं वृत्तमिदम्। प्राक् सर्वत्रैव उदाहरणश्लोके छन्दोनाम कौशलेन श्लेषाशतया सन्निवेशितमपि उपस्थितप्रचुपितादीनां वक्ष्यमाणवृत्तानामुदाहरणे तु तन्नास्ति, तत्र हेतुमाह, उपस्थितेति।—अस्मिन् "रामा" इत्याद्युदाहरणत्रये उपस्थितप्रचुपितादीनां सञ्ज्ञा नामानि प्रवेशयितुं न शक्यन्ते अपरापरवृत्तानामुदाहरणे यथा वृत्तानां नामानि सन्निविष्टानि, अत्र तु तथा सन्निवेशयितुं न शक्यानि इत्यर्थः, इति हेतोः नोक्ता न कथिता। यथाह नारायणभट्टः,—"सञ्ज्ञाया अत्रेऽप्रवेशात् उक्ते रीतिरिव प्रथमे पादे यतिरिति" ।

अर्द्धे ॥३२॥

पूर्वमुच्चावचानि छन्दांस्युक्तानि, इदानीं नियमेनोच्यन्ते । अर्द्धे इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः, अर्द्धे एव तत् वेदितव्यम् । (स)

उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् ॥३३॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकार-गकारौ च, द्वितीये भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तदुपचित्रकं नाम वृत्तम् । अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० स० ल०ग० भ० भ० भ० ग०ग०

-- ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - ᴗ ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ ᴗ

उपचित्रकमत्र विराजते चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

स० स० स० ल०ग० भ० भ० भ० ग०ग०

-- ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - ᴗ ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ ᴗ

परपुष्टविघुष्टमनोहरं मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥ (ह)

(स) विषमवृत्तं समाप्य साम्प्रतम् अर्द्धसमवृत्ताधिकारं प्रस्तौति, अर्द्धे इति ।—अर्द्धे श्लोकार्द्धे । अधिकारसूत्रमिदम् । सूत्रार्थमाह, पूर्वमित्यादि ।—उच्चावचानि अनेकविधानि, अनियताक्षरघटितपादवन्तीत्यर्थः । अर्द्धे इत्यधिकार आध्यायपरिसमाप्तेः, पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तिं यावत् ।

(ह) अधिकारसूत्रं विधाय सम्प्रति अर्द्धसमविशेषोपचित्रकलक्षणमाह, उपचित्रकमित्यादि ।—यत्र प्रथमे तृतीयपादे स स स गणोत्तरं लघुगुरू भवतः, तथा द्वितीये चतुर्थचरणे भ गणत्रयोत्तरं गुरुद्वयं भवेत् तत्रोपचित्रकनाम वृत्तमिति फलितार्थः । अर्द्धसमवृत्तेषु "अर्द्धे" इत्यनेन एकार्द्धस्य व्यवस्था प्रदर्शिता, द्वितीयार्द्धस्य का व्यवस्था ? इत्यत आह, अर्द्धशब्दस्येति ।—अर्द्धसमवृत्तेषु प्रथमार्द्धवत् द्वितीयार्द्धमपि भवेदेव, इत्यतः सर्वत्र प्रथम द्वितीयपादोल्लेखेनैव तृतीय चतुर्थपादयोरपि व्यवस्था ज्ञातव्या, एवञ्च प्रथमेन तृतीयः द्वितीयेन च चतुर्थः पादः तुल्य इति बोध्यम् । उपचित्रकमिति ।—अत्र अस्मिन् स्थाने विकसद्भिः प्रस्फुटद्भिः कुसुमैः, पुष्पैः, उपचित्रकं

द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग् न्जौ ज्यौ ॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-जकारौ जकार-यकारौ च, तत् द्रुतमध्या नाम वृत्तम् । अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ । तत्रोदाहरणम् ।—

भ०	भ०	भ०	ग०ग०	न०	ज०	ज०	य०

ᴗ – – ᴗ – ᴗ – – ᴗ ᴗ – – – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ ᴗ

यद्यपि शीघ्रगतिर्मृदुगामी बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।

भ०	भ०	भ०	ग०ग०	न०	ज०	ज०	य०

ᴗ – – ᴗ – ᴗ – – ᴗ ᴗ – – – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ ᴗ

नातिशयत्वरिता न च मन्दा नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥(क)

विभ्रमः, मनोज्ञनिःस्वनः, परपुष्टानां कोकिलानां विघुष्टे शब्दे मनोहरः सुभगः, मन्मथस्य कामस्य, केलिनिकेतनं क्रीडागृहस्वरूपम् एतत् चूतवनम् आम्रकाननं विराजते शोभते । अत्र उपचित्रकवृत्तस्य प्रथमपादवत्तृतीयपादः, द्वितीयपादवत् चतुर्थपादश्च अत उपचित्रकलक्षणयोगात् तथा अर्द्धसमलक्षणयोगाच्च अर्द्धसमवृत्तेषु उपचित्रकनाम वृत्तमिदम् । एतदनुसारिणा केदारभट्टेनापि वृत्तरत्नाकरे उपचित्रकलक्षणमभिहितं, यथा—"विषमे यदि सौ स ल गा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्" इति । तथा चाग्नेयच्छन्दःसारेऽपि—"उपचित्रकं स स स ला गोऽथ भौ भ भ गा गश्च" इति लक्षणम् ।

(क) द्रुतमध्यालक्षणमाह, द्रुतमध्येति ।—स्पष्टम् । यस्येति ।—यस्य अर्द्धसमवृत्तस्य प्रथम-तृतीयचरणे भ गणत्रयोत्तरं द्वे अक्षरे गुरुणी भवेतां, तथा द्वितीय चतुर्थचरणे क्रमेण न-ज ज य गणाः स्युस्तस्य द्रुतमध्या इति नाम इति फलितम् । यद्यपी-त्यादि ।—यद्यपि शीघ्रा त्वरिता गतिः यस्य स शीघ्रगतिः, अथवा मृदु लघु गन्तु शीलं यस्यासौ तादृशः, कश्चित् भवेदिति शेषः, तदा स बहुधनवान् विपुलैश्वर्य-युक्तोऽपि दुःखं क्लेशम् उपैति अनुभवति, अतिद्रुतगामी अतिलघुगामी वा धनी अपि न सुखं लभते इति भावः । तदा कीदृशी गतिरुचिता ? इत्याह, नातिशयेति ।—नृपतिगतिः राजगमनं, धनवतां गतिरिति यावत्, नातिशयत्वरिता नातिद्रुता तथा

वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग् ॥ ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा गकारश्चैकः, द्वितीये भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तत् वेगवती नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स०　स०　स०　ग०　भ०　भ०　भ०　ग०ग०

- - ᴗ - - ᴗ - -　ᴗ ᴗ　ᴗ - - ᴗ　- - ᴗ　- - ᴗ ᴗ

तव मुञ्ज नराधिप ! सेनां वेगवतीं सहते समरेषु ।

स०　स०　स०　ग०　भ०　भ०　भ०　ग०ग०

- - ᴗ - - ᴗ　- - ᴗ　ᴗ　ᴗ - - ᴗ　- - ᴗ - - ᴗ ᴗ

प्रलयोर्मिमिवाभिमुखीं तां कः सकलक्षितिभृन्निवहेषु ? ॥ (ख)

न च नवी नातिलघुका, किन्तु द्रुतमध्या नातिद्रुता नातिमन्दा किन्तु मध्यविधद्रुता इत्यर्थः, कथिता उक्ता, पण्डितैरिति शेषः, एवमुदाहरणात्मिका च द्रुतमध्या तन्नामकं वृत्तम् इत्यपि सूच्यते इत्यभिप्रायः । अत्र पादान्तलघो गुरुत्वनियमेन "उपैति" इत्यत्र 'ति' इति पदस्य ह्रस्वत्वेऽपि गुरुत्वातिदेशात् य-गणत्वं, किञ्च प्रथमं तृतीयेन द्वितीयं चतुर्थेन च सह साम्यं गच्छत् अर्द्धसमविशेषद्रुतमध्यानाम वृत्तमित्यवधेयम् ।

(ख) वेगवतीलक्षणमाह, वेगवतीति ।—यत्र अयुक्पादे स गणत्रयं गुरुश्च भवेत्, तथा युक्पादे भ गणत्रयानन्तरं द्वौ गुरू भवेतां तत्र वेगवती इति नाम । तवेत्यादि ।—हे नराधिप ! मुञ्ज ! तदाख्यनृपते ! समरेषु युद्धेषु वेगवतीम् अप्रतिहततेजस्कां, स्रोतोऽधिकाम् इति च ध्वन्यते, प्रलयोर्मिमिव प्रलयकाले या ऊर्मिः पयोधिवीचिः तामिव तत्सदृशीम्, अभिमुखीं स्वाभिमुखमायान्तीं तां प्रसिद्धां तव सेनां सकलक्षितिभृन्निवहेषु निखिलराजसमूहेषु, सकलपर्वतेषु इत्यपि ध्वन्यते, मध्ये कः जनः सहते ? सोढुं शक्नोति ? न कोऽपीति भावः । इह "समरेषु" "निवहेषु" इत्युभयत्र पादान्तलघोरातिदेशिकगुरुत्वम् । आग्नेयच्छन्दःसारे वेगवतीलक्षणं यथा—"वेगवतीं स स स गा भ भ भ गा गयौ स्मृता" इति ।

भद्रविराट् तजौ रगौ, मसौ जगौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे तकार-जकारौ रेफ-गकारौ च, द्वितीये मकार-सकार-जकारा गकारौ च, तत् भद्रविराट् नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

त॰ ज॰ र॰ गे॰ म॰ स॰ ज॰ ग॰ग॰

∪ ∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪

यत्पादतले चक्रास्ति चक्र हस्ते वा कुलिश सरोरुह वा ।

त॰ ज॰ र॰ ग॰ म॰ स॰ ज॰ ग॰ग॰

∪ ∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪

राजा जगदेकचक्रवर्त्ती स्याच्छं भद्रविराट् समश्नुतेऽसौ ॥

अस्यौपच्छन्दसकान्त:पातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्द्धसमाधिकारे पाठः । (ग)

(ग) अर्द्धसमवृत्तेषु भद्रविराड्लक्षणमाह, भद्रविराडिति ।—वृत्तौ स्पष्टम् । यदित्यादि ।—यस्य पादतले चक्रं चक्राकारचिह्नं वा अथवा हस्ते पाणौ कुलिशं वज्रं सरोरुहं पद्मं वा चकास्ति शोभते हस्तपादतले एतानि चिह्नानि यस्य वर्त्तन्ते इत्यर्थः, असौ जगदेकचक्रवर्त्ती सार्वभौमः राजा स्यात् भवेत्, तथा भद्रेषु साधुषु श्रेष्ठेषु वा विशेषेण राजते इति तादृशः असौ शं कुशलं सर्वविधमिति भावः, समश्नुते लभते । ननु अस्यापि अयुक्पादे गणचतुष्टयमात्रात्वरूपस्य युजि च गणषोडशमात्रात्मकस्य औपच्छन्दसिकस्य लक्षणप्रवेशात् औपच्छन्दसिकत्वे कथं पुनः पृथङ्नामलक्षणादिकमुक्तमित्याह, अस्येति ।—नामद्वयप्रतिपादनार्थमर्द्धसमाधिकारे अस्य पाठः कृतः, वस्तुतस्तु पूर्वोक्ते "औपच्छन्दसिकम्" (४।३४पि॰) इत्यस्य "वाक्यैर्मधुरै" इत्याद्युदाहरणे एते गणा सन्ति, अस्योदाहरणे "यत्पादतले" इत्यादावपि च पूर्वोक्ता गणाश्चतुर्दशषोडशमात्रा वर्त्तन्ते, एवञ्च मात्रानियमपक्षे "औपच्छन्दसिकम्" इति, गणनियमपक्षे च "भद्रविराड्" इति नाम द्वयम्; अतः नाम्नैव केवलं भेदः, न तु लक्षणे इति निष्कर्षः ।

केतुमती स्जौ स्गौ, भ्रौ न्गौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकार-जकारौ सकार-गकारौ च, द्वितीये भकार-रेफ-नकारा गकारौ च, तत् केतुमती नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

स० ज० स० ग० भ० र० न० ग०ग०

– – ⏑ – ⏑ – – – ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – – – ⏑ ⏑

हृतभूरिभूमिपतिचिह्ना युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम्।

स० ज० स० ग० भ० र० न० ग० ग०

– ⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – – – ⏑ ⏑

सहते न काऽपि वसुधाया केतुमतीं नरेन्द्र! तव सेनाम् ॥ (च)

आख्यानिकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग् ॥३८॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितीये जकार-तकारौ जकारौ गकारौ च, तदाख्यानिकी नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

त० त० ज० ग०ग० ज० त० ज० ग०ग०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ ⏑

भृङ्गावलीमङ्गलगीतनादैर्जनस्य चित्ते मुदमादधाति।

त० त० ज० ग०ग० ज० त० ज० ग०ग०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ ⏑

आख्यानिकी च स्मरजन्मयात्रा-महोत्सवस्याश्रवणे क्षणन्ती॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकोच्यते। (ङ)

(च) केतुमतीलक्षणमाह, केतुमतीति।—वृत्तौ सर्वं स्पष्टम्। हृतेत्यादि।—हे नरेन्द्र! राजन्! वसुधाया धराया हृतभूरिभूमिपतिचिह्ना हृतानि बलात् गृहीतानि भूरिभूमिपतीनां बहुनरपतीनां चिह्नानि छत्रचामरादीनि यया तथाभूता, तथा युद्धसहस्रेण लब्धा प्राप्ता जयलक्ष्मीर्यया ता तादृशीं केतुमतीं पताकावतीं तव सेनां सेनानां पराक्रममित्यर्थ, कोऽपि न सहते सोढुं न शक्नोति। पूर्ववत् लक्षणप्रवेशः विधेय।

(ङ) आख्यानिकीमाह, आख्यानिकीति।—प्रथम तृतीयपादयो. त-त-

विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग् तौ ज्गौ ग्॥३९॥

यस्य प्रथमे पादे जकार-तकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारो गकारौ च, तद्विपरीताख्यानिकी नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

ज० त० ज० ग०ग० त० त० ज० ग०ग०

अलं तवालीकवचोभिरेभिः स्वार्थं प्रिये। साधय कार्य्यमन्यत्।

ज० त० ज० ग०ग० त० त० ज० ग०ग०

कथं कथावर्णनकौतुकं स्यादाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः॥

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्द्ध-समाधिकारे पाठः। (च)

ज गणोत्तर गुरुद्वयत्वे तथा द्वितीयचतुर्थपादयोः त त ज गणोत्तर गुरुद्वयत्वे सति आख्यानिकी। भृङ्गेत्यादि।—आश्वये कर्णमूले, स्मरजन्मयात्रामहोत्सवस्य स्मरजन्मनि कामप्रादुर्भावे च यात्रामहोत्सव अर्चनोत्सवव्यापारः "यात्रा स्यात् यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे" इति विश्वः, "यात्रा" इत्यत्र "पात्र" इति पाठान्तरम्, तस्य क्वणन्ती शब्दं कुर्वती वार्त्तां हरन्ती इत्यर्थः, अत एव आख्यानिकी वार्त्ताहारिणी दूतीस्वरूपिणी इति यावत्, भृङ्गावली भ्रमरपङ्क्तिः मङ्गलगीतनादैः कल्याण-सूचकसङ्गीतध्वनिभिः जनस्य लोकस्य चित्ते मनसि मुदं प्रीतिम् आदधाति जनयति। वृत्तमिदम् अक्षरगणनया समं गणतश्च अर्द्धसममेव। एतां पुनः आख्यानिकीमुपजातिमपि वदन्ति इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणात्मकत्वात्। उपजातिप्रकारस्यैका-दशभेदान्तर्गतत्वाच्चेति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(च) विपरीताख्यानिकीमाह, विपरीतेति।—वैपरीत्यञ्चास्य आख्यानिकीवृत्तस्य प्रथमपादोक्तगणानां द्वितीयपादे द्वितीयपादोक्तगणानाञ्च प्रथमपादे पठनादवगन्तव्य-मिति। अलमित्यादि।—हे प्रिये। तव एभिः अलीकवचोभिः निरर्थकवाक्यैः अलं निष्प्रयोजनं, स्वार्थं निजप्रयोजनकं, स्वकीयम् अन्यत् अपरं कार्य्यं साधय कुरु। चेत् यदि आख्यानिकी वार्त्ताहारिणी, विपरीतवृत्तिः प्रतिकूलाचारिणी, भवेदिति शेषः, तदा कथावर्णनकौतुकं कथं स्यात्? पक्षान्तरे च—विपरीतवृत्तिः आख्यानिकी

हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ ॥४०॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकार-गकारौ च, द्वितीये नकार-भकारौ भकार-रेफौ च, तद्वृत्तं हरिणप्लुता नाम। तत्रोदाहरणम्।—

स० स० स० ल०ग० न० भ० भ० र०

– – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ – – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ

तव मुञ्ज नराधिप। विद्विषां भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्।

स० स० स० ल०ग० न० भ० भ० र०

– – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ – – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मना भवति शीघ्रगतिर्हरिणप्लुता ॥ (ख)

अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्, न्जौ ज्रौ ॥४१॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफ-लकार-गकाराश्च, द्वितीये नकार-जकारौ जकार-रेफौ च, तद्वृत्तमपरवक्त्रं नाम।

ख्यानिकीच्छन्दस विपरीतरूपेण विरचिता विपरीताख्यानिकी नाम स्यात्। पूर्ववदिदमपि अक्षरतः समं गणतश्चार्द्धसमं तथा अत्रापि उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजाति, उपजातिप्रस्तारस्य षष्ठोऽयं भेदः। ननूपजातिभेदान्तर्गतत्वेऽपि किमर्थं पुनरनयोः संज्ञाऽन्तरविधानम्? इत्याह, एतयोरित्यादि।—विशेषसंज्ञा नामविशेषः तदर्थं संज्ञान्तरप्रख्यापनार्थमित्यर्थः।

(ख) हरिणप्लुतालक्षणमाह, हरिणप्लुतेति।—यस्य प्रथमे पादे त्रयः स-गणाः एको लघुः एको गुरुश्च स्यात् तथा द्वितीये पादे एको न-गणः ततो भ-गणद्वयं तदनन्तरमेको र-गणः स्यात् तत् हरिणप्लुता नाम छन्द इति ज्ञेयम्। तवेत्यादि।—हे नराधिप मुञ्ज! भयेन विवर्जिताः परित्यक्ताः केतवः पताकाः यैः तादृशाः अत एव लघीयांसः क्षुद्राः कापुरुषाः इत्यर्थः, तेषां, तथा रणभूमेः युद्धक्षेत्रस्य पराङ्मुखं विपरीतदिग्वर्त्ति वर्त्म येषां तेषां युद्धक्षेत्रगामिपथमुत्सृज्य विपरीतपथगामिनामित्यर्थः, तव विद्विषां रिपूणां शीघ्रगतिः द्रुतगमनं, पलायनमित्यर्थः, हरिणप्लुता मृगस्य प्लुतगतिवत् प्लुता उल्लम्फनयुक्ता इत्यर्थः, भवति; ग्रन्थान्तरे तु—एतादृशलक्षणयुक्तं छन्दः हरिणप्लुतानामकम् इति।

(ग) अपरवक्त्रलक्षणमाह, अपरवक्त्रमिति।—वृत्तिकारेण एवं स्पष्टीकृतम्।

तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० ल०ग० न० ज० ज० र०

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा नरवर । पश्यति यस्तवाननम् ।

न० न० र० ल०ग० न० ज० ज० र०

न पुनरपरवक्त्रमीक्षते स हि सुखितोऽर्थिजनस्तथाविधः ॥

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ।(ज)

पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, न्जौ ज्रौ ग् ॥ ४२ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफ-यकारौ च, द्वितीये नकार-जकारौ जकार-रेफौ गकारश्च, तद्वृत्तं पुष्पिताग्रा नाम ।

तत्रोदाहरणम् ।—

सकृदपीत्यादि ।—हे नरवर ! राजन् ! यः अर्थिजनः याचकलोकः, कृपणेनापि दीनेनापि याच्ञाकलितमङ्गीकारात्रमीलितमात्रेणापि इत्यर्थः चक्षुषा नेत्रेण सकृत् एकवारं तवाननं त्वदीयं मुखं पश्यति, तथाविधः कृपणेनापि चक्षुषा सकृत् तव मुखदर्शनपरः स हि अर्थिजनः सुखितः सन्तुष्टः सन्, प्रभूतार्थलाभादिति भावः, न पुनरपरस्य अन्यस्य वक्त्रं मुखम् ईक्षते अवलोकयति, त्वन्मुखावलोकनेनैव कृतार्थत्वात् अन्यत्र गमनप्रयोजनमेव तस्य नास्ति इति भावः । युगयुक्पादयोरन्वरतो गणानां परस्परं साम्यदर्शनादहं नमह वैतालीयान्तर्गतत्वमस्यापि बोध्यम्, तथा अयुक्पादयोश्चतुर्दश मात्रा अन्ते च र ल गा, द्वितीया तृतीययोः चतुर्थी पञ्चम्योश्च मात्रयोरैकवानव-स्थितिः, युक्पादयोः षोडश मात्रा षष्ठीसप्तम्योश्च मात्रयोः नैकत्रावस्थानम्, अत इदं वैतालीयमपि भवति । यद्यपि युक्पादान्ते र ल गा न पतिता, तथाऽपि "एकदेश-विकृतमनन्यवत्" इति न्यायेनास्य वैतालीयत्वमक्षतमेव । अत एव छन्दोमञ्जर्यां—"वैतालीयं पुष्पिताग्राचेत्कृत्यपरवक्त्रकम्" इत्युक्तम् । तथा वृत्तरत्नाकरेऽपि "वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः" इति । हलायुधोऽपि तदेव समालोच्याह, अस्येत्यादि ।—विशेषसंज्ञाऽयम् अपरवक्त्रेतिनामकरणार्थमित्यर्थः ।

(ज) पुष्पिताग्रालक्षणमाह, पुष्पिताग्रेति ।—प्रथमतृतीयपादयोः न न र-य गणत्वं, द्वितीय चतुर्थयोश्च न ज ज र-ग गणत्वं यत्र भवेत् तत् पुष्पिताग्रानाम वृत्तमिति

न० न० र० य० न० ज० ज० र० ग०

- - - - - - ∪ - ∪ - ∪ ∪ - - - - ∪ - - ∪ - ∪ - ∪ ∪

समसितदशना मृगायताक्षी स्मितसुभगा प्रियवादिनी विदग्धा।

न० न० र० य० न० ज० ज० र० ग०

- - - - - - ∪ - ∪ - ∪ ∪ - - - - ∪ - - ∪ - ∪ - ∪ ∪

अपहरति नृणां मनांसि रामा भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताग्रा॥

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते। (झ)

यवमती र्जौ र्जौ, ज्रौ ज्रौ ग्॥ ४३॥

यस्य प्रथमे पादे रेफ-जकारौ भूयोऽपि रेफ-जकारौ भवतः,

निष्कर्षः। समेत्यादि।—समानि निम्नोन्नतादिदोषरहितानि सितानि धवलानि च दशनानि दन्ता यस्याः सा, तथा मृगायताक्षी मृगस्य हरिणस्य आयते विस्तृते अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः सा, स्मितेन मृदुहसितेन सुभगा प्रियदर्शना, प्रियवादिनी मधुरभाषिणी, विदग्धा वाक्चतुरा, रामा रमणी, पुष्पिताग्रा पुष्पितं सञ्जातकुसुमम् अग्रं शिखरदेशः यस्याः तादृशी, कुसुमिताग्रभागा लता भ्रमरकुलानि षट्पदसमूहानिव नृणां मानवानां मनांसि चेतांसि, अपहरति आकर्षति, तथा पुष्पिताग्राख्यम् इदमपि नृणां मनांसि अपहरति इत्यपरार्थश्च व्यज्यते। अत्र मध्ये तोऽक्षरतश्च प्रथमेन तृतीयस्य द्वितीयेन चतुर्थस्य च पादस्य सादृश्यदर्शनात् अर्द्धसमान्तर्गतत्वं, तथा अस्य अयुक्पादयोः षोडश मात्रा युक्पादयोश्चाष्टादश मात्रा किञ्च चतुर्थीपञ्चम्योः मात्रयोः नैकत्रावस्थितिः, प्रतिपादं शेषवर्णेषु र गणो लघु गुरुद्वयञ्च वर्त्तते, अतः इदमौपच्छन्दसकमपि भवति। एतदनुसारिणा वृत्तरत्नाकरकृताऽपि "पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथा" इत्युक्तम्। अत एव हलायुधेनापि "इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता" इत्याद्युक्तम्। पूर्ववत् अत्रापि विशेषसञ्ज्ञाकरणमेव प्रयोजनमिति भावः।

(झ) यवमतीलक्षणमाह, यवमतीति।—सूत्रे सर्वं विशदम। ननु छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयोः यवमतीलक्षणे "स्यादयुग्मके र्जौ र्यौ समे चेत् ज्रौ ज्रौ गुरुः यवात् परा मतीयम्" इत्यनेन अयुक्पादे रगण जगण रगण यगणा भवन्ति

द्वितीये जकार-रेफौ पुनर्जकार रेफौ गकारश्च, तद्वृत्तं यवमती नाम। अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था। तत्रोदाहरणम्।—

र० ज० र० ज०

∪ - ∪ - ∪ - ∪ - ∪ - ∪ -

पद्मकन्तु कोमले करे विभाति

ज० र० ज० र० ग०

- ∪ - ∪ - ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪

प्रशस्तमत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः।

र० ज० र० ज०

∪ - ∪ - ∪ - ∪ - ∪ - ∪ -

सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च

ज० र० ज० र० ग०

- ∪ - ∪ - ∪ - ∪ - ∪ - ∪ ∪

समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः॥

यवान्विता यवमतीत्यर्थः। (ञ)

दृश्यताम्, अत्र तु अयुक्पादे रगण जगण रगण जगणानां सन्निवेशो दृश्यते, तदस्मिन् गणावरोधे का गतिरिति चेत् 'गन्ते" इति सूत्रमेव आश्रयन्त गतिरित्यवगन्तव्यम्, सूत्रात् जगणस्य मध्यगुरु आद्यन्तौ लघू, छन्दोमञ्जर्यादावुक्त यगणस्य आदिवर्णो लघु मध्यान्तौ च गुरू, एवं सति ज गणोऽयान्त्यलघ्वक्षरस्य 'गन्ते" इति नियमेन गुरुत्वात् दत्र छन्दोमञ्जर्यादावुक्त यगणेन सह अविरोध एव इति। पद्मकमित्यादि।— यस्याः रमण्याः कोमले करे हस्ते पद्मकं पद्माकृतिचिह्नं, पदे चरणे च प्रशस्तमत्स्य लाञ्छनं प्रशस्तमत्स्याकारचिह्नं विभाति शोभते सा यवान्विता बहुयवशालिनी धनाधिका च बहुधना च तथा समस्तबन्धुपूजिता सकलसखिजनसमादृता(पत्युः प्रिया च भवेत्, यवान्विता यवमतीनाम छन्दश्च स्यात् इत्यपि ध्वनि।
पूर्ववदिहापि अर्द्धसमलक्षणावेश स्वयं बोध्यः।

शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४४ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्ति, द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येक गुरुः, तद्वृत्तं शिखा नाम। अर्द्धाधिकाराद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव। अन्ते गिति नियमार्थमेतत्, अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र, तेनायुक्पादे अष्टाविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेक। युक्पादे त्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुश्चैक। तत्रोदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
अ भि म त व कु ल कु सु म घ न प रि-
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म ल मि ल द लि मु ख रि त ह रि ति म धौ
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
स ह च र म ल य प व न र य त र लि त-
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
स र सि ज र ज सि म न सि श य वि त ते।

(ट) अर्द्धसमाधिकारे शिखानाम वृत्तमाह, शिखेति।—यत्र प्रथमतृतीयपादयो अष्टाविंशतिर्लघव अन्ते एको गुरु तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च त्रिंशल्लघव अन्ते एको गुरु तत् शिखानाम वृत्तमित्यर्थ। "गन्ते" इत्यनेनैव अन्तस्य गुरुत्वे लब्धे कथ पुन सूत्रे "अन्ते ग्" इत्युक्तम्? इत्याह, अन्ते इति।—नियमाथ शिखायामयुक्पादे एकोनत्रिंशदक्षराणा युक्पादे च एकत्रिंशदक्षराणा विधान कृत, ततश्च अनियतभावेन यत्र कुत्रापि गुरुवर्णस्य लघुवर्णस्य वा विन्यासो न कार्य्य, केवलम् अन्ते एव गुरुवर्ण सस्थापनीय इति विधानार्थमित्यर्थ। अन्ते गिति नियमार्थता प्रदर्श्य समाधानमाह—तेनेति। आग्नेयच्छन्दःसारोक्तलक्षणे तु अस्य गुरुलघुव्यवस्था स्पष्टीकृत्य प्रदर्शिता, यथा—"—शिखा। अष्टाविंशतिला शान्ता त्रिंशल्लान्तगतौ युजि॥" (६।६) इति। अभिमतेत्यादि।—अभिमत वाञ्छित यत् बकुलकुसुम तस्य घनेन सान्द्रेण परिमलेन गन्धेन मिलन्त समागच्छन्त ये अलय षट्पदा तै मुखरिता शब्दिता हरित दिश यत्र तस्मिन्, सहचराणा सर्वदा सहायत्वेन सञ्चरता, वसन्ते एव दक्षिणानिल-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
वि क सि त वि वि ध कु सु म सु ल भ
१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
सु र भि श र म द न नि ह त स क ल ज ने
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
ज्व ल य ति म म हृ द य म वि र त मि ह
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
सु त नु त व वि र ह द ह न वि ष म शि खा ॥ (ट)

खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४५ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ता महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति पारिशेष्यादितरस्मिंश्च युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति।

मलयेति मलयपवनानां दक्षिणानिलानां रयेण वेगेन तरलितानि चञ्चलितानि मालतीजातानां पद्मानां रजांसि परागा यत्र तादृशे, मनसिशयविततेः मनसिशयस्य कामदेवस्य विततं विस्तारः, प्रभाव इत्यर्थः, यत्र तादृशे, "मनसिशयविततै" इत्यत्र 'प्रथमशरविततं' इति पाठे—प्रथ ख्यातौ, प्रथते इत्यर्थः, तस्मात् अच्, प्रकाश इत्यर्थः, यस्य स प्रथमशरः कामः तस्य विततं यत्र तादृशे इत्यर्थः, विकसितेन विविधेन कुसुमेन सुलभः सुरभिः सुगन्धो यस्य तथाभूतः शरो यस्य तादृशेन मदनेन कामेन निहत विनष्टप्राय इत्यर्थः, आयत्तीकृत इति यावत्, "निहत" इत्यत्र 'निहित' इति पाठे—निक्षिप्त, पातित इत्यर्थः, सकलजनो यत्र तस्मिन् तादृशि मधौ वसन्तकाले हे सुतनु! तव विरहदहनविषमशिखा वियोगानलविषम-ज्वाला मम हृदयं मानसम् अविरतं सर्वदा ज्वलयति तापयति। अत्र प्रथम तृतीय-पादयोः अष्टाविंशतिलघ्वक्षराणामन्ते चैकगुरोः सन्निवेशात् साकल्येन एकोनत्रिंश-दक्षरतया तथा द्वितीय चतुर्थपादयोः त्रिंशल्लघ्वक्षराणामन्ते चैकगुरोः सन्निवेशात् मिलित्वा चैकत्रिंशदक्षरतया शिखानाम अर्द्धसमवृत्तमिदम्। चतुर्थाध्यायस्थेन चूलिकालक्षणेन सह केवलमेकमात्राधिक्यतया अस्य भेदः।

(ठ) खञ्जालक्षणमाह, खञ्जेति।—महति इत्यत्र अक्षरे इति शेषः। पूर्वमुक्तलक्षणान्विता शिखा यदि विपर्य्यस्तपादा भवेत् तदा खञ्जानाम वृत्तं स्यात्। अत्र

अयमर्थः,—एकत्रिंशदक्षरो विषमे पादे कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समे पादे। शेषं यथाप्राप्तमेव। तत्रोदाहरणम्।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
अ प ग त घ न वि श दं द श दि शि दृ त-
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
ज न हृ दि प रि ण त क ण क पि ल क ल मे
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
प्र वि क सि त स म कु सु म भ रं प रि-
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म ल सु र भि त म रु ति श र दि स म ये।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
मु चि श शि म रु मि वि ह त स र सि रु हि
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
मु दि त म धु लि हि वि म लि त ध र णि त ले
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
कि म प र मि ह क म ल मु खि! सु ख म नु-
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
भ व ति म म हृ द यं क म ल म धु ना॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः। (ठ)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

स्रग्धिनिमाह द्वयमेवेति।—इतरस्मिन् स्वल्पाक्षरे, एकोनत्रिंशदक्षरे इत्यर्थः, प्रथमतृतीययोः पादयोः त्रिंशल्लघुत्वे अन्त्यस्य च गुरुत्वे सति तथा द्वितचतुर्थयोश्च पादयोः अष्टाविंशतिलघुत्वे अन्तैकगुरुत्वे च सति स्रग्धेति निष्कर्षः। तथा चाग्नेये—"स्रग्धा तद्विपरीता स्यात्" (६।६) इति। अपगतेत्यादि।—कमलमुखि! हे पद्मानने! अपगतेन अपसृतेन घनेन मेघेन विशदा निर्मला दश दिशः यस्मिन् तादृशे, तथा हृतम् अपहृतम्, आकृष्टमित्यर्थः, सौन्दर्यातिशयादिति भावः, जनानां लोकानां दृक् दृष्टिः यस्मिन् तादृशे, परिणतेन परिपक्वेन कणेन धान्यांशेन, "कणोऽतिसूक्ष्मे

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदः विश्रामस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादशनान्निरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् ? नैष दोषः, यतिरित्य-

---

धान्यानि इति मालिनी कपिलं पिङ्गलवर्णं कलमं धान्यविशेषं यस्मिन् तादृशे, ७ शङ्कामतानां समानां सकलानां, विविधानामित्यर्थः, 'सर्वसाधुसमानेषु सम स्यात्" इति मेदिनी, कुसुमानां पुष्पाणां भरेण आतिशय्येन, "भरोऽतिशयभारयो" इति मेदिनी पवमानेन सुगन्धेन सुरभितं सुगन्धीकृतं मरुत् वायुः यस्मिन् तादृशी, शशि उज्ज्वलं मेघावरणापगमनादिति भावः, शशिनः चन्द्रस्य महः तेजो यस्मिन् तादृशे, विकसितं प्रस्फुटितं सरोरुहं पद्मं यस्मिन् तादृशे, तथा मुदितः हृष्टः मधुलिट् भ्रमरो यस्मिन् तादृशे, विमलितं कर्दमजनितक्लेदाद्यभावात् निर्मलीभूतं धरणितलं यस्मिन् तादृशे, शरदि समये शरत्काले इह अस्मिन् स्थाने त्वत्सन्निधौ मम हृदयकमलम् अतुलम् अपरम् अन्यविधं किं सुखम् अनुभवति ? एवंविधे सकलसुखाधारे शरदि तथा भवत्सान्निध्ये वक्तुमनिर्वचनीयमानन्दं मे मानसमनुभवितुं शक्नोतीति भावः । शिखायां प्रथमतृतीयौ पादौ एकोनत्रिंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ चैकत्रिंशदक्षरौ स्तः, इह तु तद्वैपरीत्येन प्रथमतृतीयौ पादौ एकत्रिंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ च एकोनत्रिंशदक्षरौ, अतः खञ्जानाम अर्द्धसमं वृत्तमिदम् ।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे हलायुधकृतौ सुखबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

(क) विषमार्द्धसमवृत्तयोर्निर्वचनं विधाय साम्प्रतं समवृत्तनिर्देशाय यतिनिर्णयमाह, यतिरित्यादि ।—यम्यते विरम्यते जिह्वा यत्र इति यतिः । विच्छिद्यते इति ।—विभज्यते पृथक्तया प्रतीयते पदपाठः पदानामावृत्तिः अस्मिन् इति विच्छेदः, जिह्वाया इष्टविरामस्थानं यतिः कथ्यते । उक्तञ्च छन्दोमञ्जर्यां

मादिराचार्य्यपारम्पर्य्यागता सञ्ज्ञेयं ततुमध्यादिवत्। तस्याः शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनं यतिर्विच्छेद इति, तस्माददोष इति। अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसंज्ञाव्यवहारः। अपि चायं यतिरित्यधिकार आ-सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रिय-

—"यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते। सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया॥" इति। आग्नेयेऽपि यतिलक्षणमङ्गीकृतं यथा—"यतिर्विच्छेद इत्युक्तः" (७।१) इति। "यतिः स्त्री पाठविच्छेदे" इति मेदिनी। यतेः प्रयोजनमाह कविकल्पलतायाम्—"एवं यथा यथोद्वेगः सुधिया नोपजायते। तथा तथा मधुरता निमित्तं यतिरिष्यते॥" इति। इयञ्च यतिश्छन्दःस्वरूपाद्भिन्नाऽपि गुणालङ्काराद्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् सूत्रकारैर्लक्षणमध्ये निवेशिता न तु वृत्तस्वरूपतया, वृत्तलक्षणस्य मात्रागुरुलघुनियामकत्वात्, अस्यास्तु विरामात्मकत्वात्। अत एव वामनेन—"न वृत्तदोषात् पृथक् यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात्" (२ अधि० २अ० ५सू० का० सू० वृ०) इत्याशङ्क्य "न, लक्ष्मणः पृथक्त्वात्" (२अधि० २अ० ६सू० का० सू० वृ०) इति परिहृतमिति। यद्यपि शास्त्रान्तरेषु यतिशब्दस्य व्यवहारो दृश्यते, तथाऽपि शास्त्रेऽस्मिन् तद्व्यवहारादर्शनात् अथ तल्लक्षणावसर इत्याह—नन्विति। एवं स्थितेऽपि आचार्यपरम्परया यतिशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् समाधानं विदधाति, यतिरिति।—इयञ्च यतिः श्रुतिसौकर्य्यार्थं नियतस्थानेषु कर्त्तव्या, तथा च दण्डी—"श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः। तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा॥" इति। अन्यत्राप्युक्तम्—"अनुक्तयतिकेऽप्येव कार्य्या श्रुतिसुखा यतिः" इति। एवञ्च आचार्यपारम्पर्य्यागतत्वमस्याः अनुगमतः प्रसिद्धेयं सञ्ज्ञा। "अनादि" इत्यत्र "आगमादिषु" इति पाठान्तरम्। ननु यदि प्रसिद्धैव तदा एतल्लक्षणेन वा किमित्यत आह—तस्या इत्यादि। अस्तीत्यादि।—शास्त्रान्तरेषु सैतवादिप्रणीतग्रन्थेषु। सैतवानां पादान्ते यतिः कर्त्तव्या, भरतमुनेर्मते श्वासविरतिरेव यतिस्थानं, केवलं श्वेतमाण्डव्यमते यत्यभावः, तथा च छन्दोमञ्जर्य्याम्—"श्वेतमाण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम्" इति। नारायणभट्टस्तु—"शुक्लाम्बरादयस्तु पदान्त एव यतिमाहुः, भरतादयस्तु यतिमेव नेच्छन्ति" इत्याह। न केवलं शिष्यव्युत्पत्तिरेव प्रयोजनं, प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह, अपि चेति।—शास्त्रान्तरसिद्धायास्तस्याः सप्तमाध्यायपर्य्यन्तमधिकारार्थञ्च सूत्रमिदं कृतमित्यर्थः। तस्याश्च केन सह सम्बन्धः? इत्यपेक्षायामाह, समुद्रेति।—समुद्रादिपदैरस्याः अन्वयः, इत्यभि-

रसादित्यादिषु प्रतिष्ठते । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वात् यतिरित्यनेनैव सम्बध्यन्ते, यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्त्तव्या इत्यर्थः सिध्यति । अत्रैषा यत्युपदेशोपनिषद्भवति ।—

> यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः ।
> समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥
> क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
> यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥

प्राय । समुद्रान्तरसादित्यान्तेषु समुद्राः इन्द्रियाणि च रसाश्च आदित्याश्च तदादयः तत्र समुद्राश्चत्वारः इन्द्रियाणि पञ्च रसाः षट् आदित्याः द्वादश, आदिपदात् वसवः मुनयः इत्यादीनामपि ग्रहणं, यथा "पृगौ नौ सयौ वसुसमुद्राः" इत्यत्र नवसु अष्टौ, समुद्राः चत्वारः तत्र अष्टसु चतुर्षु चाक्षरेषु यतावभया इत्यर्थः । कथमन्वयमित्यपेक्षायामाह—समुद्रादीत्यादि । कथं तत्र ज्ञायते इत्याह—यतिशब्दस्येत्यादि । विशेषतो यतिनियमस्तत्र तत्र मते सत्कारैर्निरूपित एव, तथापि प्राचीनव्यवहारानुसारेण प्रदर्शितैव अतिसौकर्यार्थं प्रयोक्तॄणां यतेः नियतस्थानानि सामान्यतया प्रदर्शयितुमाह, अत्रैषेत्यादि ।—एषा "यतिः सर्वत्र" इत्यादिना वक्ष्यमाणा, यत्युपदेशः कुत्र यतिः कार्या इत्युपदेशः उपनिषत् पूर्वाचार्यपारम्पर्यागतो नियमः । का सा उपनिषत् ? इत्याह, यतिरित्यादि ।—पादान्ते श्लोकचरणावसाने सर्वत्र यतिः कार्या श्लोकार्द्धे तु विशेषतः विशेषरूपेण, श्लोकार्द्धे सन्धेरभावात् स्पष्टविभक्तिनाश्च विशेषरूपेण यतिः कार्या । केचित् तत्र स्कन्दोक्त "समुद्रादि" भवेत्" इत्यत्र "क्वचित् पादत्रयस्यान्ते सा मता विषमादिषु । दृश्यते पदमध्येऽपि शक्त्यादौ समस्थले ॥" इति पाठं पठति । तथा समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके परिस्फुटापरिस्फुटविभक्तियुक्ते समुद्रादिपदान्ते समुद्र वसु इत्यादिरूपपदस्यावसाने, चतुरष्टाक्षरादिविरामस्थाने इत्यर्थः । किञ्च समुद्रादिपदान्ते च इत्यत्र च-कारात् समस्तपदयोरपि व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके पादान्ते इत्यर्थो बोध्यः, एतत्तु "व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके इति यतिः सर्वत्र पादान्ते इत्यनेन सम्बध्यते" इत्यनेन स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति । क्वचिदिति ।—समुद्रादौ या यतिः सा पदमध्येऽपि क्वचिद्भवतीत्यर्थः, समुद्रादौ विरामस्थले पदशेषो न चेद्भवति तदा

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्मथम्।
ईश्वराख्य पर ज्योति-रज्ञानतिमिरापहम्॥

अत्र ईश्वराख्यमित्यस्य पूर्व-मकारेण सह संयोगो न कर्त्तव्य। (घ)

समासे प्रत्युदाहरणम्।—

सुरासुरशिरोरत्न-स्फुरत्किरणमञ्जरी,-
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्व वन्दामहे शिवम्॥ (ङ)

“समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके।” तत्र श्रूयमाण-विभक्त्यन्त व्यक्तविभक्तिकम्। समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तमव्यक्त-विभक्तिकम्। तत्रोदाहरणम्।—

स्यात् विभक्तिविभक्त्यन्तत्वम्, तेन 'हल्ङ्याब्भ्यः—" (६।१।६८ पा०) इति सुलोपेऽपि स्पष्टविभक्तिकत्वमक्षतमेवेति। नमस्यामीत्यादि।—सदा सर्वदा उद्भूत प्रकाशरूप, तथा इन्धनीकृत मन्मथ कामो येन त तथा अज्ञानमेव तिमिर तदपहन्ति यत्, पर प्रधान ज्योति तेजःस्वरूपम् ईश्वराख्यम् ईश्वरसञ्ज्ञकं शिव नमस्यामि। अत्र "मन्मथम्" इत्यस्य स्पष्टविभक्तिकत्वात् तथा अन्तिमेन मकारेण सह "ईश्वराख्यम्" इत्यत्र तृतीयपादादिभूतकारस्य सन्धिकार्याभावाच्च श्लोकार्द्धे विशेषतः यतिरस्तीति बोध्यम्। यद्यप्यत्र पादान्ते 'तम' इत्यत्र यतिर्भवितुमर्हति तथाऽपि समस्ततया अव्यक्तविभक्तिकपादान्तत्वेन श्लोकार्द्धे एव यति कार्या। एतेन अव्यक्त विभक्तिकपादान्ते यतिर्न शोभते इति निष्कर्ष।

(ङ) सुरासुरेत्यादि।—सुराणामसुराणाञ्च शिरोरत्नानां स्फुरन्ती या किरण मञ्जरी तया पिञ्जरीकृत पिङ्गलवर्णीकृत पादाब्जद्वन्द्व चरणपद्मयुगल यस्य त शिवं वन्दामहे, नमाम इति शेष। इह पूर्वार्द्धस्य परार्द्धेन सह समस्यमानतया अस्पष्ट विभक्तिकत्वेन श्लोकार्द्धे मञ्जरी इत्यत्र यत्यभावात् प्रत्युदाहरणमिदमिति भाव।

(च) समुद्रादीति।—स्वप्रकृत्यन्वयित्वेन शाब्दबोधविषयत्वमेव श्रूयमाण-विभक्तित्वम्, यथा—वारि पिबतीत्यादौ लुप्ताम्पदार्थकर्मत्वे वारिपदार्थान्वयः शाब्दबोधविषय, न तु राजपुरुष वारिपानम् इत्यादौ लुप्तषष्ठ्यर्थयो स्वामित्व कर्मत्वयो. राजपदार्थ वारिपदार्थयोरन्वय शाब्दबोधविषय, अव्यवधानात्वबत् शाब्दबोधत्वस्यापि स्फोत अवच्छेदकतया; यथा—चाका बाऽरे। शीतत्वः

यक्षश्चक्रे, जनकतनया-स्नानपुण्योदकेषु इत्यादि। (च)

"व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके" इति "यति सर्वत्र पादान्ते" इत्यनेनापि सम्बध्यते। तत्रोदाहरणम्।—

वशीकृतजगत्कालं, कण्ठेकालं नमाम्यहम्।
आदिनन्दाकलाशेष-शशिलेखाशिखामणिम्॥

अपि च।—

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि-चन्द्रचामरचारवे।
त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भाय शम्भवे॥ (छ)

"क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ॥"

मन्तव्य इत्यादि। यक्ष इत्यादि।—सप्तदशाक्षरैकपादात्मकमन्दाक्रान्तावृत्तमिदम्। अत्र आदौ चतुर्थाक्षरे तत षष्ठाक्षरे ततश्च सप्तमाक्षरे यति, तेषु "यक्षश्चक्रे" इति चतुर्थाक्षरे व्यक्तविभक्तिका यति, "जनकतनया" इति षष्ठाक्षरे तु या यति, सा परपदेन लुप्यमानत्वात् अव्यक्तविभक्तिकस्थला इति बोध्यम्। अत्रेदमवश्यमनुस्मरणीय यत् —कतिपयेषु शिखरिणी मन्दाक्रान्तादिषु वसुरुद्रादियतिश्लोकिमत्सु छन्दःसु रसादौ, कतिपयेषु अनुष्टबिन्द्रवज्रादिषु वृत्तविशेषेषु च पादान्ते एव यतिर्विधेया इति।

(छ) वशीकृतेत्यादि।—वशीकृतौ जगत्कालौ येन तम्, आदिनन्दाकला नन्दानाम्नी प्रथमा कला षोडशभागैकभागरूप शेष यस्य तादृशो य शशी असम्पूर्णश्चन्द्र इत्यर्थं, तस्य शिखा रेखा शिखामणिर्यस्य तम्, "आदिनन्दा" इत्यत्र "महाकालम्" इति पाठान्तरम्, कण्ठेकाल नीलकण्ठ शिवम् अहं नमामि। अत्र प्रथमपादान्ते व्यक्तविभक्तिका तृतीयपादान्ते च अव्यक्तविभक्तिका यतिरिति। नम इत्यादि।—तुङ्गस्य उन्नतपर्वतस्य कैलासस्येति यावत, शिर चुम्बतीति तादृश कैलासशिखरस्पर्शीत्यर्थ, यश्चन्द्र तथा चामर बालव्यजन, तद्वत चारवे मनोहराय, चन्द्रादिवत सुशुभ्रविग्रहाय त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, त्रिलोकी एव त्रैलोक्य, तदेव नगर तस्यारम्भे निर्माणे मूलस्तम्भाय मूलस्तम्भस्वरूपाय शम्भवे शिवाय नम। अत्र प्रथमे तृतीये च पादे समासकरणात् अव्यक्तविभक्तिका यतिरिति।

तत्रोदाहरणम् ।—

पर्य्याप्तं तप्तचामी-करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ इत्यादि ।

तथा ।—

कूजोत्कोयष्टिकोला-हलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः इत्यादि ।

तथा ।—

हासो हस्ताग्रसवा-हनमपि तुलिता-दीन्द्रसारद्विपोऽसौ इत्यादि ।

तथा ।—

वैरिञ्चानां तथोच्चा-रितरुचिरऋचाञ्चाननानाञ्चतुर्णाम् इत्यादि ।

तथा ।—

खड्गे पानीयमाह्ला-दयति च महिष पक्षपाती पृथक्क इत्यादि । (ञ)

समुद्रादाविति किम् ? पदमध्ये यतिः पादान्ते मा भूत् । तत् यथा ।—

(ञ) पर्य्याप्तमित्यादि ।—स्रग्धरावृत्ते पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिरिति नियमात् अत्र चामीकरपदमध्ये सप्तमाक्षरे "मी"कारे यति । कूजदिति ।—कूजदित्यादौ कोलाहलपदमध्ये सप्तमाक्षरे "ला"कारे यति । हास इति ।—हास इत्यादौ सवाहनपदमध्यस्थसप्तमाक्षरे "वा"कारे यति । "द्विप" इत्यत्र "द्विष" इति पाठान्तरम् । वैरिञ्चानामिति ।—वैरिञ्चानामित्यादौ च उच्चारितेति पदमध्यस्थे "च्चा"कारे सप्तमाक्षरे यति कर्त्तव्या । खड्गे इति ।—खड्गे इत्यादौ सप्तमाक्षरे आह्लादयति इति पदमध्यस्थे "ह्ला"कारे यति । "खड्गे" इत्यत्र "पङ्के" इति पाठान्तरम् ।

(झ) प्रत्युदाहरणं दर्शयितुमाह, समुद्रादाविति ।—समुद्रादौ इत्युक्तेरिदं प्रयोजनं यत्—पादान्तयतिः पदमध्ये न साधुरिति । अयं भाव,—समुद्रादिपदादौ

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा-
यणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम् । इत्यादि ।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुष्यति ।

तत्रोदाहरणम् ।—

"एतस्या ग-ण्डतलममलं गाहते चन्द्रकान्ताम्" इत्यादि ।

"एतस्या रा-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशम्" इत्यादि ।

तथा ।—

"सुरासुरशिरोनिघृ-ष्टचरणारविन्दः शिवः" इत्यादि । (भ)

पदमध्येऽपि यतिर्भवेत्, यदि नैतदुच्यते तदा पदान्तत्वापेक्षिता यतिः "क्लेशनाशाय नारा" इत्यत्र अपदान्तभूते पदमध्यस्थपादान्ते मा भूदिति समुदायो इति वक्तव्यम् । प्रणमतेत्यादि ।—आनन्दहेतुं परमानन्दजनकं नारायणचरणसरोजद्वन्द्वं विष्णुपादपद्मयुगलं भवबन्धक्लेशनाशाय संसारबन्धनदुःखविनाशनार्थं प्रणमत नमस्कुरुत यूयमिति शेषः । अत्र मालिनीवृत्तघटिते प्रणमत इत्यादौ पादान्ते नारायणपदमध्यस्थ "रा"पदे यतिरसाधुरिति । पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वस्य दुष्टयतिकत्वात् तदेव प्रत्युदाहर्त्तुमाह, पूर्वेत्यादि ।—पूर्वोत्तरभागयोः निदिश्यते पूर्वापरांशयोः एकाक्षरत्वे यत्युक्तसङ्ख्यापूर्त्यर्थं यः वर्णः पूर्वभागात् समाकृष्यते, यो वा शब्दाङ्गसम्पादनार्थञ्च परभागात् समाकृष्यते, ईदृशौ एकवर्णस्थत्वात् यतिः दुष्यति कष्टेन सम्पाद्यते इति । अयमाशयः,—चतुरक्षराद्यात्मकयतेः पूर्वभागे परभागे वा कस्यचित् पदस्य एकमक्षरं निवेश्य परभागे शेषाक्षरसन्निवेशे यतिभङ्गो भवेदिति । एतस्या इत्यादि ।—एतस्याः कामिन्याः अमलं निर्मलं गण्डतलं चन्द्रस्य कान्ता सादृश्यं गाहते आश्रयति । अत्र "एतस्या" इत्येकं पदं 'गण्डतलम्" इति अपरं पदं, मन्दाक्रान्तावृत्तान्तर्गतपादतया चतुर्थाक्षरे यतिर्विधेया, सा तु गण्डतलपदादेकाक्षरं 'ग'काररूपमाकृष्य पूरणीया, अत एव गण्डतलपदस्य पूर्वभागीयैकाक्षरगकाराकर्षणेन पूर्वभागेकवर्णतया विहिता यतिः न समीचीना । एतस्या राजतीत्यादि ।—एतस्याः रमण्याः पूर्णचन्द्रप्रकाशं पूर्णिमाशशधरसमकमनीयम्, इदं सुमुखं शोभनमाननं राजति शोभते । अत्रापि चतुरक्षरे यतिसिद्ध्यर्थं राजतीति पदात् पूर्वभागीयैकवर्णं "रा"कारं समाकृष्य चतुर्थाक्षरे यतिः पूरणीयेति दोषतामापद्यते । सुरासुरेत्यादि ।—सुरासुराणां शिरोभिः निघृष्टं नितरां घृष्टमित्यर्थः, चरणारविन्दं

"पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्।"

अस्यार्थः,—योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्वस्यान्तवद्भवति, क्वचित् परस्यादिवत्। तथा च पाणिनेः स्मरणम्—"अन्तादिवच्च" (६।१।८५पा०) इति तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम्।—

"स्यादस्थानो-पगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा।"

"जम्भारातीभकुम्भो-द्भवमिव दधतः" इत्यादि।

पादपञ्चकं यस्य तादृशं शिव। वसुनवकयतिकपृथ्वीवृत्तघटितेऽस्मिन् यत्युत्तरभागस्थस्य 'छ' इत्यस्य एकाक्षरत्वात् अष्टमाक्षरे 'छं'कारे यतिरतिकष्टसाध्येति एतादृशी दुष्टा यतिर्न विधेया इत्यभिप्रायः। इह केचित् पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे दुष्टाया यतेः धातुनामप्रत्ययाव्ययभागभेदेन चतुर्विधत्वमाहुः, पूर्वापरभागीयैकवर्णस्य धातुत्वे नामत्वे प्रत्ययत्वे तथा अव्ययत्वे तथामुदाहरणानि च कल्पयन्ति। स्वमते तथाऽङ्गीकारे "एतस्या गच्छ" इत्यादौ गच्छतम्पदस्य 'ग'कारस्य नामत्वेन तदुदाहरणसिद्धिः। "राजति" इत्यत्र राजधातोः "रा"कारस्य धातुत्वात् तस्योदाहरणत्वम्। प्रत्ययोदाहरणं यथा—"स्वीकुर्वन्ति हि सुधियः प्रकुर्वन्त च" इत्यत्र 'न्ति' इत्यस्य प्रत्ययत्वात् उदाहरणसिद्धिः। रामेश वा प्रतिदिनमुदिताब्दो रमे शम्भुनामा" इत्यत्र 'वा' इत्यस्य अव्ययत्वात् उदाहरणत्वमिति। काव्यालङ्कारसूत्रे तु धातुनामभागभेदेन यतिभ्रष्टत्वं द्विविधमेव उक्तम्, तथा च—"तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण" (२ अधि० २ अ० ४ सू०) इति।

(ज) पूर्वान्तवदित्यादि।—पूर्वपरयोरेकादेशः सवर्णदीर्घादिः। स्यादित्यादि।—अस्थाने उपगतः प्राप्तः यमुनया सह सङ्गमः संयोगः यया सा इव अभिरामा मनोज्ञा स्यात् इत्यत्र नव कृष्णवर्णजात गङ्गाजलस्य च स्वच्छत्वादिति भावः। अत्र "स्यादस्थानो" इत्यत्र न+उ इति सन्धौ निष्पन्ने "नो" इति पदे पदमध्यस्थाऽपि यतिः ओकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदघटकीभूताक्षरावयवत्वस्य स्वीकारात् पदान्तवत्त्वेन मन्दाक्रान्ताच्छन्दसः चतुर्थाक्षरे यतिरिति भावः। जम्भारातीत्यादि।—मयूरभट्टविरचितसूर्यशतकीयसूर्यरश्मिवर्णनात्मकश्लोकोऽयम्। सम्पूर्णश्लोकस्तु—"जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं रक्ताः सक्तैरिवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य। आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै

तथा।—

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना-नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये।

स्वानुभूत्येकमानाय नम शान्ताय तेजसे॥ इत्यादि।

पैरादिवद्भावे उदाहरणम्।—

स्कन्ध विन्ध्याद्रिबुद्ध्या, निकषति महिष-स्याहितोऽस्तं

प्रयास्यन्। इत्यादि।

शूले शूलन्तु गाढ. प्रहर हर हृषी-केशकेशोऽपि वक्र-

स्त्रक्षीणाकारि किं ते इत्यादि।

भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीया॥" (सू॰श॰ १म॰) इति। जम्भस्य दैत्यविशेषस्य अराति शत्रु इन्द्र तस्य इभ हस्ती ऐरावत इत्यर्थ, तस्य कुम्भाद्रिव कुम्भस्थमित्यर्थ सान्द्र घन सिन्दूररेणु सिन्दूररज दधत इव धारयन्त इव दृश्यमाना, उदयागिरितत्थाम् उदयाचलप्रान्ते या धातूना गैरिकादीनां धारा श्रेणि तस्या द्रवस्य निस्रावस्य ओघे समूहे सक्तै सलग्नैरिव रक्ता रक्तवर्णा, तुल्यकाले समकालम् उदयचलनावमित्यर्थ आयान्त्या आगच्छन्त्या, स्फुरन्त्येति यावत, कमलवनरुचा इव पद्मवनकान्त्येव अरुणा रक्ता, भुवन भासयन्त प्रकाशयन्त अभिनवा भानवीया सौरा भानव किरणा व युष्माक विभूत्यै भूयासु भवन्त्वित्यर्थ। त्रिमुनियतियुते स्रग्धराच्छन्दसि अस्मिन् "जम्भारातीभकुम्भो" इत्यत्र "म्भो" इति सप्तमाक्षरे पदमध्यस्थाऽपि यति ओकारस्य पूर्वान्तवद्भावात् पूर्वपदघटकीभूताक्षरावयवत्वस्य ओकारेण पदान्तत्वसिद्धे अदुष्टा इति। उदाहरणान्तरमाह, दिक्कालेत्यादि।—दिक्कालादिभि अनवच्छिन्ना अनन्ता' चिन्मात्रा बोधस्वरूपा च मूर्त्तिर्यस्य तस्मै, तथा स्वानुभूति आत्मप्रत्यक्षम् एव एकम् अद्वितीय मान प्रमाण यस्य तस्मै शान्ताय शमगुणप्रधानाय तेजसे तेज स्वरूपाय परमात्मने नम। इहापि छिन्न+अनन्त इति पदद्वयसन्धौ दीर्घीभूते 'न्ना' इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावात यतिरिति। स्कन्धमित्यादि।—अस्त प्रयास्यन् गमिष्यन् अहित विन्ध्याद्रिबुद्ध्या महिषस्य स्कन्ध निकषति। "अस्त प्रयास्यन्" इत्यत्र "अतनुत्साद्यौत्" इति पाठान्तरम। इह त्रिमुनियतियुक्ते स्रग्धरावृत्ते पूर्वपदावयवस्यापि महिषस्य 'स्य' इति पदस्य अहितपदेन सन्धौ दीर्घीकृते 'स्या' इत्यक्षरे दीर्घैकादेशस्य पूर्वावच्छिन्नतीयाक्षरसद्भावसम्पूरकत्वात् परादिवद्भाव इति। शूले इत्यादि।—

अत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तदङ्गत्वात्तदादिवत् भवति। "यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ" इत्यन्तादिवद्भावविधावपि सम्बध्यते। तेन—

अस्या वक्त्रा-ब्जमवजितपू-र्णेन्दुशोभं विभाति

इत्येवंविधा यतिर्न भवति। (ञ)

"यणादेशः परादिवत्" इत्यस्योदाहरणम्।—

विततघनतुषारक्षोदशुभ्रांशुपूर्णा-

स्वविरलपदमाला श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि। (ट)

हृषीकेशकेशोऽपि" इत्यत्र हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईश इति व्युत्पत्त्या हृषीक+ईश इति पदद्वयसन्धौ हृषीकेश इति सिद्धे ककारस्य परादिवद्भावेन मुख्य-च्छन्दतीयस्य चरमङ्गासम्पूरकत्वात् 'षी'पदे यतिरिति। "वक्र" इत्यत्र 'चक्र" तथा "ते" इत्यत्र "न" इति पाठान्तरम्। अत्रेत्यादि।—अत्र स्वन्धम" "सुलम्" इत्युदाहरणे। "स्वरस्य" इत्यत्र "स्वरूपस्य" इति पाठे—स्वरूपस्य सहित" "ईश" इत्यादिरूपस्याक्षरस्य। तदङ्गत्वात् स्वरानुगतत्वात् तदादिवत् परादिवत्। यदि पूर्वापराविव्यादि।—"क्वचित्तु पदमध्येऽपि" इत्यादौ यथा 'यदि" इत्यादिवाक्याना सम्बन्धस्तथा अन्तादिवद्भावविधावपि "पूर्वान्तवत् स्वर सन्धौ" इत्यादिवाक्येऽपि तत् वाक्य सम्बध्यते। एतत्प्रयोजन प्रतिपादयितुमाह, तेनेति।—मन्दाक्रान्तावृत्तघटितेऽस्मिन् श्लोके "वक्त्राब्जम्" इत्यत्र "वक्त्रा"पदमाश्रित्य "अस्या वक्त्रा" इति चतुरक्षरे, तथा "ब्जमवजितपूर्णेन्दु" इत्यत्र च "पू" इति षष्ठाक्षरे यति विहिता, उभयत्रापि पूर्वभागस्य एकाक्षरात्मकत्वात् एवंविधा यतिर्न युक्तेत्यभिप्राय।

(ट) यणादेश इति।—"इको यणचि" (६।१।७७ पा०) इति सूत्रेण इक स्थाने यो यण् स्यात् तस्यैव ग्रहणम्। विततेत्यादि।—अष्टसप्ताक्षरयतिके मालिनी वृत्तघटिते अस्मिन् "पूर्णासु+अविरलपदमालाम्" इत्यत्र सन्धौ उकारस्थाने वकारागमरूपस्य यणादेशस्य परादिवद्भावविधानात् यणादेशेन जातस्य 'स्व" इत्यस्य परेण सम्बन्ध, ततश्च "क्षोदशुभ्रांशुपूर्णा" इति सप्तमाक्षरे यति सिद्धा, एवञ्च पदान्तत्वसमुच्चरिता यतिरत्र न सञ्जाता, अत एतादृशस्थलेऽपि पदमध्ये अल्पपदस्यास्य माश्रयस्य प्रवर्तनमिति भाव।

"नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादय प्राक्पदान्तवत्"। तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः। तत्रोदाहरणम्।—

स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यात्? इत्यादि। (ठ)

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम्? अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो मा भूत्। तत् यथा।—

मन्दायन्ते न खलु सुहृदा-मभ्युपेतार्थकृत्याः इत्यादि।

तथा।—

इत्यौत्सुक्या-दपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे इत्यादि। (ड)

(ठ) नित्यमित्यादि।—चादय इत्यत्र चादिपदेन "च तु हि" इत्यादीनां ग्रहणम्। तेभ्यः चादिभ्यः। एतेन एव बोद्धव्यं यत्, यस्मिन् कस्मिंश्चित् श्लोके चादीनां तथा विन्यासः कर्त्तव्यः, यथा तेभ्यः पूर्वं यतिर्न कर्त्तव्या भवेदिति। स्वादिति।—अपि प्रश्ने, स्वादु मधुरं, स्वच्छं निर्मलञ्च, सलिलं जलं कस्य जनस्य प्रीतये तृप्तये, न स्यात् न भवेत्?। अत्र षट् सप्ताक्षरयतिके मन्दाक्रान्ताच्छन्दसि अस्मिन् "सलिलमपि च" इति षष्ठाक्षरे "चकारे" एव यतिर्जाता न तु तत्पूर्वम्।

(ड) "नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा" इत्यादिविधानस्य सार्थक्यं प्रदर्शयितुं शङ्कामुत्थापयति, नित्यं प्रागित्यादि।—अन्येषां चादिभिन्नानाम् अव्ययानां पूर्वपदान्तवद्भावः पूर्वस्य पदस्यान्त इव भावः मा भूत् न कर्त्तव्य इत्यर्थः। एतेन एतदुक्तं भवति यत्—चादिभिन्नानामव्ययानाम् चादिवद्भावो न निषिद्धः, ततश्च यत्र कुत्रचित् श्लोके पदान्ते तान्यव्ययानि तथा विन्यस्यानि यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न भवेदिति। मन्दायन्ते इत्यादि।—सुहृदां बन्धूनाम् अभ्युपेतार्थकृत्याः अभ्युपेता अङ्गीकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया यैस्ते अभ्युपेतसुहृदर्थाः, न खलु मन्दायन्ते न हि विलम्बन्ते। मेघं प्रति यक्षस्योक्तिरियं। अत्र षट् सप्ताक्षरयतिके मन्दाक्रान्तावृत्तघटिते मन्दायन्ते इत्यादि श्लोके "न" इत्यव्ययस्य चादिभिन्नत्वात् "मन्दायन्ते" इति पूर्वपदेन सह अन्तवद्भावो न जात इति। अपरमाह, इतीत्यादि।—इति एवम् औत्सुक्यात् इष्टार्थोद्युक्तत्वात् अपरिगणयन् अविचारयन् गुह्यकः यक्षः तं मेघं ययाचे प्रार्थितवान्। इह "अपरिगणयन्" इत्यत्र "अपि" इत्यव्ययस्य पूर्वपदान्तवद्भावो नास्ति, किन्तु परपदेन सम्बन्धः। क्रियायो

"परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्"। तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः। तत्रोदाहरणम्।—

दुःखं मे प्र-क्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इत्यादि। (ढ)

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम्? कर्मप्रवचनीयेभ्यः पराऽपि यतिर्यथा स्यादिति। तत्रोदाहरणम्।—

प्रियं प्रति स्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति।

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि इत्यादि।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पादान्ते यतावन्तादिवद्भाव इष्यते, न त्वनेकाक्षराणां पादमध्ये

करणे, स्वरस्य परादिवद्भाववत् व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भावो दृश्यते, यथा—श्रौत्सक्यात् + उपरि इति सन्धौ "द" इति व्यञ्जनस्य परादिवद्भावात् चतुर्थाक्षरे यतिरिति।

(ढ) परेणेति।—तेभ्यः प्राद्युपसर्गेभ्यः। दुःखमित्यादि।—दुःसहः अत्यन्ता सहनीयः त्वद्वियोगः तव विरहः मे हृदये मम मनसि दुःखं क्लेशं प्रक्षिपति ददातीत्यर्थः। अत्र चतुरक्षरयतिके मन्दाक्रान्ताछन्दोघटिते अस्मिन् "दुःखं मे" इति चाक्षरानन्तरं "प्र" इत्यक्षरे प्राप्ताऽपि यतिः परादित्वान्न क्रियते परन्तु प्र इत्युपसर्गः क्षिपति इत्यनेनैव उच्चार्य्यते। अत्रेदं वक्तव्यं—प्रादय इति एकस्वरोपसर्गोपलक्षणम्, ततश्च "देवदेव जगन्नाथाभिवन्दे त्वां सनातनम्" इत्यादौ अभेरकारस्य पूर्वपदान्तवद्भावेऽपि न यतिभङ्गः।

(ण) "परेण नित्यसम्बन्धाः" इत्यस्य सोदाहरणां व्यावृत्तिं दर्शयति, परेण नित्यसम्बन्धा इतीति।—कर्मप्रवचनीयेभ्यः क्रियाद्योतकेभ्यः पराऽपि यतिः यथा भवेदिति। प्रियमिति।—प्रियं प्रति स्फुरत्पादे न खलु मन्दायन्ते। "न खल्विति" इत्यत्र "नखल्विव" इति पाठान्तरम्। श्रेयांसीति।—महतां श्रेष्ठजनानामपि श्रेयांसि शुभानि बहुविघ्नानि प्रभूतविपत्सङ्कुलानि भवन्ति। इह "न खल्विति" तथा "महतामपि" इत्यत्र कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिरिति। अयमित्यादि।—अयम् अन्तादिवद्भावः एकाक्षराणाम् अनेकाक्षराणां वा चादीनां तथा प्रादीनाञ्च पादान्ते यतौ विधेयः, न तु पादमध्ये यतौ अनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनाञ्चेत्यर्थः। "अनेकाक्षराणाम्" इत्यत्र "एकाक्षराणाम्" इति पाठान्तरम्। नारायणभट्टस्तु

यतौ ; तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात्। तत्र चादीनामुदाहरणम्।—

प्रत्यादेशा-दपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् इत्यादि।

प्रादीनामुदाहरणम्।—

दूरारूढप्रमोद हसितमिव परि-स्पष्टमाशासखीभि इत्यादि। (थ)

न पर्य्यन्तोऽस्ति वृत्ताना प्रस्तारगणनाविधौ।
पूर्वाचार्य्यकृत वृत्त-चिह्न किञ्चिदिहोच्यते॥ (त)

तत्र उक्थायां छन्दसि वृत्तम्।—

—"अयन्तु अनेकाक्षराणां चादीना प्रादीनाञ्चादिवद्भाव पादान्तयताविष्यते। एकाक्षराणान्तु पादान्तयतौ पादमध्ये समुद्रादियतौ च, तदुक्त कविकल्पलतायाम्—एकस्वरोपसर्गेण विच्छेद श्रुतिसौख्यकृत" इत्याह। तत्र हि अनेकाक्षराणा पादमध्ये चामीकरादिषु "पर्य्याप्त तप्तचामीकरकटकतटे" इत्यादिषु इव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात् "यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ" इत्यादिना पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वा भावेन प्राक्स्वीकारात ताद्दशयतिरिष्टैवेति भाव। प्रत्यादेशादिति।—अपि च किञ्च मधुन मद्यस्य प्रत्यादेशात निराकरणात् विस्मृत भ्रुवोर्विलास सभङ्ग येन तत् तथोक्तम। अत्र तु "अपि च मधुनो" इति रसयतिस्थले 'च'कारस्य मध्ये वर्त्तमानत्वेन समुद्रादिपदान्तत्वाभावात् न पूर्वपदान्तवद्भाव', पदान्ते तस्य स्वीकारात्। दूरेति।—"परिस्पष्टम्" इत्यत्र "परिष्टम्भम्" इति पाठान्तरम। त्रिमुनियतिके स्रग्धरावृत्तघटिते अस्मिन् "हसितमिव परि" इत्यत्र "परि" इत्युपसर्गस्य न परादिवद्भाव, अनेकाक्षराणा पादमध्ये यतौ तस्य निषेधादिति।

(त) एव यतिनियममुक्ता सम्प्रति प्रस्तारभेदेन असङ्ख्येयवृत्तेषु कतिचित वृत्तलक्षणमुपपादयितु स्वगर्व परिहरति, न पर्य्यन्तोऽस्तीत्यादि।—प्रस्तारगणनाविधौ वक्ष्यमाणलक्षणकप्रस्तारगणनाया वृत्तानाम् एकाक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादपर्य्यन्तं लक्षणेन निरूपितानां छन्दसा पर्य्यन्त अवधि' नास्ति न विद्यते, कैरपि पूर्वाचार्य्यैस्तेषा प्रत्येकशो नामोल्लेखपूर्वक प्रयोग कृत इति कुत्रापि न दृश्यते, निखिलप्रस्तारभेदाना मध्ये केषाञ्चिदेव वृत्तानां नामोल्लेख परिदृश्यते, न तु सर्वेषामिति भाव.। ननु एव चेत् त्वया यानि वृत्तानि प्रदर्शितानि तेषामेव प्रामाणिकत्वे

गः श्री ॥ २ ॥

यस्य पादे एको गुरुः भवति, तत् श्रीर्नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

किं प्रमाणमित्याह, पूर्वेति।—इह अस्मिन् ग्रन्थे पूर्वाचार्य्यकृतं प्रतपण्डिताग्रगण्य सम्पादितं किञ्चित् वृत्तात्मकं छन्दोलक्षणम् उच्यते निरूप्यते, पूर्वाचार्य्यैः वृत्तप्रस्तार भेदेषु कतिपयानां विशिष्टभेदानामेव प्रयोगः कृतः, अतस्तेषामेवात्र नामलक्षणादिकं प्रदर्श्यते इति भावः। एतेन—केश्चित् यदि अनुक्तनामादिकस्य कस्यापि वृत्तभेदस्य प्रयोगः क्रियते तत्र न कोऽपि निषेधः, प्रस्तारविधेर्वर्त्तमानत्वात् तत्र प्रमाणाभाव इत्यपि न वक्तुं युज्यते, अतएव कवयितुरिच्छाया स्वातन्त्र्यमत्र प्रदर्शितमित्यपि बोध्यम्। अत्रेदं बोद्धव्यम्—केचिदेकाक्षरं श्रीवृत्तमारभ्य पञ्चाक्षरपङ्क्तिच्छन्दःपर्य्यन्तं सूत्रं पिङ्गलेनानुक्तं, तनुमध्यादिकमेव वृत्तं पिङ्गलकृतमित्यवधारयन्तः तत एव ग्रन्थारम्भं व्याचक्षते, एतेषु पञ्चाक्षरपर्य्यन्तानां छन्दसां पिङ्गलेनानुक्तौ एषा युक्तिः प्रदर्श्यते यत्, ग्रन्थेऽस्मिन् वैदिकच्छन्दोवर्णनावसरे गायत्रीमारभ्यैव वैदिकच्छन्दांसि प्रदर्शितानि, अतश्च लौकिकच्छन्दांस्यपि गायत्रीमारभ्यैव कृतानि न तु उक्थादिमारभ्येति। किञ्च "उक्थादिपञ्चकं कैश्चित् गायत्रीत्येव कथ्यते" इति कात्यायनोक्तिमनुसृत्य उक्थादिच्छन्दःपञ्चकं गायत्र्यन्तर्गतमेव इत्यपि मन्यते। अपरञ्च, पुराणादिषु तथा महाकवीनां काव्येष्वपि च उक्थादीनां प्रयोगादर्शनात् न तानि सूत्रकारेण प्रदर्शितानीति च तेषामभिप्रायः। नारायणभट्टेनाप्युक्तम्—"नोक्ता उक्थादिभेदा ये ग्रन्थगौरवभीतितः। तास्तथा श्रद्दधिकेन वदामोऽन्यत्र दर्शनात्॥ न च सुप्रतिष्ठान्तानां पञ्चानां जातीनां सूत्रानुक्तत्वात् निर्मूलतेति वाच्यम्; "द्विकौ ग्लौ" (८।२० पि०) इति प्रस्तारकथने "परे पूर्णमिति" (८।२४ पि०) इतिरूपप्रस्तारकथने च सूत्रकारेणापि दर्शितत्वात्। बहुतरप्रचाराभावात्तु गाथाभेदवत् लक्षणानुक्तेति निरूपयति" इति। वयन्तु हस्तलिखितपुस्तकविशेषे तथा वृत्तरत्नाकरादिषु एतेषां सूत्राणां सन्निवेशदर्शनात् पुनरेकाक्षरवृत्तमारभ्यैव लक्षणं पिङ्गलेन सन्निविष्टमिति मन्यामहे।

(ख) तत्रभवान् पिङ्गलाचार्य्य उक्थाधिकारे एकाक्षरवृत्तलक्षणं विदधन् "मङ्गलमध्यानि शास्त्राणि प्रथन्ते" इति पतञ्जलिवचनात् श्रीशब्दप्रयोगेण ग्रन्थस्य मङ्गलमध्यतामिच्छन् श्रीवृत्तलक्षणमाह, ग इति।—गः गुरुः। एकाक्षरपादायामुक्थायां प्रतिपादम् एकाक्षरस्य गुरुत्वे श्रीर्नाम वृत्तं भवति।

ग० ग०　　ग० ग०

◡ ◡　　◡ ◡

श्रीस्ते। मा गात्॥ (थ)

अत्युक्थायाम्।—

गौ स्त्री॥ २॥

यस्य पादे द्वौ वर्णौ गुरू भवतः, तत् स्त्रीनाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

ग० ग० ग० ग०　　ग० ग० ग० ग०

◡ ◡ ◡ ◡　　◡ ◡ ◡ ◡

अन्यस्त्रीभि। सङ्गस्त्याज्यः॥ (द)

मध्यायाम्।—

श्रीरिति।—ते तव श्रीः लक्ष्मी मा गात् न गच्छतु। अत्र चतुर्ष्वपि पादेषु एकैकाक्षरस्य गुरुत्वात् लक्षणसमन्वयः। अत्रेदं बोद्धव्यम्—वर्णप्रस्तारनियमेन एकाक्षरोक्थाच्छन्दसः प्रस्तारे क्रियमाणे भेदद्वय (◡। -) सम्भवति, तत्र प्रथमो भेदः श्रीरिति नाम्ना ख्यातम्। वृत्तभेदसङ्ख्यापरिज्ञानञ्च एवं कर्त्तव्यम्—वृत्तपादस्थाक्षराणामुपरि अधो वा एक द्वि चतुरादिद्विगुणक्रमेण सङ्ख्याङ्का स्थापनीया, तत्र यानि लघ्वक्षराणि तेषामुपर्य्यधो वा स्थापितानामङ्कानां संयोगे या सङ्ख्या जायते, तया पुनरेकसङ्ख्यां संयोजयेत्, एवं निष्पन्ना सङ्ख्या एव तद्वृत्तभेदसङ्ख्या ज्ञातव्या इति। प्रस्तारप्रपञ्चन्तु अष्टमाध्याये दर्शयिष्याम।

(द) द्व्यक्षरपादात्मिकायामत्युक्थायां स्त्रीवृत्तमाह गौ इति।—गौ गुरुद्वयम्। गुर्वक्षरद्वयस्य पादत्वे सति स्त्रीनाम वृत्तम्। अन्येति।—स्पष्टम्। अत्र प्रतिपादं गुरुद्वयस्य सत्त्वात् लक्षणसङ्गतिरिति। द्व्यक्षरपादायामत्युक्थायां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता चत्वारो भेदा (◡◡। -◡। ◡-। --) भवन्ति, तत्र प्रथमो भेदः स्त्रीनाम वृत्तमिति। प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणादौ अस्य वृत्तस्य "काम" इति नाम। तत्र तत्र एतदतिरिक्त महीप्रभृतिसंज्ञकमन्यदपि भेदत्रयं प्रदर्शितं, ते च—यत्र पूर्वं लघु, ततो गुरु तन्मही नाम, यथा—"लगो मही।

मो नारी ॥ ४ ॥

यस्य पादे मकारत्रयं भवति, तत् नारीनाम वृत्तम्। तस्योदाहरणम्।—

म० म० म० म०

‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿ ‿

सर्वासां, नारीणाम्। भर्त्ता स्याद्-दाराध्यः ॥ (ध)

प्रतिष्ठायाम्।—

मही कही ॥" (२।८ प्रा० पि०)। संस्कृत—"लगौ यत्र। मही कथिता ॥" इति। यत्र पूर्वो गुरुस्ततो लघु, तत् सारुनामकं स्यात्, यथा—"सारु एहु। गो बिरेहु ॥" (२।१० प्रा० पि०)। संस्कृत—'सारुरेष। गुरुर्द्वितीयो रेखा ॥" इति। यत्र लघुद्वयं तत् मधुनामकम्, यथा—"लहु जुगा। महु धुय ॥" (२।६ प्रा० पि०)। संस्कृत—"लघु युगम्। मधु ध्रुवम् ॥" इति।

(ध) त्र्यक्षरपादायां मध्यायां नारीवृत्तलक्षणमाह, म इति।—यत्र प्रतिपादं त्रिवर्णो गुरुस्तत् नारी नाम त्र्यक्षरं वृत्तं भवेत्। सर्वासामित्यादि।—स्पष्टम्। अत्र गुर्वक्षरत्रयघटितपादत्वात् लक्षणसङ्गतिर्बोध्या। मध्याच्छन्दःपादघटकीभूतानां त्र्यक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता अष्टौ भेदाः (‿ ‿ ‿। – ‿ ‿। ‿ – ‿। – – ‿। ‿ ‿ –। – ‿ –। ‿ – –। – – –) जायन्ते तेषु प्रथमो भेदः नारीवृत्तमिति। प्राकृतपिङ्गल-वाणीभूषणयोस्तु अस्याः "ताली" इति नाम। तत्र तत्र प्रियादिसंज्ञकम् अन्यदपि सप्तविधं वृत्तम् अस्मिन्नधिकारे दृश्यते। यत्तु तत्र प्रियानाम वृत्तं तत् छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयोः "मृगी" इति नाम्ना ख्यातम्। यत्र प्रथमं लघुरेकस्तत गुरुद्वयं, तत् शशीनामच्छन्दः, यथा—"ससी जो जणीयो। फणींदो भणीओ ॥" (२।१६ प्रा० पि०)। संस्कृत—"शशी यो जनितः। फणीन्द्रेण भणितम् ॥" इति। यत्र गुर्वन्तं त्रिवर्णं तद्रमणाख्यं छन्दः। यथा—"सगणो रमणो। सहिओ कहिओ ॥" (२।१८ प्रा० पि०)। संस्कृत—"सगणो रमणः। सखे कथितम् ॥" इति। यत्र मध्यलघुर्गणः तद्वृत्तं पञ्चालाख्यं स्यात्, यथा—"तक्कार जं दिट्ठ। पञ्चाल उक्किट्ठ ॥" (२।२० प्रा० पि०)। संस्कृतं—"तकारो यत्र दृष्टः। पञ्चाल उत्कृष्टः ॥" इति। यत्र गुरुमध्यगणो भवेत् तत् वृत्तं मृगेन्द्रनामकं

ग्मौ चेत् कन्या ॥ ५ ॥

यस्य पादे एको गुरुः, ततश्च मगणः, तत् वृत्तं कन्यानाम। तत्रोदाहरणम्।—

ग० म० ग० म० ग० म० ग० म०

दारा कन्या पुत्रा बन्ध। एवं ज्ञात्वा युक्तं कार्य्यम् ॥ (न)

सुप्रतिष्ठायाम्।—

पङ्क्तिर्भ्गौ ग् ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणो गुरुद्वयञ्च भवति, तत् पङ्क्तिर्नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

स्यात्, यथा—"णरेंद ठवेहु। मिएद करेहु॥" (२।२२ प्रा० पि०)। संस्कृत—नरेन्द्र स्थापयन्तु। मृगेन्द्र कुर्वन्तु॥" इति। यत्र गुर्वादिगणस्तत् मन्दरनामकं वृत्तं भवेत्, यथा—"भो जहि सो सहि। मंदर सुंदर॥" (२।२४ प्रा० पि०)। संस्कृतं यथा—"भो यत्र स सखि। मन्दर सुन्दरम्॥" इति। यत्र त्रिलघ्वात्मको गणस्तत् कमल नाम वृत्तम्, यथा—"कमल पभण। सुमुहि। णगण॥" (२।२६ प्रा० पि०)। संस्कृत—"कमल प्रभण। सुमुखि नगण॥" इति।

(न) चतुरक्षरपादायां प्रतिष्ठायां कन्याछन्दमाह, ग्मौ इति।—प्रतिपादं गुरुचतुष्टयात्मकं वृत्तं कन्यानाम स्यात्। दारा इत्यादि।—बन्ध बन्धनस्वरूप, मुक्तिप्रतिबन्धक इत्यर्थः। प्रतिष्ठापादघटकीभूतानां चतुरक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता षोडश भेदा जायन्ते, तेषु प्रथमो भेदः कन्या वृत्तमिति। प्राकृतपिङ्गले वाणीभूषणे च अस्या 'तीर्णा' इति नाम। किञ्च तत्र तत्र चतुरक्षरच्छन्दस "धारी नगाणी" च इति अपरौ द्वौ भेदौ प्रदर्शितौ, ग्रन्थगौरवभयात् तयोः लक्षणे न प्रदर्शिते। अन्ये च भेदाः सुधीभिः स्वयमूहनीयाः।

(प) पञ्चाक्षरपादसुप्रतिष्ठायां पङ्क्तिच्छन्दोलक्षणमाह,—पङ्क्तिरिति।

भ० ग० ग० भ० ग० ग०

⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑

पर्वतशीर्षे, जाम्बवपङ्क्तिः।

भ० ग० ग० भ० ग० ग०

⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑

पक्वफलाना, भारविनम्रा॥ (प)

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम्।—

तनुमध्या त्यौ॥ ७॥

यस्य पादे तकार-यकारौ, तत् तनुमध्या नाम वृत्तम्।

तत्रोदाहरणम्।—

त० य० त० य०

⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑

धन्या त्रिषु नीचा, कन्या तनुमध्या।

त० य० त० य०

⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑

श्रोणीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या॥

पर्वतेति।—जाम्बवपङ्क्तिः जम्बूवृक्षश्रेणी। अत्र प्रतिपादं भगणस्य गद्वयस्य च वर्त्तमानत्वात् पङ्क्तिर्नाम छन्द इति। सुप्रतिष्ठापादघटकीभूतानां पञ्चाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता द्वात्रिंशद्भेदा जायन्ते, तत्र सप्तमो भेद पङ्क्तिनामच्छन्द इति। प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणयोरस्या "हंस" इति नाम। तत्र तत्र च पञ्चाक्षरच्छन्दस द्वात्रिंशद्भेदेषु एतदतिरिक्ता सम्मोहा-हारी यमकाख्या अन्ये त्रयो भेदा एव प्रदर्शिता इति।

(फ) षडक्षरपादाया गायत्र्या तनुमध्यालक्षणमाह, तनुमध्येति।—अन्तलघुकौ तगण तदनन्तरमादिलघुकौ यगणश्च यत्र स्यात् तत् तनुमध्यानाम वृत्तम्। धन्येति।—त्रिषु नाभ्युदरललाटेषु नीचा निम्नभावयुक्ता, निम्ननाभि कृशोदरी अप्रशस्तललाटा चेत्यर्थ, तनु क्षीणं मध्यं कटिदेशं यस्याः सा, श्रोणीस्तनगुर्वी नितम्बाभ्यां कुचाभ्याञ्च विशाला, अत एव धन्या श्रेष्ठा कन्या पतिभोग्या स्वामिप्रिया इत्यर्थ, भूयात्। अन्यायस्तु—तनुमध्या कन्या इव इयं वृत्तभेदान्तर्गता तनुमध्या धन्या

अत्र प्रादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्याम्नायः। (क) उष्णिहि।—

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ८ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं कुमारललिता नाम। त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति। तत्रोदाहरणम्।—

ज० स० ग० ज० स० ग०

- ∪ - - - ∪ ∪   - ∪ - - - ∪ ∪

यदीय-रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः।

ज० स० ग० ज० स० ग०

- ∪ - - - ∪ ∪   - ∪ - - - ∪ ∪

कुमार-ललिताऽसौ, कुला-न्यटति नारी ॥

कवीनामत्यन्तहृदयहारितया आदरणीया पतिभोग्या "कविता वनिताप्राया" इत्यादिस्मरणात् कवितापतिभिः कविभिः भोग्या भूयात्। गायत्रीच्छन्दःपादघटकीभूतानां षडक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तास्तु षष्टि (६४) भेदाः भवन्ति, तत्र त्रयोदशभेदः (१३) तनुमध्याख्यः। अत्र पादान्ते यतिः। छन्दोमञ्जर्यां गायत्रीच्छन्दसः तनुमध्या शशिवदना सोमराजीति भेदत्रयमात्रं प्रदर्शितम्। प्राकृतपिङ्गलादौ पुनरस्य शेषाख्याः कतिपये भेदाः प्रदर्शिताः, अन्ये च विस्तृतिशङ्कया नोपात्ताः।

(ख) सप्ताक्षरपादायाम् उष्णिहि कुमारललितालक्षणमाह—कुमारेति। लक्षणे यतेर्विशेषनियमो न विहितः, अतः तत्प्रदर्शनायाह—त्रिभिरित्यादि। यदीयेत्यादि।—यदीयरतिभूमौ यस्याः योनिदेशे तिलकाङ्कः तिलचिह्नं विभाति विराजते कुमारललिता अनूढजनप्रिया असौ एवंविधा नारी रमणी कुलानि अटति पातयति, पक्षे—एतादृशी रमणीव कुमारललिताख्यं वृत्तं कुलानि सर्वेषां कुलानि अटति गच्छति, सर्वेषां प्रियत्वात् सर्वत्र विचरति। उष्णिक्छन्दःपादघटकीभूतानां सप्ताक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता अष्टाविंशत्यधिकशतभेदाः (१२८) भवन्ति, तत्र त्रिंशत्तमो (३०) भेदः कुमारललिताख्यया विख्यातः। अत्र पादत्रये आदौ तृतीयाक्षरे ततः सप्तमाक्षरे च यतिः। चतुर्थे तु पादे

अत्र केचित् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० य० ज० स० ग०

– ∪ – – – ∪ ∪ – ∪ – – – ∪ ∪

इदं, वदनपद्मं, प्रिये !, तव विभाति ।

ज० स० ग० ज० स० ग०

– ∪ – – – ∪ ∪ – ∪ – – – ∪ ∪

इह, व्रजति मुग्धे !, मनो, भ्रमरतां मे ॥ (ब)

अनुष्टुभि ।—

माणवकाक्रीडितकं भ्तौ ल्गौ ॥ ९ ॥

यस्य पादे भकार-तकारौ लकार-गकारौ च, तन्माणवकाक्रीडितकं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० त० ल० ग० भ० त० ल० ग०

∪ – – ∪ ∪ – – ∪ ∪ – – ∪ ∪ – – ∪

माणवका-क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवयाः ।

"कुलान्यटति" इत्यादौ 'न्य' इति तृतीयाक्षरे यतिकष्टात् 'ला' इति द्वितीये तदनन्तरं 'रौ' इति पञ्चमाक्षरे यतिर्विहिता, "द्वाभ्यां पञ्चभिश्च" इति मतान्तरात्। तदेव मतान्तरं दर्शयितुमाह—अत्रेति। इदमिति।—हे प्रिये ! तव इदं वदनपद्मं मुखकमलं विभाति प्रकाशते। हे मुग्धे ! हे सुन्दरि ! मे मनः मदीयं चेतः इह तव वदनपद्मे भ्रमरतां षट्पदत्वं व्रजति गच्छति। प्रतिपादमत्र द्वितीयाक्षरे तदनन्तरञ्च पञ्चमाक्षरे यतिः। वृत्तरत्नाकरादौ मधुमती-मदलेखा-हंसमालादयोऽस्य प्रपञ्चाः कृताः। प्राकृतपिङ्गलादौ समानिका सुवास करहञ्चौ शीर्षरूपकाख्यं चतुर्विंशत्या भेदं प्रदर्शितं ।

(भ) अष्टाक्षरपादेऽनुष्टुबधिकारे छन्दांसि निरूपयितुमादौ माणवकाक्रीडितकमाह—माणवकेत्यादि। माणवकाक्रीडितकमित्यादि।—यः वृद्धवयाः स्थविरः

भ॰ त॰ ल॰ ग॰ भ॰ त॰ ल॰ ग॰

ᴗ – – ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ – – ᴗ

हास्यमसौ, याति जने, भिक्षुरिव, स्त्रीचपलः ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः । (भ)

चित्रपदा भौ गौ ॥ १० ॥

यस्य पादे भकारौ गकारौ च भवतः, तच्चित्रपदा नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

भ॰ भ॰ ग॰ ग॰ भ॰ भ॰ ग॰ ग॰

ᴗ – – ᴗ – – ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – – ᴗ ᴗ

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च ।

भ॰ भ॰ ग॰ ग॰ भ॰ भ॰ ग॰ ग॰

ᴗ – – ᴗ – – ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – – ᴗ*ᴗ

चित्रपदाऽपि च लक्ष्मी-स्तं पुरुषं न जहाति ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (म)

माणवकाक्रीडितके बालकवत् खेलनं कुरुते असौ वृद्धो जनः, स्त्रीचपलः रमणीलोलुपः, वारवनितादासक्त इति भावः, भिक्षुरिव याचक इव निर्धन इव इति यावत्, जने जनसमीपे हास्यम् उपहासास्पदतां याति गच्छति । चतुर्थाक्षरे अष्टमाक्षरे च यतिः । अनुष्टुप्छन्दः पादघटकीभूतानामष्टाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे षट्पञ्चाशदधिकद्विशतविधा (२५६) भेदा जायन्ते तत्र त्र्यधिकशततमो (१०३) भेदः माणवकाक्रीडितकम् ।

(म) अनुष्टुभि चित्रपदाच्छन्दो लक्षयति—चित्रपदेति । यस्येति ।—यस्य मुखे आनने प्रियवाणी मधुरवाक्यं, चेतसि हृदये च सज्जनता साधुता, वर्त्तते इति शेषः, लक्ष्मीः चिरम् अद्भुतम्, एकत्र स्थातुमशक्यत्वात् इति भावः, पदं पादविक्षेपः यस्याः सा तादृशी अपि चञ्चलचरणाऽपि, तं तथाविधं पुरुषं न जहाति न परित्यजति । इह द्वितीयचतुर्थपादान्ते लघुवर्णौ "गन्ते" इति गुरुत्वातिदेशः । अष्टाक्षरप्रस्तारभेदेषु पञ्चपञ्चाशत्तमो (५५) भेदः चित्रपदेति ।

विद्युन्माला मौ गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकारौ गकारौ च, तद्विद्युन्माला नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्।—

म० म० ग० ग०

विद्युन्माला-लोलान् भोगान्,

म० म० ग० ग०

मुक्त्वा मुक्तौ, यत्न कुर्य्यात्।

म० म० ग० ग०

ध्यानोत्पन्न, निःसामान्य,

म० म० ग० ग०

सौख्य भोक्तु, यद्याकाङ्क्षेत्।

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः। (य)

(य) अनुष्टुब्भेदं विद्युन्मालां लक्षयति, विद्युदिति।—यत्र अष्टावेव वर्णाः गुरवो भवन्ति सा विद्युन्माला कथिता इत्यर्थः। विद्युन्मालेति।—यदि ध्यानेन भगवच्चिन्तनेन उत्पन्नं सञ्जातं निःसामान्यम् असाधारणं सौख्यं परमानन्दं भोक्तुं लब्धुम् आकाङ्क्षेत इच्छेत्, तदा विद्युन्मालालोलान् सौदामनीवच्चपलान् भोगान् इन्द्रियभोग्यपदार्थान् मुक्त्वा त्यक्त्वा, मुक्तौ मोक्षपथि, यत्नं चेष्टां, कुर्य्यात विदध्यात। अत्र चतुरक्षरे चतुरक्षरे यतिः कर्त्तव्या। तथा च कालिदासः,—"सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्वेदैर्वेदैः। विद्वद्वृन्दैर्वीणापाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥" इति। तथा वाणीभूषणेऽपि—"उक्ता यस्यामष्टौ वर्णाः पादे पादे सर्वे दीर्घाः। विश्रामः स्यात्तुर्ये तुर्ये विद्युन्माला निर्दिष्टा सा ॥" इति। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य प्रथमो (१) भेदः विद्युन्मालाख्यं वृत्तमिदमिति। प्राकृतपिङ्गलवाणीभूषणादौ पुनरष्टाक्षरप्रस्तारस्य

हंसरुतं म्नौ गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे मगण-नगणौ गकारौ च भवतः, तद्वृत्तं हंसरुतं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

म० न० ग० ग० म० न० ग० ग०

⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑

अभ्यागामिशशिलक्ष्मी-मञ्जीरक्कणिततुल्यम्।

म० न० ग० ग० म० न० ग० ग०

⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑

तीरे राजति नदीना, रम्य हंसरुतमेतत् ॥ (ढ)

बृहत्याम्।—

भुजगशिशुसृता नौ म् ॥१३॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च भवति, तद्वृत्त भुजगशिशुसृता नाम। तत्रोदाहरणम्।—

प्रमाणिका मल्लिका तुङ्गा कमलाख्या चत्वारो भेदा सलक्षणं प्रदर्शिता, विस्तृति-शङ्कया एतषां लक्षणं न लिखितमत्र ।

(ढ) अनुष्टब्विशेषं हंसरुताख्यं वृत्तं लक्षयति, हंसेति।—अत्र पादान्ते यतिरित्युपदेशः। अभ्यागामीत्यादि।—नदीनां तीरे तटे, अभ्यागामिन आगमनशीलस्य उदयं गच्छत इति यावत्, शशिनश्चन्द्रस्य लक्ष्म्याः श्रिया मञ्जीरक्कणितेन नूपुरध्वनिना, तुल्यं सदृशं, रम्यं मनोज्ञम् एतत् हंसरुतं हंसशब्दः राजति शोभते। अष्टाक्षरप्रस्तारस्य सप्तपञ्चाशत्तमो (५७) भेदः हंसरुताख्यं वृत्तम्। केचन सूत्रमिदं बृहत्यामुक्तवन्तः, परन्तु वृत्तस्यास्य अष्टाक्षरत्वात् तथा वृत्तरत्नाकरादौ अनुष्टुभि एव पाठाच्च तत्रैव निवेशनमुचितमिति मत्वा वयमत्र पठामः। सूत्रमिदं मूले न दृश्यते। अनुष्टुभः ग्रन्थान्तरोक्ता भेदा नात्र गौरवभयात् प्रदर्शिताः। अत्रेदमवधेयम्—अनुष्टुभि यस्य समस्य विषमस्य अर्द्धसमस्य वा वृत्तस्य विशेषसंज्ञा न कृता, तदेव वितानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्त्तव्यम्।

(ण) नवाक्षरपादबृहत्यधिकारे छन्दांसि विदधत् भुजगशिशुसृतालक्षण-

न० न० म० न० न० म०

- - - - - ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय-श्यामा ।

न० न० म० न० न० म०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ

रमयति हृदय, यूना, भुजगशिशुसृता, नारी ॥

वक्रगतिरित्यर्थ , शिशुशब्दस्य सार्थकत्वात् । अन्यैरप्युक्तम् ।—

अभ्यस्तता नु तरणीगतिवक्रभावा-
नुन्मूलिता फणिशिशोर्भवताऽपराधा: ? इति ।

अत्र सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्याम्नाय: । (ल)

आह,—भुजगेति। "भुजगशिशुसृता" इत्यत्र "भुजगशिशुभृता" इति वृत्तरत्नाकरादौ पाठ। क्वचित 'भुजगशिशुवृता" क्वचित वा "भुजगशिशुयुता" इति पाठोऽपि दृश्यते। अत्र सप्तमाक्षरे नवमाक्षरे च यति। इयमित्यादि।—विकचकुवलयवत प्रस्फुटितनीलोत्पलवत श्यामा श्यामवर्णा रम्या मनोज्ञा भुजगशिशुसृता बालभुजङ्गवत् वक्रगामिनी इय नारी यूना तरुणाना हृदय चेत अधिकतरम् अतिशय यथा तथा रमयति आनन्दयति। पक्षान्तरे—नारीव भुजगशिशुसृताख्यमिद वृत्त यून: हृदयम् आनन्दयति इत्यर्थ। बृहतीच्छन्दपादघटकीभूताना नवाक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता द्वादशाधिकपञ्चशतमिता (५१२) भेदा भवन्ति, तत्र च चतुःषष्टितमो (६४) भेद भुजगशिशुसृतावृत्तमिति। भुजगशिशुसृत.शब्देन वक्रगति कथ लभ्यते ? कथ वा शिशुशब्दस्य ग्रहण, भुजगशब्देनैव वक्रगतिलाभात ? इति शिशुशब्दप्रयोगे हेतु दर्शयितुमाह, शिशुशब्दस्येति।—भुजगापेक्षया भुजगशिशूनामतीव वक्रगमनशीलत्वेन शिशुशब्दस्य प्रयोग। शिशुशब्दप्रयोगस्य अदुष्टतां समर्थयितुम् अन्यकविप्रयोग दर्शयति, अभ्यस्तेति।—तरणीगते नौचलनस्य वक्रभावान् कुटिलगतौ, "तरणी" इत्यत्र "तरुणी" इति पाठे तु—रमणीगतिकौटिल्यमित्यर्थ, अभ्यस्ता भवता फणिशिशो सर्पशिशो अपराधा वक्रगमनरूपा उन्मूलिता उत्पाटिता नु ? इहापि अन्यकविभि. फणिशिशुशब्द. एव प्रयुक्त, न तु फणिशब्द इति भाव.।

हलमुखी र्नौ स् ॥ १४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं हलमुखी नाम। तत्रोदाहरणम्।—

र० न० स० र० न० स०

∪ – ∪ – – – – – ∪ ∪ – ∪ – – – – – ∪

गण्डयो-रतिशयक्लशं, यन्मुखं, प्रकटदशनम्।

र० न० स० र० न० स०

∪ – ∪ – – – – – ∪ ∪ – ∪ – – – – – ∪

आयत, कलहनिरत, ता स्त्रिय, त्यज हलमुखीम् ॥

अत्र त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः। (व)

पङ्क्तौ।—

शुद्धविराड् म्सौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं शुद्धविराट् नाम। तत्रोदाहरणम्।—

(व) नवाक्षरप्रस्तारान्तर्गतं हलमुखीनामक वृत्त लक्षयति, हलमुखीति।—र्नौ स् रगण नगण सगणा। गण्डयोरिति।—यस्या स्त्रिया मुख वदन गण्डयो कपोलयो अतिशयकृशम् अत्यन्तक्षीण, शुष्ककपोलमित्यर्थ, तथा प्रकटा वहिर्गता दशना दन्ता यस्य तत् दन्तुर, तथा आयत दीर्घ, कलहनिरतं विवादासक्तञ्च भवेत् तां तादृशीं हलमुखीम् उन्नतदन्ततया दीर्घाकारतया च लाङ्गलाकारमुखीं स्त्रिय रमणीं त्यज वर्जय। नवाक्षरप्रस्तारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विशततमो (२५१) भेद हलमुखीनाम्ना ख्यात। प्राकृतपिङ्गलादौ महालक्ष्मी सारङ्गिका पाइत्ता-कमल विम्ब तोमर रूपामाली इति नवाक्षरपादच्छन्दस सप्तमात्रभेदा प्रदर्शिता, परन्तु ग्रन्थविस्तृतिशङ्कया न ते अत्र निवेशिता।

(श) दशाक्षरपादे पङ्क्तिच्छन्दसि शुद्धविराड्वृत्त लक्षयति—शुद्धेति।

न० स० ज० ग० न० स० ज० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

न० स० ज० ग० न० न० ज० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ

अस्मद्वंशपितामहो गुरु-र्ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (अ)

पणवो म्नौ य्गौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं पणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० य० ग० म० न० य० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ – – – – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – – – ᴗ ᴗ ᴗ

मीमांसारस-ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटु-रितरा भाति ।

म० न० य० ग० म० न० य० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ – – – – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – – – ᴗ ᴗ ᴗ

एवं संसदि, विदुषां मध्ये, जल्पामो जय-पणबन्धत्वात् ॥

अत्र पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः । (ष)

विश्वमित्यादि ।—यस्य कुक्षिकोटरे उदरगह्वरे विश्वं जगत्, तथा वक्त्रे मुखे च सदा सर्वस्मिन् समये सरस्वती वाणी, तिष्ठति वर्त्तते स अस्मद्वंशपितामहः अस्माकं कुलोद्भूतानां पितामहः, गुरुः पूज्यः शुद्धविराट् आदिपुरुषः ब्रह्मा नः अस्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु । दशाक्षरपादानां पङ्क्तिच्छन्दसां प्रस्तारे क्रियमाणे जायमानेषु सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तेषु चतुर्विंशत्यधिकसहस्रसंख्याकभेदेषु (१०२४) पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमभेदात्मकम् (३४५) इदं शुद्धविराडाख्यं वृत्तमिति ।

(ष) दशाक्षरपादे पङ्क्तिच्छन्दसि पणवाख्यं वृत्तमाह—पणव इति ।

मीमांसेति ।—जयपणबन्धत्वात् जयार्थं यः पणबन्धः "बाजी" इति भाषा, तस्य भावः, तस्मात् संसदि सभायां विदुषां पण्डितानां मध्ये एव जल्पामः कथयामः,

रुक्मवती भ्मौ स्गौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं रुक्मवती नाम। तत्रोदाहरणम्।—

भ० म० स० ग० भ० म० स० ग०

∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या ऊर्द्धगरेखा।

भ० म० स० ग० भ० म० स० ग०

∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪

सा भवति स्त्री लक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च ॥

अत्र पादान्ते यतिः। (स)

मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥ १८ ॥

यस्य पादे रेफ-जकारौ रेफ-गकारौ च, तद्वृत्तं मयूरसारिणी नाम। तत्रोदाहरणम्।—

यत—अमृतम् अमृतवदुपादेयं मीमांसारसं तदाख्यग्रन्थार्थसारमित्यर्थः, पीत्वा आस्वाद्य, स्थितस्य जनस्य इति शेषः, इतरा अन्या शास्त्रोक्तिः शास्त्रीयवचनं पटुः परिस्फुटा सती भाति दीप्यते, मीमांसाशास्त्रपाठमन्तरेण शास्त्रान्तरज्ञानं न सम्पूर्णं जायते, अतः मीमांसाशास्त्रमेव शास्त्रान्तरप्रवेशद्वारमिति भावः। "गन्ते" इत्यनेन 'ति' इत्यस्य गुरुत्वातिदेशः। दशाक्षरप्रस्तारस्य एकविंशत्यधिकशततमो (१२१) भेदः पणवाख्यं वृत्तमिदमिति।

(स) दशाक्षरपादरुक्मवतीसंज्ञकं वृत्तान्तरमाह—रुक्मवतीत्यादि। पादेत्यादि।—यस्या रमण्याः पद्मोदरगौरे पद्मस्य अभ्यन्तरवत् गौरवर्णे पादतले चरणतले ऊर्द्धगरेखा ऊर्द्धदेशप्रसारिणी रेखा चिह्नविशेषः राजति शोभते, लक्षणयुक्ता शुभलक्षणवती सा स्त्री रुक्मवती विपुलस्वर्णादिविशिष्टा, महाधनवतीत्यर्थः, तथा सौभाग्यवती च सौभाग्यशालिनी च, पतिप्रिया चेत्यर्थः, भवति। छन्दोमञ्जर्यां तु "रूपवती" "चम्पकमाला" इति नामद्वयं पाठान्तरत्वेन दृश्यते। दशाक्षरप्रस्तारस्य नवनवत्यधिकशततमो (१९९) भेदः रुक्मवतीनामवृत्तमिदमिति।

(ह) दशाक्षरपादच्छन्दःसु मयूरसारिणीवृत्तं लक्षयति—मयूरेत्यादि।

र० ज० र० ग० र० ज० र० ग०

या वनान्तराण्युपैति रन्तु, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता ।

र० ज० र० ग० र० ज० र० ग०

या द्रुत प्रयाति सन्नतांसा, तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (छ)

मत्ता म्भौ स्गौ ॥ १८ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकाराः, तद्वृत्तं मत्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० स० ग० म० भ० स० ग०

स्वैरालापैः, श्रुतिपुटपेयै-र्गीतक्रीडा-सुरतविशेषैः ।

म० भ० स० ग० म० भ० स० ग०

वासागारे, कृतसुरताना, मत्ता नारी, रमयति चेतः ॥

अत्र चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः । (क)

येत्यादि ।—या रन्तुं क्रीडितुं वनान्तराणि अरण्यमध्यानि, उपैति गच्छति, मयूरी अपि रन्तुं वनान्तरं गच्छति, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता भुजङ्गानां जाराणां भोगे उपभोगे, जारसम्भोगे भुक्तम् आविष्टं चित्तं मनो यस्याः सा, मयूरी अपि भुजङ्गानां सर्पाणां भोगे देहे, आहारे वा भुक्तं चित्तं यस्याः सा तादृशी, "भुक्त" इत्यत्र "सक्त" इति पाठान्तरं सुगमार्थम्, या च सन्नतौ अवनतौ अंसौ स्कन्धौ यस्याः तथाविधा सती द्रुतं प्रयाति धावति इत्यर्थः, मयूरी अपि द्रुतगमनकाले ग्रीवामवनम्य गच्छति, मयूरसारिणीं मयूरं सर्तुम् अनुसर्तुम् अनुकर्तुमित्यर्थः, शीलं यस्याः सा तादृशीं मयूरानुकारिणीं तां स्त्रियम्, अन्यत्र—मयूरं सरति अनुगच्छति या सा तां मयूरीमित्यर्थः, विजह्यात् परित्यजेत् । वृत्तमिदं दशाक्षरप्रस्तारस्य एकसप्तत्युत्तरशततमो (१७१) भेद इति ।

(क) दशाक्षरपादपङ्क्त्यधिकारे मत्तावृत्तं दर्शयति—मत्तेति । स्वैरेत्यादि ।

उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ २० ॥

यस्य पादे तकार-जकारौ जकार-गकारौ च, तद्वृत्तं उपस्थिता नाम। तत्रोदाहरणम्।—

त० ज० ज० ग० त० ज० ज० ग०

∪ ∪ – – ∪ – ∪ – ∪ – ∪ ∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – ∪

एषा, जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्ज्वलदीधितिः।

त० ज० ज० ग० त० ज० ज० ग०

∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – ∪

लक्ष्मी-रिव दानवसूदनं, पुण्यै र्नरनाथमुपस्थिता ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नाय। (ख)

त्रिष्टुभि।—

इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग्॥ २१ ॥

यस्य पादे तकारौ जकार-गकारौ गकारश्च, तद्वृत्तमिन्द्र-वज्रा नाम। तत्रोदाहरणम्।—

—मत्ता जातहर्षा नारी वासागारे गृहमध्ये श्रुतिपुटपेये श्रवणेन्द्रियप्रीतिकरे, स्वैरोल्लापे स्वच्छन्दप्रयुक्ताकाकूक्तिभि, तथा गीतक्रीड़ासुरतविशेषे गानादिभिश्च कृतसुरताना यूना चेत मन रमयति सुखयति। दशाक्षरप्रस्तारस्य एक-चत्वारिंशदधिकद्विशततमो (२४१) भेद मत्तेति ख्यात।

(ख) दशाक्षरे पङ्क्तिच्छन्दसि उपस्थितावृत्त कथयति—उपस्थितेति। एषेत्यादि।—जगदेकमनोहरा जगत्सु अद्वितीयमनोज्ञा, कनकोज्ज्वलदीधिति स्वर्ण-वदुज्ज्वलकान्ति, एषा कन्या, पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा लक्ष्मी रमा दानवसूदन विष्णुमिव पुण्यै प्राक्तनशुभकर्मभि, नरनाथ राजानम उपस्थिता अधिगता प्राप्ता इति यावत्। वृत्तमिद दशाक्षरप्रस्तारभेदेषु पञ्चोत्तरद्विशततमम (२६५) इति ज्ञेयम्। प्रस्तारभेदेन चतुर्विंशत्यधिकसहस्रावधेषु (१०२४) पङ्क्तिच्छन्द सु कियन्तोऽत्र प्रदर्शिता, प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणादौ तु रुक्मवती, चम्पकमाला, सारवती, सुषमा, अमृतगतिरिति पञ्च भेदा केवल प्रदर्शिता।

(ग) अथ एकादशाक्षरपादत्रिष्टुप्छन्दसि इन्द्रवज्रावृत्त निरूपयति—इन्द्रेति।

त० त० ज० ग० ग०

∪ ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪

यस्या त्रि-षट्-सप्तममक्षरं स्यात्,

त० त० ज० ग०ग०

∪ ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪

ह्रस्वं सुजङ्घे। नवमञ्च तद्वत्।

त० त० ज० ग० ग०

∪ ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪

गत्या विलक्षीकृतहंसकान्ते!,

त० त० ज० ग० ग०

∪ ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪

तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः॥

अपि च।—

त० त० ज० ग०ग०

∪ ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪

ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके,

त० त० ज० ग०ग०

∪ ∪ – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪

द्वेष व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे।

लक्ष्यलक्षणयोरेकत्रैव समावेशं दर्शयति यस्यामिति।—हे सुजङ्घे! हे रम्भोरु!, तथा, गत्या गमनेन विलक्षीकृता विस्मितीकृता, लज्जापिता इत्यर्थ, हंसकान्ता यया तत्सम्बुद्धौ हे मरालगतिविनिन्दितगमने!, यस्या त्रि षट् सप्तमम् अक्षर ह्रस्व लघु तथा नवमञ्च नवममक्षरमपि तद्वत् ह्रस्व स्यात् भवेत, कवीन्द्रा तामिन्द्रवज्रा ब्रुवते कथयन्ति। एकादशाक्षरपादत्रिष्टुपछन्दसि प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता अष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रभेदा (२०४८) भवन्ति, तत्र सप्तपञ्चाशदधिकत्रिशततमो (३५७) भेद इन्द्रवज्राख्य वृत्तम्। ये इति।—इह भूमिलोके पृथिव्या ये दुष्टदैत्या दुर्विनीतदानवा, गोद्विजदेवसङ्घे गोब्राह्मणदेवतासमूहे, द्वेष विरागं, व्यधु

त० त० ज० ग० ग०

◡ ◡ – ◡ ◡ – – ◡ – ◡ ◡

तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्,

त० त० ज० ग०ग०

◡ ◡ – ◡ ◡ – – ◡ – ◡ ◡

व्याजीवयद्‌य सततं नमस्ते ॥

तथा।—

त० त० ज० ग०ग०

◡ ◡ – ◡ ◡ – – ◡ – ◡ ◡

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं,

त० त० ज० ग० ग०

◡ ◡ – ◡ ◡ – – ◡ – ◡ ◡

मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः।

त० त० ज० ग०ग०

◡ ◡ – ◡ ◡ – – ◡ – ◡ ◡

तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः,

त० त० ज० ग० ग०

◡ ◡ – ◡ ◡ – – ◡ – ◡ ◡

क्षौणीधरस्येव भवत्यवश्यम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः। (ग)

कृतवन्त, इन्द्रवज्रात सुरपतिवज्रात् अपि दारुणाङ्गान् कठोरशरीरान् तान् यो जन व्याजीवयत विगताजीवमकारयत्, "व्याजीवयत्" इत्यत्र "नाजीवयत" इति पाठे—य ना पुरुष अजीवयत् वधमकरोदित्यर्थ, ते तादृशाय तुभ्य सतत सर्वदा नम नमस्कार कुर्म। गो इत्यादि।—य अल्पमति मूढबुद्धि नृप राजा मोहात अज्ञानात् गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभि सह विरुद्ध विरोध करोति, इन्द्रवज्राभिहतस्य क्षौणीधरस्य पर्वतस्येव तस्य पात पतनम् अवश्य निश्चित भवति।

उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग्॥ २२॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च, तद्वृत्तमुपेन्द्रवज्रा नाम। तत्रोदाहरणम्।—

ज० त० ज० ग० ग०
– ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ ᴗ
भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,

ज० त० ज० ग० ग०
– ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ ᴗ
नमन्ति लक्ष्मीस्तनलेखनेऽपि।

ज० त० ज० ग० ग०
– ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ ᴗ
उपेन्द्र! वज्राधिककर्कशत्वं,

ज० त० ज० ग० ग०
– ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ ᴗ
कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्?॥

अत्र पादान्ते यतिः। (घ)

(घ) उपेन्द्रवज्राख्यमेकादशाक्षरमपरं वृत्तं लक्षयति, उपेन्द्रेति।—वृत्तमिदं प्रायश इन्द्रवज्रालक्षणाक्रान्तं, केवलम् इन्द्रवज्राया प्रथमं तगणः, अस्याश्च जगणः इत्युभयोर्भेदः। भवदिति।—उपेन्द्र! हे विष्णो! कुन्ददलश्रियः कुन्दकुसुमवत् शुभ्रकोमलाः ये भवतः नखाः लक्ष्म्याः श्रीकान्तायाः स्तनलेखनेऽपि स्तनदारणेऽपि नमन्ति अवनताः भवन्ति, ते नखाः रिपुदारणायां हिरण्यकशिपुवक्षोविदारणे कथं वज्राधिककर्कशत्वं कुलिशादपि काठिन्यं गताः? विचित्रमेतदिति भावः। एकादशाक्षरपादे त्रिष्टुप्छन्दसि जायमानेषु प्रस्तारभेदेषु अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमो (२५८) भेदः उपेन्द्रवज्राख्यं वृत्तमिति। प्राकृतादौ पुनरेकादशाक्षरच्छन्दसः बन्धु सुमुखी दूमिलक मोदनकानुकूला मालती सैनिकानामानः सप्त भेदाः अधिकत्वेन दृश्यन्ते।

आद्यन्तावुपजातयः ॥ २३ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरोक्ताविन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाद्यौ । तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतः, तदोपजातयः प्रस्तारवशाच्चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।—

(ङ) अथेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सङ्करूपामुपजातिमाह, आद्यन्ताविति ।— आदिश्च अन्तश्च इति द्वन्द्वसमासः । केषां पुनराद्यन्तत्वमित्याह अनन्तरोक्ताविति ।— अनन्तरोक्तौ अव्यवहितपूर्वोक्तौ । यदा तौ अनन्तरोक्तौ उभयवृत्तयोः पादौ विकल्पेन क्वचिदिन्द्रवज्रायाः क्वचिद्वा उपेन्द्रवज्राया इति वैपरीत्येन यथेष्टं स्वेच्छया भवतः तदा उपजातय इति । उपजातय इति बहुवचनेनास्य चतुर्दशप्रकारत्वं सूचितम्, तथा च वृत्तैरप्युक्तम्—"एकत्र पादे चरणद्वये वा पादत्रये वाऽन्यतरस्थितिश्चेत् । तयोरिहान्यत्र तदोहनीयाश्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदाः ॥" इति । चतुरक्षरप्रस्तारे यथा लघुगुरुबोधकसरलवक्ररेखास्थापननियमेन सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ताः षोडशभेदा जायन्ते, तथा अत्रापि चतुष्पादस्थानीयैकतरवृत्ताद्याक्षरचतुष्कप्रस्तारे उपजातिवृत्तद्वयाद्याक्षरस्वरूपलघुगुरुस्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणेऽपि षोडश भेदा जायन्ते, तत्र प्रथमस्य चतुरिकारस्वरूपत्वात् शुद्धेन्द्रवज्रात्वं, षोडशस्य च चतुरुकारस्वरूपत्वात् शुद्धोपेन्द्रवज्रात्वं बोध्यम्, एवं षोडशभेदात् शुद्धभेदद्वयापगमे अवशिष्टा मध्यस्थाः चतुर्दश भेदाः, अनयोरेकद्व्यादिपदमिश्रणादुपजातयः भवन्ति । प्रस्तारप्रकारस्तु एवमत्र कल्पनीयः —सर्वत्रोपजातिप्रस्तारे यस्यादौ वर्णो गुरुः स गुरुस्थानीयः, यस्यादौ लघुः स लघुस्थानीयः, एतन्नियमेनात्र इकारो गुरुस्थानीयः उकारो लघुस्थानीय इति बोद्धव्यम् । ततश्चतुरक्षरप्रस्तारवत् प्रथमपङ्क्तौ गुरुस्थानीयाश्चत्वार इकारा लेख्याः, तत आद्यादिकारादधः पङ्क्तौ लघुस्वरूपमुकारं न्यस्य अवशिष्टेकारत्रयाधः "यथोपरि तथा शेषम्" इति नियमेन त्रय इकारा लेख्याः, एवं तदधश्च प्रथमेकारादधः उकारं विलिख्य तृतीयचतुर्थयोरिकारयोरधश्च द्वाविकारौ स्थाप्यौ । "ऊने दद्याद्गुरूनेव" इति नियमेन प्रथमोकारादधः इकारं स्थाप्यं, एवंविधेन प्रस्तारनियमेन यावत् चतुरुकारस्वरूपः सर्वलघुर्भवेत् तावल्लेख्यम् । प्राकृतपिङ्गलादौ अपि चतुर्दशत्वमेवास्या अभिहितम्, तथा च प्राकृतपिङ्गले—"इंद उविंदा एक्क करिज्जसु चउदह णाम सुणिज्जसु । समजाइहि सम अक्खर दिज्जसु पिगल भण उव जाइहि किज्जसु ॥" (२।११९)। संस्कृतम्—"इन्द्रोपेन्द्रे एक कुरु चतुरधिक दश नाम

त० त० ज० ग० ग० त० त० ज० ग० ग०

ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ ᴗ

तत्रोपजातिर्विविधा विदग्धे, मयाऽभ्यतं तु व्यवहारकाले ।

जानीहि। समजातौ समान्यचरणानि देहि पिङ्गलो भणत्युपजातिं कुरु ॥" इति।
"चउअक्खरके पत्थर किज्जसु इन्दउपेन्दा गुरुलहु बुज्झसु। मज्झाइ चउदहहो उवजाइ पिंगल जपइ कित्ति वेंवाइ ॥" (२।१२०)। संस्कृत यथा—'चतुरक्षरस्य प्रस्तार कुरु इन्द्रोपेन्द्रयोर्लघुगुरून् जानीहि। मध्ये चतुर्दश भवन्त्युपजातयः पिङ्गलो जल्पति कीर्तिं व्याकुला ॥" इति। चतुर्दशभेदानां नामानि यथा तत्रैव—"कित्ती वाणी माला साला हंसी माआ जाआ बाला। अद्दा भद्दा पेम्मा रामा रिद्धी बुद्धी तासू णामा ॥" (२।१२२) इति। अस्य संस्कृत—"कीर्त्तिर्वाणी माला शाला हंसी माया जाया बाला। आर्द्रा भद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिर्बुद्धिस्तासां नामानि ॥" इति।
सुखबोधाय इकारोकाराभ्यामुपजातिप्रस्तारो दर्श्यते। यथा—

१	इ	इ	इ	इ	शुद्धा		इन्द्रवज्रा
२	उ	इ	इ	इ	१	उपजाति	कीर्त्ति
३	इ	उ	इ	इ	२	,,	वाणी
४	उ	उ	इ	इ	३	,,	माला
५	इ	इ	उ	इ	४	,,	शाला
६	उ	इ	उ	इ	५	,,	हंसी
७	इ	उ	उ	इ	६	,,	माया
८	उ	उ	उ	इ	७	,,	जाया
९	इ	इ	इ	उ	८	,,	बाला
१०	उ	इ	इ	उ	९	,,	आर्द्रा
११	इ	उ	इ	उ	१०	,,	भद्रा
१२	उ	उ	इ	उ	११	,,	प्रेमा
१३	इ	इ	उ	उ	१२	,,	रामा
१४	उ	इ	उ	उ	१३	,,	ऋद्धि
१५	इ	उ	उ	उ	१४	,,	बुद्धि
१६	उ	उ	उ	उ	शुद्धा		उपेन्द्रवज्रा

कोष्ठेऽस्मिन् आद्यन्तपङ्क्तिद्वयस्थितानां केवलेकारोकाररूपाणाम् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रा-

ज० त० ज० ग०ग० ज० त० ज० ग०ग०

- ᴗ - ᴗ ᴗ - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ - - ᴗ - ᴗ ᴗ

अत प्रयत्न प्रथमं विधेयो, नृपेण पुरत्नपरीक्षणाय ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु

नामत्व, तन्मध्यस्थानाम् एकद्व्यादिपादमिश्रीभावादुपजातिनामत्वम्। अत्र प्रस्तारे क्रियमाणे इकारस्य इन्द्रवज्रापादत्वम् उकारस्य च उपेन्द्रवज्रापादत्वमिति बोध्यम्। एवं वंशस्थेन्द्रवंशयो ताद‍ृशेतरयोश्चोपजातिप्रस्तारेषु चतुर्दशभेदा जायन्ते। इह तु इकार उकाराभ्यां पूर्ववत् प्रस्तारः कर्त्तव्यः। इकारः गुरुस्थानीयः उकारश्च लघुस्थानीयः कल्पनीयः। अत्रेति।—विदग्धे रत्नगुणागुणचतुरे व्यवहारकाले भूषणनिर्माणकाले अत्र रत्ने विविधा बहुप्रकारा उपजाति हीनजाति, हीनजातीयरत्न इत्यर्थः, "उप हीनेऽधिके इष्ट" इति शाश्वत, संयोज्यते सम्मिश्र्यते, मिलिता क्रियते इत्यर्थः, अत अस्मात् नृपेण राज्ञा पुरत्नपरीक्षणाय पुंजातीयरत्ननिरूपणाय प्रथमम् आदौ प्रयत्न चेष्टा विधेय कर्त्तव्य। अत्र प्रथम द्वितीयपादद्वयम् इन्द्रवज्रालक्षणात्मकं, तृतीय चतुर्थपादद्वयञ्च उपेन्द्रवज्रालक्षणात्मकमत उपजातित्वं सिद्धमिति। इह केचिदाहु —"समाक्षरजातिमिश्रणमेवोपजाति" इति। वस्तुतस्तु यथा समाक्षरपादच्छन्दोद्वयसंयोगे उपजातिर्भवति तथा विषमाक्षरपादच्छन्दसा द्वयो त्रयाणां चतुर्णां वा संयोगेऽप्युपजातिर्भवति इति। अन्ये तु "द्वयोरेव जात्योर्मिश्रणमेव उपजाति" इति मन्यन्ते। परन्तु जातित्रय जातिचतुष्टयघटितोपजाते उदाहरणानि बहुशो दृश्यन्ते, अतस्तादृशा अपि साधारणोपजातिसंज्ञाभाज एव ज्ञातव्या, किन्तु जातित्रय जातिचतुष्टयघटितोपजातिषु पूर्वोक्तप्रस्तारप्रसक्ति न युज्यते, जातिद्वयसंयोगात् पूर्वोक्तरीत्या क्रियमाणानामेव प्रस्ताराणां भेदाश्चतुर्दश भवन्ति। तत्र प्रस्तारायम् एकस्य वृत्तस्य नामाद्याक्षरं गुरुत्वेन अपरस्य च लघुत्वेन परिकल्पयेत्। गुरुलघ्वोश्च द्विव्यक्तिकत्वात् द्विव्यक्तिकस्थाने एव तत्प्रसक्ति। तिसृणां चतसृणां वा जातीनां संयोगे तु पादसङ्ख्यास्थानीयानामेकद्वित्रिचतुरङ्कनिर्दिष्टानामिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रा वंश स्थाद्याक्षराणां पादविपर्य्ययेण विन्यासनियमात् प्रस्तारे विधीयमाने प्रथमं चतुर्विधा भेदा जायन्ते। पादविन्यासव्यत्ययसमये नामविशेषपौर्वापर्य्यविन्यासानुसारेण पुनस्तेषां बहवो भेदा ज्ञेया। तत्रोदाहरणं यथा रामायणे—"नमस्तु वाचस्पतये सचक्रिणे स्वयम्भुवे चापि हुताशनाय। अनेन चोक्तं यदिदं ममायतो वनौकसान्तञ्च तथाऽस्तु

द्रष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थं । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन, वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्कराद् उपजातयो भवन्ति । तथा शालिनीवातोर्मीपादयोः, अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेण उपजातयो द्रष्टव्याः । (ङ)

नान्यथा ॥" इति । वंशस्थोपेन्द्रवज्रामिश्रिताया अस्या उपजातेः स्वयम्भुवे इत्यादि द्वितीयपाद उपेन्द्रवज्राया अन्ये च त्रय वंशस्थायाः । तथा भागवतीयदशमस्कन्धे —"तावत् प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरे" इत्यादिश्लोक इन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थाघटितोपजातेरुदाहरणम् । इन्द्रवज्रेन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थाघटिताया उपजातेस्तु प्रबोधचन्द्रोदये —"विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिः" इत्यादौ द्रष्टव्यम् । अत्र समवृत्तप्रस्तावे कथमर्द्धसमविषमान्तर्गतोपजातीनामुपादानमित्यत्राह, समवृत्तेति ।—प्रसङ्गात् एतासामर्द्धसमविषमत्वेऽपि समवृत्तघटिततया प्रसङ्गतः लाघवार्थं प्रथमपादे इन्द्रवज्रावृत्तम् अपरत्र च उपेन्द्रवज्रावृत्तम् इत्यादिच्छन्दसां नामोल्लेखे गौरवं स्यादतस्तल्लाघवार्थम् उपजातौ नामिह उपन्यासः, उपजातिमनुक्त्वा वृत्तद्वयनामोल्लेखे गौरवं स्यादिति भावः । एवंविधा अन्या अप्युपजातयो भवन्तीति वक्तुमाह, केचिदिति ।—न्यायोपलक्षणपरम् एकधर्मत्वेन एकस्वरूपत्वं न्यायः, तस्य उपलक्षणपरम्, एकधर्मत्वेन इत्यत्र धर्मशब्दार्थस्तु—अर्द्धसमविषमवृत्तत्वेऽपि समवृत्तवत् प्रतीयमानत्वमिति, यद्वा—न्यायवत् न्यायसूत्रवत् "सूचीकटाह" "गड्डलिकाप्रवाह" इत्यादिसूत्रवदित्यर्थः, उपलक्षणपरं यथा दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं न्यायसूत्राणां सूचीकटाहादिनामकरणं तथा अत्रापि इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यां पादाभ्यामुपजातिनामकथनं वंशस्थादिवृत्तानामुपलक्षणार्थम्, उभयवृत्तपादसङ्करादुपजातिरिति निष्कर्षः । अनेनैव न्यायेन अगत्यधिकारोक्ता अपि उपजातयो भवन्तीत्याह—तेनेति । वंशस्थेन्द्रवंशयोरुपजातिर्यथा—"इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे" इत्यादि शिशुपालवधे । शालिनीन्द्रवज्रापादयोर्यथा—"कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" इत्यादि गीतायाम् । शालिनीवातोर्मीपादयोर्यथा—"सा स्त्री श्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षी पीनश्रोणी दक्षिणावर्त्तनाभिः । मध्ये क्षामा घनपीनस्तनी या श्लाघ्या भर्त्तुः शालिनी कामिनी स्यात् ॥" इत्यादि । समवृत्तवत् प्रतीयमानत्वमपि तत्रैव, यत्र भेदाल्पता इति वक्तुमाह, अन्येषामिति ।—अन्येषां प्रदर्शितेन्द्रवज्रादिभ्य इतरेषाम् । अत्रेदं बोद्धव्यं—समवृत्तवत् प्रतीयमानत्वाभावे प्रकीर्णानाम् अर्द्ध

दोधकं भौ भगौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे भकारास्त्रयो गकारौ च भवत, तद्वृत्त दोधकं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

भ० भ० भ० ग०ग०

◡ – – ◡ – – ◡ – – ◡ ◡

दोधकमर्थविरोधकमुग्रं,

भ० भ० भ० ग०ग०

◡ – – ◡ – – ◡ – – ◡ ◡

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम्।

भ० भ० भ० ग०ग०

◡ – – ◡ – – ◡ – – ◡ ◡

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं,

भ० भ० भ० ग० ग०

◡ – – ◡ – – ◡ – – ◡ ◡

मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः। दोग्धीति दोधकः, केनाप्युपायेन राजानं दोग्धि।(च)

समवृत्त विषमवृत्ताना शास्त्रे अनुक्तनाम्ना गाथात्वमेव, न तु उपजातित्वमिति।
उपजातयस्तु त्रिष्टब्जगत्यधिकारे एव दृश्यन्ते नान्यत्र इति।

(च) त्रिष्टभि दोधकलक्षणमाह —दोधकं भौ इति। दोधकमित्यादि।—यो नृपतिः राजा दोधकं सदैव दोहनकारकं, विविधोपायेन सर्वस्वापहारकमित्यर्थः, अर्थविरोधकं स्वप्रयोजनविरोधकरम्, उग्रं कर्कशस्वभावं, स्त्रीषु चपलं लोलुपं, युधि युद्धे कातरचित्तं भीतिविह्वलमानसं, स्वार्थपरं स्वार्थप्रधानं मतिहीनं बुद्धिहीनम् अमात्यं मुञ्चति परित्यजति स सुखी स्यात्। एकादशाक्षरपादे त्रिष्टुपछन्दसि प्रस्तारे क्रियमाणे एकोनचत्वारिंशदधिकचतुःशततमो (४३९) भेदः दोधकनाम्ना प्रसिद्धः। दोधक इति "दुह दोहने" इत्यस्य कर्त्तरि रूपम्। तदेव समर्थयते—दोग्धि इत्यादि।

शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्र-ऋषयः ॥ २५ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ तकार-गकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं शालिनी नाम। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० त० त० ग० ग०
शस्त्रश्यामा, स्निग्धमुग्धायताक्षी,
म० त० त० ग० ग०
पीनश्रोणि-र्दक्षिणावर्त्तनाभिः ।
म० त० त० ग० ग०
मध्ये क्षामा, पीवरोरुस्तनी या,
म० त० त० ग० ग०
श्लाघ्या भर्त्तुः, शालिनी कामिनी सा ॥ (छ)

कस्य दोषक इत्यपेक्षायामाह, राजानमिति।—येन केनापि यथा राजानं सारहीनं कर्त्तुं शक्नोति तथा चेष्टते इत्यर्थः ।

(छ) त्रिष्टुबधिकारे शालिनीवृत्तमाह, शालिनीति।—समुद्र ऋषयः, यति स्थानानीति शेषः, समुद्रेषु चतुर्षु चतुर्थाक्षरेषु तत ऋषिषु सप्तसु चतुरनन्तरं सप्तसु, एकादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थः। शस्त्रेत्यादि।—या कामिनी शस्त्रश्यामा शस्त्रवत् लौहवत्, "शस्त्रमायुधलौहयोः" इत्यमरः, श्यामवर्णा, स्निग्धे स्नेहव्यञ्जिके, कोमले इत्यर्थः, मुग्धे सुन्दरे आयते दीर्घे च अक्षिणी चक्षुषी यस्याः सा, तथा पीना गुर्व्वी, मांसला इत्यर्थः, श्रोणिः यस्याः सा दक्षिणावर्त्तः वामेतरश्लाघियुक्तः, नाभिर्यस्याः सा, मध्ये कटिदेशे उदरे वा क्षामा क्षीणा, मुष्टिग्राह्यमध्या इत्यर्थः, तथा पीवरौ स्थूलौ ऊरू, स्तनौ च यस्याः सा तादृशी, शालिनी सलज्जा, सा भर्त्तुः श्लाघ्या आदरणीया भवेत्। एकादशाक्षरप्रस्तारस्य एकोननवत्यधिकद्विशततमो (२८९) भेदः शालिनी वृत्तमिदम्।

वातोर्मी म्भौ त्गौ ग् ॥ २६ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-तकारा गकारौ च, तद्वृत्तं वातोर्मी नाम। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० भ० त० ग० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ

यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,

म० भ० त० ग० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ

स्याद्वा यस्याश्चपला चित्तवृत्तिः।

म० भ० त० ग० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ

या दीर्घाङ्गी, स्फुटशब्दाट्टहासा,

म० भ० त० ग० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ – – ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ

त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्मिमाला ॥

वातोर्मीति स्त्रिया "कृदिकारादक्तिनः" (ग०) इति ङीप्। (ज)

(ज) एकादशाक्षरेषु वातोर्मीवृत्तमाह, वातोर्मीत्यादि।—क्वचित् इत्यनन्तरं "चतुःस्वरा" इत्यधिकः पाठः। यातीत्यादि।—या योषित् किञ्चित् किमपि द्रव्यं प्राप्य सपदि हठात् उत्सेकं गर्वं याति अधिगच्छति, वा अथवा यस्याः चित्तवृत्तिः चपला चञ्चला स्यात्, तथा या दीर्घाङ्गी उन्नतदेहा, स्फुटः भग्नः झनझनाकार इत्यर्थः शब्दो यस्य तादृशः अट्टहासः उच्चैर्हास्यं यस्याः तादृशी, तथा द्रुतं निर्गतः वातः अपानवायुः यस्याः सा तादृशी, यद्वा—द्रुतः पलायितः वातः जारः यस्याः सा तादृशी, "वातः जारे" इति वाचस्पत्यमहाकोषः, तथा ऊर्मिभिः पीडाभिः, "ऊर्मिः पीडाजवोत्कण्ठाभङ्गप्रकाशवीचिषु" इति हैमः, माला मलनं दृष्टत्वं यस्याः तादृशी, बहुविधरोगदुष्टा इत्यर्थः, स्त्री त्याज्या, एतादृशीं

भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग् ॥ २७ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकाराः, तद्वृत्तं भ्रमरविलसिता नाम। सैव यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० भ० न० ल० ग०

ऽ ऽ ऽऽ ।।।।। ।ऽ

किं ते वक्त्रं, चलदलकचितं,

म० भ० न० ल०ग०

ऽ ऽ ऽऽ ।।।।।। ।ऽ

किं वा पद्मं, भ्रमरविलसितम्।

म० भ० न० ल० ग०

ऽऽऽ ऽ ।।।। ।। ऽ

इत्येवं मे, जनयति मनसि,

म० भ० न० ल० ग०

ऽ ऽ ऽ ऽ ।।।।।। ऽ

भ्रान्तिं कान्ते!, परिसरसरसि ॥ (भ्र)

अशुभलक्षणवती दुष्टा च रमणी सर्वथा गृहात् बहिष्कारणीया इत्यर्थः। एकादशाक्षरपादच्छन्दसः प्रस्तारे कृते पञ्चाधिकत्रिशततमभेदवत् (३०५) इदं वृत्तमिति बोध्यम्।

(भ्र) भ्रमरविलसितालक्षणमाह, भ्रमरेति।—सैव यतिः पूर्वोक्ता एव यतिः चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिरित्यर्थः। किमित्यादि।—हे कान्ते! सुन्दरि! परिसरसरसि परिसरे प्रान्तभूमौ, नगरादीनां समीपे इत्यर्थः, यत् सरः सरोवरं तस्मिन् चलता वायुवेगेन इतस्ततः उड्डीयमानेन अलकेन चूर्णकुन्तलेन चितं व्याप्तं ते वक्त्रं तव मुखं किम्? वा अथवा भ्रमरविलसितं षट्पदविलासयुक्तं पद्मं किम्? मे मनसि इत्येव भ्रान्तिं संशयं जनयति। अत्र चतुर्थपादे 'सि' इति लघ्वक्षरस्य पादान्तिकगुरुत्वम्। इदमेकादशाक्षरप्रस्तारेषु नवाधिकषट्शततमो (१६०९) भेदः इत्यवधेयम्।

र० न० भ० ग० ग०

∪ – ∪ – – – ∪ – – ∪ ∪

आहव प्रविशतो यदि राहुः,

र० न० भ० ग०ग०

∪ – ∪ – – – ∪ – – ∪ ∪

पृष्ठतश्चरति वायुसमेत' ।

र० न० भ० ग०ग०

∪ – ∪ – – – ∪ – – ∪ ∪

प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

र० न० भ० ग० ग०

∪ – ∪ – – – ∪ – – ∪ ∪

स्वागता भवति तस्य जयश्री' ॥

अत्र पादान्ते यति' । (ट)

वृन्ता नौ स्गौ ग् ॥ ३० ॥

यस्य पादे नकारौ सकार-गकारौ गकारश्च, तद्वृत्त वृन्ता नाम। अत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन समुद्र-ऋषय इत्यनुवर्त्तते ; तेन चतुर्भिं' सप्तभिश्च यति' । तत्रोदाहरणम् ।—

(ट) स्वागतावृत्तमाह —स्वागतेति । आहवमित्यादि ।—आहव युद्ध प्रविशत जनस्य पृष्ठत पश्चात् यदि वायुसमेत वायुना सह राहु राहुग्रह चरति सञ्चारितो भवति, राहुग्रहो यदि पृष्ठदेशे वर्त्तते तथा वायुरपि अनुकूलो भवति, किञ्च यस्य च जनस्य शरीरे देहे प्राणवृत्तिरपि बलस्थितिश्च, अस्तीति शेष , तस्य जयश्री विजयलक्ष्मी स्वागता सुखेनागता, अनायासलब्धा इत्यर्थ , भवति। एकादशाक्षरपादे छन्दसि प्रस्तारे क्रियमाणे त्रिचत्वारिंशदधिकचतु शततमभेद (४४३) स्वागतानाम्ना स्यात ।

(ठ) वृन्ताच्छन्दोलक्षणमाह,—वृन्तेति । अवेति ।—मण्डूकप्लुतिन्यायेन भेक

न० न० स० ग० ग०

- - - - - - - - - ‿ ‿ ‿

द्विजगुरु-परिभवकारी यो,

न० न० स० ग० ग०

- - - - - - - - - ‿ ‿ ‿

नरपति रतिधनलुब्धात्मा।

न० न० स० ग० ग०

- - - - - - - - - ‿ ‿ ‿

ध्रुवमिह, निपतति पापोऽसौ,

न० न० स० ग० ग०

- - - - - - - - - ‿ ‿ ‿

फलमिव, पवनहत वृन्तात् ॥ (ठ)

श्येनी र्जौ र्लौ ग् ॥ ३१ ॥

यस्य पादे रेफ-जकारौ रेफ-लकारौ गकारश्च, तद्वृत्त श्येनी नाम। तत्रोदाहरणम्।—

र० ज० र० ल० ग०

‿ - ‿ - ‿ - ‿ - ‿ - ‿

क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका,

गतिवत् खञ्जनकमेण शालिनीत्यादि सूत्रात् सूत्रचतुष्टयमुल्लङ्घ्य प्रवर्त्तितेन इत्यर्थः।

द्विजेति।—य नरपति द्विजा ब्राह्मणा गुरव पूज्याश्च तेषा परिभवकारी अव मानना कारक, तथा अति अतिशय धनेषु अर्थेषु लुब्ध आत्मा अन्त करण यस्य तादृश, असौ पाप इह अस्मिन्नेव लोके वृन्तात् प्रसवबन्धनात् पवनहत वायुताडित फलमिव ध्रुव निश्चित निपतति अधोगच्छतीत्यर्थ। एकादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमो (२५६) भेद एतन्नाम्ना प्रसिद्ध इत्यवधेयम्।

(ड) श्येनीलक्षणमाह—श्येनीति। क्रूरेत्यादि।—क्रूरा निर्दया परद्रोह

र० ज० र० ल० ग०

ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ

चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी।

र० ज० र० ल०ग०

ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ

युद्धकाङ्क्षिणी सदाऽऽमिषप्रिया,

र० ज० र० ल०ग०

ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ

श्येनिकेव सा विगर्हिताऽङ्गना॥

अत्र पादान्ते यतिः। (ड)

विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग्॥ ३२॥

यस्य पादे जकार-रेफौ जकार-गकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं विलासिनी नाम। तत्रोदाहरणम्।—

ज० र० ज० ग० ग०

– ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ ᴗ

विलासिनी विलोकितं स कामी,

ज० र० ज० ग० ग०

– ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ ᴗ

दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या।

—सूचिका इत्यर्थः, दृष्टिः दर्शनं यस्याः सा, आयता दीर्घा अग्रनासिका नासिकाग्रा यस्याः सा, चञ्चला चाञ्चल्यवती, कठोरं कर्कशं तीक्ष्णं तीव्रञ्च नदितुं शीलमस्या इति तादृशी कलहभाषिणी, युद्धकाङ्क्षिणी कलहप्रिया, सदा नित्यम् आमिषं मांसं प्रियं यस्याः तादृशी, सा एवंविधा अङ्गना रमणी श्येनिका इव मांसाशिपक्षिणीविशेषवत् विगर्हिता निन्दिता, भवति इति शेषः। एकादशाक्षरपाद प्रस्तारभेदानां चतुरधिकषट्शततमो (६८४) भेदः श्येनीनाम्ना ख्यातः।

(ढ) विलासिनीलक्षणमाह, विलासिनीति।—अत्रापि पादान्ते एव यतिर्बोध्या, अनुक्तत्वे पादान्ते एव तस्याः विहितत्वात्। विलासिनीत्यादि।—

ज० र० ज० ग० ग०

- ᴗ - ᴗ - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ

करोति चञ्चलाचिहृष्टिपातैः,

ज० र० ज० ग० ग०

- ᴗ - ᴗ - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ

यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ (ढ)

जगती ॥ ३३ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तज्जगतीत्येव वेदितव्यम्। वक्ष्यति च "तोटकं सः" (६।२७ पि०) इति, तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति। (ण)

वंशस्था ज्तौ ज्रौ ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकार-तकारौ जकार-रेफौ च भवतः, तद्वृत्तं वंशस्थानाम। तत्रोदाहरणम्।—

विलासिनी विलासवती रमणी चञ्चलाचिहृष्टिपातैः चञ्चलयोः अक्ष्णोः दृष्टिपातैः अवलोकनैः कटाक्षदर्शनैरित्यर्थः, यतात्मनः संयतचित्तवृत्तीन् योगिनः योगाभ्यासरतानपि च मत्तान् मुग्धान् करोति, तथा विलासिन्या विलोकितः दृष्टः स कामी कामसक्तचेष्टितं कामसक्तस्य कामासक्तचित्तस्य चेष्टितम् अनुरूपचेष्टां दधाति धारयति। एकादशाक्षरपादप्रस्तारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमो (३४२) भेदः विलासिनीनाम्ना ख्यातः।

(ण) एकादशाक्षरपादत्रिष्टुप्छन्दः परिसमाप्य सम्प्रति द्वादशाक्षरपादां जगतीमाह—जगतीति। अधिकारसूत्रमिदम्। एतदध्यायपरिसमाप्तिं यावत् जगत्यधिकार इति दर्शयितुमाह—अधिकार इति। तत्र प्रमाणं दर्शयति, वक्ष्यतीति।—"तोटकं सः" (६।२७ पि०) इति सूत्रे "यावद्भिः सकारैः जगतीपादः पूर्य्यते तावन्त एव यस्य पादे सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं तोटकं नाम" इति व्याख्यानात् जगत्यधिकारं विना च तस्यासङ्गतेरित्यभिप्रायः।

(त) द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दसि वंशस्थाख्यं वृत्तं निरूपयति—वंशस्थेति।

ज० त० ज० र०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑

विशुद्धवंशस्थमुदारचेष्टित,

ज० त० ज० र०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑

गुणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

ज० त० ज० र०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑

विपत्तिमग्नस्य करावलम्बन,

ज० त० ज० र०

– ⏑ – ⏑ ⏑ – – ⏑ – ⏑ – ⏑

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (त)

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे तकारौ जकार-रेफौ च, तद्वृत्तमिन्द्रवंशा नाम । तस्योदाहरणम् ।—

विशुद्धेति ।—यः विशुद्धवंशस्थः सद्वंशजातम्, उदार महत चेष्टित यत्र यस्य तं, गुणः प्रियो यस्य त गुणाना प्रियस्तमिति वा, "गणप्रियम्" इति पाठे—गणाना समूहानां बहुजनाना प्रियं, तथा उपात्त गृहीत सज्जन साधुजनो येन त निजचरित्राव-लम्बितसाधुसमूहमित्यर्थं, एवविध जन प्राणपरिक्रयेण आत्मविनिमयेन मित्र बन्धु करोति स विपत्तिमग्नस्य आपन्नस्य जनस्य, "विपत्तिमग्नाय" इति पाठान्तरम्, करावलम्बन हस्तावलम्बनम्, आश्रय इत्यर्थं, भवतीति शेष । द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दसि प्रस्तारे क्रियमाणे षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रभेदा (४०९६) भवन्ति, तेषु द्व्यशीत्यधिकत्रयोदशशततमो (१३८२) भेद वंशस्थवृत्तमिति ।

(त) जगत्यधिकारे द्वादशाक्षरपादम् इन्द्रवंशावृत्तमाह—इन्द्रवंशेति ।

त० त० ज० र०
ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ
कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-

त० त० ज० र०
ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ
मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया ।

त० त० ज० र०
ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः,

त० त० ज० र०
ᴗ ᴗ – ᴗ ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ
सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्त्तिनी ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (थ)

द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकार-भकारौ भकार-रेफौ च भवतः, तद्वृत्तं द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० भ० भ० र०
– – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ
द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

कुर्वीतेति ।—यः उर्वीपतिः महीपतिः, अर्थलिप्सया धनवाञ्छया देवगुरुद्विजन्मनां देवतागुरुब्राह्मणानां पालनं रक्षणं कुर्वीत विदधीत, इन्द्रवंशे सुरराजकुले गृहीतजन्मनोऽपि जातस्यापि महद्वंशसम्भूतस्यापीत्यर्थः, का कथा अन्यस्येति भावः, तस्य श्रीः लक्ष्मीः प्रतिकूलवर्त्तिनी विरूपा इत्यर्थः, सञ्जायते भवति । द्वादशाक्षरपादे जगती च्छन्दसि प्रस्तारे क्रियमाणे एकाशीत्यधिकत्रयोदशशततमो (१३८१) भेदः इन्द्रवंशेति नाम्ना ख्यातः ।

(थ) जगतीप्रकरणे द्रुतविलम्बितलक्षणमाह—द्रुतविलम्बितमिति । द्रुते त्यादि ।—द्रुता शीघ्रा गतिर्यस्य सः शीघ्रगामी पुरुषः धनभाजनं धनानाम् अर्थानां

न० भ० भ० र०

- - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - ᴗ

भवति मन्दगतिश्च सुखोचित.।

न० भ० भ० र०

- - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - ᴗ

द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः,

न० भ० भ० र०

- - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - ᴗ

सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते ॥

अत्र पादान्ते यतिः। (द)

तोटकं सः ॥ ३७ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्य्यते तावन्त एव यस्य पादे सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं तोटकं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

भाजनं पात्रं, तथा मन्दगतिः लघुगामी पुरुषश्च सुखोचितः सुखेषु अभ्यस्तः भवति, द्रुतविलम्बितखेलगतिः द्रुता कदाचित् चिप्रा विलम्बिता कदाचित् मन्दा च अत एव खेला एतदुभयात्मकत्वात् खेलनात्मिका, क्रीडास्वरूपा इत्यर्थः, गतिर्यस्य तादृशः नृपः राजा प्रियं प्रीतिकरं सकलराज्यसुखं सर्वविधराज्यभोगानन्दम् अश्नुते भुङ्क्ते। द्वादशाक्षरपादप्रस्तारस्य चतुःषष्ट्यधिकचतुर्दशशततमो (१४६४) भेदः द्रुतविलम्बितम् इति नाम्ना ख्यातः। प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणादौ सुन्दरीनाम्ना अभिहितमिदम्।

(ध) जगत्यां द्वादशाक्षरपादं तोटकमाह, तोटकमिति।—सः चत्वारः सकारा इत्यर्थः। एतदेवाह वृत्तिकारः, जगतीत्यादि।—द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दसि यावद्भिः यावत्सङ्ख्यकैः सकारैः स-गणैः जगतीपादः पूर्य्यते जगतीप्रकरणत्वात् द्वादशाक्षरपादपूरणं जायते, तावन्तः तावत्सङ्ख्यकाः यदि सकाराः सगणाः, स-गणैर्घटिताः पादाः इत्यर्थः, भवन्ति, तदा तोटकं नाम वृत्तमित्यर्थः, एतेन

स० स० स० स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

अमुना यमुनाजलकेलिकृता,

स० स० स० स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

सहसा तरसा परिरभ्य धृता।

स० स० स० स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती,

स० स० स० स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

न ययौ नवयौवनभारवती॥

अन्यच्च।—

स० स० स० स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

त्यज तोटकमर्थनियोगकर,

चतु स गणयुक्तपादत्वे तोटकमिति लक्षणम्। वृत्तरत्नाकरादौ तु स कारचतुष्टयेन तोटकमिति स्फुटमेवाभिहित, यथा वृत्तरत्नाकरे—"इह तोटकमम्बुधिसै प्रथितम्" इति। तथा छन्दोमञ्जर्या—"वद तोटकमब्धिस कारयुतम्" इति। तथा आग्नेयच्छन्द सारे—"तोटक सैश्चतुर्भिः प्रतिपादत" इति। तथा वाणीभूषणेऽपि—"विनिधेहि चतु स गण रुचिर रविसङ्ख्यकवर्णकृत सुचिरम्। फणिनायकपिङ्गल सभणित कुरु तोटकवृत्तमिद गणितम्॥" (२।१३५) इति। अमुनेत्यादि।—यमुनाया कालिन्दीसलिले जलकेलि जलक्रीडा करोति इति तेन, अमुना हरिणा कृष्णेन सहसा अकस्मात् तरसा झटिति परिरभ्य आलिङ्ग्य धृता गृहीता हरिणवत् आकुले भयव्याकुले नेत्रे विद्येते यस्या सा तादृशी, नवयौवनभारवती नवोद्गतयौवना, काचित गोपाङ्गनेति शेष, न ययौ न गतवती। हलायुधीतोदाहरणश्लोके प्रायश्च सर्वत्रैव छन्दोनाम श्लोकाशतया विन्यस्तमस्ति इति दृश्यते, उदाहरणेऽस्मिन् तद्व्यतिक्रमदर्शनात् बहुषु पुस्तकेषु श्लोकस्यास्य अदर्शनाच्च श्लोकोऽय केनचित् प्रक्षिप्त

स०　स०　स०　स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

प्रमदाधिजितं व्यसनोपहतम् ।

स०　स०　स०　स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिव,

स०　स०　स०　स०

- - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ध)

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-यकारौ च भवत, तद्वृत्त पुटो नाम। अष्टभिश्चतुर्भिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

न०　न०　म०　य०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

न विचलति कथञ्चित्, न्यायमार्गात्,

न०　न०　म०　य०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः ।

इति सुधीभिर्मन्यते इति। त्यजेत्यादि।—तोटक कलहकरम्, अर्थाना धनाना नियोगकरम् असत्पात्रे प्रयोजकम्, अर्थदूषकमित्यर्थ, प्रमदाभि स्त्रीभि अधिजित जित, तथा व्यसने अक्षक्रीडादिभि उपहतम् आक्रान्तम्, उपधाभि धर्मार्थाद्युप न्यासेन मन्त्रिणा परीक्षणे अशुद्धमति परीक्षितापरिशुद्धबुद्धि नरनायकात नरपते भीरुक भयशीलम्, यद्वा—नरनायक ! हे नराधिप ! भीरुकम्, आयुधिकम् आयुधजीविन सचिव मन्त्रिण त्यज। द्वादशाक्षरपादे छन्दसि प्रस्तारे क्रियमाणे जायमानेषु भेदेषु षट्पञ्चाशदधिकसप्तदशशततमो (१७५६) भेद, तोटकेति नाम्ना ख्यात ।

(न) द्वादशाक्षरपादच्छन्दःसु पुटच्छन्दोलक्षणमाह, पुट इति।—वसवः

न०　न०　म०　य०

- - - - -　- ᴗ ᴗ　ᴗ　- ᴗ ᴗ

अमृतपुट इवासौ, पुण्यकर्मा,

न०　न०　म०　य०

- - - - - - -　ᴗ ᴗ　ᴗ - ᴗ ᴗ

भवति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः ॥ (प)

जलोद्धतगतिर्ज्सौ ज्सौ रसर्त्तवः ॥ ३९ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ पुनस्तावेव भवतः, तद्वृत्तं जलोद्धतगतिर्नाम। षड्भिः षड्भिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

ज०　स०　ज०　स०

- ᴗ -　- - ᴗ　- ᴗ - -　- ᴗ

भनक्ति समरे, बहूनपि रिपून्,

ज०　स०　ज०　स०

- ᴗ　- - - ᴗ　- ᴗ - - - ᴗ

हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितबलः ।

अष्टौ, समुद्राः चत्वारः । नेति।—यः पार्थिवः राजा वसुनि धनविषये शिथिलमुष्टिः मुक्तहस्तः, अकृपण इत्यर्थः, न्यायमार्गात् नीतिपथात् कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न विचलति न भ्रश्यति, पुण्यकर्मा सुकृतकारी असौ पार्थिवः जगति पृथिव्याम् अमृतपुटः इव सुधाधार इव सर्वलोकैः सेव्यः आश्रयणीयो भवति। प्रस्तारनियमेन द्वादशाक्षरपादच्छन्दसि प्रस्तारे कृते षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७६) भेदः पुट इति नाम्ना ख्यातः। अत्र "कथञ्चित्" इत्यष्टाक्षरे आदौ ततः "मार्गात्" इति चतुरक्षरे च विरतिः। आत्रेये पुनरस्य "श्रीपुट" इति नाम।

(प) जगतीप्रकरणे जलोद्धतगतिवृत्तमाह, जलोद्धतगतिरिति।—रसर्त्तवः रसाः षट् ऋतवः षट्। यस्येति।—तावेव जकार सकारावेव। भनक्तीति।—

ज० स० ज० स०

जलोद्धतगति-र्यथैव मकर-

ज० स० ज० स०

स्तरङ्गनिकरं, करेण परितः। (फ)

ततं नौ म्रौ ॥ ४७ ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-रेफौ च, तद्वृत्तं ततं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

न० न० म० र०

कुरु करुणमिय गाढोत्कण्ठिका,

न० न० म० र०

यदुतनय! चकोरी कामाधिका।

जलोद्धतगतिः जलेषु सलिलेषु उद्धता प्रबला गतिः गमनं यस्य तादृशः मकरः जलजन्तुविशेषः यथैव करेण शुण्डादण्डेन परितः समन्तात् तरङ्गनिकरम् ऊर्मिसङ्घातं भनक्ति तथा भुजोर्जितबलः भुजयोः बाह्वोः ऊर्जितं प्रवृद्धं बलं सामर्थ्यं यस्य सः प्रभुः असौ हरिरपि समरे युद्धे बहून् अनेकान् रिपून् शत्रून् परितः समन्तात् भनक्ति विनाशयति। द्वादशाक्षरप्रस्तारेषु षडशीत्यधिकाष्टादशशततमो (१८८६) भेदः जलोद्धतगतिरिति नाम्ना ख्यातः।

(फ) द्वादशाक्षरपादच्छन्दःसु ततारव्यवृत्तमाह—ततमिति। कुर्वित्यादि।—कृष्णं प्रति कामपीडिताया राधिकाया दूत्या उक्तिरियम्। यदुतनय! हे यादव! करुणां दयां कुरु। कथं कस्मै वा दया कर्तव्या इत्याशङ्कायामाह—गाढा प्रबला उत्कण्ठा यस्याः सा, चकोरी चन्द्रिकापिपासुः चकोरीस्वरूपा इत्यर्थः, कामाधिका

न० न० म० र०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ

विरहदहनसञ्जाताङ्गे कृशा,

न० न० म० र०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ

पिबतु तव मुखेन्दोर्बिम्बं दृशा ॥ (क)

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ४१ ॥

यस्य पादे नकार-यकारौ पुनरपि तावेव भवतः, तद्वृत्तं कुसुमविचित्रा नाम। षड्भिः षड्भिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

आधीयते अभिनिविश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन इति आधिः, आङ्पूर्वस्य धा धातोः कि प्रत्ययेन सिद्धम्, कामेन आधिः मानसी व्यथा यस्याः सा, "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः, कामपीड़िता इत्यर्थः, यद्वा—कामः अभिलाषः तव मुखेन्दुपानाभिलाषः अधिकः यस्याः सा तादृशी, विरहदहनसञ्जातः वियोगानलसम्भूतः अङ्गे शरीरे कृशा क्षीणा अतीव कृशाङ्गी इव राधा तव मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य बिम्बं दृशा चक्षुषा पिबतु अवलोकयतु इत्यर्थः, तवादर्शनादेव दुःखिता दिने दिने क्षीणा च सा मानससन्तापमत्यसहनीयं भजते इति भावः। चकोरी यथा चन्द्रिकार्थमुत्कण्ठिता चन्द्रादमृतमभिलषति तथा गाढोत्कण्ठा इव श्रीराधिका अपि तव मुखचन्द्रदर्शनमभिलषति इति निष्कर्षः। द्वादशाक्षरपादस्य प्रस्तारगत्या अष्टाशीत्यधिकैकसहस्रतमो (१०८८) भेद एव इति नाम्ना ख्यातः। वृत्तेऽस्मिन् यतिनियमस्यानुक्तत्वात् पादान्ते एव यतिर्बोध्या, किंवा पुटवृत्तवत् अष्टमे द्वादशे च इति। केचित्तु सूत्रमिदं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते, उदाहरणश्लोके वृत्तनामादर्शनात्। वयन्तु उपस्थितप्रचुपितादिसूत्रवत् यथा वृत्तनाम प्रवेशयितुं न शक्यं तथा अत्रापीति मन्यामहे। छन्दोमञ्जरीपरिशिष्टे वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे च वृत्तमिदं ललितनाम्ना अभिहितं, यथा—"ललितमभिहितं नौ म्रौ गामतः" इति।

(ख) द्वादशाक्षरपादजगतीप्रकरणे कुसुमविचित्रावृत्तमाह—कुसुमेति।

न० य० न० य०

-- --ऽऽ ----ऽऽ

विगलितहारा, सकुसुममाला,

न० य० न० य०

----ऽऽ -----ऽऽ

सचरणलाक्षा, वलयसुलक्ष्मा ।

न० य० न० य०

----ऽऽ ----ऽऽ

विरचितवेशं, सुरतविशेषं,

न० य० न० य०

----ऽऽ ----ऽऽ

कथयति शय्या, कुसुमविचित्रा ॥ (व)

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ४२ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

यस्येति ।—तावेव नकार यकारावेव । विगलितेत्यादि ।—विगलित सुरतवेगेन छिन्नत्वात् परिभ्रष्ट हार यत्र सा, कुसुममालया विमर्दितपुष्पस्रजा सह वर्त्तते या सा, सचरणलाक्षा चरणयो पादयो या लाक्षा अलक्तक तया सह वर्त्तमाना पादस्थितालक्तकरागरञ्जितेत्यर्थ, वलयस्य हस्ताभरणविशेषस्य सुलक्ष स्पष्टचिह्न यत्र सा, तथा कुसुमविचित्रा विविधवर्णपुष्पपरिशोभिता शय्या विरचितवेश विरचित कृत वेश यत्र त स्खलितभूषणादिना सूचितविविधप्रसाधनमित्यर्थ, सुरतविशेष क्रीड़ा विशेष कथयति प्रकटयति । द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्सप्तत्यधिकनवशततमो (९७६) भेद कुसुमविचित्रेति । केचिदत्र षड्भिरक्षरैर्यति मन्यन्ते, यत्र यतिविधौ विशेष विधिर्नास्ति तत्र पादान्ते एव यतिरिति सामान्यविधानबलात् पादान्ते एव यतिरित्यन्ये ।

न० न० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया-

न० न० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

मतनुतरतयेव सन्तानकः।

न० न० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

तरुणपरभृतः स्वन रागिणा-

न० न० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ (भ)

(भ) चञ्चलाक्षिकालक्षणमाह—चञ्चलाक्षिकेति। अतीत्यादि।—अतिसुरभि अतिशयेन सुगन्धि सन्तानकः सन्तान एव सन्तानकः, स्वार्थे कः, देवतरुविशेषः, "पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥" इत्यमरः, पुष्पश्रिया कुसुमसम्पत्तीनाम अतनुतरतया अक्षीणतरतया अतिबहुलतया इत्यर्थः, प्रभूतपुष्पभारेणेति यावत्, अभाजि इव असेवि इव, प्रभूतपुष्पसम्भारः सन्तानकवृक्षमसेवत इव इत्यर्थः, तथा वसन्तस्य माधवस्य ऋतुराजस्येत्यर्थः, आनकः आनयति सोत्साहान् करोति इति आनकः पटहाख्यः वाद्यविशेषः, ढक्कास्वरूप इति यावत्, "आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरः, तरुणः परभृतः युवाकोकिलः रागिणां कामिजनानां रतये प्रीतये स्वनः रुतम् अतनुत विस्तारयामास। उक्तद्वादशाक्षरपादप्रस्तारस्य द्विशतषोडशाधिकैकसहस्रतमो (१२१६) भेदश्चञ्चलाक्षिकेति नाम्ना विख्यातः। अत्रापि यतेरनुक्तत्वात् पादान्ते एव सा ज्ञेया। छन्दोमञ्जर्यां वृत्तमेतत् "मन्दाकिनी" इति नाम्ना प्रसिद्धम्, तथा च—"न न र र घटिता तु मन्दाकिनी" इति। वृत्तरत्नाकरे पुनः अस्य "प्रमुदितवदना" "प्रभा" इति नामद्वयं परिदृश्यते, यथा—"प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ" तथा—"स्वरशरविरतिर्नरौ रौ प्रभा" इति। वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे तु—"वसुयुगविरतिर्नरौ रौ प्रभा

भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ४३ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकाराः, तद्वृत्तं भुजङ्गप्रयातं नाम। तत्रोदाहरणम्।—

य० य० य० य०

- ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः,

य० य० य० य०

- ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः।

इति मल्लिनाथसम्मतम्। नयुगरयुगययुग्गौरी मता इति कौमुदीकारमतम्” इत्युक्तिः परिदृश्यते। केचित्तु सूत्रमिदं प्रक्षिप्तमिति मन्यन्ते, बहुषु पुस्तकेषु सूत्रस्यास्य अदर्शनम् अष्टमाध्याये “गौरी नौ रौ” इति सदृशलक्षणसूत्रस्य पुनरभिधानञ्च तत्र हेतुं प्रदर्शयन्ति, अन्ये च तत्र तत्र चञ्चलाक्षिका इति सूत्रद्वयं मूलसूत्रेषु नास्ति इति वदन्ति। परन्तु मुद्रितेषु सर्वेष्वेव पिङ्गलसूत्रेषु आग्नेयच्छन्दःसारे च सूत्रस्यास्य समुल्लेखो विद्यते। केचित्तु कुड्मलदन्तीत्यारभ्य शशिवदनान्तानि अष्टमाध्यायोक्ताष्टादशसूत्राणि न पिङ्गलकृतानि, हलायुधेनैव तानि विरचितानि इति वदन्ति, एवञ्च अष्टमाध्यायोक्त गौरीवृत्तस्य चञ्चलाक्षिकया सह तुल्यलक्षणत्वेऽपि पिङ्गलकृतत्वाभावात् गाथान्तर्गतत्वाच्च षष्ठाध्याये चञ्चलाक्षिकायाः संनिवेशः नायौक्तिकः। आग्नेयच्छन्दःसारेऽपि कुड्मलदन्त्यादीनां समुल्लेखो नास्ति। अपरे च केचिदेवं वदन्ति यत्—अष्टमाध्यायोक्ताष्टादशसूत्राणि पिङ्गलेन स्वयमेव कृतानि, न तु तानि प्राचीनमुनिपारम्पर्यागतानि, पञ्चम षष्ठ सप्तमाध्यायोक्तानि समान्यादीनि प्राचीनाचार्य्यसिद्धानीति विशेष इति। सर्वमेतत् सुधीभिः स्वयमेव विचारणीयमिति। त्रिलघुगणद्वय मध्य लघुगणद्वयघटिते अस्मिन् श्लोके गुरुलघुगुरुलघुगुर्वक्षरात्मकचञ्चलाक्षिका इति वृत्तनाम प्रवेशयितुमशक्यत्वात् श्लोकमध्ये न तत् निवेशितमिति।

(म) द्वादशाक्षरवृत्तेषु भुजङ्गप्रयातमाह भुजङ्गप्रयातमिति।—जगतीप्रकरणत्वात् अत्रापि तोटकलक्षणवत् यावद्भिः अक्षरैः पादपूरणं भवेत् तावन्तो यदि य गणाः भवेयुः तदा भुजङ्गप्रयातनामकं वृत्तमित्यर्थः। तथा च छन्दोमञ्जरी—“भुजङ्गप्रयातं

य० य० य० य०

-◡◡-◡◡-◡◡-◡◡

भुजङ्गप्रयातोपम यस्य चित्त,

य० य० य० य०

-◡◡-◡◡-◡◡-◡◡

त्यजेत्तादृश दुश्चरित्र कुमित्रम् ॥

अत्र पादान्ते यति'। (म)

स्रग्विणी रः ॥ ४४ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफा:, तद्वृत्त स्रग्विणी नाम। तत्रो-दाहरणम्।—

र० र० र० र०

◡-◡◡-◡◡-◡◡-◡

यो रणे युध्यते निर्भर निर्भय-

र० र० र० र०

◡-◡◡-◡◡-◡◡-◡

स्त्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधि ।

चतुर्भिर्य कारे" इति। "भुजङ्गप्रयात भवेत् येश्चतुर्भि" इति वृत्तरत्नाकर। तथा चाग्नेये—"भुजङ्गप्रयात यै स्याच्चतुर्भि" इति। पुर इत्यादि।—य हताश हता विनष्टा आशा यस्य स दुष्टाशय, मिथ्याविनीत कपटविनयो, अविनीतोऽपि विनीत इव यस्तिष्ठति स एव मिथ्याविनीत इत्युच्यते, पुर अग्रत' समक्षमित्यर्थ, साधुवत सज्जन इव भाति प्रकाशते, किन्तु परोक्षे अथनाशं प्रयोजनविघ्न कार्य्यनाशमित्यर्थ, करोति विदधाति, तथा यस्य चित्त मानस भुजङ्गप्रयातोपम सर्पगमनसदृशकुटिल, तादृश दुश्चरित्र दुष्टस्वभाव कुमित्र मित्रमित्रबन्धु त्यजेत् वर्जयेत। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षडशीत्युत्तरपञ्चशततमो (५८६) भेद भुजङ्गप्रयात इति नाम्ना ख्यात।

(य) स्रग्विणीलक्षणमाह, स्रग्विणीति।—यद्यपि "तोटक स" (६।३७) इतिवत् यावद्भि र गणै जगतीपाद पूर्य्यते, तावतामेव र गणाना परिग्रहात् "चत्वार रेफा." इत्युक्तम्। य इति।—य: जन रणे युद्धे, निर्भय विगतभीति सन् निर्भरम्

र० र० र० र०

⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑

त नर वोच्य लक्ष्मीर्यश स्रग्विणी,

र० र० र० र०

⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑

नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥

अत्र पादान्ते यति । (य)

प्रमिताक्षरा स्जौ सौ ॥ ४५ ॥

यस्य पादे सकार-जकारौ सकारौ च भवत, तद्वृत्तं प्रमिताक्षरा नाम। तत्रोदाहरणम् ।—

स० ज० स० स० स० ज० स० स०

- - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - - ⏑ - - ⏑ - ⏑ - - ⏑ - - ⏑

परिशुद्धवाक्यरचनातिशय, परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

स० ज० स० स० स० ज० स० स०

- - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - - ⏑ - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - - ⏑

प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती, तव भारती हरति मे हृदयम् ॥

अत्र पादान्ते यति । (र)

अतिशय युध्यते तथा यस्य त्यागिता दानशीलता सर्वस्वदानमेव अवधि सीमा यस्या सा तथाविधा भवतीति शेष, यश स्रग्विणी कीर्त्तिरूपमालाधारिणी, सत्कीर्त्ति साधु यश एव शुक्लं अंशुक वस्त्र यस्या सा तादृशी, लक्ष्मी त तादृश नर वीक्ष्य दृष्ट्वा, "वीक्ष्य लक्ष्मी" इत्यत्र "वीरलक्ष्मी" इति पाठे—वीरपुरुषानुरागिणी लक्ष्मी, नून निश्चितम् अभ्येति प्राप्नोति। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकसप्तत्यधिकैकादशशततमो (११७१) भेद स्रग्विणीति नाम्ना ख्यात । प्राकृतपिङ्गले वाणीभूषणे च अस्या "लक्ष्मीधर" इति नामान्तर दृश्यते।

(र) द्वादशाक्षरपादगणत्या प्रमिताक्षरामाह—प्रमिताक्षरेति। परिशुद्धेति। —परिशुद्धवाक्यरचना परिशुद्धस्य च्युतसंस्कारादिदोषरहितस्य गुणालङ्कारादिशोभितस्य च वाक्यस्य रचना सङ्घटना यत्र तादृशी, प्रमिताक्षराऽपि प्रमितमत्यल्पम् अक्षर

कान्तोत्पीड़ा भ्मौ स्मौ ॥ ४६ ॥

यस्य पादे भकार-मकारौ सकार-मकारौ च, तद्वृत्तं कान्तोत्पीडा नाम। तत्रोदाहरणम्।—

भ० म० स० म०

∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ ∪

कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्पीडा-

भ० म० स० म०

∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ ∪

माप्तवती दुःखे परिमुह्यन्ती या।

भ० म० स० म०

∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ ∪

सा लभते चेत् कामुकयोगं गाढं,

भ० म० स० म०

∪ – – ∪ ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ ∪

दुःखविमुक्ता स्यात् परमानन्दाप्ता ॥

अत्र पादान्ते यतिः। (ख)

श्रुत्या सा तादृशी अत्यल्पवर्णमयी अपि, विपुलाथवती महदर्थयुक्ता तव भारती वाणी मे मम श्रवणयो कर्णयो अतिशयम् अधिक यथा तथा अमृत परिषिञ्चति वर्षति, तथा हृदय मनश्च हरति आकर्षति। प्रमिताक्षरानाम वृत्त श्रवणयोरमृत परिषिञ्चति हृदयञ्च हरति इत्यपि व्यज्यते। प्रोक्तद्वादशाक्षरपादप्रस्तारस्य द्विसप्तत्यधिकसप्तदशशततमो (१७७२) भेद प्रमिताक्षराख्या प्रसिद्ध।

(ख) द्वादशाक्षरपादजगतीप्रकरणे कान्तोत्पीडालक्षणमाह—कान्तोत्पीडेति। कामेत्यादि।—या खलु कान्ता रमणी कामशरैर्मदनबाणै व्याप्ता अत एव दुःखे विरहसन्तापैरित्यर्थं, परिमुह्यन्ती मोह गच्छन्ती उत्पीडा क्लेशम् आप्तवती लब्धवती, सा चेत् यदि गाढम् अतिशयं कामुकेन योग सम्बन्ध लभते प्राप्नोति तदा दुःख

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय-ऋषयः ॥ ४७ ॥

यस्य पादे मकारौ यकारौ च भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवी नाम। पञ्चसु सप्तसु च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० म० य० य०

धन्यः पुण्यात्मा, जायते क्वापि वंशे,

म० म० य० य०

तादृक् पुत्रोऽसौ, येन गोत्रं पवित्रम्।

म० म० य० य०

गोविप्रज्ञाति-स्वामिकार्य्ये प्रवृत्ते,

म० म० य० य०

शुद्धः श्राद्धादौ, वैश्वदेवी भवेत् यः ॥ (व)

विमुक्ता विगतमनःसन्तापा सती परमानन्दाप्ता अतिप्रीतिं प्राप्ता, भवेदिति शेषः। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य नवनवत्यधिकैकशततमो (१९९) भेदः कान्तोत्पीडा इति नाम्ना प्रसिद्धः।

(व) द्वादशाक्षरपादवृत्तेषु वैश्वदेवीलक्षणमाह, वैश्वदेवीति।—इन्द्रियऋषयः इन्द्रियाणि पञ्च ऋषयः सप्त, इन्द्रियशब्दस्य पञ्चसङ्ख्यावाचित्वेन, ऋषिशब्दस्य च सप्तसङ्ख्यावाचित्वेन पञ्चसप्ताक्षरेषु यतिरिति लभ्यम्। धन्य इति।—गोविप्रज्ञाति-स्वामिकार्य्ये गवां विप्राणां ब्राह्मणानां ज्ञातीनां स्वामिनः प्रभोश्च कर्मणि प्रवृत्ते आरब्धे सति इत्यर्थः, तथा श्राद्धादौ पितृकृत्यादौ यः शुद्धः शुचिः सन्, वैश्वदेवी विश्वेदेवेभ्यः बलिप्रदायी भवेत् स्यात्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयः बलिः इत्यर्थे अण्-प्रत्ययात् वैश्वदेव इति पदं निष्पाद्य सोऽस्यास्तीति पुनरिन् प्रत्ययेन सिद्धम्। विश्वेदेवाः श्राद्धदेव-विशेषाः, तथा च "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धुरिः। रोचनो माद्रवाश्चैव

वाहिनी तमौ म्यावृषिकामशराः ॥ ४८ ॥

यस्य पादे तकार-मकारौ मकार-यकारौ च भवतः, तद्वृत्तं वाहिनी नाम। सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

त० म० म० य०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑

पूर्णो यदीयः कोषो, नीतिर्विशुद्धा,

त० म० म० य०

⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑

दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वाना प्रजानाम्।

तथा चान्य पुरूरवा। विश्वेदेवा भवन्त्येते दश श्राद्धेषु पूजिता ॥" इति, एतादृशः श्लाघ्य पुण्यात्मा पूतचरित्र पुत्र तनय क्वापि कस्मिंश्चिदपि वंशे गोत्रे जायते उत्पद्यते, तादृशो महानुभाव पुनर्न यत्र तत्र समुत्पद्यते इति भाव, असौ परिदृश्यमान पुत्र तादृक् कथितगुणसम्पन्न; येन अनेन पुत्रेण गोत्र कुल पवित्र धन्य सदाचार-सद्व्यवहार सुकीर्तिभिरुज्ज्वलमित्यर्थं, जातमिति शेष। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७७) भेद वैश्वदेवीतिनाम्ना ख्यात।

(अ) द्वादशाक्षरच्छन्दसि वाहिनीलक्षणमाह, वाहिनीति।—ऋषिकामशरा ऋषिशब्दस्य सप्तसङ्ख्यावाचकत्वात् कामशरशब्दस्य च पञ्चसङ्ख्यावाचकत्वात सप्तसु पञ्चसु च यति। आदर्शपुस्तकाना केषु केषु सूत्रस्यास्य समुल्लेखो नास्ति आग्नेयच्छन्दस्यपि तथैव। क्वचित् प्राचीनपुस्तके अस्य उदाहरणान्तरमपि परिदृश्यते यथा—"यो वाहिनीं क्वाप्यादा, दुर्व्यञ्जनावात, हन्त हि शक्तोऽनन्त, सोऽप्यद्य मूर्च्छाम। प्राप्त किमेतश्चित्र, पौलस्त्यशक्त्या, त्रातु न शक्यन्त्वङ्गे यारित्वमेषाम् ॥" इति। पूर्ण इत्यादि।—यदीय यस्य राज्ञ सम्बन्धी कोष अर्थौघ, धनराशिरित्यर्थं, "कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो" इत्यमर, पूर्ण उपचय प्राप्त, न तु क्षीणता गत इत्यर्थ, कोषो धनागार इत्यर्थो वा, पूर्ण अशून्य धनराशिभिरिति शेष, नीति नय विशुद्धा प्रमादादिदोषरहिता, स्वधर्मे राजधर्मे दृष्टि अवलोकन, यथायथ राजधर्मपालनमित्यर्थं, तथा स्वाना स्वकीयाना प्रजाना

त० म० म० य०

ऽऽ ।ऽ ऽऽऽऽऽऽ ।ऽऽ

यद्वाहिनी सर्वाङ्ग-युक्ताऽप्रधर्ष्या,

त० म० म० य०

ऽऽ । ऽऽऽऽ ऽऽ ।ऽऽ

राज्ञोऽस्य संविज्ञेय, श्रेय सदैव ॥ (श)

नवमालिनी न्जौ भ्याविति ॥ ४९ ॥

यस्य पादे नकार-जकार-भकार-यकारा भवन्ति, तद्वृत्तं नवमालिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० य०

।।।।ऽ ।ऽ। ।।ऽऽ

धवलयशोऽशुकेन, परिवीता,

न० ज० भ० य०

।।।।ऽ।ऽ। ।।ऽऽ

सकलजनानुराग-कुसुमाक्ता ।

न० ज० भ० य०

।।। ।ऽ।ऽ । ।।ऽऽ

दृढगुणबद्धकीर्त्ति-कुसुमौघै-

प्रकृतिसमूहाना रक्षा पालनं, किञ्च यस्य राज्ञ वाहिनी सेना सर्वाङ्गैः हस्त्यश्वादिभिः अङ्गचतुष्टयै युक्ता, अत एव अप्रधर्ष्या केनापि पराभवितुमशक्या, अस्य एवंविधस्य राज्ञ सदा एव श्रेय मङ्गल सविज्ञेयम् अवधेयम् । प्रोक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तदशाधिकपञ्चशततमो (५१७) भेद वाहिनीति नाम्ना प्रसिद्ध । "गन्ते" इत्यनेन "सदैव" इत्यस 'व'कारस्य गुरुत्वातिदेश ।

(ष) नवमालिनीलक्षणमाह—नवमालिनीति । धवलेत्यादि ।—नृप ! राजन् ! धवल शुभ्र यश एव अंशुक वस्त्र तेन परिवीता वेष्टिता, तथा सकलानि निखिलाना जनानाम् अनुराग, अत्यन्तप्रीतिरेव कुसुम कुङ्कुम तेन आक्ता अञ्चिता

न० ज० भ० य०

– – – – ⏑ – ⏑ – – – ⏑ ⏑

स्तव नवमालिनीव, नृप! लक्ष्मी ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्याम्नाय'। (ष)

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः।

इदानीमतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृतिश्चेति सप्तातिच्छन्दांसि एकैकपादाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोद्दीयन्ते। (क)

रञ्जिता इत्यर्थ, तव लक्ष्मी राजश्री, दृढगुणेन दृढसूत्रेण इव गुणेन शूरत्वादिना बद्धा ग्रथिता, अत एव निर्मला कीर्त्तिं यश एव कुसुम तेषामोघे समूहे उपलाञ्छिता सती नवमालिनीव अभिनवकुसुममालाधारिणी रमणीव, यद्वा—कुसुमौघे नवमाल्यवतीव, धवल शुकसमाच्छादिता कुङ्कुमरागरञ्जिता सुवर्थितपुष्पदामशोभिता च नायिकेव इत्यर्थं, राजते इति शेष। अथवा—धवल यश इवांशुक तेन परिवीता इति नायिकापक्षे, धवलयश अंशुकमिव इति च राजलक्ष्मीपक्षे उपमितिसमास। एवं सर्वत्र योज्यम्। अत्राष्टाक्षरे चतुरक्षरे च यतिर्बोध्या। प्रोक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकनवशततमो (९४४) भेद नवमालिनीति नाम्ना ख्यात। छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयो "नवमालिका" इति नामान्तरमस्या'। इह चतुर्नवत्यधिकचतु सहस्रभेदवत्सु जगतीवृत्तेषु कतिचित भेदा प्रदर्शिता' ग्रन्थविस्तृतिशङ्कया न सर्वे। वाणीभूषण च्छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकरादौ अन्येऽपि भेदा दृश्यन्ते, ते तु तत्र तत्र मृग्या।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दसूत्रे
हलायुधवृत्तौ सुखबोधिन्यां षष्ठोऽध्याय।

(क) पूर्वस्मिन् खलु षष्ठाध्याये प्रथम यतिलक्षणमभिधाय एकाक्षरपादात् द्वादशाक्षरपादवृत्तलक्षणानि अभिहितानि। साम्प्रतमतिजगत्यादीनि सप्त अति-

तत्रातिजगत्याम ।—

प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-जकार-रेफ-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं प्रहर्षिणी नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म०　न०　ज०　र०　ग०
ᴗ ᴗ ᴗ　- - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ
उत्तुङ्ग-स्तनकलसद्वयोन्नताङ्गी,

म०　न०　ज०　र०　ग०
ᴗ ᴗ ᴗ　- - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ
लोलाक्षी, विपुलनितम्बशालिनी च ।

म०　न०　ज०　र०　ग०
ᴗ ᴗ ᴗ　- - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ
बिम्बोष्ठी, नरवर ! सुष्टिमेयमध्या,

म०　न०　ज०　र०　ग०
ᴗ ᴗ ᴗ　- - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ ᴗ
सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति ॥　(ख)

च्छन्दांसि वर्णयितु सप्तमाध्यायमारभते । तदेव हलायुधो विवृणोति—इदानी मित्यादि ।

(ख) अतिच्छन्दःसु त्रयोदशाक्षरपादातिजगत्यधिकारे प्रहर्षिणीलक्षणमाह, प्रहर्षिणीति ।—त्रिक दशकौ तृतीय दशमवर्णौ, यतिस्थानीयौ भवत इति शेष, यद्वा—तृतीय-दशकौ विरति भजेते इत्यर्थः, अथवा—यद्वृत्त तृतीय दशकौ वर्णौ प्राप्य यति लभते इत्यर्थः, तत प्रहर्षिणीनाम वृत्त स्यात । उत्तुङ्गेत्यादि ।—नरवर ! हे राजन् ! या स्तन कलस इव तस्य द्वय स्तनकलसद्वयम्, उत्तुङ्गेन उन्नतेन स्तनकलस द्वयेन उन्नतं तथावत् प्रतीयमानमङ्ग वक्षःस्थलमित्यर्थः, यस्या सा, "उन्नताङ्गी" इत्यत्र "आनताङ्गी" इति पाठान्तर समीचीन, तथा लोले चञ्चले अक्षिणी यस्याः सा, विपुलेन विशालेन नितम्बेन शालते शोभते या सा, तथा बिम्बफलवत् ओष्ठौ

रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥ २ ॥

यस्य पादे जकार-भकारौ सकार-जकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं रुचिरा नाम। चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

ज० भ० स० ज० ग०
- ᴗ - ᴗ - - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ
मृगत्वचा, रुचिरतराम्बरक्रिय',

ज० भ० स० ज० ग०
- ᴗ - ᴗ - - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ
कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लव' ।

ज० भ० स० ज० ग०
- ᴗ - ᴗ - - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ
ललाटदृग्-दहनहृणीकृतस्मर:,

ज० भ० स० ज० ग०
- ᴗ - ᴗ - - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ
पुनातु व', शिशुशशिशेखर: शिव: ॥ (ग)

यस्या सा, मुष्टिमेय मुष्टिग्राह्य मध्य कटिदेश यस्या सा तादृशी भवति सा नारी रमणी मनसु चेतस प्रहर्षिणी आनन्ददायिनी इति एव, जानीयादिति शेष । यथा ईदृशी नारी मन प्रहर्षिणी तथा प्रहर्षिणीवृत्तमपि कवीना मन प्रहर्षणात् एतन्नामकमिति चापरार्थो व्यज्यते। अतिजगत्यधिकारे त्रयोदशाक्षरपादाना सर्वगुर्वाद्यसर्वलघ्वन्ते प्रस्तारे विधीयमाने एकशतद्विनवत्यधिकाष्टसहस्रभेदा (८१९२) जायन्ते तत्र च चतु शतैकाधिकैकसहस्रतमो (१४०१) भेद प्रहर्षिणीति नाम्ना ख्यात ।

(ग) त्रयोदशाक्षरपादातिजगत्यधिकारे रुचिराख्य वृत्त दर्शयति—रुचिरेति। मृगत्वचेति ।—मृगत्वचा पशुचर्मणा, रुचिरतरा अतिमनोहारिणी अम्बरस्य वस्त्रस्य क्रिया कार्य्यं यस्य स, कपाल ब्रह्मण शिरोऽस्थिमय पात्र बिभर्त्ति धारयति इति कपालभृत्, तथा कपिल पिङ्गलवर्ण जटाग्र पल्लव इव यस्य स, ललाटदृक्

मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ यकार-सकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं मत्तमयूरं नाम। पूर्ववं यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० त० य० स० ग०
◡ ◡ ◡ ◡ ◡ – – ◡ ◡ – – ◡ ◡
व्यूढोरस्कः, सिंहसमानानतमध्यः,

म० त० य० स० ग०
◡ ◡ ◡ ◡ ◡ – – ◡ ◡ – – ◡ ◡
पीनस्कन्धो, मांसलहस्तायतबाहुः।

म० त० य० स० ग०
◡ ◡ ◡ ◡ ◡ – – ◡ ◡ – – ◡ ◡
कम्बुग्रीवः, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,

म० त० य० स० ग०
◡ ◡ ◡ ◡ ◡ – – ◡ ◡ – – ◡ ◡
भुङ्क्ते राज्यं मत्तमयूराकृतिनेत्रः॥ (घ)

भालस्थतृतीयनेत्रमेव दहनं वह्निः तेन तृणीकृतः तृणवत् सम्पादितः भस्मीकृत इत्यर्थः, स्मरः कामो येन सः, शिशुः नवः कलामात्र इत्यर्थः शशी चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य स इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः, यद्वा—शिशुशशिशब्दस्तद्विशिष्टे लाक्षणिकः, कलामात्रचन्द्रयुक्तः शेखरो यस्येति विग्रहः तथाविधः शिवः हरः वः युष्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु। त्रयोदशाक्षरप्रस्तारेषु षडधिकाष्टाविंशतिशततमो (२८०६) भेदः रुचिराछन्दसमिति।

(घ) त्रयोदशाक्षरपादवृत्तेषु मत्तमयूरवृत्तलक्षणमाह, मत्तमयूरमिति।—समुद्रनवकौ इत्यत्र समुद्राः चत्वारः। व्यूढेति।—व्यूढं विशालम् उरः वक्षः यस्य सः, सिंहस्य सिंहकटेरित्यर्थः, समानं तुल्यम् आनतं क्षीणं मध्यं कटिदेशः यस्य सः, तथा पीनः स्थूलः स्कन्धः यस्य सः, मांसलौ मांसबहुलौ कोमलौ इत्यर्थः, हस्तौ करौ यस्य सः, तथा आयतौ दीर्घौ बाहू भुजौ यस्य सः मांसलहस्तायतबाहुः

गौरी नौ न्सौ ग् ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारत्रयं सकारो गकारश्च, तद्वृत्तं गौरी-नाम। तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० स० ग०
- - - - - - - - - - - - ◡ ◡
सकलभुवनजगणनतपादा,

न० न० न० स० ग०
- - - - - - - - - - - - ◡ ◡
निजपदभजनशमितविषादा ।

न० न० न० स० ग०
- - - - - - - - - - - - ◡ ◡
विजितसरसिरुहनयनपद्मा,

न० न० न० स० ग०
- - - - - - - - - - - - ◡ ◡
भरतु सकलमिह जगति गौरी ॥ (ङ)

आयतबाहुर्येति पूर्वपदस्य विशेषणत्वस्वीकारात् पदद्वये विशेषणवत कर्मधारय समास , कम्बवत शङ्ख इव, शङ्खे यथा रेखात्रयमस्ति तद्वत रेखात्रयविशिष्टा ग्रीवा यस्य स रेखात्रयवद्ग्रीव इत्यर्थ , स्निग्ध नयनसुखद शरीर देहो यस्य स , तथा तनु अल्प क्षोम यस्य स , मत्त हृष्ट यो मयूर तस्य नेत्रस्य नयनस्य या आकृति सा इव नेत्र चक्षुर्यस्य स , मत्तमयूरनेत्रसमाननेत्र इत्यथ , एतादृशलक्षणवान् नर राज्य भुङ्क्ते राजा भवतीत्यथ । प्रोक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य त्रयस्त्रिंशदधिकषोडशशततमो (१६३३) भेदो मत्तमयूर इति नाम्ना ख्यात । प्राकृतपिङ्गले वाणीभूषणे च अस्य "माया" इति नाम। उदाहरणान्तर यथा—"हा तातेति" इत्यादि रघौ (८।३५)।

(ङ) त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दसु गौरीच्छन्दोलक्षणमाह—गौरीति। सूत्रमिद मूलपाठे नास्तीति केचित् वदन्ति, परन्तु आर्षेयच्छन्दसि तथा मुद्रितेषु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु अस्य समुल्लेखोऽस्ति। सकलेत्यादि।—सकलेषु निखिलेषु भुवनेषु जगत्सु, भुवनत्रयेषु इत्यर्थ, जातानाम् उत्पन्नाना गणे समूहे सुरनरपन्नगसमूहे नतो

शक्कर्य्याम्।—

असम्बाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ॥ ५॥

यस्य पादे मकार-तकारौ नकार-सकारौ गकारौ च भवतः, तद्वृत्तमसम्बाधा नाम। पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः। तत्रो-दाहरणम्।—

म० त० न० स० ग० ग०

ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ

भङ्क्त्वा दुर्गाणि, द्रुमवनमखिलं छित्त्वा,

म० त० न० स० ग० ग०

ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ

हत्वा तत्सैन्य, करितुरगबलं हत्वा।

नमस्कृतौ पादौ यस्या सा, तथा निजं नित्यं, "निजं स्वीये च नित्ये च" इति मेदिनी, यत् पदं वस्तु, "पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः, तस्य नित्यवस्तुनः शिवस्य इत्यर्थः, भजनेन सेवया शमितः निवारितः विषादः यस्या सा शिवसेवनेन निर्मलमानसा इत्यर्थः, यद्वा—निजं स्वीयं, गौर्य्या एवेति भावः, पदं चरणं तयोः भजनात् सेवनात्, भक्तजनेनेति भावः, यद्वा—भज्यते सेव्यते यैस्ते भजना सेवका इत्यर्थः, निजपदभजनानां निजचरणाश्रितसेवकानामित्यर्थः, शमितः विषादः यया सा निजपादसेवननिरतभक्तानां दूरीकृतविषादा इत्यर्थः, तथा विजितं पराभूतं सरसिरुहं पद्मं नयनपद्मेन नेत्रकमलेन यया सा गौरी भवानी इह जगति अस्यां पृथिव्यां सकलं जनं भरतु रक्षणं करोतु। "जगति" इत्यत्र "भवति" इति पाठे—भवति त्वयि सकलं भरतु सर्वां सम्पदं ददातु इत्यर्थः। त्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य षट्चत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो (२०४८) भेदः गौरीनाम्ना प्रसिद्धः। अतिजगत्यधिकारे जायमानेषु एकशतद्विनवत्यधिकाष्टसहस्रभेदेषु (८१९२) कतिचित् भेदा अत्र प्रदर्शिताः, अन्ये च यथायथं स्वयमूहनीयाः। वाणीभूषणादौ च एतदतिरिक्ताः तारकपङ्क्तावलिकन्दनामानः त्रयो भेदा दृश्यन्ते।

(च) त्रयोदशाक्षराणि वृत्तानि परिसमाप्य साम्प्रतं शक्कर्य्यधिकारे चतुर्दशाक्षरवृत्तलक्षणानि वक्तुमुपक्रमते, तत्र असम्बाधावृत्तमाह, असम्बाधेति।—इन्द्रियाणि पञ्च। भङ्क्त्वेति।—येन राज्ञा, दुर्गाणि दुःखेन गम्यते एषु इति दुर्गाणि कोट्टान्,

म०　　त०　　न०　　स०　ग०　ग०

⏑⏑⏑ ⏑ ⏑　–　–––　–　–⏑ ⏑ ⏑

सेनासम्बाधा, क्षितिरजनि विपक्षाणां,

म०　　त०　　न०　　स०　ग०　ग०

⏑⏑ ⏑⏑⏑　–　––　–　–⏑⏑ ⏑

सर्वोर्वीनाथ, स जयति नृपतिर्मुञ्जः॥　(च)

अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वर-ऋषयः॥ ६॥

यस्य पादे नकारौ रेफ-सकार-लकार-गकाराश्च, तद्वृत्तम् अपराजिता नाम। सप्तभि. सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

न०　　न०　　र०　　स०　ल०　ग०

– – – – – – ⏑　– ⏑ – – ⏑ – ⏑

फणिपतिवलय, जटामुकुटोज्ज्वलं,

न०　　न०　　र०　　स०　ल०　ग०

– – – – – – ⏑　– ⏑ – – ⏑ – ⏑

मनसिजमथन, त्रिशूलविभूषितम्।

"गड"इति ख्यातानीति यावत्, भङ्क्त्वा विचूर्ण्य, विपक्षाणामिति शेष, अखिलं सकल द्रुमवन तरुप्रधान वन, विशालतरराजीपूर्णमरण्यमित्यर्थः, छित्त्वा कर्तित्वा, तेषा शत्रूणा सैन्य बलं हत्वा विनाश्य करिणश्च तुरगाश्च ते एव बल सैन्य हत्वा बलादधिकृत्य इत्यर्थ, विपक्षाणां रिपूणा क्षिति अवस्थितिस्थानम् असम्बाधा सङ्कट-परिहीना, दुर्गादिनाशेन अवस्थितिस्थानस्य सर्वनेत्रगोचरीभूतत्वेन प्रकाशीभूता इत्यर्थ, यद्वा—क्षिति तेषाम् अवस्थानम् असम्बाधा विपक्षबलनाशेन बाधाविहीना, निर्विघ्ना इत्यर्थं, अजनि जनिता, सर्वोर्वीनाथ समग्रपृथिवीपति स नृपति-मुञ्ज जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्। "षट्पञ्चाशदक्षर शक्करी" इत्युक्तत्वात् शक्करीपादघटकीभूतानि अक्षराणि चतुर्दश एव लभ्यन्ते, तेषा चतुर्दशाक्षरपादाना प्रस्तारे विधीयमाने विशतचतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा (१६३८४) जायन्ते, तत्र सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो (२०१७) भेद असम्बाधा इति नाम्ना ख्यात।

(छ) चतुर्दशाक्षरपादशक्कर्य्यधिकारे अपराजितालक्षणमाह, अपराजितेति।—स्वर ऋषय स्वरा. सप्त ऋषय सप्त। फणिपतिरिति।—फणिपति नागराजः

न० न० र० स० ल०ग०

- - - - - - ᴗ - ᴗ - - ᴗ - ᴗ

स्मरसि यदि सखे !, शिवं शशिशेखर,

न० न० र० स० ल०ग०

- - - - - - ᴗ - ᴗ - - ᴗ - ᴗ

भवति तव तनुः, परैरपराजिता ॥ (छ)

प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ भकार-नकार-लकार-गकाराश्च, तद्वृत्तं प्रहरणकलिता नाम। चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

न० न० भ० न० ल०ग०

- - - - - - ᴗ - - - - - ᴗ

सुरमुनिमनुजै-रुपचितचरणा,

न० न० भ० न० ल०ग०

- - - - - - ᴗ - - - - - - ᴗ

रिपुभयचकित-त्रिभुवनशरणाम्।

वासुकिः वलयं कङ्कणभूषणं यस्य तं, जटा एव मुकुटं जटाभिः कृतं मुकुटमिति वा तेन उज्ज्वलं मुकुटाकारीकृतजटाशोभितमित्यर्थः, मनसिजं कामं मथ्नाति नाशयति यस्तं, त्रिशूलेन विभूषितं शोभितं, तथा शशी चन्द्रः शेखरे चूडायां यस्य तादृशं शिवं शङ्करं यदि स्मरसि चिन्तयसि, तदा सखे! हे बन्धो! तव तनुः शरीरं परैः रिपुभिः अपराजिता अपरिभूता भवति। प्रोक्तचतुर्दशाक्षरपादप्रस्तारस्य अष्टशतचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो (५८२४) भेदः अपराजिता इत्याख्यया ख्यातः।

(ज) वृत्ताधिकारे प्रहरणकलितालक्षणमाह—प्रहरणेति। सुरेत्यादि।—सुरा देवा मुनयः ऋषयः मनुजाः मानवाः तैः उपचितौ सवर्द्धितौ, पूजितौ इत्यर्थः,

न० न० भ० न० ल०ग०

प्रणमत महिषा-सुरवधकुपिता,

न० न० भ० न० ल०ग०

प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम् ॥ (ज)

वसन्ततिलका तभौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकार-भकारौ जकारौ गकारौ च, तद्वृत्तं वसन्ततिलका नाम। तत्रोदाहरणम्।—

त० भ० ज० ज० ग०ग०

उद्धर्षिणी जनदृशां स्तनभारगुर्वी,

त० भ० ज० ज० ग०ग०

नीलोत्पलद्युतिमलिम्लुचलोचना च।

चरणौ यस्या ता, रिपुभयेन चकितानां त्रस्तानां त्रिभुवनानां स्वर्गमर्त्यरसातल-वासिनामित्यर्थः, शरणा रक्षित्री, तथा महिषासुरस्य वधाय विनाशाय महिषासुर हन्तुमित्यर्थः, कुपितां क्रुद्धाम्, "वध" इत्यत्र "तनु" इति पाठे—महिषासुरस्य तनवे देहाय देहविनाशाय इत्यर्थः, यद्वा—महिषासुराय तनु स्वल्प कुपिता, महाशक्ते-स्तस्या कोपाधिक्ये सृष्टिविनाशशङ्कया स्वल्पकोप इति बोध्यम्, प्रहरणानि अस्त्राणि कलितानि गृहीतानि यया ता धृतविविधास्त्रामित्यर्थः, पशुपतेः शिवस्य दयिता प्रिया दुर्गामित्यर्थः, प्रणमत नमस्कुरुत। प्रोक्तचतुर्दशाक्षरपादप्रस्तारस्य एकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो (८१२८) भेदः प्रहरणकलिता इति नाम्ना स्यात। छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयो "प्रहरणकलिका" इति पाठ।

(झ) चतुर्दशाक्षरपादप्रकरणाधिकारे वसन्ततिलकावृत्तमाह—वसन्ततिलकेति। उद्धर्षिणीत्यादि।—जनदृशां लोकलोचनानाम् उद्धर्षिणी अतिशयहर्षजननी, आनन्द प्रदायिनी इति यावत्, तथा स्तनयो कुचयो भारेण गुर्वी भारवती, गुरुत्वात् अवनताङ्गी इत्यर्थः, तथा नीलोत्पलद्युते. नीलोत्पलप्रभाया. मलिम्लुचौ तस्करौ,

त० भ० ज० ज० ग० ग०

ᴗ ᴗ – ᴗ – – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ ᴗ

सिंहोन्नतत्रिकतटी कुटिलालकान्ता,

त० भ० ज० ज० ग० ग०

ᴗ ᴗ – ᴗ – – – ᴗ – – ᴗ – ᴗ – ᴗ ᴗ

कान्ता वसन्ततिलका नृपवल्लभाऽसौ ॥ (झ)

अत्र पादान्ते यतिः।

सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्य आचार्य्यस्य मतेन सिंहोन्नता नाम भवति। पूर्वमेवोदाहरणम्। (ञ)

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्य आचार्य्यस्य मतेन उद्धर्षिणी नाम। पूर्वमेवोदाहरणम्। (ट)

अपहारके इत्यर्थे, "चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः। प्रतिरोधिपरास्कन्दि-पाटच्चरमलिम्लुचाः॥" इत्यमरः, लोचने चक्षुषी यस्याः सा, इन्दीवरविजयिनेत्रा, अत्र 'च' इत्यस्यातिदेशिकगुरुत्वम्, तथा सिंहस्येव सिंहत्रिकतटस्येव उन्नत त्रिकतट पृष्ठवंशाधोभागो यस्याः सा, कुटिल कुञ्चित अलकानां चूर्णकुन्तलानाम् अन्त प्रान्तदेशो यस्याः सा, तथाभूता असौ वसन्ततिलकानाम्नी कान्ता ललना नृपवल्लभा राजप्रिया, पक्षे—तादृशसौन्दर्य्यशालिनी रमणीव इत्तविशेष वसन्ततिलका अपि राजप्रिया सर्वेषां कमनीया च भवेदिति। अत्र "उद्धर्षिणी" "सिंहोन्नत" इति पदद्वय वसन्ततिलकाया उद्धर्षिणी सिंहोन्नतेति नामान्तरद्वय सूचयति। शक्कर्य्यां चतुर्दशाक्षरपादप्रस्तारगत्या जायमानेषु भेदेषु नवशततयस्त्रिंशदधिकद्विसहस्रतमो (२९३३) भेद वसन्ततिलकाख्य इत्तम्।

(ञ) मतान्तरेण वसन्ततिलकाया नामान्तरप्रदर्शनार्थमाह—सिंहोन्नतेत्यादि।

(ट) वसन्ततिलकाया अन्यविधनामान्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रान्तरमाह—उद्धर्षिणीति। एतत्सूत्रानन्तर पुस्तकविशेषे "मधुमाधवी शाकल्यस्य" इति पाठो दृश्यते। शाकल्यस्य मते मधुमाधवी इति नामान्तरमपि वसन्ततिलकाया अस्ति इति

अतिशक्कर्य्याम्।—

चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स्॥ ११॥

यस्य पादे नकाराश्चत्वारः सकारश्च, तद्वृत्तं चन्द्रावर्त्ता नाम। तत्रोदाहरणम्।—

न० न० न० न० स०

पटुजवपवन-चलितजललहरी-

न० न० न० न० स०

तरलितविहग-निचयरवमुखरम्।

न० न० न० न० स०

विकसितकमल-सुरभिशुचिसलिलं,

न० न० न० न० स०

विचरति पथिक-मनसि शरदि सरः॥

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्याम्नायः। (ठ)

सम्मतम्। आग्नेयच्छन्दःसारे तथा अन्यत्र क्वचिदपि च तादृशपाठादर्शनादस्माभिरपि तादृशपाठः प्रत्याख्यातः। तथा चोक्तमाग्नेये—"वसन्ततिलका तभौ। जौ गौ, सिंहोन्नता सा स्यात् मुनेरुद्धर्षिणी च सा॥" इत्यनन्तरमेव चन्द्रावर्त्ताच्छन्दसः लक्षणं दृश्यते। केचन "सिंहोन्नता" इत्यत्र "सिंहोद्धता" केचन च "शोभावती" इति पाठान्तरद्वयमपि स्वीकुर्वन्ति। शक्कर्य्या चतुर्दशाक्षरवृत्तस्य प्रस्तारगत्या षोडशोन चतुःशतोत्तरषोडशसहस्राणि (१६३८४) भेदा जायन्ते; तेषु कियन्तोऽत्र प्रदर्शिताः, कियन्तश्च छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरादौ द्रष्टव्या। अस्मत्कृताभिनवच्छन्दो मञ्जरीव्याख्यायां प्रस्तारसङ्ख्या अपि तेषां प्रदर्शिता। शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्य्य आकरात् वा निजबुद्धितो वा बोधनीयाः।

(ठ) अनन्तरमतिशक्कर्य्यधिकारे पञ्चदशाक्षरपादानि छन्दांसि निर्देष्टुमादौ चन्द्रावर्त्तालक्षणमाह—चन्द्रावर्त्तेति। पटुजवेति।—शरदि शरत्काले पथिकमनसि

मालर्त्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे यति । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०

नवविकसित-कुवलयदलनयने !,

न० न० न० न० स०

निशमय नव-जलधरमिह गगने ।

न० न० न० न० स०

अपनय रुष-मुपसर मम सविधं,

न० न० न० न० स०

यदि रतिसुख-मभिलषसि बहुविधम् ॥ (ङ)

पान्थजनहृदये, पटु अमन्द प्रबल इत्यर्थं, जव वेगो यस्य तादृशो य पवन. तेन चलिता कम्पिता या जललहरी जलतरङ्ग तया तरलितानां चञ्चलितानां दोलायितानामित्यर्थ विहगनिचयानां रवै मुखर शब्दित, तथा विकसितानि प्रस्फुटितानि यानि कमलानि पद्मानि तै सुरभि सुगन्ध शुचि निर्मल पवित्र सलिल यस्य तादृश सर, विचरति उदेति इत्यर्थं । "षध्यचरमतिशक्वरी" इत्युक्तत्वात अतिशक्कर्य्यां पञ्चदशाक्षरपादता सिद्धैव । पञ्चदशाक्षरपादानां प्रस्तारे कृते षट् षष्ठ्युत्तरसप्तशताधिकद्वात्रिंशत्सहस्राणि (३२७६८) भेदा जायन्ते, तत्र चतुरशीत्युत्तर-त्रिशताधिकषोडशसहस्रतमो (१६३८४) भेद चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना प्रसिद्ध । चवेति । —स्वरै सप्तभिरक्षरै वसुभिरष्टाक्षरैश्च यतिरित्याम्नाय. पारम्पर्य्योपदेश । वृत्तस्यास्य एकगुरुकपादत्वात् श्लोकेऽस्मिन् चतुर्गुर्वात्मकचन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेशयितु न शक्यम् । छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयोरस्य "शशिकला" इति नामान्तरम् ।

(ङ) पञ्चदशाक्षरपादातिशक्वर्य्यधिकारे मालावृत्तमाह, मालेति ।—ऋतव. षट्, षष्ठाक्षरे इत्यर्थ । सैवेति ।—सा न गणचतुष्टय स गणात्मिका चन्द्रावर्त्ता यदि स्वरैर्वसुभिश्च यतियुक्ता न भूत्वा षष्ठे नवमे च यतियुक्ता भवति, तदा माला-

मणिगुणनिकरो वसुऋषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०

कथमपि निपतित-मतिमहति पदे,

न० न० न० न० स०

नरमनुसरति न, फलमनुपचितम् ।

नाम वृत्तम् । एतेन एव ज्ञायते यत्—गणभेदेन यथा नामभेदो भवति यतिभेदेनापि तथा इति । नवेत्यादि ।—नवविकसिते अचिरप्रस्फुटिते कुवलयदले इव नयने चक्षुषी यस्याः सा तत्सम्बोधने, निशमय शृण, मद्वचनमिति शेष, इह अस्मिन् गगने आकाशमण्डले नवजलधर नवीनमेघ, वर्षणोन्मुखमेघमिति यावत् पश्य इति शेष, यदि बहुविध नानाप्रकार रतिसुखं सम्भोगानन्दम् अभिलषसि वाञ्छसि, तदा मम सविध समीपम् उपसर आगच्छ, "सविधम्" इत्यत्र "सचिवम्" इति पाठ बहुष्वेव मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते, रुष कोपम् अपनय दूरीकुरु । प्रस्तारसङ्ख्या पूर्ववत् । अत्र यतिमात्रभेदान्नामभेद इति मन्तव्यम् । गुरुचतुष्टयात्मकचन्द्रावर्त्तावत् द्विगुणात्मकमालेति नाम्न एकगुरुकपादेऽस्मिन्नुदाहरणे प्रवेष्टुमशक्यत्वात् न तत् प्रवेशितम् । एतदर्थमेव छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरादौ "स्रक्" इति नामान्तर वृत्तस्यास्य पठितम् ।

(ढ) यतिभेदात् पुनस्तस्या एव मणिगुणनिकर इति अन्यविधमपि नामान्तरम् ऋषिभिरङ्गीकृत दर्शयति मणिगुणेति ।—वसव अष्टौ, ऋषय सप्त । सैवेति ।—सा पूर्वलक्षणलक्षिता चन्द्रावर्त्ता एव सप्तभिरष्टाभिश्च यतियुक्ता न भूत्वा अष्टाभि सप्तभिश्च यदि यतियुक्ता भवेत् तदा मणिगुणनिकरनाम वृत्त भवेत् । कथमपीति ।—अनुपचितम् अपरिणत भोगकालमनापद्यमानमित्यर्थ, फल कथं केनापि प्रकारेण, कष्टसृष्ट्या इति यावत्, अतिमहति अतिविपुले पदे व्यवसितौ, उद्यमे इत्यर्थ, "पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमर, निपतितमपि

न० न० न० न० स०

- - - - - - - - - - - - - - - ᴗ

अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहित',

न० न० न० न० स०

- - - - - - - - - - - - - - ᴗ

स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥ (छ)

मालिनी नौ म्यौ य् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-यकारौ यकारश्च, तद्वृत्तं मालिनी नाम। पूर्वैव यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० म० य० य०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

अतिविपुलललाट, पीवरोरःकपाट,

न० न० म० य० य०

- - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

सुघटितदशनोष्ठ, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

आरोपितमपीत्यर्थं, नर व्यवसायिनमित्यथ, न अनुसरति नानुगच्छसि, उद्यमवानपि नर अनागतभोगकाले उद्यमफल भोक्तु न समर्थो भवतीति निष्कर्ष । "अनुसरति" इत्यत्र "अनुसरसि" इति पाठ बहुपुस्तकसम्मतोऽपि अर्थबोधानानुकूलतया न समीचीन । स्वोक्त समर्थयितुमाह, अपीति।—वरयुवतिषु पूर्णयौवनासु स्त्रीषु विषये कुचतटनिहितोऽपि स्तनदेशार्पितोऽपि, "निहित" इत्यत्र "निहत" इति पाठे—कुचतटे विशेषेण प्राप्ताघातोऽपि, अत्यर्थं लुठितोऽपीत्यर्थं, मणिगुणनिकर स्वलहारगतसूत्रसूत्रनिचय, वपुः युवत्या शरीरं न सम्प्रति स्प्रष्टु न शक्नोति, मध्याभ्यन्तरस्थितत्वात् अनुपचितत्वाच्च इति भाव.।

(च) पञ्चदशाक्षरपादातिशक्वर्यां मालिनीलक्षणमाह—मालिनीति।

न० न० म० य० य०

- - - - - - ⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑

पुरुषमशनिलेखा-लक्ष्मण वीरलक्ष्मी-

न० न० म० य० य०

- - - - - - ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑

रतिसुरभियशोभिःर्मालिनीवाभ्युपैति ॥ (ग)

अतीत्यादि।—वीरलक्ष्मी, भटाना श्री, जयश्रीरित्यर्थ, अतिविपुलललाटम् अति-विपुलम् अत्यन्तप्रशस्त ललाट भालदेश यस्य त, पीवरोर कपाट पीवर स्थूलम् उर वक्ष स्थल कपाटमिव यस्य त विशालवक्षसम् इत्यथ, सुघटितदशनोष्ठ सुघटितौ सुचारुतया निर्मितौ दशनोष्ठौ दन्ताधरौ यस्य त, विकृतदशनोष्ठयोर्दुर्भाग्यसूचकत्वा-दिति भाव, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठ व्याघ्रेण व्याघ्रप्रकोष्ठेन इत्यथ, तुल्य सदृश प्रकोष्ठ कूर्परमणिबन्धयो मध्यदेशो यस्य त, "प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी, सुदृढप्रकोष्ठमित्यथ, अशनिलेखालक्षणम अशनिलेखा वज्राकृतिरेखा एव लक्षण चिह्न यस्य त, करे वज्रचिह्नस्य सौभाग्यसूचकत्वादिति भाव, एव सुलक्षणो-पेत पुरुषम् अतिसुरभियशोभि एवलक्षणकपुरुषस्य दिगन्तामोदिसुरम्यकीर्त्तिभि, आकृष्टेति शेष, मालिनी मालिकरमणी इव "मालिनी मातृकाछन्दभिदो-मौलिकयोषिति" इति मेदिनी, अभ्युपैति समुपगच्छति। मालिनी यथा कुसुम माल्यादिप्रदानार्थं शोभनलक्षण पुरुष स्वयमेव गच्छति तथा जयश्रीरपीति भाव। "मालिनीव" इत्यत्र "मालिनी च" इति पाठे—वीरलक्ष्मी मालिनी माल्यधारिणी सती तादृश पुरुष वरीतु विजयमाल्य वरमाल्य वा हस्ते गृहीत्वा अभ्युपैति इत्यर्थ। मालिनीनाम वृत्तमपि सुलक्षण काव्यरसिक पुरुष प्राप्नोतीत्यपरार्थो व्यज्यते। प्रोक्त पञ्चदशाक्षरपादाना प्रस्तारे क्रियमाणे षटशताधिकसप्तत्युत्तरचतु सहस्रतमो (४६७२) भेद मालिनीति नाम्ना ख्यात। अतिशक्कर्यामत्र अष्टषष्ट्यधिकसप्तशतोत्तरद्वात्रिंशत्सहस्र सङ्ख्याकप्रस्तारभेदेषु (३२७६८) यान्युक्तानि वृत्तानि ततोऽधिकान्यपि कतिपयानि वृत्तानि छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर प्राकृतपिङ्गलादौ दृश्यन्ते, तत्र प्राकृतपिङ्गल वाणी भूषणादौ १०९२३ तम प्रस्तारभेद यद्वृत्त "चामर" इति नाम्ना ख्यात, छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयो पुनरस्य "तूणकम्" इति नाम ज्ञेयम्। तथा १४०४४ तम प्रस्तारभेद यद्वृत्त "भ्रमरावली" इति नाम्ना प्राकृतपिङ्गलादौ ख्यात, छन्दोमञ्जर्याञ्च तत् "नलिनी" इति नाम्ना प्रसिद्धम्। एव १८०२८ तम प्रस्तारभेद यद्वृत्त "मनहंसम्"

अष्टौ।—

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ॥१५॥

यस्य पादे भकार-रेफौ नकारास्त्रयो गकारश्च, तद्वृत्तमृषभगजविलसितं नाम। सप्तभिर्नवभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

भ० र० न० न० न० ग०
ऽ।। ऽ।ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

आयतबाहुदण्ड-मुपचितपृथुहृदयं,

भ० र० न० न० न० ग०
ऽ।। ऽ।ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

पीनकटिप्रदेश-मृषभगजविलसितम्।

भ० र० न० न० न० ग०
ऽ।। ऽ।ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

वीरमुदारसत्त्व-मतिशयगुणरसिकं,

भ० र० न० न० न० ग०
ऽ।। ऽ।ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

श्रीरतिचञ्चलाऽपि, न परिहरति पुरुषम् ॥ (त)

इति नाम्ना ख्यातं, छन्दोमञ्जर्य्यादौ तत् "मानहंस" इति नाम्ना ख्यातम् इति। एवमन्येऽपि भेदाः स्वयमूहनीयाः।

(त) अतिशक्वरीं समाप्य साम्प्रतं षोडशाक्षरपादाष्ट्यधिकारे वृत्तानि विवक्षुः प्रथमम् ऋषभगजविलसिताख्यवृत्तमाह, ऋषभेत्यादि।—स्वरनवकौ इत्यत्र स्वरशब्दः सप्तसङ्ख्याबोधकः। आयतेत्यादि।—श्रीः लक्ष्मीः अतिचञ्चला अत्यन्तलोला अपि आयतबाहुदण्डम् आयतः दीर्घः बाहुदण्डः भुजदण्डः यस्य तम् आजानुलम्बितभुजं, तथा उपचितपृथुहृदयम् उपचितं परिपुष्टं, मांसलमित्यर्थः, पृथु विशालं हृदयम् उरःस्थलं यस्य तं, "हृदयं मानसे वुक्कोरसोरपि नपुंसकम्" इति मेदिनी, पीनकटिप्रदेशं पीनः स्थूलः कटिप्रदेशः यस्य तं, तथा ऋषभगजविलसितम् ऋषभवत् वृषवत् गजवत् हस्तिवच्च विलसितं चेष्टितं, शौर्य्यवीर्य्यगाम्भीर्य्यादिकं यस्य तं, वीरम् उदारसत्त्वम् उदारं महत्, "उदारो दातृमहतोः दक्षिणे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी, सत्त्वं बलं यस्य तं, तथा अतिशयगुणरसिकम् अत्यर्थं गुणानु

न० स० म० र० स० ल०ग०

- - - - - ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - ∪ - - ∪ ∪

मनसिजधनु-र्ज्यानिर्घोषै-रिव श्रुतिपेशलै-

न० स० म० र० स० ल०ग०

- - - - - ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - ∪ - - ∪ - ∪

मनसि ललना, लीलालापैः, करोति ममोत्सवम् ॥

एतत् "ऋषभविलसितम्" इत्यपरे । (थ)

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ पुनस्तौ यकार-लकार-गकाराश्च, तद्वृत्तं पृथ्वी नाम । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

- ∪ - - - ∪ - ∪ - - - ∪ - ∪ ∪ - ∪

हताः समिति शत्रव-स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः,

चकितहरिणीनेत्रच्छायामलिम्लुचलोचना चकितायाः चलायाः हरिण्याः या नेत्रच्छाया नयनकान्तिः तस्याः मलिम्लुचौ चौरौ लोचने चक्षुषी यस्याः सा, "मलिम्लुचो मासभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्" इति मेदिनी, भीतहरिणीवदायतचञ्चलनेत्रा इत्यर्थः, ललना कामिनी, मनसिजधनुर्ज्यानिर्घोषैः मनसि हृदये जायते इति मनसिजः कामः तस्य यत् धनुः पुष्पमयमिति भावः, तस्य ज्यानिर्घोषैः गुणशब्दैरिव श्रुतिपेशलैः श्रुतीनां श्रवणेन्द्रियाणां पेशलैः रुचिरैः, "पेशलो रुचिरे दक्षे" इति मेदिनी, कर्णरसायनैः, लीलालापैः सविलाससम्भाषणैः, मम मनसि चित्ते उत्सवम् उद्धर्षं, प्रीतिमित्यर्थः, "क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः" इत्यमरः, करोति जनयति । अत्र च षष्ठ दशम सप्तदशाक्षरेषु यतिः । सप्तदशाक्षरपादात्यष्टौ प्रस्तारविधिना प्रस्तारे कृते सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता द्वासप्तत्युत्तरैकत्रिंशत्सहस्राधिकैकलक्षभेदाः (१३१०७२) जायन्ते, तत्र च त्रयोदशाधिकैकशतोत्तरषट्चत्वारिंशत्सहस्रतमो (४६११२) भेदः हरिणी इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(द) सप्तदशाक्षरपादे अत्यष्ट्यधिकारे पृथ्वीवृत्तलक्षणमाह, पृथ्वीत्यादि ।—

ज० स० ज० स० य० ल०ग०

- ᴗ - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - -

क्षतश्च गुणिना गृहे, निरवधिर्महानुत्सव'।

ज० स० ज० स० य० ल०ग०

- ᴗ - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

त्वया क्षतपरिग्रहे, क्षितिपवीर। सिंहासने,

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

- ᴗ - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - -

नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी क्षता॥ (९)

वैसुनर्वकौ इत्यत्र वसु अष्टौ। यस्येति।—पुनस्तौ जकार सकारौ। हंता इत्यादि।—क्षितिपवीर। हे वीरश्रेष्ठपृथिवीपाल। त्वया समिति युद्धे शत्रव अरय हता: विनाशिता, तथा त्रिभुवने त्रिलोके यश कीर्त्तिं प्रकीर्णं विस्तृत, तवेति शेष, गुणिना गुणवतां गृहे आलये निरवधि निर्नास्ति अवधि सीमा यस्य तादृश। निरन्तर, महान् अतिशय उत्सवश्च क्षत, तथा सिंहासने सिंहाकार सिंह इव वा राज्ञाम् आसन तस्मिन् स्वर्णमयराजासने, "नृपासनन्तु यद्भद्रासन सिंहासनन्तु तत। हैमम्—" इत्यमर, क्षतपरिग्रहे क्षत परिग्रह स्वीकार अधिकार इत्यर्थ, यस्य तादृशे सति, रिपून् विजित्य त्वयि सिंहासने आरूढे सति इत्यर्थ, "वीरसिंहासने" इति समस्तपाठे तु—वीराणा शूराणा विक्रमशालिप्रतिपक्षभूपानामित्यथ, "शूरो वीरश्च विक्रान्त" इत्यमर', "क्षितिपवीर" इत्यत्र "सुदिनवीर" इति पाठे—सुदिनवीर! हे प्रशस्तवीर। वीरश्रेष्ठ इत्यर्थ, पृथ्वी पृथिवी नितान्तनिरवग्रहा नितान्त अतिशय: निर्नास्ति अवग्रह वर्षाप्रतिबन्ध अनावृष्टिदोष इत्यर्थ, यत्र सा तादृशी, "अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके" इति मेदिनी, तथा फलवती शस्यसम्पन्ना च क्षता। अर्थान्तरमपि श्रूयते—त्वया पिङ्गलराजेन समिति सभायां शत्रव छन्दोविचार-चिकीर्षवोऽन्ये प्रतिपक्षपण्डिता हता' विनष्टा, विचारेण पराभूता इत्यर्थ, अत: त्रिभुवने यश प्रकीर्णम् एतादृश पण्डित अन्यो नास्ति एवम्भूता कीर्तिर्विस्तृता इत्यर्थ, ततश्च गुणिना छन्दोऽलङ्कारादिविदुषां सहृदयाना गृहे महान् उत्सव: काव्यालापजनितप्रमोद: क्षतश्च, तथा क्षितिपवीराणा वीर्यशालिनृपतीना यत्

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिग्ऋषय: ॥१८॥

यस्य पादे भकार-रेफ-नकार-भकार-नकार-लकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम। दशभि: सप्तभिश्च यति:। तत्रोदाहरणम्।—

भ० र० न० भ० न० ल०ग०

⏑ - -⏑ - ⏑- - - ⏑ - - - - - - ⏑

अद्य कुरुष्व कर्म सुकृतं, यदि परदिवसे,

भ० र० न० भ० न० ल० ग०

⏑ - -⏑-⏑ - - - ⏑ - - - - - - ⏑

मित्र! विधेयमस्ति भवत:, किमु चिरयसि तत्?।

भ० र० न० भ० न० ल०ग०

⏑ - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - - - - - - ⏑

जीवितमल्पकालकलना-लघुतरतरलं,

भ० र० न० भ० न० ल०ग०

⏑ - - ⏑-⏑- - - ⏑ - - - - - - -⏑

नश्यति वंशपत्रपतित, हिमसलिलमिव ॥ (ध)

सिंहासन तस्मिन् कृतपरिग्रहे स्वीकृते सर्वविधच्छन्दोग्रन्थेभ्य स्वकृतच्छन्दोग्रन्थस्य उत्कर्षविधानात बुधसमाजेषु पराक्रान्तनृपतिवत श्रेष्ठासनमधिकृते त्वयीति भाव, त्वया कृता रचिता पृथ्वी तदाख्य वृत्त नितान्तनिरवद्या सर्वथा प्रतिबन्धकशून्या, विशुद्धा इति यावत, अत फलवती च धन्या इत्यर्थ। सप्तदशाक्षराणां प्रस्तारे कृते सप्तशतपञ्चाशदधिकाष्टत्रिंशत्सहस्रतमो (३८७५०) भेद पृथ्वी इति नाम्ना प्रसिद्ध।

(ध) अथाष्ट्यधिकारे वृत्तान्तर दर्शयति, वंशपत्रेति।—दशभि सप्तभिश्चेति दिग्ऋषय इत्यस्यार्थ, दशम सप्तदशाक्षरयोर्विरतिरिति यावत्। अद्येत्यादि।—मित्र! हे सखे! परदिवसे आगामिदिने भवत सुकृत पुण्यं कर्म विधेय करणीयम् अस्ति विद्यते यदि चेत् तत् तदा अद्य अस्मिन् दिवसे कुरुष्व विधेहि, किमु चिरयसि?

मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्त्तुस्वराः॥१८॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकारास्तकारौ गकारौ च, तद्वृत्तं मन्दाक्रान्ता नाम। चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० भ० न० त० त० ग०ग०
– – – – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – –
प्रत्यादिष्टं, समरशिरस, का दिशं प्राप नष्टं,

म० भ० न० त० त० ग० ग०
– – – – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – –
त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्य ।

म० भ० न० त० त० ग०ग०
– – – – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – –
किं नाश्रौषो, परिणतधिया, नीतियोग्योपदेशं ?

म० भ० न० त० त० ग० ग०
– – – – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – ∪ – – ∪ – –
मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनी, वाऽरिलक्ष्मी' जयाय॥ (न)

कथं विलम्बसे ? एतत् सुकृतं कर्म मम कर्त्तव्यमिति ते निश्चितं चेत् तदा तत् कर्म अद्यैव कुरुष्व, कथं विलम्बसे ? इति समुदितार्थः। तत्र हेतुमाह, जीवितमित्यादि। —अल्पकालकलनालघुतरतरलम् अल्पकालेन यत्किञ्चित्क्षणेनैव कलनया ग्रसनेन, कालकर्तृकमिति भावः, लघुतरतरलम् अत्यन्तचञ्चलं क्षणमात्रेणैव कालकवलीभवन स्वभावादत्यन्तमस्थायि जीवितं जीवनं वंशपत्रपतितं वंशानां वेणूनां तृणजाति-विशेषाणामित्यर्थः, पत्रेषु पर्णेषु पतितं गलितं हिमसलिलं शिशिरजलमिव नश्यति विनष्टं भवति। सप्तदशाक्षरप्रस्तारे नवशतत्र्यशीत्यधिकचतुःषष्टिसहस्रतमो (६४९८६) भेदो वंशपत्रपतितमिति नाम्ना ख्यातः।

(न) अत्यष्ट्यधिकारे सप्तदशाक्षरपादे अपरं वृत्तमाह, मन्देत्यादि।—समुद्रर्त्तुस्वराः समुद्राः चत्वारः ऋतवः षट् स्वराः सप्त, चतुर्थ दशम सप्तदश वर्णेषु यतिः

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्ऋतुरुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे यकार-मकार-नकार-सकार-भकार-लकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं शिखरिणी नाम। षट्स्वेकादशसु च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

य० म० न० स० भ० ल०ग०

-ᴗᴗᴗᴗᴗ - - - - - ᴗ ᴗ - - -ᴗ

यशःशेषीभूते, जगति नरनाथे गुणनिधौ,

य० म० न० स० भ० ल० ग०

-ᴗᴗ ᴗᴗᴗ - - - - - ᴗ ᴗ - - - ᴗ

प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम्।

रित्यर्थः। प्रत्यादिष्टमिति।—समरशिरसि युद्धचिरस्य पुरोभागात् प्रत्यादिष्टं निराकृतं, पराजितमित्यर्थः, रिपुबलं शत्रुसैन्यं कां दिशं कस्यां दिशि प्राप? गतवान्? स्व सद्यः अचिरेण मार्गं पन्थानम् आसाद्य प्राप्य, यत्र यत्र पलायनसम्भावना तत्र तत्र गत्वा इत्यर्थः, नष्टम् अदृश्यतां गतं रिपुबलं निःशेषं कुरु निर्मूलं विधेहि इत्यर्थः, यद्वा—कां दिशं प्राप? इति कस्यचित् प्रश्नः। नष्टमिति अपरस्य प्रत्युक्तिः। पुनस्तदुक्तिमाह—त्वमित्यादि। पलायमानं शत्रुं किमिति पथि अनुसन्धाय हन्तव्यं इत्याह, किमित्यादि।—परिणतधियां परिणता सदसद्विवेकशालिनी धीः येषां तेषां परिपक्वबुद्धीनामित्यर्थः, नीतियोग्योपदेशं नीतिशास्त्रानुमोदितोपदेशवचनमित्यर्थः, किं नाश्रौषीः? न श्रुतवान्? अश्रवणे दोषमाह, मन्देत्यादि।—अरिलक्ष्मीः शत्रुश्रीः, मन्दाक्रान्ता अल्पाक्रान्ता सती फलिनी फलवती आक्रमवतामसामर्थ्यप्रकटनात् परिणामे जययुक्ता इति भावः, वा अथवा क्षयाय आक्रमणकारिणां विनाशाय भवति, सकृदल्पाक्रमणेन सञ्जातकोपाः रिपवः प्रतिपक्षाः शक्तिहीना इति विविच्य तान् विनाशयितुमेव यतन्ते इति भावः। सप्तदशाक्षरप्रस्तारे नवशतैकानविंशदधिकाष्टादशसहस्रतमो (१८९२९) भेदः मन्दाक्रान्तानाम्ना ख्यातः।

(प) अत्यष्टिच्छन्दसि वृत्तान्तरमाह, शिखरिणीत्यादि।—ऋतुरुद्राः ऋतवः षट्, रुद्राः एकादश, षष्ठाक्षरे सप्तदशाक्षरे च यतिरित्यर्थः। यश इत्यादि।—

य० म० न० स० भ० ल० ग०

- ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - ᴗ ᴗ - - - ᴗ

इदानीमस्माकं, घनतरुलता निर्झरवती,

य० म० न० स० भ० ल० ग०

- ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - - ᴗ ᴗ - - - ᴗ

तपस्तन्नु चेतो, भजति गिरिमाला शिखरिणीम् ॥ (प)

धृत्याम् ।—

कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्त्तु-स्वराः ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकार-तकार-नकारा यकारत्रयञ्च, तद्वृत्तं

गुणनिधौ गुणानां शूरत्वादीनां निधौ आधारे नरनाथे पृथिवीपतौ जगति पृथिव्यां यश शेषीभूते यश कीर्त्तिरेव शेषीभूतम् अवशिष्टं यस्य तादृशे सति यशोमात्रावशेषे सति, देहं विहाय परलोकं प्रस्थिते सतीत्यर्थः, "जगति नरनाथे" इत्यत्र "हृदि गगननाथे" इति पाठे—हृदिगगननाथे हृदाकाशाधीश्वरे, मनःप्रह्लादके हृदयाधीशे इत्यर्थः, विषयरसनिष्क्रान्तमनसा विषयरसात् इन्द्रियार्थभोगवासनाया निष्क्रान्तं विरतं मनः चित्तं येषां तेषां तादृशानामस्माकमिदानीं वैराग्ये उपरतौ च प्रवृत्ते प्रारब्धे, नरनाथवियोगेन निर्वेदे सञ्जाते इत्यर्थः, चेतः मनः तपः तन्नु तपस्या कर्त्तुं घनतरुलता घनाः सान्द्राः तरव इव लताश्च यत्र तां तादृशीं, तथा निर्झरवतीं प्रस्रवणोदकप्रवाहयुक्तां, "निर्झरवतीम्" इत्यत्र "निर्जरवतीम्" इति पाठे—अमरवृन्दाधिष्ठिताम्; शिखरिणीं शृङ्गविशिष्टां गिरिमालां पर्वतश्रेणीं भजति आश्रयति । "घनतरुलता शिखरिणीम्" इत्यत्र "घनतरुलता निर्झरवती । तपस्तन्नु चेतो हरति गिरिमाला शिखरिणी" इति पाठान्तरं दृश्यम् । अस्माकं चेतः शिखरिणीनाम वृत्तं भजति मनोज्ञत्वेन वाञ्छति इत्यर्थश्च ध्वनयति । अस्य सप्तदशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतविंशदुत्तरैकोनषष्टिसहस्रतमो (५९३३०) भेदः शिखरिणी इति नाम्ना प्रसिद्धः । भूषणे प्राकृतपिङ्गले च ३८७२२ तमः प्रस्तारभेदः मालाधरनामवृत्तविशेषः अधिकतया दृश्यते । एवमन्येऽपि भेदाः स्वयं प्रस्तार्य परिकल्पनीयाः, ग्रन्थविस्तृतिशङ्कया नास्माभिरत्र दर्शिताः ।

कुसुमितलतावेल्लिता नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० त० न० य० य० य०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪

धन्यानामेता, कुसुमितलता-वेल्लितोत्फुल्लवृक्षाः,

म० त० न० य० य० य०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪

सोत्कण्ठ कूजत्-परभृतकला-ऽऽलापकोलाहलिन्यः ।

म० त० न० य० य० य०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪

मध्वादौ माद्यन्-मधुकरकलो-द्गीतझङ्काररम्या,

म० त० न० य० य० य०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪

ग्रामान्त.स्रोतः-परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥ (फ)

(फ) अत्यष्ट्यधिकारं समाप्य साम्प्रतं धृत्यधिकारे अष्टादशाक्षरपादे एकमेव कुसुमितलतावेल्लितावृत्तलक्षणमाह, कुसुमितेत्यादि ।—इन्द्रियर्तुस्वरा इन्द्रियाणि पञ्च, ऋतवः षट्, स्वराः सप्त, पञ्च षट् सप्ताक्षराणि, पञ्चमैकादशाष्टादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थः । धन्यानामित्यादि ।—कुसुमितलतावेल्लितोत्फुल्लवृक्षाः कुसुमिताभिः पुष्पिताभिः लताभिः वेल्लिताः वेष्टिताः उत्फुल्लाः प्रफुल्लाः, कुसुमोद्गमेन जातहर्षा इव प्रतीयमाना इत्यर्थः, वृक्षाः तरवः यत्र तादृश्यः, सोत्कण्ठं सोत्सुकं यथा तथा कूजत्परभृतकलालापकोलाहलिन्यः कूजन्तः कुहूरवं कुर्वन्तः ये परभृताः कोकिलाः तेषां कलालापैः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः कोलाहलिन्यः कलकलायमानाः, तथा मध्वादौ वसन्तारम्भे माद्यन्मधुकरकलोद्गीतझङ्काररम्याः माद्यन्तः मत्ततां गच्छन्तः ये मधुकराः भ्रमरास्तेषां कलैः मधुरास्फुटैः उद्गीतझङ्कारैः गुञ्जितध्वनिभिः रम्याः मनोहराः एताः प्रत्यक्षदृश्यमानाः, ग्रामान्तःस्रोतःपरिसरभुवः ग्रामाणाम् अन्तः मध्ये स्रोतः जलप्रवाहो यस्याः तस्याः नद्याः इत्यर्थः, परिसरभुवः पर्य्यन्तप्रदेशाः धन्यानां सुकृतिनां प्रीतिम् आनन्दम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । अत्र प्रस्तारनियमेन अष्टादशाक्षरपादानां प्रस्तारे

अतिधृतौ।—

शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्य-

ऋषयः॥ २२॥

यस्य पादे मकार-सकारौ जकार-सकारौ तकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं शार्दूलविक्रीडितं नाम। द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० स० ज० स० त० त० ग०

∪ ∪∪ – – ∪ – ∪ – – – ∪ ∪∪ – ∪ ∪ – ∪

कम्बुग्रीवमुदग्रबाहुशिखरं, रक्तान्तदीर्घेक्षणं,

म० स० ज० स० त० त० ग०

∪ ∪∪ – – ∪ – ∪ – – – ∪ ∪ ∪ – ∪∪ – ∪

शालप्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम्।

इते सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता एकशतचतुश्चत्वारिंशदधिकद्विषष्टिसहस्रोत्तरद्विलक्षभेदा (२६२१४४) भवन्ति, तत्र षट्शतसप्तपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सहस्रतमो (३७८५७) भेदः कुसुमितलतावेल्लितेति नाम्ना प्रसिद्धः। इह एक एव प्रस्तारभेदः दर्शितः; प्राकृतपिङ्गलवाणीभूषणादौ तु कतिचित् अन्ये भेदा प्रदर्शिताः। तत्र चतुःशतसप्तपञ्चाशदुत्तरत्रिसहस्रतमो (३४५७) भेदः "मञ्जरी" इति नाम्ना ख्यातः। तथा एकोनविंशत्यधिकत्रिनवतिसहस्रतमो (९३०१९) भेदः "चर्चरी" इति नाम्ना प्रसिद्धः यद्वृत्तं तत् छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकरयोः "हरनर्त्तनम्" इति नाम्ना ख्यातम्। तथा चतुःशतपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सहस्रतमो (३७४५०) भेदः "क्रीडाचन्द्र" इति नाम्ना ख्यातः यद्वृत्तं तत् छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयोः "क्रीडाचक्रम्" इति नाम्ना ख्यातम्। अन्ये च भेदाः स्वयं प्रस्तार्य वेदितव्या इति।

(व) अतिधृत्यधिकारे एकोनविंशत्यक्षरपादे एकमेव शार्दूलविक्रीडिताख्यं वृत्तमाह, शार्दूलेत्यादि।—आदित्य ऋषय आदित्या द्वादश, ऋषयः सप्त, आदौ द्वादशाक्षरे तदनन्तरं सप्तमाक्षरे च यतिः, एवञ्च द्वादशाक्षरे एकोनविंशाक्षरे च

म० स० ज० स० त० त० ग०

◡ ◡ ◡ - - ◡ - ◡ - - - ◡ ◡ ◡ - ◡ ◡ - ◡

कोलस्कन्धमनुद्धतं परिजने, गम्भीरसत्यस्वर,

म० स० ज० स० त० त० ग०

◡ ◡ ◡ - - ◡ - ◡ - - - ◡ ◡ ◡ - ◡ ◡ - ◡

राज्यश्री समुपैति वीरपुरुष, शार्दूलविक्रीडितम् ॥ (व)

धृतिरित्यर्थ । कम्बुग्रीवमित्यादि।—राज्यश्री राजलक्ष्मी कम्बुग्रीव कम्बुवत् शङ्ख ग्रीवावत ग्रीवा गलदेशो यस्य त रेखात्रययुक्तग्रीवमित्यर्थ तथा उदग्रबाहुशिखरम् उदग्रे उन्नते बाह्वो भुजयो शिखरे अग्रभागौ ऊर्द्ध्वदेशौ इति यावत, यस्य त, “शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रेऽद्रि शृङ्गे पुलककक्षयो । पक्वदाडिमबीजाभ माणिक्य शकलाग्रयो” इति मेदिनी, उन्नतभुजाग्रदेशमित्यर्थ तथा रक्तान्तदीर्घेक्षण रक्तान्ते रक्तवर्णप्रान्ते दीर्घे आयते च ईक्षणे चक्षुषी यस्य तथाविध, शालप्रांशुशरीर शालवत् तदाख्यवृक्षविशेष इव “प्राकारवृक्षयो शाल शाल सर्जतरु स्मृत” इति यादव, प्रांशु उन्नत शरीर देहो यस्य तम्, “उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे” इत्यमर, तथा आयतौ दीर्घौ भुजौ यस्य तम् आजानुलम्बितबाहुमित्यर्थ, विस्तीर्णवक्ष स्थल विस्तीर्णं प्रशस्त वक्ष स्थलम् उर प्रदेश यस्य त, व्यूढोरस्को वृषस्कन्ध शालप्रांशुर्महाभुज” इत्यनुरूप, कोलस्कन्ध कोलवत् शूकरवत् स्कन्ध अंसदेशो यस्य त स्थूलस्कन्धदेश, “कोलो लेशे द्वयो स्त्रिया ज्वालाकर्णोपिशङ्कुषु” इति मेदिनी, तथा परिजने स्वजने अनुद्धतम् अप्रचण्ड, प्रसन्नमित्यर्थ, गम्भीरसत्यस्वर गम्भीर सत्य तथ्यात्मकश्च स्वर कण्ठध्वनिर्यस्य त गम्भीरस्वर सत्यताव्यञ्जकस्वरश्चेत्यर्थ, “सत्य क्रते च शपथे तथ्ये त्रिषु तु तद्वति” इति मेदिनी, “गम्भीरसत्यस्वरम्” इत्यत्र “गम्भीरसत्त्वस्वरम्” इति पाठ समीचीन, “स्वरे सत्त्वे च नाभौ च त्रिषु गम्भीरता शुभा” इत्युक्तत्वात्। “गम्भीरघोरस्वनम्” इति क्वचित पाठ, तथा शार्दूलविक्रीडित शार्दूलवत व्याघ्रवत् विक्रीडित चेष्टित यस्य त व्याघ्रसदृशपराक्रमशालिनमित्यर्थ, एतादृश वीरपुरुष समुपैति प्राप्नोति, एतादृश वीरपुरुष एव राज्य भुङ्क्ते इति भाव। एकोनविंशत्यक्षरपादे अतिधृतिच्छन्दसि प्रस्तारविधिना प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता द्विशताष्टाशीत्यधिकचतुर्विंशतिसहस्रोत्तरपञ्चलक्षभेदा (५२४२८८) जायन्ते तत्र च त्रिंशतसप्तत्रिंशदधिकैकोनपञ्चाशत्सहस्रोत्तरैकलक्षतमो (१४९३३७) भेद शार्दूलविक्रीडित

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः सङ्कृतिरभिकृतिरुत्कृतिश्चेति सप्त कृतय क्रमेणैकाचरवृद्ध्योदाह्रियन्ते। (भ)

तत्र कृतौ।—

सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ लगाविषिस्वरर्त्तव: ॥२३॥

यस्य पादे मकार-रेफ-भकार नकार-यकार भकार-लकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं सुवदना नाम। सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० र० भ० न० य० भ० ल०ग०

∪ ∪ ∪ ∪ -∪∪ - - - - - - ∪ ∪ ∪ - - - ∪

या पीनोद्गाढ़तुङ्ग-स्तनजघनघना-ऽऽभोगालसगति-

म० र० भ० न० य० भ० ल०ग०

∪ ∪ ∪∪ -∪∪ - - - - - - - ∪ ∪ ∪ - - - ∪

यस्या कर्णावतंसोत्-पलरुचिजयिनी, दीर्घे च नयने।

मिति नाम्ना प्रसिद्ध। प्राकृतपिङ्गलादौ एतदतिरिक्ता पुनरन्येऽपि प्रस्तारभेदा, प्रदर्शिता, तत्र पञ्चविंशत्यधिकैकसहस्रतमो (१०२५) भेद "चन्द्र" इति नाम्ना ख्यात। तथा प्रस्तारगत्या लचद्वय द्वाषष्टिसहस्राणि पञ्चचत्वारिंशदधिकैकशततमो (२६२१४५) भेद "भवलम्" इति नाम्ना प्रसिद्ध। एव पूर्वोक्तरीत्या प्रस्तारगत्या सप्तदशाधिकैकविंशतिसहस्रोत्तरचतुर्लक्षतमो (४२१०१७) भेद "शम्भु" इति नाम्ना प्रसिद्ध। अन्ये च भेदा छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टयो द्रष्टव्या।

(भ) "प्रकृत्या चोपसर्गवर्जित" (४।४ पि०) इत्यारभ्य विलोमक्रमेण "चतुःशतमुत्कृति" (४।१पि०) इत्यन्तसूत्रचतुष्टयेन उक्तानि कृत्यादीन्युत्कृत्यन्तानि छन्दांसि दर्शयितुमाह, इदानीमित्यादि।—क्रमेण एकाचरवृद्ध्या कृति विंशत्यचरा प्रकृतिरेकविंशत्यचरा इत्यादिरूपेण उत्तरोत्तरम् एकैकाचरवर्द्धनेन।

(म) "अशीत्यचर कृति" इत्युक्तत्वात् विंशत्यचरपादकृत्यधिकारे सुवदनावृत्तमाह, सुवदनेति।—ऋषिस्वरर्त्तव ऋषय सप्त, स्वरा सप्त, ऋतव षट्, अत्र सप्तम सप्तम षष्ठाचरेषु यतिरित्यर्थ, ततश्च सप्तम् चतुर्दश विंशाचरेषु यतिरिति

म० र० भ० न० य० भ० ल०ग०

∪ ∪ ∪ ∪ - ∪ ∪ - - - - - - - ∪ ∪ ∪ - - - ∪

श्यामासीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,

म० र० भ० न० य० भ० ल० ग०

∪ ∪ ∪ ∪ - ∪ ∪ - - - - - - ∪ ∪ ∪ - - - ∪

सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, दैवात् सुवदना ॥ (म)

ग्लिति वृत्तम् ॥ २४ ॥

यस्य पादे गकार-लकाराः क्रमेण भवन्ति, तद्वृत्तं वृत्तं नाम। कृतिप्रकारेण यावद्भिरेव विंशत्यक्षराणि पूर्य्यन्ते तावतां ग्लां ग्रहणम्। तत्रोदाहरणम्।—

निष्कर्ष। येत्यादि।—या सुवदना इत्यर्थं पीनोद्गाढतुङ्गस्तनजघनघनाभोगालसगति पीनयोः स्थूलयोः उद्गाढतुङ्गयोः अत्यन्तमुन्नतयोश्च स्तनयोः तथा जघनयोश्च घनाभोगेन अत्यन्तपूर्णतया, स्तनजघनगौरवेणेत्यर्थः, अलसा मन्दा गतिर्गमनं यस्याः सा तादृशी, तथा यस्याः ललनायाः नयने चक्षुषी कर्णावतंसोत्पलरुचिजयिनी कर्णावतंसस्य श्रोत्रभूषणीकृतस्य उत्पलस्य नीलपद्मस्य रुचिजयिनी शोभापराभवकारिणी तथा दीर्घे विशाले च आकर्णविश्रान्ते इत्यर्थः, या च श्यामा "शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी" इत्यादिलक्षणान्विता, तथा मुखे मुखविषये त्रिभुवने जगत्त्रितये सीमन्तिनीनां वरवर्णिनीनां तिलकमिव भूषणमिव, या च मुखसौन्दर्य्ये स्त्रीणां भूषणस्वरूपा, एवं पूर्वोक्तलक्षणान्विता असौ सुवदना सुमुखी ललना दैवात् भाग्यवशात् साम्प्रतम् अधुना मे मम नयनपथं नेत्रगोचरतामित्यर्थः सम्प्राप्ता गता। अत्र प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता पञ्चशतषट्सप्तत्यधिकाष्टचत्वारिंशत्सहस्रोत्तरदशलक्ष भेदाः (१०४८५७६) भवन्ति, तत्र अष्टशतत्रयस्त्रिंशदधिकषट्षष्टिसहस्रोत्तरपञ्चलक्षतमो (५६६८३३) भेदः सुवदनेति नाम्ना प्रसिद्धः।

(य) विंशत्यक्षरपादकृत्यधिकारे वृत्तनामकमपरं छन्द आह, ग्लितीति।—ग् गुरु ल् लघु, अक्षराणिति शेषः। यस्येति।—यस्य वृत्तस्य पादे पर्य्यायक्रमेण यावद्भिः गुरुलघुभिरक्षरैर्विंशतिसङ्ख्याः पूर्य्यन्ते तावद्भिरक्षरैः विरचितं छन्दः वृत्तमिति सञ्ज्ञा

ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल

⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –

जन्तुमात्रदु खकारि कर्म निर्मित भवत्यनर्थहेतु,

ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल

⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तम सुख लभस्व ।

ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल

⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –

विद्धि बुद्धिपूर्वक ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल

⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –

वृत्तमेतदुत्तम महाकुलप्रसूतजन्मना हिताय ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (य)

अन्वयते । जन्तुमात्रेत्यादि ।—निर्मितं कृत, स्वानुष्ठितमित्यर्थ, जन्तुमात्रस्य सर्वप्राणिन दु खकारि क्लेशजनक कर्म, अनर्थहेतु अशुभकारण भवति तेन हेतुना सर्वं निखिल प्राणिनम् आत्मतुल्य स्वसदृशम् ईक्षमाण पश्यन्, त्वमिति शेष उत्तम प्रकृष्ट सुख निर्वृति लभस्व प्राप्नुहि, सर्वभूतेषु आत्मवद्दर्शने तेषा दु खजनककर्मणि प्रवृत्तिर्नैव भविष्यति, तेन च उत्तम सुख लप्स्यते इत्यभिप्राय । एतत् वृत्त सर्वभूतेषु आत्मवद्दर्शन रूपव्यवहार महाकुलप्रसूतजन्मना महाकुले श्रेष्ठवंशे प्रसूता उत्पन्ना ये जनास्तेभ्य जन्म उत्पत्ति येषा तेषा श्रेष्ठवंशजाताना हिताय शुभाय उत्तम श्रेष्ठम्, अत एव एतत् पूर्वोक्त मम उपदेशवाक्य मदीयहितभाषणम्, आदरेण श्रद्धया बुद्धिपूर्वक ज्ञान पुर सर सावहितमित्यर्थ, विद्धि जानीहि, अवधारय इत्यर्थ । त्रिंशत्यक्षरप्रस्तारस्य एकपञ्चाशदधिकैकोनसप्ततिसहस्रोत्तरषड्लक्षतमो (६६९०५१) भेदो वृत्तनाम्ना ख्यात । इदमेव वृत्त प्राकृतपिङ्गल-वाणीभूषणयो "मञ्जरी" इति नाम्ना ख्यातम् । अन्ये तु भेदा छन्दोमञ्जर्यादौ द्रष्टव्या ।

प्रकृती।—

स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तकाः॥ २५॥

यस्य पादे मकार-रेफ-भकार-नकाराः त्रयश्च यकारा भवन्ति, तद्वृत्तं स्रग्धरा नाम। सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० र० भ० न० य० य० य०

रेखाभ्रूः शुभ्रदन्त-द्युतिहसितशर-च्चन्द्रिकाचारुमूर्त्तिः-

म० र० भ० न० य० य० य०

र्माद्यन्मातङ्गलीला-गतिरतिविपुला-ऽऽभोगतुङ्गस्तनी या।

म० र० भ० न० य० य० य०

रम्भास्तम्भोपमोरू-रलिमलिनघन-स्निग्धधम्मिल्लहस्ता,

म० र० भ० न० य० य० य०

बिम्बोष्ठी रक्तकण्ठी, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम्॥ (१)

(१) एकविंशत्यक्षरपादप्रकृत्यधिकारे स्रग्धरालक्षणमाह, स्रग्धरेत्यादि।—त्रिः सप्तकाः त्रीणि सप्ताक्षराणि यतिस्थानानीत्यर्थः, ततश्च सप्तम चतुर्दशैकविंशत्यक्षरेषु यतिरिति निष्कर्षः। रेखाभ्रूरिति।—या रेखाभ्रूः रेखे रेखाकारे भ्रुवौ यस्याः सा तादृशी, चित्रितवन्मनोज्ञभ्रूयुगला इत्यर्थः, तथा शुभ्रदन्तद्युतिहसितशरच्चन्द्रिका चारुमूर्त्तिः शुभ्राणां श्वेतानां दन्तानां दशनानां द्युतिभिः कान्तिभिः हसिता अवज्ञाता शरच्चन्द्रिका शारदीयज्योत्स्ना यया सा अत एव चारु मनोज्ञा मूर्त्तिः यस्याः सा तादृशी, माद्यन्मातङ्गलीलागतिः माद्यन् मत्ततामधिगच्छन् यो मातङ्गः गजः तस्य लीलागतिवत् गतिः सविलासगमनं यस्याः सा, मत्तगजेन्द्रगमना इत्यर्थः, तथा

आकृती ।—

भद्रकं भरौ नरौ नरौ नगौ दिगादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे भकार-रेफौ नकार-रेफौ पुनर्नकार-रेफौ नकार-गकारौ च भवत, तत् वृत्तं भद्रकं नाम । दशभिर्द्वादशभिश्च यति.। तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० न० र० न० र० न० ग०

⏑ - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑

भद्रकगीतिभिः सकृदपि, स्तुवन्ति भव । ये भवन्तमभव,

भ० र० न० र० न० र० न० ग०

⏑ - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑ - ⏑ - - - ⏑

भक्तिभरावनम्रशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।

अतिविपुलाभोगतुङ्गस्तनी अतिविपुलौ अत्यन्तविशालौ आभोगः परिसरो ययोस्तथाभूतौ तुङ्गौ च उन्नतौ च स्तनौ यस्याः सा, रम्भास्तम्भोपमोरू रम्भास्तम्भः कदलीकाण्डः उपमा सादृश्यं ययोः तथाभूतौ ऊरू यस्याः सा, तथा अलिमलिनघनस्निग्धधम्मिल्लहस्ता अलिमलिनः षट्पदवत् कृष्णवर्णः घनः निविडः स्निग्धश्च मसृणश्च चिक्कण इत्यर्थः, धम्मिल्लहस्तः संयतकेशकलापः यस्याः सा, तथा बिम्बोष्ठी बिम्बफलवदोष्ठौ यस्याः सा, तथा रक्तः अनुरागव्यञ्जकः सुमधुर इति यावत्, कण्ठः कण्ठस्वरो यस्याः सा, तथा स्रग्धरा स्रजं माल्यं धरति इति तादृशीं माल्यधारिणी, एतादृशी सा इयं दृश्यमाना सुन्दरी रतिसुखं सम्भोगानन्दं दिशतु वितरतु । अत्र प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता एकशतद्विपञ्चाशदधिकसप्तनवतिसहस्रोत्तरविंशतिलक्षभेदा (२०९७१५२) जायन्ते, तत्र च एकादशाधिकत्रिसहस्रोत्तरत्रिलक्षतमः (३०३०११) भेदः स्रग्धरा इति नाम्ना ख्यातः । प्राकृतपिङ्गल-वाणीभूषणयोः "नरेन्द्र" इति नाम छन्दोऽन्तरं दृश्यते इति ।

(ख) पूर्ववदेकाक्षरवृद्धिक्रमेण द्वाविंशत्यक्षरपादाकृत्यधिकारे भद्रकवृत्तलक्षणमाह, भद्रकमित्यादि ।—दिगादित्याः दिशो दश, आदित्याः द्वादश, दशमाक्षरं द्वादशाक्षरञ्च इत्यर्थ, दशम-द्वाविंशाक्षरयोर्यतिरिति निष्कर्षः । भद्रकेत्यादि ।—भव ! हे शिव ! ये सुकृतिनः पुण्यवन्तः जनाः, "भव ये" इत्यत्र "भवाय" इति पाठः लिपि-

भ० र० न० र० न० र० न० ग०

ते परमेश्वरस्य पदवी-मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,

भ० र० न० र० न० र० न० ग०

मर्त्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन-र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृता. ॥ (ख)

विकृतौ ।—

अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग् रुद्रादित्याः ॥२७॥

यस्य पादे नकार जकारौ भकार-जकारौ पुनर्भकार-जकारौ भकार लकारौ गकारश्च, तद्वृत्तमश्वललित नाम। एकादशभिर्द्वादशभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

करप्रमादविजृम्भित, छन्दोलक्षणविरोधात्, भक्तिभरावनम्रशिरसः भक्तिभरेण अनुरागवशेन अवनम्रम् अवनत शिर उत्तमाङ्ग येषा ते तथाभूता सन्त तव पादयो भवच्चरणयो प्रणम्य नमस्कृत्य अभव नास्ति भव जन्म यस्मात् त जन्मच्छिद, मुक्तिदमित्यर्थ, भवन्त त्वा भद्रकगीतिभि कल्याणप्रदस्तुतिसङ्गीतैरित्यर्थ, "भद्रक" इत्यत्र "मद्रक" इति पाठेऽपि स एवार्थ, सकृदपि एकवारमपि स्तुवन्ति स्तुति विदधति, ते सुकृतिन इत्यर्थ, मनोहरसुराङ्गनापरिवृता रमणीयाप्सरोभि परिवेष्टिता सन्त परमेश्वरस्य जगदीश्वरस्य परमात्मन इत्यर्थ, पदवीं शिवलोकमित्यर्थ, अवाप्य प्राप्य विपुल सुख परमानन्दम आप्नुवन्ति लभन्ते, न पुन मर्त्त्यभुव भूलोक, स्पृशन्ति आविशन्ति, न तेषा पुनर्जन्म जायते इत्यर्थ । आकृतिच्छन्द पादघटकीभूताना द्वाविंशत्यक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे विंशतचतुरधिकचतुर्नवतिसहस्रोत्तरैकचत्वारिंशल्लक्षा (४१९४३०४) सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता भेदा जायन्ते, तत्र सप्तशतपञ्चविंशदधिकैकविंशत्सहस्रोत्तरैकोनविंशतिलक्षतम (१९२१७२५) भेद भद्रक इति नाम्ना ख्यात । अन्ये च प्रस्तारभेदा आकृत्यधिकारे प्राकृतपिङ्गलादौ अस्मत्कृतच्छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकरयोश्च द्रष्टव्या ।

(ख) वर्योविंशत्यक्षरपादविकृत्यधिकारे अश्वललिताख्यवृत्तलक्षणमाह, अश्वे॰

म० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

पवनविधूतवीचिचपलं, विलोकयति जीवितं तनुभृता,

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

वपुरपि क्षीयमानमनिशं, जरावनितया वशीकृतमिदम् ।

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल०ग०

सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशुः,

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल०ग०

परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथाऽपि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥ (व)

त्यादि ।—रुद्रादित्यैः रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश, यतिस्थानमिति शेषः, एका-दशाक्षरानन्तरं पुनर्द्वादशाक्षरे यतिः ततश्च एकादशत्रयोविंशत्यक्षरयोः विरति रित्यर्थः । पवनेत्यादि ।—नरपशुः पशुवन्नीचवृत्तिर्मनुष्यः तनुभृता शरीरधारिणा जीवितं जीवनं पवनविधूतवीचिचपलं पवनेन वायुना विधूतः कम्पितः यो वीचिः तरङ्गः तद्वच्चपलं चञ्चलम् अचिरस्थायीत्यर्थः, विलोकयति पश्यति तथा जरावनितया वार्द्धक्य-रूपपत्न्या वशीकृतम् आयत्तीकृतम् इदं वपुः शरीरमपि अनिशं निरन्तरं क्षीयमानं क्षीयमाणं विलोकयति, तथा यमादिव अन्तकसदृशात् अतिभीषणात् इति भावः, नरा-धिपात् नृपतेः दुष्टानां शासनकर्त्तुरिति भावः, सपदि शीघ्रं निपीडनव्यतिकरं शासन-रूपं व्यसनञ्च विलोकयति, तथाऽपि परवनितां परकलत्रम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा हतबुद्धिः विवेकशून्यः सन् अश्वललितम् अश्वचेष्टितम्, अश्ववत् लम्फनादिकमित्यर्थः, कुरुते यथा कश्चित् अश्वः अश्वीं दृष्ट्वा तया सह रन्तुम् उल्लम्फनादिरूपं चापल्यं कुरुते तथा नरपशुरपि इति भावः । विकृतिच्छन्दःपादघटकीभूतानां त्रयोविंशत्यक्षराणां प्रस्तारे विधीयमाने सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ताः षट्शताष्टाधिकाष्टाशीतिसहस्रोत्तरत्र्यशीतिलक्ष-भेदाः (८३८८६०८) भवन्ति, तत्र चतुःशतचतुर्विंशत्यधिकैकषष्टिसहस्रोत्तराष्टत्रिंश-ल्लक्षतमो (३८६१४२४) भेदः अश्वललितम् इति नाम्ना प्रसिद्धः । इदमेव वृत्तं छन्दोमञ्जर्याम् "अद्रितनया" इति नाम्ना ख्यातम् ।

मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ न्लौ ग् वसुपञ्चदशकौ॥२८॥

यस्य पादे मकारौ तकारो नकारचतुष्कं लकार-गकारौ च, तद्वृत्त मत्ताक्रीडा नाम। अष्टभि. पञ्चदशभिश्च यति। तत्रोदाहरणम्।—

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०
∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - - - - - ∪
हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी, स्खलितगतिरतिशयरसिकहृदया,

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०
∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - - - - - ∪
मत्ता क्रीडालोलैरङ्गै-र्मुदमखिलविटजनमनसि कुरुते।

म० म० त० न० न० न० न० ल० ग०
∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - - - - - ∪
वीतक्रीडाश्लीलालापै, श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०
∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - - - - - ∪
नृत्यैर्गीतैर्भ्रूविक्षेपै, कलमणितविविधविहगकुलरुतैः॥ (अ)

(अ) त्रयोविंशत्यक्षरपादविकृत्यधिकारे मत्ताक्रीडालक्षणमाह, मत्ताक्रीडेत्यादि।—वसुपञ्चदशकौ इत्यत्र वसुशब्देन अष्टसङ्ख्या बोद्धव्या, ततश्च अष्टसु त्रयोविंशत्यक्षरेषु यतिरित्यर्थ। हृद्यमित्यादि।—नारी काचित् रमणी हृद्य स्वप्रिय मद्य सुरा पीत्वा आस्वाद्य स्खलितगति स्खलिता भ्रष्टा गति पादविक्षेप यस्या तथाभूता, तथा अतिशयरसिकहृदया अत्यन्तरसपूर्णमानसा, अतीव प्रफुल्लचित्ता इत्यर्थ, तथा मत्ता एव वीतक्रीडा त्यक्तक्रीडा, मत्तताधिक्यादिति भाव, श्रवणसुखसुभगसुललितवचना श्रवणसुख श्रोत्रतृप्तिविधायक सुभग प्रिय सुललितम् अतीवसुन्दर सुकोमलमित्यर्थ, वचन वाक्य यस्या सा, क्रीडालोलै क्रीडाचञ्चलै अङ्गै शरीरै अश्लीलालापै लज्जा-जनकवाक्यकथाभि, 'वीतक्रीडाश्लीलालापै" इत्यत्र "वीतक्रीडा लीलालापै" इति पाठान्तर दृश्यम्, तत्र वीतक्रीडा निर्लज्जा, लीलालापै सविलासभाषणै., नृत्यै

सङ्कृती।—

तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वर-
मासाः॥ २६॥

यस्य पादे भकार-तकार-नकार-सकारा भकारौ नकार-यकारौ च, तद्वृत्तं तन्वीनाम। पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०

∪ – – ∪ ∪ – – – – – – ∪ ∪ – – ∪ – – – – – ∪ ∪

चन्द्रमुखी सु-न्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदशना या,

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०

∪ – – ∪ ∪ – – – – – – ∪ ∪ – – ∪ – – – – – ∪ ∪

निष्कलवीणा-श्रुतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतरलनयनान्ता।

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०

∪ – – ∪ ∪ – – – – – – ∪ ∪ – – ∪ – – – – – ∪ ∪

निर्मुखपीनो-न्नतकुचकलसा, मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०

∪ – – ∪ ∪ – – – – – – ∪ ∪ – – ∪ – – – – – ∪ ∪

निर्भरलीला, निधुवनविषये, मुञ्ज नरेन्द्र! भवतु तव तन्वी॥ (ष)

नर्तने गीते सङ्गीते भ्रूविक्षेपे कटाक्षादिभिश्च तथा कलमणितविविधविहगकुलरुते कले अव्यक्ते मणिते सुरतकाले कृतशब्दविशेषवत् शब्दकरणे तथा विविधविहग-कुलानां नानाविधपक्षिसमूहानां रुते ध्वनिभिश्च करणके, यद्वा—कले मधुरास्फुटे मणितवत शीत्कारवत् सुरतकालिकशब्दविशेषैरिव विविधविहगकुलरुते, अखिल-विटजनमनसि निखिलकामिजनचेतसि मुद प्रीति कुरुते। त्रयोविंशत्यक्षराणां प्रस्तारे अष्टचत्वारिंशदुत्तरचतुर्नवतिसहस्राधिकैकचत्वारिंशल्लक्षतमो (४१९४०४८) भेद मत्ताक्रीडेति नाम्ना ख्यात। त्रयोविंशत्यक्षराणां प्रदर्शितेषु भेदेषु भेदद्वयमात्रमत्र प्रदर्शित, वृत्तरत्नाकरादौ "सुन्दरिका" सञ्ज्ञक भेदान्तर द्रष्टव्यम्। अन्ये च प्रस्तार-भेदा स्वय प्रस्तार्य चाकराद्वा ज्ञातव्या इति।

अभिकृती।—

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रिय-
वस्वृषयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार-भकारा नकाराश्चत्वारो

(ष) चतुर्विंशत्यक्षरपादसङ्कृत्यधिकारे तन्वीवृत्तलक्षणमाह, तन्वीत्यादि।—इन्द्रियस्वरमासा इन्द्रियाणि पञ्च, स्वरा सप्त, मासा द्वादश, प्रथम पञ्चसु तत सप्तसु ततश्च द्वादशसु अक्षरेषु यतिरित्यर्थ एवञ्च पञ्चम द्वादश चतुर्विंशाक्षरेषु यतिरिति फलितम्। चन्द्रमुखीत्यादि।—हे नरेन्द्र मुञ्ज! या चन्द्रमुखी चन्द्रवत् मनोज्ञ मुख यस्या सा, तथा सुन्दरघनजघना सुन्दर मनोहर घन निविड, मांसल इत्यर्थ, जघन यस्या सा तथा कुन्दसमानशिखरदशना कुन्दसमानानि कुन्दकोरक-तुल्यानि शिखराणि अग्रभागा येषा तथाभूता दशना दन्ता यस्या सा, निष्कलवीणा श्रुतिसुखवचना निर्गत कल मधुरास्फुट ध्वनि यस्या तथाभूता या वीणा तद्वत् श्रुतिसुख श्रोत्रानन्दजनन वचन भाषण यस्या सा वीणाध्वनिवत् मधुरभाषिणीत्यर्थ, त्रस्तकुरङ्गतरलनयनान्ता त्रस्त चकित य कुरङ्ग मृग तद्वत् तन्नेत्रवत् तरल चञ्चल नयनयोरन्त प्रान्तो यस्या सा, निर्मुखपीनोन्नतकुचकलसा निर्मुखौ मुखरहितौ अनिर्गतवृन्तौ इत्यर्थ, पीनौ स्थूलौ उन्नतौ तुङ्गौ च कुचकलसौ स्तनकुम्भौ यस्या सा, तथा मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा मत्त मदविकृत य गजेन्द्र करिश्रेष्ठ तद्वत् मत्तगजेन्द्रगतिवत् ललित मनोहर गतिभाव पादविक्षेपक्रमो यस्या सा, तथा निर्भरलीला निर्भरम् अतिमात्र लीला शृङ्गारभावजचेष्टाविशेष यस्या तादृशी शृङ्गारचेष्टावती, एतादृशी तन्वी कृशाङ्गी कान्ता तव निधुवनविषये सुरतव्यापारे, "निर्भरलीलानिधवनविषये" इति समस्तपाठे—निर्भर लीला यत्र तादृश यत् निधुवन तद्विषये विविधचेष्टासमन्वितसुरतव्यापारे इत्यर्थ, भवतु, एतादृश्या कामिन्या त्व रमस्व इत्यर्थः। अत्र प्रस्तारे कृते सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता सप्तसप्तति-सहस्रद्विशतषोडशाधिकसप्तषष्टिलक्षोत्तरैककोटिभेदा (१६७७७२१६) जायन्ते, तत्र त्रिशतसप्तषष्ट्यधिकपञ्चपञ्चाशत्सहस्रोत्तरैकचत्वारिंशल्लक्षतमो (४१५५३६७) भेद तन्वी इति नाम्ना प्रसिद्ध। छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणादौ किरीट दुर्मिलाख्यौ भेदौ दृश्येते, तल्लक्षण तत्र तत्र द्रष्टव्यमिति।

गकारश्च भवति, तद्वृत्तं क्रौञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभि-रष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । तस्योदाहरणम् ।—

भ० म० स० भ० न० न० न० न० ग०

ᴗ - - ᴗ ᴗ ᴗ - - ᴗ ᴗ - - - - - - - - - - - - - ᴗ

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिरुचिरनुदिन-मनुनयकठिना,

भ० म० स० भ० न० न० न० न० ग०

ᴗ - - ᴗ ᴗ ᴗ - - ᴗ ᴗ - - - - - - - - - - - - - ᴗ

दीर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृतवपुरति-शयकुटिलगतिः ।

भ० म० स० भ० न० न० न० न० ग०

ᴗ - - ᴗ ᴗ ᴗ - - ᴗ ᴗ - - - - - - - - - - - - - ᴗ

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग-परिचितहृदया,

भ० म० स० भ० न० न०

ᴗ - - ᴗ ᴗ ᴗ - - ᴗ ᴗ - - - - - - - - -

सा परिहार्या, क्रौञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि,

न० न० ग०

- - - - - - ᴗ

सुखमभिलषता ॥ (स)

(स) पञ्चविंशत्यक्षरपादाभिकृत्यधिकारे क्रौञ्चपदाभिधेयं वृत्तं लक्षयितुमाह, क्रौञ्चेत्यादि ।—भूतेन्द्रियवस्वृषयः भूतानि पञ्च इन्द्रियाणि पञ्च वसवः अष्टौ, ऋषयः सप्त, एवञ्च पञ्चम दशमाष्टादश-पञ्चविंशत्यक्षरेषु यतिरिति निष्कर्षः । येत्यादि ।—या रमणी कपिलाक्षी कपिले पिङ्गलवर्णे अक्षिणी चक्षुषी यस्याः सा, तथा पिङ्गल-केशी पिङ्गलवर्णाः केशा यस्याः सा, अनुदिनं प्रतिदिनं कलिरुचिः कलौ विवादे, "कलिर्बिभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि" इति हैमः, रुचिः अनुरागः यस्याः सा नित्यं कलहप्रिया, तथा अनुनयकठिना अनुनये विनयव्यवहारे कृतेऽपि कठिना कठोरा अतिशयकोपनस्वभावा, यद्वा—अनुनये विनयविषये कठिना अविनीता इत्यर्थः, दीर्घतराभिः अत्यन्तमायताभिः स्थूलशिराभिः स्पष्टोद्भिन्नशिराभिः परिवृतवपुः व्याप्तदेहा, अतिशयकुटिलगतिः अतिशयम् अत्यन्तं कुटिला वक्रा गतिः यस्याः सा, तथा आयतजङ्घा आयता दीर्घा जङ्घा यस्याः सा सुदीर्घचरणा, निम्नकपोला निम्नौ

उत्कृतौ।—

भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ वसुरुद्र-ऋषयः ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारौ तकार नकारौ नकारौ रेफ-सकारौ लकार गकारौ च, तद्वृत्त भुजङ्गविजृम्भित नाम। अष्टभि-रेकादशभि सप्तभिश्च यति। तत्रोदाहरणम्।—

म० म० त० न० न० न० र० स० लं०गं०

◡ ◡◡◡◡ ◡ ◡ ◡ - - - - - - - - - - - ◡ - ◡ - - ◡ - ◡

ये सन्नद्धानेकानीकै-र्नरतुरगकरिपरिवृतैः, समर तव शत्रवो,

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

◡◡◡ ◡◡◡ ◡ ◡ - - - - - - - - - ◡ - ◡ - - ◡ - ◡

युद्धश्रद्धालुब्धात्मान-स्त्वदभिमुखमपगतभियः, पतन्ति धृतायुधाः।

मासाल्पत्वात् गभीरप्रायौ कपोलौ यस्याः सा शुष्कगण्डदेशा, एव लघुतरकुचयुग परिचितहृदया लघुतरेण स्वल्पेन शुष्केणेत्यर्थ, कुचयुगेन परिचित हृदय यस्याः सा अतिक्षुद्रस्तनी, क्रौञ्चपदा क्रौञ्च बकविशेष, तस्य पदौ इव निर्मांसदीर्घौ पदौ यस्याः सा तादृशी, भवतीति शेष, या ईदृशी स्त्री, इह ससारे, निरवधि निरन्तर सुखम् अभिलषता जनेन ध्रुव निश्चित परिहार्य्या त्याज्या। पञ्चविंशत्यक्षर-पादाभिकृतिच्छन्दसा प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता अतु पञ्चाशत्सहस्र अतु शतद्वात्रिंशदधिकपञ्चत्रिंशल्लक्षोत्तरत्रिकोटिभेदा (३३५५४४३२) भवन्ति, तत्र षट्सप्ततिसहस्रविंशत्येकनवत्युत्तरसप्तषष्टिलक्षाधिकैककोटितमो (१६७७६२९१) भेद क्रौञ्चपदा इति नाम्ना ख्यात।

(ङ) षड्विंशत्यक्षरपादोत्कृत्यधिकारे भुजङ्गविजृम्भितवृत्तलक्षणमाह, भुजङ्गे-त्यादि।—वसुरुद्र ऋषय वसव अष्टौ, रुद्रा एकादश, ऋषय सप्त, आदौ अष्टमाक्षरे तत एकादशाक्षरे ततश्च सप्तमाक्षरे यति, एवञ्च अष्टनैकोनविंश षड्विंशाक्षरेषु यतिरिति निष्कर्ष। ये इत्यादि।—युद्धश्रद्धालुब्धात्मान युद्धश्रद्धाया: युद्धानुरागात् लुब्ध साकाङ्क्ष, युद्धकरणे इति भाव, आत्मा अन्त:करण

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - - ∪ - ∪ - - ∪ - ∪

ते त्वा दृष्ट्वा सङ्ग्रामाग्रे, तुडिगनृप । क्षपणमनस-श्चलन्ति दिगन्तरं,

म० म० त० न० न० न० र० स०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - - ∪ - ∪ - - ∪

किं वा सोढुं शक्यं भेकै-र्बहुभिरपि सविषविषमं, भुजङ्गविजृ-

ल० ग०

- ∪

म्भितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम् ।—

म० म० त० न० न० न० र०

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ - - - - - - - - - - ∪ - ∪

ध्यानैकाग्रा लब्धा दृष्टिः, कमलमुखि । लुलितमलकं, कारे

स० ल० ग०

- - ∪ - ∪

स्मितमाननं,

येषां ते तथाभूताः सङ्ग्रामलोलुपा अत एव अपगतभियः निर्भया ये तव रिपवः शत्रवः नरतुरगकरिपरिवृते नराः मानुषाः तुरगाः अश्वाः करिणः गजाः तैः परिवृताः व्याप्ताः तैः, सन्नद्धानेकानीकैः वर्मादिपरिहितबहुलसैन्यैः, "सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः" इत्यमरः, सम साङ्गैः धृतायुधाः गृहीतास्त्राः सन्तः त्वदभिमुखं तव सम्मुखं पतन्ति गच्छन्ति, हे तुडिगनृप । ते सङ्ग्रामाग्रे युद्धक्षेत्रस्य पुरोभागे त्वां दृष्ट्वा विलोक्य क्षपणमनसः क्षपणानि दीनानि मनांसि येषां ते तादृशाः, विषण्णमानसाः सन्तः दिगन्तरं देशान्तरं चलन्ति गच्छन्ति, पलायन्ते इत्यर्थः, "चलन्ति" इत्यत्र "पतन्ति" तथा "फलन्ति" इति पाठान्तरद्वयम् । पूर्वोक्तमर्थं समर्थयितुमर्थान्तरं न्यस्यति, किं वा इति ।—वा अथवा भेकैः मण्डूकैः बहुभिः अनेकैरपि सविषविषमं विषेण हलाहलेन सह वर्त्तमानतया विषमम् अत्युत्कट

न० न० त० म० न० न० र०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - - - - - - - - - - - - ⏑ - ⏑

चिन्ताग्रस्ता शून्या बुद्धि-र्द्विरदगतिपतितरसना, तनु-

स० ल०ग०

- - ⏑ - ⏑

स्तनुता गता ।

न० न० त० न० न० न० र०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - - - - - - - - - - ⏑ - ⏑

पाण्डुच्छायं क्षाम वक्त्रं, मदजननि ! रहसि सरसा, करो-

स० ल०ग०

- - ⏑ - ⏑

षि न सङ्कथा,

न० न० त० ब० भ० न० र०

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ - - - - - - - - - ⏑ - - ⏑

को नामायं रम्यो व्याधि-स्तव कथय सुतनु ! किमिदं, न ख-

स० ल०ग०

- - ⏑ - ⏑

ल्वसि नातुरा ? ॥ (च)

भुजङ्गविजृम्भितं सर्पविलसितं सर्पपराक्रममित्यर्थः, सोढ, शक्यं किम् ? नैव शक्य मित्यर्थः, "शक्यं मेके" इत्यत्र "शक्यन्ते के" इति पाठान्तरम् । कात्यायनोक्तमुदाहरणान्तरमपि ग्रन्थाय प्रदर्शयति ध्यानेत्यादि ।—कान्तचिन्ताकुलायाः कस्याश्चनायिकाया विरहावस्था व्याधित्वेनारोप्य वर्णयितुरुक्तिरियम् । कमलमुखि ! हे पद्ममुखि ! ते दृष्टि अवलोकनं ध्यानैकाग्रा ध्यानेन चिन्तया एकाग्रा अनन्यवृत्ति, तथा लम्बा लम्बमाना स्पन्दनरहिततया दूरप्रसारिणीव इत्यर्थः, अधोनिविष्टा इत्यर्थो वा, अलकचूर्णकुन्तल लुलितं कलया इतस्ततो विक्षिप्तम्, आननं मुखं करे स्थितं हस्तन्यस्त, बुद्धि ज्ञानं चिन्ताग्रस्ता विषयान्तरभावनायामक्षमा, अत एव शून्या सर्वविषये अवलम्बनरहिता इत्यर्थः, "चिन्तासक्ता" इति पाठे—चिन्ताविविष्टा इत्यर्थः, तथा द्विरदगतिपतितरसना द्विरदगत्या गजगमनेन पतिता गलिता रसना काञ्ची यस्याः

अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्त्तु-
रसेन्द्रियाणि ॥ ३२ ॥

यस्य पादे मकारः षट् नकारा सकारो गकारौ च, तद्वृत्त-
मपवाहको नाम। नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः।
तत्रोदाहरणम्।—

म० न० न० न० न० न० न० स० ग०ग०

ऽ ऽ ऽ - - - - - - - - - - - - - - - - - - ऽ ऽ ऽ

श्रीकण्ठ त्रिपुरदहन-ममृतकिरण-सकलकलित शिरसं रुद्र,

म० न० न० न० न० न० न० स० ग० ग०

ऽ ऽ ऽ - - - - - - - - - - - - - - - - - - ऽ ऽ ऽ

भूतेश हतमुनिमख-मखिलभुवन नमितचरण युगमीशानम्।

तादृशी तनु शरीर तनुता क्षीणता गता प्राप्ता, मदजननि। हे हर्षदायिनि। व मुख पाण्डुच्छाय केतकीपरागसदृशकान्तियुक्तम् इत्यथ, तथा क्षाम क्षीणम्। रज्जसि निजने सरसा रसयुक्ता, सङ्कथा परस्परालाप न करोषि। हे सुतनु। तव अय रम्य मनोज्ञ विस्मयकार इत्यर्थ, व्याधि रोग को नाम? किनामधेय? इद किम्? त्वं खलु आतुरा पीडिता न असि इति न, अपि तु पीडितैव इत्यर्थ। उत्कृतिच्छन्द-पादघटकीभूताना षड्विंशत्यक्षराणा प्रस्तारे कृते सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्ता अष्टसहस्राष्टशतचतु षष्ट्यधिकैकसप्ततिलक्षोत्तरषट्कोटिभेदा (६७१०८८६४) जायन्ते, तत्र तु पञ्चाशत्सहस्राष्टशतैकोनपञ्चाशदधिकाष्टत्रिंशल्लक्षोत्तरद्विकोटितमो (२३८५४८४९) भेद भुजङ्गविजृम्भितम् इति नाम्ना ख्यात।

(क) उत्कृत्यधिकारे अपवाहकलक्षणमाह, अपवाहक इत्यादि।—नवर्त्तुरसेन्द्रियाणि नव, ऋतव षट्, रसा षट, इन्द्रियाणि पञ्च, नवम पञ्चदशैकविंश षड्विंशाक्षरेषु विरतिरित्यथ। श्रीकण्ठमित्यादि।—श्रीकण्ठ श्री शोभा कण्ठे यस्य त, कालकूटविषसयोगेन कण्ठस्य कृष्णवर्णत्वात् सर्वत श्वेतवर्णमध्ये तस्य शोभाधिक्यात्तथात्वमिति भाव, "उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ कपालभृत्। वामदेवो महादेव" इत्यमर, त्रिपुरदहन त्रिपुरासुरविनाशिनम्, अमृतकिरणसकलकलित शिरसम् अमृतकिरणस्य चन्द्रस्य सकलेन खण्डेन, "सकल" इत्यत्र "शकल" इति

न० न० न० न० न० न० न० स० ग०ग०

⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑

सर्वज्ञ वृषभगमन-महिपतिकृत-वलयरुचिर-करमाराध्यं,

न० न० न० न० न० न० न० स० ग०ग०

⏑ ⏑ ⏑ - ⏑ ⏑ ⏑

त वन्दे भवभयभिद-मभिमतफल-वितरणगुरु-मुमया युक्तम्॥(क)

इति कृतयः समाप्ताः।

दण्डको नौ रः॥ ३३॥

इदानी दण्डकजातय' कथ्यन्ते। यत्र पादे द्वौ नकारौ

- - - - ——— - ——— - - - -

यत्र सङ्गत, खण्डात्मक सकलशब्दाभावात, कलित प्राप्त शिरो यस्य तथाभूतम् अर्द्धचन्द्रभूषितशिरस, रुद्र रुद्राख्य भूतेश भूताना प्राणिनामीश प्रभु, हतमुनिमख हत विनष्ट मुने दक्षस्य मख यज्ञो येन तम्, अखिलभुवननमितचरणयुगम् अखिलभुवने निखिललोके, "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमर, नमित कृतप्रणाम चरणयुग पादद्वन्द्व यस्य त, शिवसेवनमन्तरेण कर्माधिकाराभावादिति भाव, सर्वज्ञ सर्वं जानातीति त निखिलपदार्थवेदिनमित्यर्थ, करकलितबदरफलवदविरत विश्वमिद पश्यतस्तस्य सर्वज्ञत्व सिद्धमेवेति भाव, वृषभगमन वृषवाहनम्, अहिपतिकृतवलयरुचिरकरम् अहिपतिना नागाधिपेन कृत यो वलय तेन रुचिर मनोज्ञ कर यस्य तम्, आराध्य सेव्य, भवभयभिद ससारदुःखच्छिदम्, अभिमतफलवितरणगुरुम् अभिमताना वाञ्छिताना फलाना वितरणेन अर्पणेन गुरु महान्तम्, उमया पार्वत्या युक्त सङ्गत, त प्रसिद्धम् ईशान शिव वन्दे अर्चयामि। उत्कृतिच्छन्द पादघटकीभूताना षड्विंशत्यक्षराणा प्रस्तारे अष्टाशीतिसहस्रषट्शतैकाधिकत्र्यशीतिलक्षतमो (८३८८६०१) भेद अपवाहक इति नाम्ना प्रसिद्ध। अन्ये प्रस्तारभेदा प्रस्तारविधिना स्वयमूह नीया। एवञ्च "रसलोचनसप्ताश्व चन्द्रद्व्वेदवह्निभि। आत्मना योजितैर्वाम गत्या ज्ञेया मनीषिभि॥" इति निर्दिष्टदिशा एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्त प्रत्येक प्रस्तारपिण्डसङ्ख्या त्रयोदशकोटिद्विचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तदशसहस्राणि षड्विंशत्युत्तराणि सप्तशतानि च (१३४२१७७२६) इति।

(ख) एकाक्षरपादवृत्तमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादोत्कृतिपर्यन्त वृत्त परिसमाप्य साम्प्रत दण्डकाधिकारमाह, दण्डक इति।—र, इ त्रया। इ इत्यनेन वर्ति इ गणा

रेफाश्च सप्त भवन्ति, दण्डको नाम सः। उत्कृते षड्विंशत्यक्षराया समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम्, सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः। इत ऊर्द्ध्वं पुनरेकैकरेफवृद्ध्या प्रस्तारः, "दण्डको नौ रः" इति श्रवणात्। तत्रोदाहरणम्।—

न० न० र० र० र० र० र०

-- - --- ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनी-

र० र०

∪ - ∪ ∪ - ∪

नां मनोहारिणी,

न० न० र० र० र० र० र०

- -- - - - ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪

त्रिदशविजयिवीर्य्यदृप्ताद्दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण रा-

र० र०

∪ - ∪ ∪ - ∪

मेण संसेविते।

लभ्यन्ते इत्यपेक्षायामाह, यत्रेति।—अत्र सप्तविंशत्यक्षरस्य दण्डकपादत्वोक्तेः तात्पर्य्यादेव नव गणा लभ्यन्ते, ततश्च नवसु गणेषु न गणद्वयपारिशेष्यात् र गणस्य सप्तत्वमेव तात्पर्य्यात सिद्धम्। ननु "अतु शतमुत्कृति" (४।१पि०) इत्यनेन एकाक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादोत्कृतिपर्य्यन्तानां छन्दसामक्षरसङ्ख्या सूत्रकारेण निर्दिष्टा, न तु तदनन्तरीयाणां दण्डकादीनाम्। "दण्डको नौ र" इत्यत्रापि अक्षरसङ्ख्याया उल्लेखो नास्ति, अतएव प्रतिपाद कत्यक्षरसङ्ख्या भाव्या इत्यपेक्षायामाह—उत्कृतेरित्यादि। दण्डकस्य सप्तविंशत्यक्षरपादत्वे युक्तिमवतारयति—सर्वेषामित्यादि। इत ऊर्द्धमित्यादि।—"दण्डको नौ र" इत्यत्र बहुवचनेन सामान्यतया बहु-र-गणलाभात तेषाञ्च विशेषनिर्देशाभावात् इत ऊर्द्ध्वं न गणद्वय र गणसप्तघटितदण्डकानन्तरम् एकैकरेफवृद्ध्या

न० न० र० र० र० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापद-

र० र०

ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

स्पर्शपूताश्रमे,

न० न० र० र० र० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागता-

र० र०

ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

नेकसिद्धाकुले ॥ (ख)

अत्र पादान्ते यतिः।

अष्ट नव दश इत्यादिक्रमेण दण्डकजातयो भवन्तीत्यर्थः। इह हीत्यादि।—त्रिदशानां देवानां विजयिना जयशीलेन वीर्य्येण सामर्थ्येन हेतुना इनात् "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन दर्पोद्धितोरित्यर्थः, दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण दशग्रीवस्य रावणस्य लक्ष्म्याः श्रिया विरामः अवसानं यस्मात् तथोक्तेन रामेण रघुपतिना, सुसेविते सम्यगाराधिते समाश्रिते इत्यर्थः, तथा जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे जनकस्य राजर्षेः यजनभूम्याः यज्ञस्थानात् सम्भूता समुत्पन्ना, सीमन्तिनीनां वरवर्णिनीनां सीमा सीमभूता सर्वप्रधाना इत्यर्थः या सीता तस्याः पादस्पर्शेन चरणसंसर्गेण पूत पवित्र आश्रमो यस्मिन् तथाभूते तथा भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले भुवने जगद्वासिभिः जनैः नमितः प्रणतः पादपद्मः चरणकमलः यस्याः सा भुवननमितपादपद्मा सा एव अभिधानं संज्ञा यस्याः तादृशी या अम्बिका भुवननमितपादपद्मेत्यपरनाम्नी दुर्गा, तस्याः तीर्थं पुण्यक्षेत्रं, तस्य यात्रायाम् अर्चनोत्सवे आगता ये अनेके सिद्धाः देवयोनयः तैः आकुले व्याप्ते इह दण्डकारण्यदेशे पुण्यभाजां पूतस्वभावानां मुनीनाम् ऋषीणां मनोहारिणी मनोज्ञा स्थितिः आवासः अवस्थानं वा भवति अस्ति। न गणद्वय सप्त रगणात्मकसमविंशत्यक्षरघटितपादत्वात् वक्ष्यमाणसूत्रेण श्लोकोऽयं अर्णार्णप्रपातनामदण्डकविशेषघटित इति।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

य सप्तविंशत्यक्षरपाद प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम। पूर्वमेवोदाहरणम्। (ग)

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्याम् ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव, ताभ्यां पुनरन्यैव सञ्ज्ञा कृताऽस्य वृत्तस्य। रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम्। (घ)

शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्द्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति सञ्ज्ञां लभते। पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः। तत्रोदाहरणम्।—

(ग) तत्र पञ्चविंशाधिकशतत्रयसङ्ख्यकदण्डकेषु 'नौ र' इत्युक्तलक्षणस्य प्रथम दण्डकस्य सञ्ज्ञाविशेषमाह प्रथम इति।—प्रथम "दण्डको नौ र" इत्यनेनोक्त आदिदण्डक। पूर्वमेव—"इह हि भवति" इत्यादिरूपम्।

(घ) प्रथमदण्डकस्य चण्डवृष्टिप्रपात इति संज्ञायां मतान्तरमाह, अन्यत्रेति।—रात-माण्डव्याख्यविद्वयप्रणीतग्रन्थव्यतिरिक्ते छन्दोग्रन्थे, पिङ्गलादिविरचिते छन्दोग्रन्थे इत्यर्थः। पूजार्थं तत्कृतसञ्ज्ञायां समादरज्ञापनार्थम्।

(ङ) प्रथमदण्डकस्य सञ्ज्ञाविशेषोऽभिहित, अन्येषां का सञ्ज्ञा इत्यपेक्षायामाह, शेष इति।—शेष उक्तचण्डवृष्टिप्रपाताख्यप्रथमदण्डकादतिरिक्त एकैकरेफवृद्ध्युपलक्षित दण्डक इत्यर्थ। अत्र सूत्रकारेण न गणद्वयसहित रेफ सप्तकोपलक्षितस्य छन्दस एव दण्डकसंज्ञा विहिता, रेफाष्टकाद्युपलक्षितानान्तु प्रचितकसञ्ज्ञा इति, परन्तु छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकरयो तथा काव्येषु च न गणद्वयसहित य गणसप्तक घटितस्य छन्दस एव प्रचितकसञ्ज्ञा, रेफाष्टकाद्युपलक्षितानामर्णार्णवादिसञ्ज्ञाविशेषो दृश्यते, यदुक्त गङ्गादास केदारभट्टाभ्या—"प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डक नद्वयादुत्तरे सप्तभिर्यैं" इति। तथा—"प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णव व्यालजीमूत लीलाकरोद्दाम शङ्खादय" इति। किञ्च—"चण्डवृष्टिप्रपाताख्य प्रथमो

न० न० र० र० र० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः

र० र० र०

ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

पिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः.

न गणद्वयात । र गणैः सप्तभिर्यः स्यादर्णस्त्वष्टाभिरुच्यते ॥ अर्णवो नवभिर्ज्ञेयो व्यालस्तु दशभिर्भवेत् । जीमूत एकादशभिः सुधीर्लीलाकरो भवेत् ॥ त्रयोदशभिरुद्दाम शङ्खनामा ततः स्मृत । स चतुर्दशभिर्ज्ञेय ततः पञ्चदशादिभिः ॥ आरामाद्यास्तु विज्ञेया —" ॥ इत्यादि । एवञ्च नद्वय रगणाष्टकेन घटितपादो दण्डक अर्णाख्य, नद्वय रगणनवकेन अर्णव, नद्वय रगणदशभिः व्यालः, न[illegible] रगणैकादशभिः जीमूत, नद्वय रगण-द्वादशभिः लीलाकर, नद्वय-रगणत्रयोदशभिः उद्दाम, नद्वय रगणचतुर्दशभिः शङ्ख । आदिशब्दात् पञ्चदशादिभिः रगणैः आराम सङ्ग्राम सुराम वैकुण्ठ नीलकण्ठ मार कामार विसार म्हार नीहार मन्दार केदार साधार सत्कार मल्लार माकन्द गोविन्द-सानन्द सन्दोह नन्देत्येवमादिनामका एकैकरेफवृद्ध्या न गणद्वयोत्तरैकत्रिंशदधिक त्रिशत र गणघटितैकोनसहस्राक्षरपादपर्य्यन्त कविप्रयोगानुसारेण दण्डकजातयो ज्ञातव्या , तथा चोक्तम्—"एकोनसहस्राक्षरपर्य्यन्ता दण्डकाश्च प्रोक्ता । कर्णचिक-गणवृद्ध्या न द्वितयाद्या महामतिभिः ॥" इति । ततश्च र गणघटितदण्डका पञ्चविंश-त्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका (३२५) भवन्ति इति । अन्ये च दण्डकभेदा वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे यथा—"नयुगलमुरुयुगैव यकारा कवीच्छानुरोधात्तदा यत्र बध्यन्त एषोऽपरो दण्डक पण्डितैरीरित सिंहविक्रान्तनामा । यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौकर्य्यमापेक्षया ऽऽरोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकर । लघुगुरु क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखर स्मृत । स्वेच्छया र जौ क्रमेण सन्निवेशयत्यु-दारधी कवि स दण्डक स्मृतो जगत्यशोकमञ्जरी । स गण सकल खलु यत्र भवेत्त-मिह प्रवदन्ति बुधा कुसुमस्तबकम् । य-कारै कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डक सिंहविक्रीडनामा" इति । केचित "शेष प्रचित इति" इति सूत्रस्य र गणघटितदण्डकादन्य सर्वोऽपि शेष प्रचितनामा इत्येव व्याख्या विधाय न गयात् परेण येन केनापि गणेन र-गणघटितदण्डकवत एकोनसहस्राक्षरपादपर्य्यन्त क्रमेणैकैक-

न० न० र० र० र० र० र०

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरे-

र० र० र०

फाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।

न० न० र० र० र० र० र०

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यम-

र० र० र०

न्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

न० न० र० र० र० र० र०

भवति यदि समानसङ्ख्याचरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो

र० र० र०

दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (ङ)

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

गणवृद्ध्या प्रचिताख्यदण्डकमङ्गीकुर्वन्ति । ततश्च केवलस गणघटितपादाः केवलय-गणघटितपादाः केवलर गणघटितपादाः केवलन गणघटितपादाः केवलभ गणघटित-पादाः, यथाक्रमं गुरुलघुभ्यां लघुगुरुभ्यां च घटितपादाः प्रचिताख्यदण्डकाः कविप्रयोगात्

अष्टमोऽध्यायः ।

अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते, तत् गाथेति मन्तव्यम् । (क)

स्तारात यथायथ भवन्ति । सर्वेष्वेव दण्डकेषु न गणद्वयादुत्तर गणसन्निवेश कार्य्य इति । दण्डक प्रचितकयोर्विशेषो यथा छन्दःपारिजाते—"आषड्विंशमितानि स्युश्छन्दांसि क्रमशोऽक्षरैः । एकैकवर्द्धितैरुद्धे दण्डका प्रचितानि च ॥ दण्डका स्यनैरेफाभ्यां प्रचितान्यपरैर्गणैः । य-त-रा मिलितास्तुल्य स्रुतयो भ-स कास्तथा ॥ तेषामन्योऽन्ययोगाच्च स भाष्याच्चापि कोटिशः । प्रचितानि विवर्द्धन्ते शेषस्तद्भेदकेवलम् ॥ विहाय न गणं मुद्र गणैरन्यैरशेषत । षड्विंशादधिकैर्वर्णैर्दृश्यन्ते प्रचितानि च ॥" इति । प्रथमेत्यादि । —प्रथमकथितदण्डक प्रथमोक्तदण्डक, चण्डवृष्टिप्रपाताभिधान चण्डवृष्टिप्रपात इति अभिधान नाम यस्य तथाभूत इति पिङ्गलाचार्य्यनाम्न मुने स्तरे मत स्वीकृत, तत पर चण्डवृष्टिप्रपातानन्तर, दण्डकाना तदाख्यसमानाक्षरवृत्तानाम् इय जाति यथेष्ट यथाभिलषितम् इच्छानुसारेण एकैकरेफाभिवृद्धा एकैकर गणवृद्धिक्रमेण प्रचित इति प्रचित इतिसञ्ज्ञाविशिष्टा भवेत् स्यात् । अन्ये अपरे वागीश्वरा वाग्मि प्रवरा अपि स्वरचिरचितसञ्ज्ञया स्वेच्छाकृतनामविशेषेण पुन अशेषे निखिले तद्विशेषे, प्रचितविशेषे काव्य कुर्वन्तु विदधतु । यत्र समानसङ्ख्याक्षरे यदि पादव्यवस्था प्रतिचरण यदि अक्षरसङ्ख्या समाना भवति, "यत्र" इत्यत्र "तत्र" इति पाठकल्पन समीचीनम्, तथात्वे—तत्र दण्डके यदि समानसङ्ख्याक्षरे पादव्यवस्था भवति, तत तदा जने लोके असौ पूर्वोक्त दण्डक पूज्यते अर्च्यते ।

इति श्रीमत्पिङ्गलाचार्य्यविरचित पिङ्गलच्छन्दःसूत्रीयहलायुधवृत्तौ श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागरकृताया सुखबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ।

(क) पूर्वाध्याये समवृत्तलक्षणानि कथितानि, साम्प्रतं तत्तदधिकारे समस्तेषु अनुक्तानि लोके वेदेषु च उपनिबद्धानि समवृत्तान्तर्भूतानि कानिचित् छन्दांसि प्रदर्शयितुमिच्छु पिङ्गलाचार्य्यः तत्प्रदर्शनपूर्वकं प्रस्तारादिवर्णनात्मक मष्टमाध्यायमारभते । अस्मिन् शास्त्रे यस्य छन्दस नामोद्देश न कृत, किन्तु

तत्र त्रिष्टुभि ।—

कुड्मलदन्ती भ्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगण-तगणौ नगणो गकारौ च भवतः, तद्वृत्तं कुड्मलदन्ती नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० त० न० ग०ग० भ० त० न० ग०ग०

ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

कुड्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या ।

भ० त० न० ग०ग० भ० त० न० ग०ग०

ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

बिम्बफलोष्ठी, मृगशिशुनेत्रा, मित्र ! भवन्तं, सुखयतु कान्ता ॥(ख)

काव्यादौ तेषाम् उदाहरणं दृश्यते, तद्बोधयितुं सामान्यसंज्ञासूत्रमवतारयति—अत्रेत्यादि । ननु छन्दःशास्त्रे निखिलान्येव छन्दांसि नामलक्षणादिभिः प्रदर्शितानि, अतः "अत्रानुक्तम्" इत्यनेन केषां छन्दसां पुनर्ग्रहणमाचार्य्याभिमतम् ? इति चेदुच्यते—निखिलान्येव छन्दोजातानि यद्यपि छन्दःशास्त्रे प्रदर्शितानि, तथाऽपि न नामोल्लेखेन, परन्तु प्रस्तारसङ्ख्यया सङ्ख्याहितयैव । प्रस्तारसङ्ख्यया छन्दसां नामनिर्देशस्तु युग-मन्वन्तरादिष्वपि न सम्पद्यते, अतः समान्यादीनि कतिचित् वृत्तानि प्राचीनमुनिपरम्पराप्रसिद्धानि पञ्चमाद्यध्यायत्रयेषु प्रदर्श्य अवशिष्टानां प्रस्तारसङ्ख्यया वक्तुमशक्यानां सामान्यतः गाथेति नामकरणं कृतम्, तत्रापि काव्यादिषु दृष्टोदाहरणानां कविप्रयुक्तानां केषाञ्चित् छन्दसां कुड्मलदन्तीत्यादयः संज्ञाः स्वयमेवाचार्य्येण कृताः, पञ्चमाद्यध्यायोक्तानि तु प्राचीनमुनिपरम्पराप्रसिद्धानीति विशेषः । येषान्तु केनापि छन्दःशास्त्रकारेण संज्ञा न कृता तान्येव गाथेति प्रसिद्धानीति । केचित्तु कुड्मलदन्तीत्यादीनि अष्टादशसूत्राणि वृत्तिकारेणैव कृतानि मूलपुस्तकेषु सूत्राणामेतेषां पाठादर्शनादिति मन्यन्ते । आग्नेयच्छन्दःसारेऽपि एषामुल्लेखो न दृश्यते इति ।

(ख) *"अत्रानुक्तं गाथा" इत्यनेन सामान्यसंज्ञां विधाय एकादशाक्षरपाद त्रिष्टबधिकारे प्रागनुक्तं गाथाभेदं विवृणोति, कुड्मलदन्तीत्यादि ।—इन्द्रियरसाः इन्द्रियाणि पञ्च, रसाः षट्, पञ्च षडक्षराणि यतिस्थानानि इत्यर्थः, ततश्च पञ्चमैकादशाक्षरेषु

जगत्याम् ।—

वरतनुर्नजौ जरौ षड्रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण रगणौ च, तद्वृत्त वरतनु-र्नाम गाथा। षड्भि षड्भिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० ज० र० न० ज० ज० र०

- - - - ७ - - ७ - ७ - ७ - - - - - ७ - - ७ - ७ - ७

अयि ! विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्ग-मभीरु ! वल्लभम् ।

न० ज० ज० र० न० ज० ज० र०

- - - - ७ - - ७ - ७ - ७ - - - - ७ - - ७ - ७ - ७

अरुणकरोद्गम एव वर्त्तते, वरतनु ! सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥(ग)

यतिरिति बोध्यं । कुड्मलेत्यादि ।—मित्र ! हे बन्धो ! कुड्मलदन्ती मुकुलवद्दशना, विकटनितम्बा विपुलनितम्बदेशा, किन्नरकण्ठी किम्पुरुषरमणीकण्ठस्वरवत मधुरकण्ठस्वरा, तनुतरमध्या क्षीणकटि, बिम्बफलोष्ठी पक्वबिम्बफलवदारक्ताधरा, मृगशिशुनेत्रा हरिणशावकवदायताक्षी, कान्ता प्रिया भवन्त सुखयतु आनन्दयतु । त्रिष्टुप्छन्द पादघटकीभूतानामेकादशाक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे सप्ताशीत्युत्तरचतु शततमो (४८७) भेद कुड्मलदन्तीति नाम्ना ख्यात ।

(ग) द्वादशाक्षरपादजगत्यधिकारे पूर्ववानुक्त गाथाभेदमाह, वरतनुरित्यादि ।—षड्रसा इत्यत्र रसा षट्, षडक्षर द्वादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थ । नारायणभट्टस्तु पञ्चभि सप्तभि केचिच्च पादान्ते यतिमिच्छन्ति। अयि इत्यादि।—अयि नवसङ्गमभीरु ! नूतनसहवासप्रकाशभीते । सम्बोधनमिद हेतुगर्भं सोल्लुण्ठन, यत , या हि नवसङ्गम भीरुर्भवति सा भर्तृसकाशात पलायते एव, त्वन्तु, पलायन दूरे आस्ता, प्रातरपि पति दृढमुपगूह्य तिष्ठसि, ततश्च ते नवसङ्गमभीरुता कुत ? इति, दृढोपगूहन गाढालिङ्गन विजहीहि परित्यज वल्लभ प्रिय त्यज जहीहि, यद्वा—हे अभीरु ! कान्तसहवासेन विगतगुरुजनलज्जाभये ! नवसङ्ग नूतनसङ्गकारिणं वल्लभ त्यज । यद्वा—अयि वरतनु ! दृढोपगूहन विजहीहि तथा नवसङ्गमभीरुवल्लभं नवसङ्गमात तस्मिन्नेव दिने प्रथम कान्तासाहचर्यात् भीरु भयशील यो वल्लभ, त त्यज। परित्यागे हेतुमाह, अरुणेत्यादि ।—वरतनु ! हे सुन्दरि ! एष, अरुण

जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगण-भगणौ सगण-मगणौ च भवतः, तत् वृत्त जलधरमाला नाम गाथा। चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

म० भ० स० म०
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
धत्ते शोभां, कुवलयदाम्नः श्यामा,

म० भ० स० म०
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
शैलोत्सङ्गे, जलधरमाला लीना।

म० भ० स० म०
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
विद्युल्लेखा, कनककृतालङ्कारा,

म० भ० स० म०
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
क्रीडासुता, युवतिरिवाङ्के पत्यु ॥ (घ)

करोद्गम सूर्य्यकिरणाविर्भाव वत्तत विद्यते, कुक्कुटा प्रभातकालज्ञापकशब्दकारिण प्रसिद्धा पक्षिविशेषा, सम्प्रवदन्ति शब्द कुर्वन्ति। जगतीच्छन्द पादघटकीभूताना द्वादशाक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे द्वानवत्युत्तरत्रयोदशशततमो (१३९२) भेद, वरतनुरिति नाम्ना ख्यात। छन्दोमञ्जर्य्यामस्य "मालती" इति नाम कृतम्।

(घ) द्वादशाक्षरपादजगत्यधिकारे प्रस्तारान्तरात्मक गाथान्तरमवतारयति, जलधरेत्यादि।—समुद्रवसव समुद्राश्चत्वार, वसव अष्टौ चतुर्थाक्षरे द्वादशाक्षरे च यति। धत्ते इत्यादि।—शैलोत्सङ्गे पर्वतक्रोडे, पवतमेखलायामित्यर्थ, लीना सम्बद्धा श्यामा श्यामवर्णा जलधरमाला मेघपङ्क्ति कुवलयदाम्न नीलोत्पल-मालाया शोभा सौन्दर्य्यं धत्ते गृह्णाति। तथा विद्युल्लेखा सौदामनीरेखा, कनककृतालङ्कारा कनकेन स्वर्णेन कृत, अलङ्कार भूषण यस्या सा स्वर्णालङ्कारशोभिता

गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतः, तत् वृत्तं गौरी नाम गाथा। पादान्ते यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

न० न० र० र० न० न० र० र०

- - - - - - ∪ - ∪ ∪ - ∪ - - - - - ∪ - ∪ ∪ - ∪

प्रणमत चरणारविन्दद्वय, त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः।

न० न० र० र० न० न० र० र०

- - - - - - ∪ - ∪ ∪ - ∪ - - - - - ∪ - ∪ ∪ - ∪

सकृदपि मनसैव यः सेवित, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्चैकैकरेफवृद्ध्या नामान्तराणि लभते। (ङ)

ललना भ्तौ न्साविन्द्रियर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगण-तगणौ नगण सगणौ च भवत, तत् वृत्तं ललना नाम गाथा। पञ्चभि सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

इत्यत्र, पत्यु स्वामिन अङ्के क्रोडे क्रीडासुप्ता सुरतश्रमेण निद्रिता युवतिरिव, दृश्यते इति शेष। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमो (२४१) भेद मत्तधरमाला इति।

(ङ) द्वादशाक्षरपादजगत्यधिकारे गाथान्तरमाह—गौरीति। प्रणमतेत्यादि।—य शिव मनसैव चेतसैव सकृदपि एकवारमपि सेवित पूजित अष्टौ गुणान् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि यथेष्ट यथेच्छ प्रवितरति ददाति, तस्य त्रिभुवननमितस्य त्रिजग द्वन्दितस्य गौरीपते शिवस्य चरणारविन्दद्वय प्रणमत नमस्कुरुत। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षोडशाधिकद्वादशशततमो (१२१६) भेद गौरीति नाम्ना ख्यात। इयमित्यादि।—इय गौरी गौरीनाम वृत्त दण्डकात् पूर्वं न गणद्वय र गणसप्तात्मकदण्डकजाते पूर्वम् एकैकरेफवृद्ध्या एकैकर-गणवृद्धिक्रमेण र-गणत्रयमारभ्य षड्र गणपर्य्यन्तवृद्ध्या इत्यर्थ, नामान्तराणि सञ्ज्ञान्तराणि लभते प्राप्नोति।

(च) द्वादशाक्षरपादजगत्यधिकारे ललनाख्य गाथान्तरमाह, ललनेत्यादि।—

भ० त० न० स०

u – – u u – – – – – – u

या कुचगुर्वी, मृगशिशुनयना,

भ० त० न० स०

u – – u u – – – – – – u

पीननितम्बा, मदकरिगमना।

भ० त० न० स०

u – – u u – – – – – – u

किन्नरकण्ठी, सुरुचिरदशना,

भ० त० न० स०

u – – u u – – – – – – u

सा तव सौख्यं, वितरतु ललना॥ (च)

अतिजगत्याम्।—

कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग्॥ ७॥

यस्य पादे सगण-जगणौ पुनः सगण-जगणौ गकारश्च, तद्वृत्तं कनकप्रभा नाम गाथा। पादान्ते यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

स० ज० स० ज० ग०

– – u – u – – – u – u – u

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,

स० ज० स० ज० ग०

– – u – u – – – u – u – u

विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा।

इन्द्रियैश्च इन्द्रियाणि पञ्च, ऋषयश्च सप्त, यतिस्थानानीति शेषः। यैत्यादि।— सुगमार्थः। द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रयोविंशत्यधिकद्विसहस्रतमो (२०२३) भेदः ललनेति नाम्ना ख्यातः।

स० ज० स० ज० ग०

- - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ

इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता,

स० ज० स० ज० ग०

- - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - ᴗ - ᴗ

कुरुते न कस्य मदनातुर मन ? ॥ (क)

कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वृत्त कुटिलगतिर्नाम गाथा। सप्तभि षड्भिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

न० न० त० त० ग०

- - - - - - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

अधरकिसलये, कान्तदन्तच्छते,

न० न० त० त० ग०

- - - - - - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

हरिणशिशुदृशा, नृत्यति भ्रूयुगम्।

(क) अतिजगत्यधिकारे त्रयोदशाक्षरपादे कनकप्रभाख्य गाथाभेदमाह—कनकप्रभेत्यादि। कनकेत्यादि।—कनकप्रभा स्वर्णकान्ति, पृथुनितम्बशालिनी विशालनितम्बविशिष्टा, विपुलस्तनी घनोन्नतकुचा, हरिणशावकेक्षणा मृगशिशुनेव सदायतचञ्चलनेत्रा इयमङ्गना नयनयो पथि स्थिता नयनपथवर्त्तिनी सती कस्य मन मदनातुर कामार्त्तं न कुरुते ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थ। अतिजगतीपादघटकीभूताना त्रयोदशाक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे षण्णवत्यधिकसप्तशतोत्तरद्विसहस्रतम (२७९६) भेद कनकप्रभेति नाम्ना ख्यात। छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयो वृत्तमिद "मञ्जुभाषिणी" इति नाम्ना ख्यातम्। "सुनन्दिनी" इति शम्भु।

भ० ज० स० न० ग० ग०

∪ – – – ∪ – – – ∪ – – – ∪ ∪

हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं

भ० ज० स० न० ग० ग०

∪ – – – ∪ – – – ∪ – – – ∪ ∪

पश्य वरसुन्दरि । सरोवरमुदारम् ॥ (क)

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे मगण-भगण-नगण-यगणा गकारौ च भवत, तत् वृत्त कुटिला नाम गाथा। चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० न० य० ग० ग०

∪ ∪ ∪ ∪ – – – – – – ∪ ∪ ∪ ∪

अध्वस्थाना, जनयति सुख-मुच्चै कूजन्,

म० भ० न० य० ग० ग०

∪ ∪ ∪ ∪ – – – – – – ∪ ∪ ∪ ∪

दात्यूहोऽय, पथि निचुलिनि, तोयोपान्ते ।

(क) शक्वर्यधिकारे चतुर्दशाक्षरपादे वरसुन्दरीनामक गाथाभेदमाह,— वरेत्यादि। स्वादित्यादि।—स्वादुशिशिरोज्ज्वलसुगन्धिजलपूर्णं स्वादु मधुर शिशिरं शीतलम् उज्ज्वल निर्मलं सुगन्धि मनोहरगन्धवत् यत् जल तेन पूर्णं पूरित, तथा वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्र वीचिचये तरङ्गसमूहे चञ्चलानि इतस्तत चलितानि विचित्राणि नानावर्णानि शतपत्राणि पद्मानि यत्र तत, तथा हंसकलकूजितमनोहर-तटान्त हंसाना पक्षिविशेषाणा कलकूजितै अव्यक्तमधुरशब्दै मनोहर मञ्जुल तटान्त तीरप्रान्तो यस्य तत् तादृशम्, उदार विशाल सरोवर सरोभिर्जलै व्रियते इति सरोवर तडाग पश्य विलोकय। शक्वरीच्छन्दःपादघटकीभूताना चतुर्दशाक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे अष्टशतनवोविंशत्यधिकनिसहस्रतमो (३८२३) भेद वरसुन्दरी इति नाम्ना ख्यात। छन्दोमञ्जरीपरिशिष्ट-वृत्तरत्नाकरयो. वृत्तमिदम् "इन्दुवदना" इति ख्यातम् ।

म० भ० न० य० ग० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ

कर्णाटस्त्रीरतिकुहरित-तुल्यच्छेदैः

म० भ० न० य० ग० ग०

ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - - - - ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ

नादैः कण्ठ-स्खलनकुटिल-मन्द्रावर्त्तैः ॥ (ज)

अष्टौ ।—

शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगण-रगणौ नगण-भगणौ भगणौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं शैलशिखा नाम गाथा। पादान्ते यतिः। तत्रोदाहरणम् ।—

(ज) अत्रैवाधिकारे चतुर्दशाक्षरपादे कुटिलानाम्नीमन्यां गाथामाह, कुटिलेत्यादि।—वेदरससमुद्रैः वेदाश्चत्वारः, रसाः षट्, समुद्राश्चत्वारः, चतुरक्षरं दशाक्षरं चतुर्दशाक्षरेषु यतिरित्यर्थः। अन्येत्यादि।—अय दात्यूह दिशि खञ्जन चलति इति दिशितवान् स एव पथमिति अध्यप्रश्नयात्, दात्यूह कालकण्ठनाम्ना पक्षिविशेष, पथि मार्गे, मार्गाश्रये निचुलिनि वेतसलतासङ्कुले, तीर्थोपान्ते जलसमीपे, कर्णाटस्त्रीणां तद्देशरमणीनां रतिकुहरितेन विहारकालिकाव्यक्तकण्ठध्वनिविशेषेण तुल्य ध्वनिविशेषस्य छेदेन सम तुल्यश्च छेदः विरामः येषां ते तादृशैः, तथा कण्ठस्खलनकुटिलमन्द्रावर्त्तैः कण्ठस्खलनेन पुनः पुनः उच्चचीत्कारजनितकण्ठावसादेन कुटिलं वक्रं, कम्पितं इत्यर्थः, मन्द्रश्च मध्यम आवर्त्त स्वरस्य पुनरावृत्तिरित्यर्थः, यत्र ते नादैः शब्दैः उच्चैः कूजन् अतिशयशब्दं कुर्वन् अध्वस्थानां पथिस्थितानां पान्थानामित्यर्थः सुखं प्रीतिं जनयति उत्पादयति। चतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य नवाधिकैकसहस्रतमो (१००९) भेदः कुटिला इति नाम्ना ख्यातः। छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टयोः वृत्तमिदं "मध्यक्षामा" इति प्रसिद्धम्।

भ० र० न० भ० भ० ग०

ᵕ - - ᵕ - ᵕ - - - ᵕ - - ᵕ - - ᵕ

शैलशिखानिकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे,

भ० र० न० भ० भ० ग०

ᵕ - - ᵕ - ᵕ - - - ᵕ - - ᵕ - - ᵕ

जीर्णतृणं करेण निदधाति कपिश्चपलः।

भ० र० न० भ० भ० ग०

ᵕ - - ᵕ - ᵕ - - - ᵕ - - ᵕ - - ᵕ

क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीतमते-

भ० र० न० भ० भ० ग०

ᵕ - - ᵕ - ᵕ - - - ᵕ - - ᵕ - - ᵕ

स्तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूथभिदः॥ (ट)

(ट) अत्यधिकारे षोडशाक्षरपादे शैलशिखानामगाथामाह, शैलेत्यादि।—भूतरसेन्द्रिया भूतानि पञ्च, रसा षट्, इन्द्रियाणि पञ्च, पञ्चमैकादश-षोडशाक्षरेषु यतिरित्यर्थ। शैलशिखेत्यादि।—शैलशिखायां पर्वताग्रभागे य निकुञ्ज लतावेष्टितस्थानं तत्र शयितस्य शयानस्य हरे सिंहस्य श्रवणे श्रोत्रे चपल चञ्चल कपि वानर करेण हस्तेन जीर्णतृणं निदधाति अर्पयति, क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीतमते क्षुद्राणां हीनानां दुर्बलानामित्यर्थ, वधे विनाशे योऽपवाद निन्दा तस्य परिहारे दूरीकरणे विनीता शिक्षिता मतिर्यस्य तादृशस्य, द्विपयूथभिद गजकुलविनाशकस्य, तस्य हरे, तावता निन्दापरिहारार्थं प्रतीकाराकरणेन नैव लघुता हीनत्वं, भवेदिति शेष। अष्टिच्छन्द पादघटकीभूतषोडशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे एकशतैकोनविंशाधिकाष्टाविंशतिसहस्रतमो (२८११९) भेद, शैलशिखा नाम वृत्तमिति।

वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगण-रगणौ यगण-नगणौ नगणो गकारश्च भवति, तद्वृत्तं वरयुवती नाम गाथा। पादान्ते यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

भ० र० य० न० न० ग०

∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪ – – – – – – ∪

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,

भ० र० य० न० न० ग०

∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪ – – – – – – – ∪

पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला।

भ० र० य० न० न० ग०

∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪ – – – – – – ∪

पीननितम्बबिम्बसंवाहनशिथिलगति,

भ० र० य० न० न० ग०

∪ – – ∪ – ∪ – ∪ ∪ – – – – – – ∪

मुञ्ज। नराधिराज। भूयात्तव वरयुवति. ॥ (ठ)

(ठ) अत्राधिकारे षोडशाक्षरपादे गाथान्तरमाह—वरेत्यादि। विशेषानुक्तत्वात् अत्र पादान्ते एव यतिः। कुञ्जरेत्यादि।—नराधिराज मुञ्ज। हे नरपतिमुञ्ज। कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला कुञ्जराणां गजानां कुम्भपीठवत् पीनोन्नतं स्थूलोत्तुङ्गं कुचयुगलं स्तनद्वयं यस्याः सा, पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला पार्वणशर्वरीशस्य पूर्णचन्द्रस्य गर्वापहं सौन्दर्य्याभिमानविनाशकं मुखकमलं यस्याः सा, तथा पीननितम्बबिम्बसंवाहनशिथिलगति पीनस्य स्थूलस्य नितम्बबिम्बस्य नितम्बमण्डलस्य संवाहनेन धारणेन शिथिला मन्दा गतिः यस्याः सा एतादृशी वरयुवतिः तरुणीश्रेष्ठा तव भूयात्। अत्र प्रस्ताररीत्या प्रस्तार्य्यमाणे द्विशतविचत्वारिंशदधिकद्वाविंशत्सहस्रतमो (२२२४२) भेदो वरयुवतीनाम्ना प्रसिद्धः।

अत्यष्टौ।—

अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगण-भगणौ जगणो गकारौ च भवतः, तद्वृत्तमतिशायिनी नाम गाथा। दशभिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०

– – ⌣ – – ⌣ – ⌣ – ⌣ – – ⌣ – ⌣ ⌣

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान, सरसि मज्जनेन,

स० स० ज० भ० ज० ग० ग०

– – ⌣ – – ⌣ – ⌣ – ⌣ – – – ⌣ – ⌣ ⌣

श्रियमाप्नुवतोऽतिशायिनी-मपमलाङ्गभासः।

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०

– – ⌣ – – ⌣ – ⌣ – ⌣ – – – ⌣ – ⌣ ⌣

अवलोक्य तदैव यादवा-नपरवारिराशिः,

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०

– – ⌣ – – ⌣ – ⌣ – ⌣ – – – ⌣ – ⌣ ⌣

शिशिरेतररोचिषाऽप्यपां, ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥ (ङ)

(ङ) सप्तदशाक्षरे अत्यष्टिप्रकारे गाथाभेदमाह अतिशायिनीत्यादि।— दिक्स्वराः दिशः दश स्वराः सप्त इति सङ्ख्याकाः वर्णाः विरामस्थानानीत्यर्थः, तथा च दशम सप्तदशाक्षरेषु प्रतिपादं विरतिरिति भावः। इतीत्यादि।—शिशिरेतररोचिषा उष्णकिरणेन सूर्य्येणापि इति एवम्प्रकारेण सरसि तडागे मज्जनेन अवगाहनेन धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् धौतः क्षालितः पुरन्ध्रीणां मानिनीनां मत्सरः कोपः यैः तान्, तथा अतिशायिनीम् अत्यधिकां श्रियं शोभाम् आप्नुवतः प्राप्नुवतः, अपमलाङ्गभासः अपमलाः मलिनताहीनाः अङ्गानाम् अवयवानां भासः कान्तयो येषां तान् विमलकान्तीन्, यादवान् अवलोक्य दृष्ट्वा तदैव अवलोकनक्षणे एव अपरवारिराशिः,

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग्॥ १४ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगण-जगणौ जगण-लकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तमवितथं नाम गाथा। पादान्ते यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

न० ज० भ० ज० ज० ल०ग०
- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡
श्रुतिपरिपूर्णवक्त्रमतिसुन्दरवाग्विभव,

न० ज० भ० ज० ज० ल०ग०
- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡
तमखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम्।

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०
- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡
अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुग,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०
- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡
पितरमहं नमामि बहुरूपमुदारमतिम्॥ (ढ)

पश्चिमसमुद्रस्य अपां जलानां ततिषु पूरेषु मङ्क्तुम् अवगाहितुम् ईषे अभिलषे। अत्यष्टिच्छन्दःपादघटकीभूतानां सप्तदशाक्षराणां प्रस्तारे विधीयमाने नवशताधिक-त्रयोविंशतिसहस्रतमो (२३९००) भेदः अतिशायिनी इति नाम्ना ख्यातः।

(ढ) अत्यष्ट्यधिकारे गाथान्तरमवितथाख्यमाह, अवितथमित्यादि।—स्पष्टम्। श्रुतीत्यादि।—श्रुतिभिः वेदैः परिपूर्णं मुखम् आननं यस्य तं मुखावस्थितवेद-चतुष्टयम्, अतिसुन्दरः सर्वोत्कर्षवान् वाचां वाक्यानां विभवः सम्पत्तिः यस्य तं, तथा अखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् अखिलः समग्रः जैमिनीयमतः सागर इव समु

वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभि. पञ्चभिश्चतुर्भिश्च यतिर्भवति, तद्वृत्तं कोकिलकं नाम गाथा । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० ज० ज० ल०ग०

- - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

नवसहकारपुष्प-मधुनिष्कल-कण्ठतया,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

- - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः ।

न० ज० भ० ज० ज० ल०ग०

- - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

प्रथमककारविद्ध-वचनैर्धन-लुब्धमते-

न० ज० भ० ज० ज० ल०ग०

- - - - ᴗ - ᴗ - - - ᴗ - - ᴗ - - ᴗ

स्तव गमनस्य भङ्ग-मिव सम्प्रति, कर्त्तुमनाः ॥ (ग)

इव तस्य पारम् अन्त गतं प्राप्त, तथा अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगम् अवितथवृत्तै सत्यव्यवहारिभि विप्रजनै ब्राह्मणै पूजितम् अर्चित पादयुग चरणद्वन्द्व यस्य त, बहुरूपं बहूनि अनन्तानि रूपाणि यस्य तम्, उदारा मतिर्यस्य तादृश त प्रसिद्ध पितरम् अह नमामि । सप्तदशाक्षरप्रस्तारस्य षट्शतपञ्चषष्ट्यधिकैकत्रिंशत्सहस्रतमो (३१६६५) भेद अवितथ इति नाम्ना प्रसिद्ध । छन्दोमञ्जरी-वृत्तरत्नाकरयो वृत्तमिद "नर्दटक" इति नाम्ना ख्यातम् ।

(ग) यतिभेदेन पूर्वोक्तस्यैव गाथावृत्तस्य नामभेदमाह, वस्विति ।—वस्विन्द्रिय समुद्रा' वसव अष्टौ, इन्द्रियाणि पञ्च, समुद्रा चत्वार, अष्टम त्रयोदश सप्तदशाक्षरेषु यतिश्चेत् तदा पूर्वोक्तावितथवृत्तमेव कोकिलकनाम्ना ख्यातं भवति । नवेत्यादि ।—सम्प्रति प्रथमककारविद्धवचनै, कुत्सित्यस्यादिवर्णककारेण विद्धै, घटितै, वचनै, उक्तिभि,

धृतौ।—

विबुधप्रिया र्सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगण-सगणौ जगणौ भगण-रगणौ च भवतः, तद्वृत्त विबुधप्रिया नाम गाथा। अष्टभिर्दशभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्।—

र० स० ज० ज० भ० र०

कुन्दकुड्मलकोमल-द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,

र० स० ज० ज० भ० र०

हंसगद्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया।

र० स० ज० ज० भ० र०

पीनतुङ्गपयोधर-द्वयभारमन्थरगामिनी,

धनलुब्धमते धने अर्थोपार्जने लुब्धा मति बुद्धि यस्य तस्य तव गमनस्य अर्थोपार्जनार्थे तव विदेशयात्राया भङ्ग प्रतिबन्धक कर्त्तु मन यस्य तथाभूत इव कोकिलक पिक नवस्य नूतनस्य सहकारपुष्पस्य चूतकुसुमस्य मधुना मकरन्देन मकरन्दपानेन इत्यर्थ, निष्कल नि निश्चयेन अतिशयेनेत्यर्थ, कल मधुरास्फुट कण्ठो यस्य तस्य भावस्तया, हेत्वर्थे तृतीया, मधुरतरस्वरेण परिकूजति कुहू कुहूरिति रवेण विरौति। प्रस्तारसङ्ख्या पूर्ववत्। गङ्गादास केदारभट्टाभ्यामत्र सप्तम त्रयोदश सप्तदशाक्षरेषु यतिरुक्ता।

(त) धृत्यधिकारे अष्टादशाक्षरपादे विबुधप्रियाख्य गाथाभेदमाह, विबुधेत्यादि।—वसुदिश वसव अष्टौ, दिश दश, अष्टमाष्टादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थ। कुन्देत्यादि।—कुन्दकुड्मलकोमलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता कुन्दकुड्मलस्य कुन्द-कुसुमकोरकस्य कोमला सुकुमारा, स्निग्धावदाता इति यावत्, द्युतिरिव द्युतिर्यासा ताद्दशीभि, दन्तपङ्क्तिभि दशनश्रेणीभि विराजिता शोभिता, हंसगद्गदवादिनी

र० स० ज० ज० भ० र०

ᴗ - ᴗ - - ᴗ - ᴗ - - ᴗ - ᴗ - - ᴗ - ᴗ

नेत्रकान्तिविनिर्जित-श्रवणावतंसितकैरवा ॥ (त)

नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति, तद्वृत्तं नाराचकं नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० र० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,

न० न० र० र० र० र०

- - - - - - ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ

प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।

हंसस्येव गद्गदं वदति भाषते या सा, तथा पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी पीनस्य स्थूलस्य तुङ्गस्य उन्नतस्य पयोधरद्वयस्य स्तनयुगलस्य भारेण मन्थरं मन्दं गन्तुं शीलं यस्याः सा, तथा नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा नेत्रकान्त्या नयनशोभया विनिर्जितं पराभूतं श्रवणावतंसितं कर्णभूषणीकृतं कैरवं कुमुदं यया तथाभूता वनिता रमणी विबुधप्रिया विदुषां देवानां वा मनोहारिणी भवेत् । इति च्छन्दःपादघटकीभूतानामष्टादशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे एकोनविंशत्यधिकत्रिनवतिसहस्रतमो (९३०१९) भेदः विबुधप्रिया इति ख्यातः । छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरयोः वृत्तमिदं "हरनर्तनम्" इति प्रसिद्धम् ।

(थ) इत्यधिकारे अष्टादशाक्षरपादं नाराचकाख्यमपरं गाथाभेदमाह—नाराचकमित्यादि । रघुपतिरित्यादि ।—रघुवंशस्य द्वादशसर्गान्त्यश्लोकोऽयं । रघुपतिः रामः अपि प्रियसुहृदि बन्धौ विभीषणे वैरिणः शत्रोः, रावणस्य इत्यर्थः, श्रियं राजलक्ष्मीं सङ्गमय्य सङ्गतां कृत्वा, कर्मण्यर्थे णिच् ल्यप् प्रत्ययः, जातवेदसि अग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिम् अग्निपरीक्षया विज्ञातविशुद्धस्वभावां प्रियां सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य

न० न० र० र० र० र०

- - - - - -⏑- ⏑⏑-⏑⏑ -⏑ ⏑-⏑

रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,

न० न० र० र० र० र०

- - - - - - -⏑ -⏑⏑ -⏑⏑ -⏑⏑ -⏑

भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ (घ)

अतिधृतौ ।—

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्त्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्य पादे यगण-मगणौ नगण-सगणौ रगणौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

य० म० न० स० र० र० ग०

-⏑ ⏑⏑ ⏑⏑ - - - - -⏑ ⏑ -⏑ ⏑-⏑⏑

श्रिया जुष्टं दिव्यैः, सपटहरवै-रन्वितं पुष्पवर्षै-

य० म० न० स० र० र० ग०

-⏑⏑⏑ ⏑ ⏑ - - - - -⏑ ⏑-⏑⏑ -⏑⏑

र्वपुष्टश्चैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तूयमानं निरीय ।

रविसुतसहितेन सुग्रीवयुक्तेन ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेन अनुयातः अनुगतः सन्, भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः विमानं रत्नमिव, भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकमित्यर्थः, तदारूढः सन् पुरीम् अयोध्यां प्रतस्थे गतवान् । "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । स्थाधातोरकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देश्यक्रियापेक्षया सकर्मकत्वमिह विवक्षितम् । अष्टादशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे चतुश्चत्वारिंशदधिकनवशतोत्तरचतुःसप्ततिसहस्रतमो (७४९४४) भेदो नाराचक इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(ङ) अतिधृत्यधिकारे एकोनविंशत्यक्षरपादे विस्मितानामकं गाथाभेदं दर्शयति, विस्मितेत्यादि ।—रसर्त्तुस्वरा, रसाः षट्, ऋतवः षट्, स्वराः सप्त, षष्ठ द्वादशैकोन-

य० म० न० स० र० र० ग०

- ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - - - - - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, विक्षिपद्विस्मिताक्षै-

य० म० न० स० र० र० ग०

- ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ ᴗ - - - - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ - ᴗ ᴗ

र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं, वपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे ॥ (द)

प्रकृतौ ।—

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः ॥ १६॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगणौ जगणास्त्रयो रगणश्च भवति, तद्वृत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यतिः । "पञ्चकावली" इति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।—

विश्राक्षरेषु प्रतिपादं यतिरित्यर्थः । शिवेत्यादि ।—अथ शिरश्छेदनानन्तरं श्रिया अपूर्वशोभया जुष्टं सेवितं, भगवद्धस्तेन विनाशप्राप्तेरिति भावः, अत एव दिव्ये स्वर्गीये अपटहरवे दुन्दुभिशब्दसहिते पुष्पवर्षे कुसुमनिपाते अन्वितं युक्तं, तथा च शिरश्छेदनसमकालमिति यावत्, ऋषिगणे मुनिसमूहे स्तूयमाने कृतस्तवे, चैद्यस्य शिशुपालस्य वपुषः शरीरात् निरीय निर्गत्य, प्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः, आकाशे नभसि दिनकरकरान् सूर्यकिरणान् विक्षिपत् निरस्यत्, स्वप्रभया सहस्रकरकिरणानपि पराभवदित्यर्थः श्रिया लक्ष्म्या जुष्टं पुष्पवर्षैरन्वितं ऋषिगणैः स्तूयमानम् औपेन्द्रम् उपेन्द्रसम्बन्धि वपुः शरीरं विशत् निविशमानमित्यर्थः, भगवत्तेजसा सहैक्यं गच्छदित्यर्थः, धाम चैद्यतेजः, विस्मिताक्षैः नरेन्द्रैः राजभिः वीक्षाम्बभूवे ददृशे । अतिधृतिच्छन्दःपादघटकीभूतानामेकोनविंशत्यक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे चतुर्दशाधिकसप्तशतोत्तरपञ्चसप्ततिसहस्रतमो (७५७१४) भेदः विस्मिताख्यं वृत्तमिदम् । छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकरयोः प्रन्थयोरस्य "मेघविस्फूर्जिता" इति नाम ।

(ध) एकविंशत्यक्षरपादे प्रकृत्यधिकारे गाथाभेदमाह, शशीति ।—रुद्रदिशः रुद्राश्च एकादश च, दिशश्च दश च इति रुद्रदिशः एकादशदशसङ्ख्याकाक्षराणि,

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡ - ◡ - ◡

तुरगशताकुलस्य परित , परमेकतुरङ्गजन्मन:,

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡ - ◡ - ◡

प्रमथितभूभृत. प्रतिपथ, मथितस्य भृश महीभृता।

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡ - ◡ - ◡

परिचलतो बलानुजबल-स्य पुर: सतत धृतश्रिय-

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

- - - - ◡ - ◡ - - - ◡ - - ◡ - - ◡ - ◡ - ◡

श्चिरविगतश्रियो जलनिधे-श्च तदाऽभवदन्तर महत्॥ (घ)

यतिस्थानानि इति शेष । पञ्चकावलीति केचित्—मल्लिनाथेन अस्य पञ्चकावलीति नाम कथितम् , तथा "धृतश्रीवृत्तमिति कश्चित्" इत्यपि तेन उक्तमिति। तुरगेत्यादि।— परित समन्तात् तुरगशतै अश्वशतै आकुलस्य व्याप्तस्य अपरिमिताश्वस्य इत्यथ, प्रतिपथ प्रतिमार्गे प्रमथिता क्षुण्णा भूभृत पर्वता राजानश्च येन तस्य, सतत धृता श्री शोभा रमा च येन तस्य, पुर अग्रे नगराद्वा परिचलत परिगच्छत, बलानुजबलस्य बलानुजस्य बलरामानुजस्य हरेरित्यर्थ, बलस्य सैन्यस्य पर केवलम् एकस्यैव तुरङ्गस्य जन्म उत्पत्तिमात्र यस्मात तस्य, एकोऽपि जात एव, न तु अस्तीति भाव , तथा महीभृता मन्दराद्रिणा राज्ञा च भृशम् अत्यर्थं मथितस्य आलोडितस्य, तथा चिरविगतश्रिय चिर विगता श्री लक्ष्मी यस्य तथाविधस्य, उत्पत्त्यनन्तरमेवास्या हरिस्वीकरणादिति भाव , जलनिधेश्च समुद्रस्य च तदा प्रस्थानसमये महदन्तर दूरगमनादिना व्यवधानम्, उक्तरीत्या महत् तारतम्यञ्चाभवत् । प्रकृतिच्छन्द पादघटकीभूतानामेकविंशत्यक्षराणा प्रस्तारे क्रियमाणे षट्शतोत्तरैकादशसहस्राधिकसप्तलक्षतमो (७११६००) भेद,

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते। विशेषसंज्ञाऽभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते। (न)

इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुपक्रमते। तत्र गायत्र्यादि-प्रस्तारसिद्ध्यर्थमेकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्व्यक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह।—

द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्टाद्गकारं लिखित्वा अधस्ताल्लकारं विन्यसेत् इत्येका-

शशिवदनेति नाम। छन्दोमञ्जर्यामस्य "सरसी" वृत्तरत्नाकरे "सलिलनिधि" क्वचिच्च "सिंहकम्" इति नाम।

(न) ,ननु महाकविप्रयोगेषु प्रोक्तलक्षणभिन्नानि अन्यान्यपि बहूनि वृत्तानि दृश्यन्ते, तानि किन्नामधेयानि कीदृशलक्षणवन्ति च? इत्यत आह, एवमादीनीत्यादि।—एतन्मते तानि प्रस्तारेण ज्ञेयानि गाथानामधेयानि च भवन्तीत्यर्थः।

(प) एवं समादिवृत्तत्रयमुक्त्वा साम्प्रतं तेषामेव समुत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् अनुक्तानाञ्च वृत्तानां सत्कविप्रयोगेषु बहुशो दृश्यमानानां सद्भावोपपत्तये प्रस्तारादिषट्प्रत्ययान् प्रारब्धुमाह, इदानीमित्यादि।—प्रस्तार्यन्ते विस्तार्यन्ते गुरुलघुरूपतया वर्णा मात्रा वा अनेन इति प्रस्तारः गुरुलघुवर्णसङ्ख्यादिज्ञानजनिका क्रिया इत्यर्थः, प्रस्तारो भेदरचना इत्यर्थो वा। प्रतीयते ज्ञायते छन्दसां सङ्ख्यादिकमेभिरिति प्रत्ययाः सङ्ख्याविशेषादि-बोधकोपायाः, सन्धाविसवृत्तेषु विश्वासापरपर्य्यायप्रत्ययख्यापकत्वाद्वा प्रत्ययाः, छन्दसां भेदादिप्रत्यायकत्वात् प्रत्यया इति वा, ते च "प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादि-लगक्रिया। सङ्ख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः॥" इति वृत्तरत्नाकरोक्तरूपाः। प्रत्ययपरिज्ञानमन्तरेण छन्दःशास्त्रेषु न भवति विशदव्युत्पत्तिः, तत्र च प्रत्ययान्तरेभ्यः प्रस्तारस्यैव प्रथमोक्तत्वात् प्राधान्याच्च प्रथमं तस्यैव वक्तुमौचित्यात्तदेवाह —तत्रेत्यादि। द्विकावित्यादि।—"एकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्व्यक्षरप्रस्तारम्" इत्युक्तत्वात् एकाक्षरप्रस्तारपरत्वे सूत्रार्थ एवं व्याख्येयः,—द्वावेव द्विकौ "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति"

चरप्रस्तारः। तस्य द्विकत्वात् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत्। द्वे आवृत्ती प्रमाणमनयोरिति द्विकौ। "सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' कन्" (५।१।२२पा०) इति कन्-प्रत्यय। ततश्च गकारं ततोऽधस्ताल्लकार लिखित्वा विस्पष्टार्थमधस्तिर्य्यग्रेखां दद्यात्, अधस्ताच्च पूर्ववत् गकार-लकारौ स्थापयेत्। (प)

अत्र किं कर्त्तव्यमित्याह।—

मिश्रौ च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति। चकारः पूर्वप्रस्तार-समुच्चयार्थं। द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयाक्षरस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत्। संश्लिष्टो मिश्र उच्यते। मिश्राविति

इति स्वार्थे कन्। ग् च ल् च ग्लौ, द्वौ गुरुलघू एकाक्षरप्रस्तारज्ञापकौ इत्यर्थः। इममेवार्थं स्पष्टीकृत्य वृत्तिकारो दर्शयति, उपरिष्टादित्यादि।—उपरिष्टात् ऊर्द्धतनपङ्क्तौ गकारं गुरुत्वबोधकमक्षरम्, (ऽ) एव चिह्नविशेष वा लिखित्वा तदधस्तनपङ्क्तौ लकार लघुत्वसूचकमक्षरम्, (-) एव चिह्नविशेष वा विन्यसेत्, तेन च सर्वगुर्वात्मक एक सर्वलघ्वात्मकश्च एक इति भेदद्वयवानेकाक्षरप्रस्तारः सिध्यति; एवञ्च एकाक्षरवृत्तस्य द्वौ भेदौ। उक्तायाम् एकाक्षरप्रस्तार' स्वरूपतो यथा—

ऽ ग	१ भेद
- ल	२ भेद

द्व्यक्षरप्रस्तारसिद्ध्यर्थमस्यैव सूत्रस्य व्याख्यान्तर दर्शयति वृत्तिकार, तस्येति।—तस्य ग् ल् रूपस्य प्रस्तारस्य द्विकत्वात् द्विरावृत्तत्वात्। द्विकावित्यस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थमाह—द्वे इति। द्विकौ द्विवारौ ग्लौ ग्लौ इत्येवरूपौ इत्यर्थ, एवञ्च गकार लकारौ ऊर्द्धाधोभावेन वारद्वय स्थापनीयौ इति निष्कर्षः। स्वरूपतो यथा—

प्रथमावृत्ति { ग / ल

द्वितीयावृत्तिः { ग / ल

गकार-लकाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते, "द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते" इति न्यायात्। ततश्च प्रथमायामावृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति। ततो मध्ये रेखामपनयेत्, एवं चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति। तद् यथा—गौ, ल्गौ, ग्लौ, लाविति। (फ)

(फ) उक्तदिशा ऊर्द्धाधोभावेन वारद्वयं गकार-लकारस्थापनादनन्तरं करणीयमाह सूत्रकारः, मिश्रौ चेति।—मिश्रौ इत्यत्र करणीयौ इति शेषः। एतदेव विशदयन्ति टीकाकाराः, अनेनेत्यादि।—पूर्वप्रकारसमुच्चयार्थः द्विरावृत्तगकार लकारसमुच्चयार्थः। पूर्वसूत्रोक्तेन द्विरावृत्तेन गकार लकाररूपेण एकाक्षरप्रस्तारेण पुनः ग्लौ मिश्रौ युक्तौ करणीयौ। ग् च ल् च ग्लौ इति द्वन्द्वसमासः "द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायात् एकाक्षरप्रस्तारमूर्द्धाधोभावेन द्विधा स्थापयित्वा मध्ये रेखां दद्यात्, ततः प्रथमावृत्तौ द्वितीयाक्षरस्थाने गकारं द्वितीयावृत्तौ द्वितीयाक्षरस्थाने च लकारं संस्थाप्य मध्यस्थां रेखामपनयेत्, एवञ्च चतुर्विधो द्व्यक्षरप्रस्तारः निष्पद्यते। विन्यासपद्धतिश्चैवंविधा—प्रथमं गकारद्वयं, द्वितीये लकार गकारौ, ततश्च गकार-लकारौ, ततश्च द्वौ लकारौ करणीयौ। अत्युक्ताया द्व्यक्षरप्रस्तारः स्वरूपतो निदर्श्यते यथा—

प्रथमावृत्ति	ग, ल	ग	=	१ ग ◡ ग ◡
				२ ल - ग ◡
				३ ग ◡ ल -
द्वितीयावृत्ति	ग, ल	ल		४ ल - ल -

एतेन द्व्यक्षरच्छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या कति इति प्रश्ने प्रस्ताररीत्या चतस्रः इति ज्ञायते, तत्र च एको द्विगुरुकः, अपरः एकलघुरेकगुरुः, तृतीयः प्रथमगुरुकः द्वितीयलघुकः, चतुर्थश्च द्विलघुकः इत्यायातम्। वृत्तरत्नाकरे पुनः प्रकारान्तरेण प्रस्तारसाधनोपायः प्रदर्शितः यथा—"पादे सर्वगुरावाद्याल्लघु न्यस्य गुरोरधः। यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम्। ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्॥" इति। अन्यैरप्युक्तं यथा—"स्थापयेल्लघुमधो गुरोः पुरः स्थात

इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादि-प्रस्तारं दर्शयितुमाह ।—

पृथक् ग्ला मिश्राः ॥२२॥

द्व्यक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विकं रेखाविभक्तं स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः,

---

यथोपरि तथैव पूरयेत् । पश्चिमश्च गुरुभि पुन पुन सर्वलघ्ववधिरित्यय विधि ॥" इति । तत्र क्रम,—वृत्तपादीयवर्णसङ्ख्याकसर्वगुरुक पाद लिखित्वा प्रथमात् गुरोरध पङ्क्तौ लघु विन्यसेत, अन्येषाञ्च "यथोपरि तथा शेषम्" इति नियमेन यथा उपरि पङ्क्तौ तथैव अधस्तनाधस्तनपङ्क्तौ, शेषपादे वर्णसङ्ख्यापूर्त्त्यवधि द्वितीयादिक गुरु लघु वा यथासम्भव लिखेत, यत्र उपरि गुरुस्तत्राधस्तादपि स एव, यत्रोपरि लघुस्तत्राधस्तादपि लघुरित्यर्थ । एव पुन पुन गुर्वपेक्षया आद्यगुरोरधस्तात् लघौ लिखिते वामतो यत स्थान न्यून भवेत तस्मिन् गुरु स्थाप्य, यावत सर्व-लघुक न गणात्मक पादो भवेत तावदेव कुर्य्यात । एतेन सर्वगुरो म गणस्य अध प्रथमलघुक य गण स्थाप्य, ततश्च तस्यामेव द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयाक्षरस्य गुरुत्वात् तृतीयपङ्क्तौ तदध लघु स्थापयेत् । द्वितीयपङ्क्तिस्थतृतीयाक्षरस्य गुरुतया "यथो-परि तथा शेषम्" इति नियमेन तृतीयपङ्क्तौ तदध गुरु स्थापनीय , प्रथमा क्षरस्थाने च गुरुलघुविन्यासनियमाभावेन "ऊने दद्यात गुरूनेव" इति नियमात् न्यूनस्थानतया गुरुरेव स्थापनीय । एव सर्वत्र सर्वलघुक पाद यावत् स्यात तावत् कुर्य्यात्, ततश्च सर्वेष्वेव वृत्तेषु प्रथमो भेद सर्वगुरुक अन्तिमश्च भेद सर्वलघुक इति । अत्रापरोऽपि नारायणसङ्गृहश्लोक —"पाद सर्वगुरु लिखेत् मुखगुरोश्चाधो लघु न्यस्य च चाय मूलगुरो पुनर्लघुमध शेष पुन पूर्ववत् । ऊने न्यस्य गुरूनशेषलघुक पादश्च यावत् पुन कार्य्योऽय विधिरित्यथोक्तपदम् नारायण प्रस्तुतम् ॥" इति ।

(ख) पूर्वोक्तरीत्या सर्वत्र प्रस्तारसिद्धिरिति दर्शयन् त्र्यक्षरप्रस्तारमाह, पृथ गिति ।—ग्ला, गकारा लकाराश्च, पृथक् पृथक्पृथग्भावेन, परस्परमसंसृष्टभावेनेत्यर्थः,,

द्वितीयावृत्तौ लकारा मिश्राः, ततो मध्ये रेखामपनयेत्। एवं त्रिकप्रस्तारः सिध्यति। पृथग्गति विजातीयासंसर्गमाह, तेन प्रथमायामावृत्तौ न लकारप्रवेशः, द्वितीयायां न गकारस्य। एव त्रिकप्रस्तार द्वि' स्थापयित्वा पृथक् ग्ला मिश्रा दातव्या इति चतुरक्षरप्रस्तारः। एव तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरप्रस्तार'। तथैव तत्पूर्वक' षडक्षरगायत्रीसमवृत्तप्रस्तारः। उष्णिगादीना-मप्येकैकाक्षरवृद्धा एवमेव न्यासः। तत्रेदं सूत्र त्र्यक्षरात् प्रभृति पुन पुनरावर्त्तनीय यावदभिमत प्रस्तार। (ब)

मिश्रा, कर्त्तव्या इति शेष। प्रथमावृत्तौ केवलगकाराणा द्वितीयावृत्तौ च केवललकाराणामेव मिश्रण कर्त्तव्य, न तु प्रथमावृत्तौ द्वितीयावृत्तौ वा गकार-लकारयोरुभयोरेव मिश्रण कर्त्तव्यमिति निष्कर्ष। विजातीयासंसर्गं विजातीययो भिन्नजातीययो गकार लकारयो', गकारेण लकारस्य लकारेण वा गकारस्य इत्यर्थ, असंसर्गं मिश्रणाभावम्। द्व्यक्षरप्रस्तारस्य आद्याक्षराणा ग ल ग ल रूपा-णामध तान्येवाक्षराणि स्थापनीयानि। ततो द्वितीयाक्षराणा ग ग ल ल रूपा-णामधोऽपि पूर्ववत् तान्येव स्थापनीयानि, एवमष्टावष्टाक्षराणि जायन्ते, ततश्च दक्षिणे तृतीयाक्षरस्थाने यथाक्रमं ग ग ग-ग-ल-ल-ल ल-रूपाणि अष्टावक्षराणि स्थापयेत्, एवञ्च अष्टभेदवान् सर्वगुर्वादि सर्वलघ्वन्त त्र्यक्षरप्रस्तार सिध्यति। विस्पष्टार्थञ्च मध्याया त्र्यक्षरप्रस्तार स्वरूपत निर्दिश्यते यथा—

प्रथमावृत्ति	ग ग ल ग ग ल ल ल	ग	—	१। ग ◡ ग ◡ ग ◡ (मगण)
				२। ल - ग ◡ ग ◡ (य „)
				३। ग ◡ ल - ग ◡ (र „)
				४। ल - ल - ग ◡ (स „)
द्वितीयावृत्ति	ग ग ल ग ग ल ल ल	ल		५। ग ◡ ग ◡ ल - (त „)
				६। ल - ग ◡ ल - (ज „)
				७। ग ◡ ल - ल - (भ „)
				८। ल - ल - ल - (न „)

एवमिति।—एव पूर्ववत प्रक्रियया त्रिकप्रस्तारम् अष्टभेदात्मक त्र्यक्षरप्रस्तार, द्वि' स्थापयित्वा द्विरावर्त्तं कृत्वा पृथक् ग्ला मिश्रा' तृतीयाक्षरदक्षिणे चतुर्थाक्षर-स्थाने अष्टौ गकारा तदध अष्टौ लकाराश्च स्थापयितव्या, तेन च षोडशभेदात्मकः सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्त, चतुरक्षरप्रस्तार, सिध्यति। विस्पष्टार्थं स्वरूपतोऽपि प्रदर्श्यते।

वसंवस्तिकाः ॥ २३ ॥

प्रतिष्ठायां चतुरक्षरप्रस्तार यथा—

१। ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ	९। ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ल -
२। ल - ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ	१०। ल - ग ᴗ ग ᴗ ल -
३। ग ᴗ ल - ग ᴗ ग ᴗ	११। ग ᴗ ल - ग ᴗ ल -
४। ल - ल - ग ᴗ ग ᴗ	१२। ल - ल - ग ᴗ ल -
५। ग ᴗ ग ᴗ ल - ग ᴗ	१३। ग ᴗ ग ᴗ ल - ल -
६। ल - ग ᴗ ल - ग ᴗ	१४। ल - ग ᴗ ल - ल -
७। ग ᴗ ल - ल - ग ᴗ	१५। ग ᴗ ल - ल - ल -
८। ल - ल - ल - ग ᴗ	१६। ल - ल - ल - ल -

एवं चतुरक्षरप्रस्तार द्विधा स्थापयित्वा सवदच्छिन्त षोडश गकारान् षोडश लकार.श्च औत्तराधर्य्येण स्थापयेत तेन च द्वात्रिंशद्भेदात्मक सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तः पञ्चाक्षरप्रस्तार सिध्यति। तत्र सुप्रतिष्ठाया पञ्चाक्षरप्रस्तारो यथा—

१। ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ	१७। ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ल -
२। ल - ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ	१८। ल - ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ल -
३। ग ᴗ ल - ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ	१९। ग ᴗ ल - ग ᴗ ग ᴗ ल -
४। ल - ल - ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ	२०। ल - ल - ग ᴗ ग ᴗ ल -
५। ग ᴗ ग ᴗ ल - ग ᴗ ग ᴗ	२१। ग ᴗ ग ᴗ ल - ग ᴗ ल -
६। ल - ग ᴗ ल - ग ᴗ ग ᴗ	२२। ल - ग ᴗ ल - ग ᴗ ल -
७। ग ᴗ ल - ल - ग ᴗ ग ᴗ	२३। ग ᴗ ल - ल - ग ᴗ ल -
८। ल - ल - ल - ग ᴗ ग ᴗ	२४। ल - ल - ल - ग ᴗ ल -
९। ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ल - ग ᴗ	२५। ग ᴗ ग ᴗ ग ᴗ ल - ल -
१०। ल - ग ᴗ ग ᴗ ल - ग ᴗ	२६। ल - ग ᴗ ग ᴗ ल - ल -
११। ग ᴗ ल - ग ᴗ ल - ग ᴗ	२७। ग ᴗ ल - ग ᴗ ल - ल -
१२। ल - ल - ग ᴗ ल - ग ᴗ	२८। ल - ल - ग ᴗ ल - ल -
१३। ग ᴗ ग ᴗ ल - ल - ग ᴗ	२९। ग ᴗ ग ᴗ ल - ल - ल -
१४। ल - ग ᴗ ल - ल - ग ᴗ	३०। ल - ग ᴗ ल - ल - ल -

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मकारादयः शास्त्रादौ कथिता एव। प्रदर्शनार्थञ्चैतत्, तेन षोडश चतुष्काः, द्वात्रिंशत् पञ्चका भवन्ति। एवं चतुःषष्टि-र्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तानि भवन्ति। द्विगुणोत्तरम् उष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्यात्। विस्पष्टार्थमिदं सूत्रं प्रस्तारादेव सङ्ख्यापरिच्छित्ते। (भ)

नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह।—

१५। ग ⏑ ल – ल – ल – ग ⏑   ३१। ग ⏑ ल – ल – ल – ल –

१६। ल – ल – ल – ल – ग ⏑   ३२। ल – ल – ल – ल – ल –

एवं षड्विंशत्यक्षरप्रस्तारपर्यन्तम् उत्तरोत्तरद्वैगुण्येन गुरुलघुसमावेशः करणीयः।

(भ) सम्प्रति पूर्वोक्तमगणादीनां प्रस्तारस्थितिं दर्शयितुमाह, वसव इति।—वसवः अष्टौ त्रिका त्र्यक्षरात्मका गणा इत्यर्थः, जायन्ते इति शेषः। मकारादयः म य रादयो गणाः। शास्त्रादौ अस्य ग्रन्थस्य प्रथमे "धी श्री स्त्रीम्" (१।१ पि०) इत्यादिषु सूत्राष्टकेषु इत्यर्थः। छन्दोमञ्जर्यामपि—"म्यरस्तजभ्नगै-र्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः। समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥" इत्युक्तम्। तत्राष्टौ त्रिका यथा—

१। म ⏑ ⏑ ⏑   ५। त ⏑ ⏑ –

२। य – ⏑ ⏑   ६। ज – ⏑ –

३। र ⏑ – ⏑   ७। भ ⏑ – –

४। स – ⏑   ८। न – – –

षोडश चतुष्का चतुरक्षरात्मकगणा चतुरक्षरप्रस्तारे इति शेषः, षोडश षोडशभेद-विशिष्टा। द्वात्रिंशत्पञ्चका इति—पञ्चाक्षरप्रस्तारे पञ्चाक्षरात्मकगणा द्वात्रिंशद्भेदाः। चतुःषष्टिरिति षडक्षरप्रस्तारे इत्यर्थः। अनयैव रीत्या षड्विंशत्यक्षरपादवृत्तानामपि प्रस्तारः साधनीयः। द्विगुणोत्तरमिति।—उष्णिगादीनाम् उष्णिगनुष्टुप्प्रभृतीनां द्विगुणोत्तरम् उत्तरोत्तरद्वैगुण्यम् अष्टाविंशत्यधिकशतम् उष्णिहि सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तानि समवृत्तानि। अनुष्टुभि षट्पञ्चाशदधिकद्विशतं सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तानि समवृत्तानि भवन्ति इत्यादि। सङ्ख्याज्ञानन्तु प्रस्तारादेव सिध्यति, किमर्थं सूत्रमिदमित्याह—विस्पष्टार्थमिति।

लर्द्धे ॥ २४ ॥

यद्येवं जिज्ञासेत, गायत्र्या समवृत्तं षष्ठ कीदृशम् ? इति। तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्द्धयेत्, तस्मिन्नर्द्धीकृते लघुरेको लभ्यते, तं भूमौ विन्यसेत्।

इदानीमवशिष्टा त्रिसङ्ख्या विषमत्वादर्द्धयितुं न शक्यते, तत्र किं कर्त्तव्यमित्याह।—

सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्द्धे इत्यनुवर्त्तते। विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोऽर्द्धयेत्, तत्रैको गकारो लभ्यते, त पूर्वलब्धाल्लकारात् परं

(म) प्रस्तारशोधनोपयोगिप्रत्ययभेदनष्टलक्षण सूत्रद्वयेनाह, लर्द्धे इति सैके इति च।—अर्द्धे अर्द्धीकृते, समसङ्ख्याविशेषे अर्द्धीकृते इत्यर्थ, ल् लघु, लभ्यते इति शेष। सैके इति।—सैके एकाङ्केन सहिते ग् गुरु, लभ्यते इति शेष। लर्द्धे इति सूत्रेण पृष्टसङ्ख्याविशेष अर्द्धीकरणार्हं समश्चेत् तस्यार्द्धीकरणानन्तरम् अवशिष्टाङ्क अर्द्धीकरणानर्हं एकत्रिपञ्चादिरूप विषमश्चेत् भवति तदा त विषमाङ्कमेकाङ्केन संयोज्य पुनरर्द्धयेत् तेन एको गुरुर्लभ्यते इति। तत्र नष्टलक्षणमन्यत्रोक्त यथा—"अत्रैतावतिको भेद किंरूप इति पृच्छति। यत्र तन्नष्टमाख्यात तस्योत्तरमिहोच्यते॥" इति। सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तेषु एकाक्षरादिच्छन्दःसु प्रस्तारे क्रियमाणे इयत्सङ्ख्याको भेद कीदृश ? इति प्रश्ने तस्य लघुगुरुसन्निवेशविशेषसमग्ररूपोत्तर नष्टमिति। यथा—षडक्षरे गायत्रीच्छन्दसि समवृत्ते षष्ठो भेद कति गुर्वक्षरात्मक कति वा लघ्वक्षरात्मक इति प्रश्ने प्रस्तार विनाऽपि तत्परिज्ञानार्थं तमेव जिज्ञासितप्रस्तारान्तर्गतसङ्ख्याविशेष षष्ठाङ्कम् अर्द्धेन अर्द्धीकृते च लब्ध एको लघु पृथक् भूमौ स्थापयेत। ततश्च अवशिष्टा त्रिसङ्ख्याम् अर्द्धयितुमशक्यतया "सैके ग्" इति सूत्रेण एकाङ्केन सङ्कलय्य पुनरर्द्धयेत, तेन च लब्ध एको गुरु लघ्वनन्तर स्थापनीय, ततश्च अवशिष्टायां द्विसङ्ख्यायां पुनरर्द्धीकृतायामेको लघुर्लब्ध, अवशिष्टस्य च एकाङ्कस्य अर्द्धीकरणानर्हतया तत्र एक संयोज्य पुन अर्द्धयेत, तेन च तत्परमेको गुरु स्थापनीय। पुनश्च अर्द्धीकरणानर्हेन अवशिष्टेन एकाङ्केन एक संयोज्य अर्द्धयेत्, तेन च प्राप्त एको गुरुः

स्थापयेत्। ततो द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, पुनस्तामर्द्धयेत्, ततश्चैकलकारं दद्यात्। ततश्चैकसङ्ख्या अवशिष्यते, तत्र तावत्

तदनन्तरं स्थापनीयं, पुनश्च एवं कुर्य्यात्, तत्र षडक्षरपूर्त्तिर्भवतीति। अयेदं बोद्धव्यम् —प्रश्नविषयीभूता सङ्ख्या अर्द्धीकरणार्हा अर्थात् समा चेत् तामर्द्धीकुर्य्यात्, तेन च एको लघुर्लभ्यते, अवशिष्टा च अर्द्धसङ्ख्याऽपि अर्द्धीकरणार्हा चेत् तामपि पुनरर्द्धयेत्, तेनापि लघुर्लभ्यते, एवमक्षरपूर्त्तिं यावत् अवशिष्टामर्द्धीकरणार्हां सङ्ख्यां पुनः पुनरर्द्धयेत्, तेन च लघुरेव लभ्यते। किञ्च अर्द्धीकरणानन्तरमवशिष्टा सङ्ख्या प्रश्नविषयीभूता सङ्ख्या वा अर्द्धीकरणानर्हा अर्थात् एकत्रिपञ्चादिरूपा विषमा चेत् तां सङ्ख्यामेकाङ्केन संयोज्य अर्द्धीकुर्य्यात्, तेन च एको गुरुर्लभ्यते, विषमायां सङ्ख्यायामक्षरपूर्त्तिं यावत् एवमुत्तरोत्तरं कुर्य्यादिति। तत्र च समसङ्ख्याया उदाहरणं प्रदर्शितमेव। अध्ययनार्थिनां सुखबोधार्थं विषमसङ्ख्याया उदाहरणं किञ्चिन्मात्रं प्रदर्श्यते—षडक्षरे छन्दसि समवृत्तं विषमाङ्कं पञ्चमं कीदृशमिति प्रश्ने विषमसङ्ख्यायां तत्र एकं नियोजयेत्, तेन च जातायां षट्सङ्ख्यायामर्द्धीकृतायाम् एको गुरुर्लभ्यते, तत्र त्रिसङ्ख्या अवशिष्यते, तस्या अपि विषमत्वात् पुनरेकाङ्केन तां योजयेत्, तेन च लब्धां चतुःसङ्ख्यां पुनरर्द्धयेत्, तेनापि एको गुरुर्लभ्यते, ततः अवशिष्टां द्विसङ्ख्यां पुनरर्द्धयेत् तेन एको लघुर्लभ्यते, शिष्टायाश्चैकसङ्ख्याया विषमत्वात् पुनरेकेन तां योजयित्वा अर्द्धयेत्, ततश्चैको गुरुर्लभ्यते, शिष्टाञ्चैकसङ्ख्यां पुनः एकाङ्केन संयोज्य अर्द्धयेत्, तेनापि एको गुरुर्लभ्यते, पुनश्च एवं कुर्य्यात् ततोऽपि एको गुरुर्लभ्यते एवञ्च षडक्षरगायत्रीच्छन्दसि पञ्चमं समवृत्तमेव ऽऽ।ऽऽऽ गुरुलघुसन्निवेशविशिष्टमिति मन्तव्यम्। अनया रीत्या सर्वत्रैव प्रत्ययभेदं नष्टं साधनीयमिति। प्राकृतपिङ्गलेऽपि यथा—"णट्ठे अंके भाग करिज्जसु समभागहि तहि लहु मुणिज्जसु। विसम एक्कदइ भट्टण किज्जइ पिंगल जपइ गुरु आणिज्जसु॥" (१।३९) अस्य संस्कृतम्—"नष्टेऽङ्के भागं क्रियतां समे भागे तत्र लघुरानीयताम्। विषमे एकं दत्त्वा अर्द्धं क्रियतां पिङ्गलो जल्पति गुरुरानीयताम्॥" इति। तथा वाणीभूषणेऽपि—"नष्टे तु कल्पयेत् भागं समभागे लघुर्भवेत्। दत्त्वैकं विषमे भागं कार्य्यस्तत्र गुरुर्भवेत्॥" (१।१६) इति। एतदनुसारेण वृत्तरत्नाकरकृताऽपि—"नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्द्धेऽर्द्धे समे च लः। विषमे चैकमाधाय स्यादर्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत्॥" इति। विशेषपरिज्ञानार्थं कानिचिदुदाहरणानि दर्श्यन्ते—प्रश्नः,—चतुरक्षरप्रस्तारे पञ्चदशभेदः कीदृशः? प्रक्रिया—

खैके गिति लक्षणमावर्त्तनोयं यावत् वृत्ताक्षराणि षट् पूर्य्यन्ते। एवं सङ्ख्यान्तरेऽपि योज्यम्। (म)

उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह।—

प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

(१५) {१५+१+२=८} {८÷२=४} {४÷२=२} {२+२=१}

उत्तर— ग० ल० ल० ल०

प्रश्न,—पञ्चाक्षरप्रस्तारे पञ्चविंशतितमो भेद कीदृश ?

प्रक्रिया—(२५) {२५+१−२=१३} {१३+१−२=७} {७+१−२=४} {४−२=२}

उत्तरम्— ग० ग० ग० ल०

{२−२=१}

ल०

प्रश्न,—षडक्षरप्रस्तारे द्वापञ्चाशत्तमो भेद कीदृश ?

प्रक्रिया—(५२) {५२÷२=२६} {२६−२=१३} {१३+१−२=७} {७+१÷२=४}

उत्तरम्— ल० ल० ग० ग०

{४−२=२} {२−२=१}

ल० ल०

प्रश्न,—नवाक्षरप्रस्तारे अशीतितमो भेद कीदृश ?

प्रक्रिया—(८०) {८०−२=४०} {४०÷२=२०} {२०−२=१०} {१०−२=५} {५+१

उत्तरम्— ल० ल० ल० ल०

−२=३} {३+१−२=२} {२−२=१} {१+१÷२=१} {१+१÷२=१}

ग० ग० ल० ग० ग०

एतादृश्या एव प्रक्रियया सर्व्वत्रैव नष्टप्रत्यय साधनीय इति प्रस्तार विनाऽपि अभिमतरूपसिद्धि,। प्रस्ताररीतिस्तु प्रागेव प्रदर्शिता।

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्या जिज्ञासित तत् भूमौ प्रस्तारयेत्, ततस्तस्यान्ते यो लकार सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विरावर्त्तयेत्। तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते। ततश्चैकसङ्ख्याङ्कम् अन्त्यलकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत्। पुनस्तदपि तत्पूर्वस्य, एव यावत् वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन समाप्यन्ते। तत्र या सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावतिथ तद्वृत्तमिति। (ग)

तत्र विशेषमाह।—

ततोऽप्येकं जह्यात्॥ २७॥

(ग) वृत्तस्य सङ्ख्याविशेषज्ञानाय प्रत्ययभेदमुद्दिष्ट निरूपयति, प्रतिलोमगुणमिति।—ल् अन्त्यलकार इत्यर्थ, ल शब्देन आदिलकारग्रहणे प्रतिलोमशब्दप्रयोगवैयर्थ्यात्, आद्य, कृत्वेति शेष, आदावेव अन्त्यलघुवर्णं गृहीत्वेत्यर्थ, द्वि द्विवार प्रतिलोमेन वामानुसारेण, यथापूर्वमित्यर्थ, गुणम् आवृत्त, कुर्य्यादिति शेष, पूर्वपूर्वानुसारेण द्विगुण कुर्य्यादित्यर्थ। एव कृते उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्या लभ्यते इति। तत्र उद्दिष्टस्वरूप यथा—ईदृशलघुगुरुसन्निवेशविशिष्टवान् भेद कियत्सङ्ख्याक इति प्रश्ने तत्समर्थनरूपोत्तरमुद्दिष्टम्। यस्येति।—सङ्ख्या प्रस्तारविधिना विधीयमानेषु भेदेषु मध्ये कियदङ्कात्मकमित्यङ्कम्। तत् जिज्ञासितवृत्तस्य गकार-लकाररूपमक्षर गुरुलघुबोधक चिह्न वा। भूमौ इत्युपलक्षण, लेखनयोग्यस्थाने इत्यर्थ। प्रस्तारयेत् विन्यसेत्। तस्य वृत्तस्य सजातीयापेक्षया लकारान्तरापेक्षया अन्ते यो लकार स्थापितगकारलकारेषु योऽन्त्यलघु तम् आदौ कृत्वा प्राथम्येन परिगृह्य प्रातिलोम्येन प्रतिगत लोम आनुकूल्यम् यस्मात् तेन वैपरीत्येन, पूर्वपूर्वक्रमेण इत्यर्थ द्विरावर्त्तयेत द्विगुणयेत। ननु वृत्तसङ्ख्याज्ञानाय क्रियमाणेऽस्मिन् उपाये प्रातिलोम्येन द्विरावर्त्तयेदित्युक्त, परन्तु तत्र सङ्ख्याङ्काभावात् कमावर्त्तयेत्? लकारमेवावर्त्तयेदिति चेत कीवललकारावर्त्तनेन वा कथ सङ्ख्याज्ञान स्यात् इत्याह, तत्रेति।—निराकाराया आकाररहिताया सङ्ख्याया.।

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थान-मापद्यते तदा ता द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं त्यजेत्,

(१) क्रियमाणायामस्या प्रक्रियाया नियमान्तरमाह, तत इति।—तत सङ्ख्यात, एकम् अङ्कम्। कीदृशसङ्ख्यात एकमङ्क जह्यादिति स्पष्टयितुमाह वृत्तिकार, पूर्वोक्ते इति।—अन्त्यलघुवर्णाध स्थापितादेकाङ्कादारभ्य पूर्वपूर्वानुसारेण द्विगुणीकृता सा सङ्ख्या यदा गुर्वक्षरमापद्यते तदा ता सङ्ख्या पुनर्द्विगुणयित्वा द्विगुणीकृतसङ्ख्यात एकं त्यजेत्, अनेन विधिना या सङ्ख्या सम्पद्यते तद्वृत्त तावत्सङ्ख्यकभेदवत् जानीयात्। ततश्च अयमथ,—यस्य वृत्तस्य सङ्ख्या जिज्ञासित तद्वृत्तस्य गुरुलघुज्ञापकानि चिह्नानि पत्रादौ विन्यस्य तेषु अन्त्यलघोरधस्तात् एकसङ्ख्या विन्यसेत, ततस्ता द्विगुणीकृत्य तस्यैव अन्त्यलघोरुपरि स्थापयेत अथ तां द्विसङ्ख्या तत्पूर्ववर्णस्याधो निवेश्य पुन द्विगुणयेत, तेन च प्राप्ता चतुःसङ्ख्या तस्यैव उपरि विन्यस्य तत्पूर्ववर्णस्याधोऽपि निवेशयेत्, तत ता चतुःसङ्ख्या पुनर्द्विगुणीकृत्य तदुपरि स्थापयेत्, अथ तामष्टसङ्ख्या तत्पूर्ववर्णस्य अधो विन्यस्य द्विगुणयित्वा च तस्यैवोपरि निवेशयेत्, एव वृत्तस्य प्रथमाक्षर यावत् कुर्यात्। किञ्च क्रियमाणायामस्यां प्रक्रियाया यदा पूर्ववर्णो गुरुर्भवेत् तदा द्विगुणीकृताया तत्सङ्ख्याया एकसङ्ख्या वियोज्य उपरि विन्यसेदिति, एवञ्च प्रथमाक्षरोपरि या सङ्ख्या विन्यस्ता भवेत सैव तद्वृत्तस्य सङ्ख्या ज्ञातव्या। तत्रोदाहरण यथा—त्र्यक्षरवृत्तेषु सर्वलघुक वृत्त प्रस्तारभेदाना कतममिति प्रश्ने (‿ ‿ ‿) एव लघुचिह्नत्रय संस्थाप्य अन्त्यलघोरध-स्तादेकमङ्क दद्यात्, (‿ ‿ ‿) [१ below the last] ततस्तं द्विगुणीकृत्य तस्यैव उपरि स्थापयेत्,

(‿ ‿ ‿) [२ above, १ below the last] ततस्त द्व्यङ्कं विलोमेन द्वितीयलघोरध स्थापयित्वा द्विगुणीकृत्य च तस्यैवोपरि दद्यात्, (‿ ‿ ‿) [४ २ above, २ १ below the last two] ततस्त द्विगुणीभूत चतुरङ्क विलोमेन तृतीयलघो-रध संस्थाप्य द्विगुणयित्वा च तस्यैवोपरि दद्यात्, (‿ ‿ ‿) [८ ४ २ above, ४ २ १ below] एवञ्चाष्टमभेदवत सर्वलघुकं वृत्तमिति निश्चितम्। यथा वा—अष्टाक्षरे अनुष्टुप्छन्दसि (‿ – – ‿ ‿ ‿ – ‿) एतादृशगुरुलघुसन्निवेशविशिष्ट माणवकाख्यं वृत्त कतमो भेद इति प्रश्ने—उक्तगुरुलघुज्ञापकानि चिह्नानि पत्रादौ विन्यसेत। ततश्च प्रथमापेक्षया सप्तमस्थानस्थितो यो लघुवर्ण स एवान्त्यलघु, तदनन्तरं

तत पूर्वोक्तं कर्म कुर्य्यात्। ततः परिपूर्णत्वात् तद्वृत्तसङ्ख्या सिध्यति। (२)

लघुवर्णाभावात्। एवञ्च उक्तलघोरधस्तादेकमङ्कं लिखित्वा द्विगुणयेत्, ततश्च द्विगुणितं २ द्व्यङ्कं तस्यैव सप्तमलघोरुपरि विन्यसेत्। ततश्च २ द्व्यङ्कं तत्पूर्वलघो षष्ठवर्णस्याधस्तात् लिखित्वा द्विगुणयेत्, अथ द्विगुणितं तं ४ चतुरङ्कं षष्ठलघोरेवोपरि विन्यस्य तत्पूर्वगुरो पञ्चमवर्णस्य अधस्तात् निवेशयेत्, ततश्च द्विगुणीकृत्य लब्धा-ष्टाङ्कादेकं वियोजयेत्, तेन च प्राप्तं ७ सप्ताङ्कं तत्पूर्वगुरो चतुर्थवर्णस्याधस्तात् निवेश्य द्विगुणीकृत्य च लब्धात् चतुर्दशाङ्कात् एकपरित्यागेन प्राप्तं १३ त्रयोदशाङ्कं चतुर्थवर्णस्यैवोपरि स्थापयेत्। तञ्च त्रयोदशाङ्कं तत्पूर्वलघो तृतीयवर्णस्याधो विन्यस्य पुनर्द्विगुणयेत् द्विगुणितञ्च २६ षड्विंशत्यङ्कं तस्यैव तृतीयवर्णस्य उपरि स्थापयेत् पुनश्च तं षड्विंशत्यङ्कं तत्पूर्वलघो द्वितीयवर्णस्य अधस्तात् लिखित्वा द्विगुणयेत्, द्विगुणितञ्च ५२ द्विपञ्चाशदङ्कं तस्यैव द्वितीयवर्णस्य उपरि स्थापयेत्, अथ तं द्विपञ्चाशदङ्कं तत्पूर्वगुरो प्रथमवर्णस्याधस्तात् विन्यस्य द्विगुणयेत्, तेन च लब्धात् चतुरधिकशताङ्कादेकपरित्यागेनावशिष्टं (१०३) त्र्यधिकशताङ्कं तस्यैव प्रथमवर्णस्य उपरि स्थापयेत्। एवञ्च अष्टाक्षरे अनुष्टुपच्छन्दसि त्र्यधिकशततमो भेदः माणवकमिति सिद्धम्। एवमन्यत्रापि अनुसरणीयम्। पाठार्थिनां बोधसौकर्य्यार्थमङ्कपातेन सुस्पष्टं प्रदर्श्यते यथा—

१०३ ५२ २६ १३ ७ ४ २
⏑ – – ⏑ ⏑ – – ⏑
५२ २६ १३ ७ ४ २ १

अत्राय वक्तव्य,—प्रदर्शितनियमानुसारेण सर्वगुरुकवृत्तस्य भेदः कियत्सङ्ख्यक इति प्रश्नस्य उत्तरो न सम्भवतीति चेत—सर्वस्यैव वृत्तस्य सर्वगुरुको भेदः प्रथमः सर्वलघुकश्च चरमः इति सिद्धमेव, अत सर्वगुरुकप्रस्तारे प्रथमे सर्वलघुकप्रस्तारे शेषे च गणे प्रश्नशङ्कैव नास्तीति द्वितीयस्थानादारभ्य अन्त्यात् पूर्वस्थानेषु प्रश्नावकाश इति। वृत्तरत्नाकरे उद्दिष्टाख्य प्रत्यय प्रकारान्तरेण प्रदर्शित यथा—"उद्दिष्ट द्विगुणानाद्यादुपर्य्यङ्कान् समालिखेत्। लघुस्था ये तु तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितै-र्भवेत्॥" इति। तथा वाणीभूषणेऽपि—"उद्दिष्टवर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणक्रमेणाङ्कम्। एकं लघुवर्णान्ते दत्त्वोद्दिष्टं विजानीत॥" इति। अत्रायमभिप्रायः—द्वौ गुरू एको लघुरेको गुरुः (⏑ ⏑ – ⏑) एवं गण चतुरक्षरप्रस्तारे कुत्रास्ति इत्यादिप्रश्ने पृष्टे गणे

प्रस्तारात् विना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह।—

द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीते इत्यध्याहारः। यदा जिज्ञासेत, षडक्षरे छन्दसि

लिखित्वा आदिगुरोरुपरि अधो वा एकसङ्ख्या विलिख्य द्वितीयगुरोरुपरि तद्द्विगुणित

१ २ ४ ८

द्व्यङ्क लिखेत्, तृतीये लघौ चतुःसङ्ख्या, चतुर्थे गुरावष्टसङ्ख्याञ्च लिखेत् (⏑ ⏑ – ⏑) उत्तरोत्तरमेव द्विगुणे लेखने कृते सति लघोरुपरिस्था ये अङ्का तत्राधिकमेक संयोज्य ये अङ्का भवन्ति, तत्समाने स्थाने स गणो वर्त्तते इति वेदितव्यम्। अत्र लघोरुपरिस्थचतुरङ्केन सह एकाङ्कयोगात् पञ्चाङ्को भवेदतः चतुरक्षरप्रस्तारे पञ्चमभेदे एव गण इति निष्कर्षः। सर्वत्र प्रस्तारे इयमेव परिपाटी विधेया। मात्राणामप्युद्दिष्टं प्राकृतपिङ्गलवाणीभूषणादावुक्तं, दिङ्मात्र यथा—"दत्त्वा पूर्वयुगाङ्क गुरुशीर्षाङ्कं विलुप्य शेषाङ्के। अङ्कैरितोऽवशिष्टे शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥" इति। एवमन्यैरप्युक्तं यथा—"मात्राया प्रथम समोऽङ्क उपरिस्थया युगाया द्वय सयुज्य तद्गुरौ वयञ्च विकला मूर्द्धिद्वयेन वयम्। एकीकृत्य च पञ्चकं जगन्निधावेव कृते लुप्यते शिष्टैरङ्कसमूहकाङ्क इह चेदुद्दिष्टबाधस्तदा ॥" इति। एतेनैतदायात—षट्कलप्रस्तारे एको गुरु द्वौ लघू एको गुरुरित्येव गणः कुत्रास्ति इत्येव प्रश्ने तदाकार गण लिखित्वा (⏑ – – ⏑) पूर्वयुगलेन समानोऽङ्को देयः, अर्थात् आदिकलायाम् एकाङ्को देयः, द्वितीयकलाया द्व्यङ्कः, तृतीयकलाया पूर्वाङ्कद्वयमेकीकृत्य तत्सङ्ख्याकस्त्र्यङ्क स्थाप्य, चतुर्थकलाया त्रिद्व्यङ्क मेलयित्वा पञ्चाङ्क स्थाप्य, इत्येवं पूर्वपूर्वाङ्कद्वयमेलनं कृत्वा उत्तरोत्तरकलाया स्थाप्यं। गुरौ तु मात्राद्वयस्य वर्त्तमानत्वात् अङ्कसङ्करपरिहारार्थं शिरसि एकोऽङ्क अधश्च अपरोऽङ्को देय इति विशेषः। अत प्रथमगुरोरध द्वौ चतुर्गुरोश्चाध पञ्चभिरष्टाना मेलनेन त्रयोदशाङ्क स्थाप्य।

१ ३ ५ ८

(⏑ – – ⏑)

२ १३

एवमङ्केषु स्थापितेषु गुरुशिरसि स्थितानङ्कानेकीकृत्य पातयेत, ततश्च एकाङ्काष्टाङ्कौ मिलितौ नव, ते अन्त्यकलास्थे त्रयोदशाङ्के लोप्या, अवशिष्टाश्चत्वार। सा सङ्ख्या उद्दिष्टप्रस्तारस्य। अनया रीत्या अन्यत्रापि उद्दिष्टप्रत्यय साधनीय।

(ख) वृत्तसङ्ख्याज्ञापक सङ्ख्यानाख्यप्रत्ययभेद सूत्रचतुष्टयेन विवरीतुमुपक्रमते, द्विरर्द्धे इत्यादि।—अर्द्धे इति पद वृत्तौ उक्तेन 'अपनीते' इति अध्याहृतपदेन

कति वृत्तानि भवन्ति? तदा ता छन्दोऽक्षरसङ्ख्या भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत्। तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते। ततस्ता द्विसङ्ख्या भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत्। (ल)

तत शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्या या भवन्ति, तेषामर्द्धयितु-मशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह।—

रूपे शून्यम्॥ २९॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनयेत्, तस्मिन्नपनीते शून्य लभ्यते। तत् पूर्वलब्धाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, ततोऽर्द्धेऽपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, ता शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्य लभ्यते, तत् द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्। (व)

अन्वेतव्यम्, ततश्च अर्द्धे जिज्ञासितवृत्तसङ्ख्याङ्कात् अर्द्धभागे अपनीते अपसारिते सति द्वि द्वाङ्क, लभ्यते इति शेष। अत्राय बोद्धव्यो यत—जिज्ञासितवृत्तसङ्ख्याङ्क समश्चेत्, तदैव तस्मात् अर्द्ध अपनेतव्य, समसङ्ख्याया एवार्द्धीकरणसम्भवात, ततश्च द्वाङ्को व्यवस्थाप्य। ता छन्दोऽक्षरसङ्ख्या षट्सङ्ख्याम्। अर्द्ध त्रिसङ्ख्याङ्कपम्। तस्मिन् त्रिसङ्ख्याङ्कपे अर्द्धे। अवेद ज्ञातव्य यत्—यस्या कस्याश्चिदेव समसङ्ख्याया अर्द्धे अपनीते द्विसङ्ख्या लभ्यते इति। स्थापनाप्रकारो यथा—

छन्दोऽक्षरसङ्ख्या	६	
अपनेतव्यमर्द्धं	३	अर्द्धापनयने लाभ २, अर्द्धस्थानम्।
अवशिष्टसङ्ख्या	३	

(व) इदानीमवशिष्टायास्त्रिसङ्ख्याया विषमत्वेन कर्त्तव्यमाह, रूपे इत्यादि।—रूपे स्वरूपे वैषम्यस्वरूपे इत्यर्थ, एकत्रिपञ्चादिरूपविषमाङ्केषु प्रथमपरित्यागे कारणाभावात् एकसङ्ख्याङ्के इति यावत, अत्रापि 'अपनीते' इति पदम् अध्याहार्य्यम्, ततश्च रूपे एकसङ्ख्याङ्के अपनीते सति शून्य लभ्यते इति शेष। अयमत्र बोद्धव्या यत्—यस्या कस्याश्चिदेव विषमसङ्ख्यात, रूपापनयने शून्यलाभ इति। विषमेत्यादि।—रूपम् एकसङ्ख्याङ्कम्। तत् शून्य, पूर्वलब्धाया पूर्वसूत्रानुसारेण अर्द्धे अपनीते प्राप्ताया द्विसङ्ख्याया.। स्थापनाप्रकारो यथा—

तत किं कर्त्तव्यमित्याह।—

द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्य्यात्। तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते, ता शून्यस्थाने स्थापयित्वा द्विगुणयेत, ततो द्वौ भवतः। तस्योपरिष्टादर्द्धस्थान द्विसङ्ख्याङ्कं, तदपनीय तस्य स्थाने तं द्विसङ्ख्याङ्कं स्थापयेत्। (अ)

अवशिष्टविषमसङ्ख्या	३			
अपनेतव्य रूप	१	रूपापनयने लाभ	०,	शून्यस्थानम्।
अवशिष्टसमसङ्ख्या	२			
अपनेतव्यमर्द्धं	१	अर्द्धापनयने लाभ	२,	अर्द्धस्थानम्।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	१			
अपनेतव्य रूप	१	रूपापनयने लाभ	०,	शून्यस्थानम।

(अ) समाङ्कतोऽर्द्धापनयने द्विलाभे विषमाङ्कतश्च रूपापनयने शून्यलाभे पुन किं कर्त्तव्यमित्यत आह, द्विरिति।—द्वि द्विगुण, कुर्य्यादिति शेष। शून्येति।—शून्यस्थाने विषमाङ्कतो रूपापनयने लब्धस्य शून्यस्य स्थाने। शून्यस्य द्विरावृत्तिकरणा-सम्भवात कथ सङ्कृतिरिति दर्शयति, तत्रेति।—निराकाराया शून्यरूपाया सङ्ख्याया आवृत्तेरसम्भवात् गुणनासम्भवेन काचित साकारा सङ्ख्या ग्राह्या, सा च सङ्ख्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात "प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभाव" इति न्यायेन एकसङ्ख्यापरित्यागपूर्वकद्व्यादिसङ्ख्याग्रहणे हेत्वभावात् एकसङ्ख्या एव ग्राह्या इत्यर्थ। ताम एकसङ्ख्याम्। शून्यस्थाने सर्वनिम्नस्थशून्यस्थाने इत्यर्थ। तस्य शून्यस्थाने द्विरावृत्तिक्रमेण स्थापितस्य द्व्यङ्कस्य। अर्द्धस्थान समसङ्ख्यात अर्द्धापनयने लब्ध द्व्यङ्करूपमर्द्धस्थानम। तत् द्व्यङ्करूपमर्द्धस्थानम्। त शून्य-स्थाने एकसङ्ख्याङ्कस्य द्विरावृत्तिलब्धम्। एव मध्ये उपरि च यत्र यत्र शून्यस्थान लभेत तत्र तत्र स्थितमधोदेशादुन्नीत सङ्ख्याजात द्विगुणयित्वा उपरिष्टादर्द्धस्थाने स्थापयेदिति। स्थापनाप्रकारो यथा—

अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।—

तावदर्द्धे तद्गुणितम् ॥ ३१ ॥

यदर्द्धस्थाने स्थितं सङ्ख्याजातं तत् तावद्गुणितं कुर्य्यात् । एतदुक्तं भवति—स्वसङ्ख्ययैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारो भवन्ति, तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थानं, तत्र तान् आरोपयेत्, अनन्तरं "द्विः शून्ये" (८।३०) इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तानप्यर्द्धस्थाने निधाय तावद्गुणितान् कुर्य्यात्;

छन्दोऽक्षरसङ्ख्या	६			
अपनेतव्यमर्द्ध	३	अर्द्धापनयने लाभः	२,	अर्द्धस्थानम् ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	३			
अपनेतव्यं रूपं	१	रूपापनयने लाभः	०,	शून्यस्थानम् ।
अवशिष्टसमसङ्ख्या	२			
अपनेतव्यमर्द्धं	१	अर्द्धापनयने लाभः	२,	अर्द्धस्थानम् २।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	१			
अपनेतव्यं रूपं	१	रूपापनयने लाभः	०,	शून्यस्थानम् १ × २ = २ ।

(व) शून्यस्थाने स्थापितमेकाङ्कं द्विगुणयित्वा तं द्व्यङ्कमुपरिस्थितार्द्धस्थाने संस्थाप्य किं विधेयमित्याह, तावदिति ।—अर्द्धे शून्यस्थानस्य उपर्य्यवस्थिते अर्द्ध-स्थाने तत शून्यस्थाने स्थितस्य सङ्ख्याजातस्य द्विगुणीकरणानन्तरम् उपरिष्टादर्द्धस्थाने स्थापितं यत् सङ्ख्याजातं तदित्यर्थः तावद्गुणितं तयैव सङ्ख्यया गुणितं, कुर्य्यादिति शेषः । स्वसङ्ख्यया अर्द्धस्थानस्थितसङ्ख्यया । तान् चतुरङ्कान् । द्विगुणिता द्वावेव चत्वार इति शेषः । तान् अष्टाङ्कान् । तावद्गुणितान् अष्टगुणितान् ।

स्थापनाप्रकारो यथा—

अर्द्धस्थानं	२	८ × ८ = ६४	"तावदर्द्धे तद्गुणितम्" इति सूत्रानुसारेण ।
शून्यस्थानं	०	४ × २ = ८	"द्विः शून्ये" इति सूत्रानुसारेण ।
अर्द्धस्थानं	२	२ × २ = ४	"तावदर्द्धे तद्गुणितम्" इति सूत्रानुसारेण ।
शून्यस्थानं	०	१ × २ = २	"द्विः शून्ये" इति सूत्रानुसारेण ।

एतेन सूत्रचतुष्टयेन तु एतदायातं भवति यत्—एतदक्षरे छन्दसि कति वृत्तानीति प्रश्ने तस्य छन्दसः अक्षरसङ्ख्या अर्द्धीकरणार्हा द्विचतुरादिरूपा समाङ्का भवति चेत्

ततोऽष्टावष्टभि गुणितास्तु षष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि। अनेनैव न्यायेन अष्टाविंशत्यधिकशतमुष्णिहः। षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते अनुष्टुभ.। द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि बृहत्याः।

तां भूमौ प्रसार्य ततः अर्द्धमपनयेत तेन च द्व्यङ्को लभ्यते तञ्च द्व्यङ्कम् अष्टाविंशति-सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण पार्श्वे स्थापयत्। अवशिष्टाङ्कोऽपि अर्द्धीकरणार्हं समसङ्ख्याकश्चेत ततोऽपि अर्द्धमपनयेत्, तेनापि द्व्यङ्को लभ्यते, समसङ्ख्याया-मुत्तरोत्तरमेवमेव कर्त्तव्यम्। छन्दस अक्षरसङ्ख्या, अर्द्धापनयनावशिष्टा सङ्ख्या वा अर्द्धीकरणानर्हा एकत्रयपञ्चादिविषमाङ्का भवति चेत् ततो रूपमपनयेत् तेन च शून्य लभ्यते, तच्च शून्यम् एकोनत्रिंशत् सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण उपरिस्थस्य द्व्यङ्कस्य अध स्थापयेत्, अवशिष्टाङ्कोऽपि अर्द्धीकरणानर्हं विषम-सङ्ख्याकश्चेत् ततोऽपि रूपमपनयेत, तेनापि शून्य लभ्यते, विषमसङ्ख्यायामुत्तरो-त्तरमेवमेव कर्त्तव्यम्। छन्दस अक्षरसङ्ख्या अर्द्धीकरणानर्हा विषमा चेत् ततो रूपमपनयेत्, तेन च लब्धं शून्यं सर्वोपरिष्टादेव स्थापयेत अवशिष्टसङ्ख्या समा वा विषमा वा, प्रदर्शितनियमानुसारेण ततः अर्द्धं वा रूप वा अपनयेत्, तेन लब्धं द्व्यङ्कं वा शून्य वा उपर्य्यधोभावेन स्थापयेत। ततः शून्यस्थानं द्विगुणित कुर्य्यात, परन्तु शून्यस्य द्विगुणीकरणासम्भवात् सर्वोच्चशून्यस्थाने "प्रथमोपस्थितपरित्यागे कारणाभाव" इति न्यायेन त्रिंशत सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण एकमङ्कं निवेश्य द्विगुणयेत्, तच्च द्व्यङ्कम उपरि अर्द्धस्थानस्थितस्य द्व्यङ्कस्य स्थाने स्थापयत्। एवं पूर्वपूर्वानुसारेण शून्यस्थाने स्थितमङ्कं द्विगुणयेत। ततः शून्यस्थानस्थस्य एकाङ्कस्य द्वैगुण्यलब्धः योऽङ्क उपरिष्टात् अर्द्धस्थाने व्यवस्थापित, त द्व्यङ्कम् एकत्रिंशत्सूत्रस्य टीकायां प्रदर्शितरीत्यनुसारेण तयैव सङ्ख्यया गुणितां कुर्य्यात्, ताञ्च सङ्ख्यां तदुपरिस्थे अर्द्धस्थाने शून्यस्थाने वा स्थापयेत, तच्च स्थानम् अर्द्धस्थान भवति चेत् तां सङ्ख्यां तयैव सङ्ख्यया पुन गुणितां कुर्य्यात। शून्यस्थान भवति चेत सङ्ख्यां तां द्विगुणितां कुर्य्यात् एव सर्वोपरिस्थस्थान यावत् कुर्य्यात्, ततश्च सर्वोपरिस्थिता सङ्ख्या एव तस्य छन्दस वृत्तसङ्ख्या ज्ञातव्या इति। अत्र षडक्षरे गायत्रीच्छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या वृत्तिकारेण स्वयमेव प्रदर्शिता, अस्माभिरपि अध्ययनार्थिनां बोध-सौकर्य्यार्थं यथामति अङ्कविन्यासपूर्वक तदुदाहरण विशदीकृतम्। एव सप्ताक्षरे उष्णिक्छन्दसि कति समवृत्तानीति प्रश्ने सा सप्तसङ्ख्या भूमौ स्थाप्या, तस्याश्च

चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं पङ्क्तौ। अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभ। षण्णवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः। एवमतिच्छन्दसां क्रतोनाश्च द्रष्टव्यम्। (ष)

सङ्ख्याया विषमत्वात् अर्द्धीकरणानर्हत्वेन "रूपे शून्यम्" इति सूत्रानुसारेण ततो रूपमपनयेत्, तत्र लब्धं शून्यं तच्च पृथक् स्थापयेत्, ततः अवशिष्टाया षट्सङ्ख्याया, समत्वादर्द्धीकरणार्हत्वेन "द्विरर्द्धे" इति सूत्रानुसारेण ततः अर्द्धे अपनीते त्रिसङ्ख्या लभ्यते, तां च सङ्ख्यां शून्याधस्तात् विन्यसेत्, अवशिष्टायाश्च त्रिसङ्ख्याया विषमत्वेनार्द्धीकरणानर्हत्वात् पुनरपि "रूपे शून्यम्" इति सूत्रानुसारेण ततो रूपे अपनीते लब्धं शून्यम् उपरिस्थत्रिसङ्ख्याधः स्थापयेत्। अवशिष्टायाश्च द्विसङ्ख्याया समत्वादर्द्धीकरणार्हत्वेन "द्विरर्द्धे" इति सूत्रानुसारेण ततः अर्द्धे अपनीते लब्धा द्विसङ्ख्या शून्याधः स्थापयेत्, अवशिष्टा च एकसङ्ख्या अर्द्धीकरणानर्हा विषमा, अतः "रूपे शून्यम्" इति सूत्रेण ततः पुनः रूपे अपनीते लब्धं शून्यं द्विसङ्ख्याधः पुनः स्थापयेत्। ततः "द्विः शून्ये" इति सूत्रानुसारेण सर्वाधःस्थशून्यस्थाने एकसङ्ख्यां स्थापयित्वा तां द्विगुणयेत्, तेन च लब्धां द्विसङ्ख्यामुपरिस्थिताङ्कस्थाने स्थापयित्वा "तावदर्द्धे तद्गुणितम्" इति सूत्रानुसारेण तयैव द्विसङ्ख्यया गुणयेत, तेन च लब्धां चतुःसङ्ख्याम् उपरिस्थशून्यस्थाने संस्थाप्य पुनः "द्विः शून्ये" इति सूत्रेण द्विगुणिता कुर्य्यात, द्वैगुण्यलब्धाष्टसङ्ख्यामुपरिस्थिताङ्कस्थाने सन्निवेश्य "तावदर्द्धे तद्गुणितम्" इत्यनेन तयैव अष्टसङ्ख्यया पुनः गुणयेत्, ततश्च लब्धां चतुःषष्टिसङ्ख्यामुपरिस्थितशून्यस्थाने नीत्वा पुनरपि "द्विः शून्ये" इति सूत्रेण द्विगुणयेत्, गुणनलब्धा च अष्टाविंशत्यधिकशतसङ्ख्या सप्ताक्षरे उष्णिक्छन्दसि समवृत्तानां ज्ञातव्या इति। स्थापनाप्रकारो यथा—

छन्दोऽक्षरसङ्ख्या ७

अपनेतव्यं रूपं १, रूपापनयने लाभः (शून्यस्थानम्) ०, ६४ × २ = १२८ "द्विः शून्ये"।

—

अवशिष्टसमसङ्ख्या ६

अपनेतव्यमर्द्धे ३, अर्द्धापनयने लाभः (अर्द्धस्थानं) २, ८ × ८ = ६४ "तावदर्द्धे तद्गुणितम्"।

—

अवशिष्टविषमसङ्ख्या ३

द्विर्द्व्यूनं तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्र्यादिवृत्तसङ्ख्याजात द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामून कुर्य्यात्, तत् तदन्ताना परिमाण भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या

अपनेतव्य रूप १, रूपापनयने लाभ (शून्यस्थान) ०, ४ × २ = ८
—— "द्वि शून्ये"।

अवशिष्टसमसङ्ख्या २
अपनेतव्यमर्द्धं १, अर्द्धापनयने लाभ (अर्द्धस्थानं) १, २ × २ = ४
—— "तावदर्द्धं तद्गुणितम्"।

अवशिष्टविषमसङ्ख्या १
अपनेतव्य रूप १, रूपापनयने लाभ (शून्यस्थान) ०, १ × २ = २
"द्वि शून्ये"।

एवमष्टाक्षरानुष्टबादिष्वपि समवृत्तसङ्ख्या साधनीया। समोपचितार्द्धसमवृत्त सङ्ख्या समार्द्धसमोपचितविषमवृत्तसङ्ख्या शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या च पञ्चमाध्याये प्रदर्शिता सा सा च तत्रैव द्रष्टव्या। वृत्तरत्नाकरे तु सङ्ख्यानाख्य प्रत्यय प्रकारान्तरेण निर्दिष्टो यथा—"लगक्रियाङ्कसन्दोहे भवेत् सङ्ख्या विमिश्रिते। उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् ॥" इति। सरलोपायेन वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थं मतान्तर यथा—इयदक्षरच्छन्दस वृत्तसङ्ख्या कति इति प्रश्ने वृत्ताक्षराणि भूमौ स्थापयेत्। तत प्रथमाक्षरोपरि द्विसङ्ख्या स्थापयेत, ता द्विगुणीकृत्य द्वितीयाक्षरोपरि स्थापयेत, पुनरपि द्वितीयाक्षरोपरिस्था सङ्ख्या द्विगुणीकृत्य तृतीये स्थापयेत्, एव द्विगुणिता या सङ्ख्या शेषाक्षरोपरि वर्त्तते सैव तस्य वृत्तस्य समवृत्तसङ्ख्या। उदाहरणम्—
(२ ४ ८ १६ ३२ ६४ १२८) । उक्तोदाहरणे उष्णिक्छन्दस सप्ताक्षरत्वात् सप्ताक्षराणि सस्थाप्य पूर्वोक्तरीत्या द्विगुणयेत्। शेषाक्षरे अष्टाविंशत्यधिकशत सङ्ख्याया विद्यमानत्वात् उष्णिक्छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या अष्टाविंशत्यधिकशतमिति ज्ञायते।

(ख) एकाक्षरमारभ्य इयदक्षरपर्य्यन्ताना छन्दसा योगे समवृत्ताना कियती सङ्ख्या जायते इति प्रश्ने लघुनोपायेन तत्परिज्ञानार्थमाह, द्विरिति।—द्वि द्विगुणम्। द्व्यून द्वाभ्या हीनम्। तदन्तानाम् एकाक्षरमारभ्य द्वित्रिचतुराद्यन्ताना छन्दसां,

द्विगुणिता तत्पर्य्यन्ताना पूर्व्वेषामेकाक्षरप्रभृतीना वृत्तसङ्ख्या भवतीत्यर्थः। (स)

परे पूर्णम् ॥ ३२ ॥

तदेतच्छन्दोवृत्तसङ्ख्याजात द्विगुणितं पूर्णमेव स्थापयितव्यं,

सङ्ख्यासमष्टिरिति शेष। अयमर्थ,—ज्ञातव्यसङ्ख्यासमष्टिषु छन्दःसु अन्तिमस्य अधिकाक्षरच्छन्दस सङ्ख्या द्विगुणीकृत्य गुणलब्धाङ्कात द्विसङ्ख्या वियोजयेत्, अवशिष्टा च सङ्ख्या जिज्ञासितवृत्ताना समवृत्तसङ्ख्यासमष्टि ज्ञातव्या इति। एतदेव विशदयति वृत्तिकार, गायत्र्यादीति।—एकाक्षरादिषडक्षरपर्य्यन्ताना छन्दसा समवृत्तसङ्ख्याना योगे वृत्तसङ्ख्यासमष्टि कति इति प्रश्ने एतेषु अधिकाक्षरस्य अन्त्यस्य षडक्षरवृत्तस्य सङ्ख्याया चतुःषष्टिरूपाया द्विगुणीकरणेन अष्टाविंशत्यधिकैकशत भवेत, तत्र द्वाभ्यामून कुर्य्यात, तेन षड्विंशत्यधिकैकशतम् एकाक्षरादिषडक्षरपर्य्यन्तच्छन्दसा समवृत्तसंख्यासमष्टिरिति बोध्यम्। यथा वा—एकाक्षरादि अष्टाक्षरपर्य्यन्ताना छन्दसा समवृत्तसङ्ख्याना योगे वृत्तसङ्ख्यासमष्टि कति इति प्रश्ने एतेषु अधिकाक्षरस्य अन्त्यस्य अष्टाक्षरवृत्तस्य सङ्ख्याया षट्पञ्चाशदधिकद्विशतरूपाया द्वैगुण्यकरणेन लब्धाया द्वादशाधिकपञ्चशतसङ्ख्याया द्विसङ्ख्या वियोजयेत। अवशिष्टा च दशाधिकपञ्चशतसङ्ख्या एकाक्षराद्यष्टाक्षरपर्य्यन्तच्छन्दसा समवृत्तसङ्ख्यासमष्टिरिति। सर्व्वत्रैव-रीत्या साधनीयम्। अन्यत्राप्युक्त—"विवक्षितान्त्यजातेस्तु भेदा द्विगुणितास्तत। द्विहीना सर्व्वसङ्ख्याया ते स्युरुक्थादिजा इति ॥" इति। अनया रीत्या एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्य्यन्तच्छन्दसा समवृत्तसङ्ख्यासमष्टि त्रयोदशकोट्य द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तदशसहस्राणि षड्विंशत्यधिकसप्तशतानीति। तथा चोक्त प्राकृतपिङ्गले—"छब्बीसा सत्तसआ तह सत्तारह सहस्साइ। बाआलीस लक्ख तेरह कोडी समग्गाइ ॥" (१।४३) इति। संस्कृत यथा—"षड्विंशति सप्तशतानि तथा सप्तदशसहस्राणि। द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि त्रयोदशकोटय समग्राणि ॥" इति।

(ह) उक्थादिच्छन्दसामुत्तरोत्तर वृत्तसङ्ख्यासमष्टिपरिज्ञानार्थं प्रस्तारं विना लघूपायान्तरमाह, परे इत्यादि।—परे अग्रिमवृत्ते जिज्ञासिते पूर्णं जिज्ञासितवृत्तात् पूर्व्ववृत्तसङ्ख्याजात द्विगुणीकृतमेव, स्थापयेदिति शेष, न तु पूर्व्वसूत्रानुसारेण द्व्यून विधेयमिति भाव.। तदेतत् छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं "द्विरर्द्धे" इत्यादिना निरूपिता

न न्यूनम्। परे छन्दसि जिज्ञासिते तत्सङ्ख्याजातं द्विगुणित परस्य छन्दसो वृत्तानां सङ्ख्या भवति। तत् यथा—चतुःषष्टि-र्गायत्र्योसमवृत्तानां सङ्ख्या द्विगुणिता सती परस्या उष्णिहः समवृत्तसङ्ख्या अष्टाविंशत्यधिकशतं भवति। (ङ)

परे पूर्णमिति ॥ ३४ ॥

अनेन एकद्व्यादिलघुक्रियासिद्ध्यर्थं यावदभिमत प्रथम-प्रस्तारवत् मेरुप्रस्तारं दर्शयति। उपरिष्टादेकं चतुरस्रकोष्ठं लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत्

पूर्ववृत्तसङ्ख्यासमष्टि। तत्सङ्ख्याजातम् अव्यवहितपूर्ववृत्तसङ्ख्यासमष्टि। केचिदद सूत्रं परसूत्रेण एकीकृत्य तथा सूत्रस्यास्य प्राक् "यथावस्थितिः" इति सूत्रञ्च अधिकत्वेन पठन्ति, हलायुधेन तत्परिहृतत्वादस्माभिरपि न गृहीतमिति दिक्।

(क) एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्तवृत्तजातानां सङ्ख्यासमष्टि, तासु च कति एकलघवः कति द्विलघवः कति त्रिलघवः कति एकगुरवः कति द्विगुरवः कति वा त्रिगुरवः इति निरूपयितुं मेरुप्रस्तारं दर्शयति परे इति।—परे परवर्त्ति-कोष्ठे, ऊर्द्धकोष्ठे इत्यर्थः, पूर्णम् ऊर्द्धतनकोष्ठद्वयाङ्कयोगजातमङ्कजातं सम्पूर्णमेव, स्थापयितव्यमिति शेषः, ऊर्द्धतनकोष्ठस्थवृत्तसङ्ख्याजातमधस्तनकोष्ठे सम्पूर्णमेव स्थापयेदिति। इतिशब्दः ग्रन्थसमाप्तिसूचकः। एकद्व्यादिलघुक्रियासिद्ध्यर्थम् एकद्व्यादि लघ्वक्षरवतां वृत्तानां क्रिया ज्ञानोपायः तत्सिद्ध्यर्थम्। "एकद्व्यादिलगक्रिया" इति वृत्तरत्नाकरोक्तः पाठस्तु न हलायुधसम्मतः, परन्तु लघ्वक्षरपरिज्ञानेन गुर्वक्षरज्ञानस्यापि अवशिष्टतया अवश्यम्भावित्वात् तज्ज्ञानोपायक्रियाया उपेक्षणे च कारणाभावात् वृत्तरत्नाकरोक्तपाठ एव समीचीनतया प्रतिभाति। एकद्व्यादि-लगक्रियासिद्ध्यर्थम् एकद्व्यादिलघुगुर्वक्षरभेदवतां वृत्तानां ज्ञानोपायसिद्ध्यर्थमिति तदर्थः। यावदभिमत यथेष्टम्, एकाक्षरादिक्रमेण षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तमित्यर्थः। प्रथमप्रस्तारवत् एकाक्षरप्रस्तारयुक्तं, सर्वोपरिकोष्ठे तथा प्रतिपङ्क्ति आद्यन्तकोष्ठे च एकाङ्कयुक्तमित्यर्थः। मेरुप्रस्तारं मेरुसंस्थानत्वात् मेरुवत् प्रस्तारम्। कोष्ठ-विरचनप्रकारमाह—उपरिष्टादिति। एवं कोष्ठम् अङ्कयित्वा तत्र किं स्थाप्य-

तस्याप्यधस्तात् त्रय, तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयम्, एवं यावदभिमतं स्थानमिति प्रथममेरुप्रस्तार। तस्य प्रथमे कोष्ठे एकसङ्ख्या व्यवस्थाप्य लक्षणमिद प्रवर्त्तयेत्। तत्र परे कोष्ठे यत् वृत्तसङ्ख्याजातं तत् पूर्वकोष्ठयो पूर्णं निवेशयेत्। तत्र उभयो कोष्ठयोरेकैकमङ्कं दद्यात्। ततस्तृतीयाया पङ्क्तौ पर्य्यन्तकोष्ठयोः परकोष्ठगतमेकैकमङ्क दद्यात्। मध्ये कोष्ठे तु परकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थ। चतुर्थ्यां पङ्क्तावपि पर्य्यन्तकोष्ठयोरेकैकमङ्कं स्थापयेत्। मध्यम कोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूप स्थापयेत्। उत्तरत्राप्येवमेव न्यास। तत्र द्विकोष्ठाया पङ्क्तावेकाक्षरस्य विन्यास, तत्रैक सर्वगुरु एक सर्वलघु भवति। तृतीयाया पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तार। तत्रैक सर्वगुरु द्वे एकलघुनो एकं सर्वलघु इति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति। चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः। तत्रैक सर्वगुरु त्रीणि एक-

---

नित्यपेक्षायामाह, तस्य प्रथमे कोष्ठे इत्यादि।—परे कोष्ठे मूलकोष्ठे, उपरिस्थितकोष्ठे इत्यर्थ, वृत्तसङ्ख्याजात वृत्तसङ्ख्यासमष्टि, पूर्वकोष्ठगो अग्रवर्त्तिकोष्ठयो, मूल कोष्ठादध स्थद्वितीयकोष्ठयोरित्यर्थ, पूर्ण, न तु ऊनमिति भाव उभयो कोष्ठयो द्वितीयपङ्क्तिस्थयो द्वयो कोष्ठयो एकैकमङ्क प्रथमकोष्ठस्थमेकमङ्क द्वयोरपि कोष्ठयोरेकमेक निवेशयेदित्यर्थ। पर्य्यन्तकोष्ठयो सीमाभूतयो आद्यन्तकोष्ठयोरित्यर्थ, परकोष्ठगत तृतीयकोष्ठादुपरिस्थितकोष्ठगत, मूलकोष्ठादध स्थद्वितीयकोष्ठगत मित्यर्थ। मध्ये कोष्ठे आद्यन्तकोष्ठयोर्मध्यवर्त्तिकोष्ठ। तथा च—"अक्खरसङ्खे कोट्ठ करु आइ अत पढमक। सिर दुइ अंके अवरु भरु सुद्दे मेरु णिसंक॥" इति। संस्कृत यथा—"अक्षरसङ्ख्यया कोष्ठ कुरु आद्यन्तयो प्रथमाङ्कम्। शीर्षं द्वयाङ्केनापर पूरय सूच्यते मेरुर्नि शङ्कम॥" इति। तथा वाणीभूषणेऽपि—"कोष्ठमक्षरसङ्ख्यातमन्त्याद्योरेकचिह्नितम्। शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत्॥" इति। तत्र मेरुप्रस्तारविन्यासप्रणाली यथा—

लघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वलघु। तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तमेकद्व्यादिलघु द्रष्टव्यमिति। (क)

वर्णमेरुः।

	१										
एकाक्षरस्य प्रस्तारः ,,	१	१									२
द्व्यक्षरस्य ,,	१	२	१								४
त्र्यक्षरस्य ,,	१	३	३	१							८
चतुरक्षरस्य ,,	१	४	६	४	१						१६
पञ्चाक्षरस्य ,,	१	५	१०	१०	५	१					३२
षडक्षरस्य ,,	१	६	१५	२०	१५	६	१				६४
सप्ताक्षरस्य ,,	१	७	२१	३५	३५	२१	७	१			१२८
अष्टाक्षरस्य ,,	१	८	२८	५६	७०	५६	२८	८	१		२५६
नवाक्षरस्य ,,	१	९	३६	८४	१२६	१२६	८४	३६	९	१	५१२

अयमर्थः,—एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्य्यन्तं स्वस्वप्रस्तारे कति सर्वगुरवः कत्येकादिगुरवः कति सर्वलघवः कति वा प्रस्तारसङ्ख्या इति प्रश्ने आदौ चतुरस्रं कोष्ठमेकं लिखेत्, तदधः उभयतः अर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठद्वयं तदधः तथैव कोष्ठत्रयमित्येव सप्तविंशतिकोष्ठकान् विरचय्य उपरि कोष्ठे एकाङ्को देयः, द्वितीयपङ्क्तिस्थकोष्ठद्वये एकैकाङ्को देयः, तथा प्रतिपङ्क्तिं आद्यन्तकोष्ठयोः एकाङ्क एव संस्थाप्य, तृतीयपङ्क्तौ कोष्ठत्रयेषु शून्ये मध्यमकोष्ठे तदुपरिस्थकोष्ठद्वयगतौ एकाङ्कौ एकीकृत्य द्व्यङ्कं संस्थापयेत्, तत्र चतुर्थादिपङ्क्तौ पूर्ववत् आद्यन्तकोष्ठयोरेकमङ्कं मध्यस्थकोष्ठेषु च तदीयशिरःकोष्ठद्वयाङ्कं शृङ्खलाबन्धन्यायेन एकीकृत्य संस्थापयेत्, एवं सप्तविंशतिकोष्ठकपङ्क्तिं यावत् कुर्य्यात्। एवञ्च एकाक्षरप्रस्तारे कोष्ठद्वय

द्व्यक्षरे कोष्ठत्रयं त्र्यक्षरे कोष्ठचतुष्टयं चतुरक्षरे कोष्ठपञ्चकं पञ्चाक्षरे कोष्ठषट्क-मित्यादिक्रमेण प्रत्येकमेकैकाक्षरवृद्ध्या षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं मेरुः कर्त्तव्यः। तत्र च द्वितीयपङ्क्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लगक्रिया। तृतीयपङ्क्तौ द्व्यक्षरपादाया अत्युक्ताया लगक्रिया, अनया रीत्या सप्तविंशतिपङ्क्तौ षड्विंशत्यक्षरपादामुत्कृतिं यावत् लगक्रिया ज्ञातव्या इति। तथा च—द्वितीयपङ्क्तिस्थ एकाक्षरप्रस्तारबोधके कोष्ठद्वये एकैकाङ्कस्य विद्यमानतया एकं सर्वगुरु एकं सर्वलघु वृत्तमुक्तायाम। उभयकोष्ठाङ्कमेलनेन द्व्यङ्को भवतीति एकाक्षरप्रस्तारः भेदद्वयवान् इत्यर्थो लभ्यते। सर्वत्रैव रीत्या प्रस्तारः साधनीयः। तृतीयपङ्क्तौ द्व्यक्षरप्रस्तारः साध्यः। तत्र आद्यन्तकोष्ठयोरेकाङ्कस्य विद्यमानत्वेन एकं सर्वगुरु एकञ्च सर्वलघु वृत्तमित्या-यातम्। मध्यकोष्ठे च उपरितनकोष्ठद्वयस्थिताङ्कमेलनेन जातायाः द्विसङ्ख्यायाः स्थितत्वात् द्वे एकलघुनी, कोष्ठत्रयाङ्कमेलनेन चतुरङ्को भवतीत्यत्युक्ताया द्व्यक्षर-प्रस्तारो भेदचतुष्टयवान् इति। तथा चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरप्रस्तारः। आद्यन्तकोष्ठयोः पूर्ववत् एकाङ्कविन्यासात् सर्वगुरु एकं सर्वलघु च एकमिति लभ्यते। द्वितीयकोष्ठे च उपरितनप्रथमद्वितीयकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य जातं त्र्यङ्कं तथा तृतीयकोष्ठे च उपरितनद्वितीयतृतीयकोष्ठाङ्कमेलनेन जातं त्र्यङ्कञ्च स्थापयेत्। तेन च एकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि च त्रीणि इति षट्, सर्वेषामङ्कानां मेलनेन अष्टौ, ततश्च मध्यायामष्ट-भेदवान् त्र्यक्षरप्रस्तार इति बोध्यः। तथा पञ्चमपङ्क्तौ पूर्वरीत्या उपरितनप्रथमद्वितीय-कोष्ठद्वयाङ्कयोगजातश्चतुरङ्को द्वितीयकोष्ठे द्वितीयतृतीयकोष्ठाङ्कमेलनज षडङ्कः तृतीये, तथा तृतीयचतुर्थकोष्ठाङ्कयोगजातचतुरङ्कश्च चतुर्थकोष्ठे स्थाप्यः। आद्यन्तयोः एकाङ्कः पूर्ववदेव। एवञ्च सर्वगुर्वेकं एकलघवश्चत्वारः द्विलघवः षट् त्रिलघवः चत्वारः सर्व-लघ्वेकं इति मिलित्वा जाताः षोडश, ततश्च प्रतिष्ठाया षोडशभेदवान् चतुरक्षरः प्रस्तारः। एवं षष्ठादिपङ्क्तावपि अनया रीत्या स्वयं भेदाः समूहनीयाः। मेरुप्रस्तार-सिद्ध्यर्थं केनचिदुक्तमत्र अर्थ्यते यथा—"आदावेकं लिखेत् कोष्ठं तदधो द्वे च संलिखेत्। तदधस्त्रीणि कोष्ठानि एवं रूपेण वर्द्धयेत॥ आदावेकं लिखेत् कोष्ठमेकं (आदावेकं तथा चान्ते लिखेत) मध्यञ्च पूरयेत्। शिरःकोष्ठपरिप्राप्तैरधिमाङ्केन संयुते॥" इति। वाणीभूषणेऽप्युक्तं—"कोष्ठमक्षरसङ्ख्यातमन्त्यायोरेकचिह्नितम्। शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत्॥" इति। केदारभट्टेन तु लगक्रियाप्रत्ययः भिन्नविध उक्तः, यथा—"वर्णान् वृत्तभवान् सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान्। एकादिक्रमतश्चैतानु-पर्युपरि निक्षिपेत्॥ उपान्त्यतो निवर्त्तेत त्यजन्नेकैकमूर्द्धतः। उपर्याद्यात् गुरोरेवमेक-द्व्यादिलगक्रिया॥" इति।

पिङ्गलाचार्य्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।
मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥
इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नाम्न्यामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

लघु लिखित्वा शेषमुपरिपङ्क्तिवत् कुर्य्यात्। एवं सति एका मात्रा न्यूना भवति सा च लघोः पूर्वं लघुरूपेण देया। तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयपङ्क्तिस्थप्रथमगुरोरधो लघु दत्त्वा शेषमुपरिवल्लिखेत्, ततश्च तिस्रो मात्रा न्यूना भवन्ति, ताः लघोः पूर्वं गुरुरूपेण, तत्पूर्वञ्च लघुरूपेण देया। एवं क्रमेणाद्यगुरोरधो लघौ दत्ते उपरिवच्छेषे लिखिते च शिष्टा मात्रा एका चेदाद्यलघोः पूर्वं लघुरूपेण देया। द्वे चेदवशिष्टे तदा तत एव पूर्वं गुरुरूपेण, तिस्रश्चेत् शेषास्तदा लघोः पूर्वमेको गुरुः तत्पूर्वञ्च एको लघुः, पञ्च चेत्तदा पूर्वानुक्रमेण द्वौ गुरू एको लघुश्च, इत्येव-क्रमेण सर्वलघु-प्रस्तारपर्य्यन्तं लिखेत्। एवं लिखिते षट्कलत्रयोदशप्रस्तारः सिद्धो भवति।

षट्कलप्रस्तारे विकल्पा यथा—

⏑ ⏑ ⏑	१म	- - - ⏑ -	८म
- - ⏑ ⏑	२य	⏑ ⏑ - -	९म
- ⏑ - ⏑	३य	- - ⏑ - -	१०म
⏑ - - ⏑	४थ	- ⏑ - - -	११श
- - - - ⏑	५म	⏑ - - - -	१२श
- ⏑ ⏑ -	६ष्ठ	- - - - - -	१३श
⏑ - ⏑ -	७म		

पञ्चकलप्रस्तारे तु द्वित्रिगुरुभेदाभावात् प्रथमपङ्क्तौ आदिलघुरेव गणविन्यासः कार्य्यः। यथा—(१) -⏑⏑ (२) ⏑-⏑ (३) ---⏑ (४) ⏑⏑- (५) --⏑- (६) -⏑-- (७) ⏑--- (८) -----। एवमन्यत्रापि विषमकलप्रस्तारेषु आदिलघुः प्रस्तारः कार्य्य इति। चतुष्कलप्रस्तारा पञ्च यथा—(१) ⏑⏑ (२) --⏑ (३) -⏑- (४) ⏑-- (५) ----। त्रिकल-प्रस्तारा यथा—(१) -⏑ (२) ⏑- (३) ---। द्विकलप्रस्तारौ यथा—(१) ⏑ (२) --। एवञ्च मात्राच्छन्दःसु पञ्चैव गणा ज्ञातव्या इति। इह अन्यैरुक्तं मात्राप्रस्तारलक्षणमपि प्रदर्श्यते यथा—"तत्र प्रथमपङ्क्तौ आद्यगुरोः पादस्तु पूर्ववत्। द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादधो लेख्यो लघुर्गुरो ॥ यथोपरि

मध्ये द्वादश। धीः पञ्चदश। छन्दः षोडश। पादः परोष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिः विंशति विंशतिः एकविंशतिः। देवतादितः अष्टौ। चतुःशतं षष्ठः विंशति विंशति। युगपरान्तिका त्रयोदश। वृत्तः गवादौ विंशतिः विंशतिः। यवमती त्रीणि।

तथा शेष मूलस्थाने लघु न्यसेत्। तृतीयादिषु पङ्क्तिष्वेवमेव गुरोरध॥ लघु न्यस्यावशिष्टन्तु पूर्ववत् परिकीर्त्तितम। न्यूने मात्रात्रय देयं तच्छिन्नादौ गुरुद्वयो॥ कलयो स्यात्तथा पूर्वं लघुर्द्वयो भवेत्तत। चतुर्थपङ्क्तावप्येवं पञ्चम्यान्तु गुरोरध॥ लघुद्वय लिखेत् पूर्वं शिष्टरूपरिवद्भवेत। एव सर्वत्र विज्ञेय. कलप्रस्तार उत्तम॥ तेन द्विगुरुपादस्य पञ्च भेदा भवन्त्यमी। सर्वान्तमध्यादिगुरुश्चतुर्लघुगणा. स्मृता॥" इति। षट्कलादिप्रस्तारेषु गणाना पृथक् पृथक् नामादिक तथा प्रस्तारवत् मात्राणां नष्टोद्दिष्टादिकमपि प्राकृतपिङ्गलादौ द्रष्टव्य, ग्रन्थगौरवभयात् नात्र तत् प्रदर्शितमिति।

प्रसङ्गादार्य्यासु नष्टोद्दिष्टे यथा—"एकद्व्यङ्कतृतीयाङ्कानाद्यमात्रात्रये क्रमात्। तत पूर्वद्वयोरन्त्यस्थानन्ते पृष्टाङ्कलोपनम्॥ पूर्वं पूर्वतरोऽप्यपि लोपः सम्भवतो भवेत्। यस्य यस्य भवेल्लोप तदधो गुरुता भवेत॥ परमात्रायेऽत्यन्त मात्रानष्ट वदेत् सुधी॥" इति। यथा—चतुष्कलप्रस्तारे द्वितीय कीदृग्भेद इति प्रश्ने चतस्र कला पृथक् स्थाप्या, तत प्रथमकलाया उपरि एकाङ्क द्वितीयायाश्च द्व्यङ्क स्थाप्य, तृतीयकलाया उपरि तु पूर्वस्थापितौ द्व्येकाङ्कावेकीकृत्य जातत्र्यङ्क निवेश्य, चतुर्थ्याश्च उपरि द्व्यङ्कत्र्यङ्कावेकीकृत्य जात पञ्चाङ्क स्थापनीय। (१ २ ३ ५) पृष्टाङ्कमन्तिमकलोपर्य्यङ्के लोपयेत। तत्रावशिष्टे पूर्वपूर्वाङ्क यथासम्भव लोपयेत। यस्याङ्कस्य लोपस्तदधस्तनमात्रा परमात्रया सह गुरुत्वमायाति। इह तु प्रकृतद्वितीयभेदप्रश्ने अन्तिमपञ्चमेऽङ्के पृष्ट द्व्यङ्क लोपयेत, अवशिष्टे त्र्यङ्के अव्यवहितत्र्यङ्कलोपात तत्र स्थितपश्चाच्च स्थितकलाभ्यामेको गुरु, शेषाङ्को नावशिष्यते इति प्रथम लघुद्वयम। ततश्च प्रथम लघुद्वय ततश्चैको गुरुरिति एतादृशो (। । ऽ) द्वितीयो भेद। यथा वा—षट्कलप्रस्तारे द्वितीय कीदृशो गण इति प्रश्ने लघुरूपा षट्कला स्थापनीया, तत पूर्ववत एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशाङ्का क्रमेण कलानामुपरि देया। (१ २ ३ ५ ८ १३) तत. शेषत्रयोदशाङ्के प्रश्नविषयीभूतं

यति विंशति। वातोर्मी अष्टादश। प्रहर्षिणी विंशतिः। शार्दूलविक्रीडितं पञ्चदश। अत्रानुक्ता सप्तदश। इत्यष्टादशच्छन्दः समाप्तम्।

द्वितीयाङ्कं लोपयेत् तल्लोपे अवशिष्टा एकादश भवन्ति। तदव्यवहिताष्टलोपे सति अष्टाधःस्थितत्रयोदशाधःस्थितकलाभ्यामेको गुरुर्भवति। अवशिष्टं त्रयं तत्र पञ्च लोपासम्भवात् तृतीयकलोपरिस्थत्र्यङ्कस्य लोपे तृतीयचतुर्थीभ्यामपरो गुरुर्भवति, शेषाङ्को नावशिष्यते १३ – २ = ११ — ८ = ३ — ३ = ० इति प्रथमं लघुद्वयमेव। एवञ्च आदौ लघुद्वयं ततो गुरुद्वयं द्वितीयो गण एतादृश (– – ∪ ∪) भवतीति बोध्यम्। उक्तं वाणीभूषणे यथा—"नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुग्माङ्कयोजिताः। पृष्टाङ्कहीनशेषाङ्कं येन येनैव पूर्यते॥ परां कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत्। मात्राया नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम्॥" इति। एतेनैतदायातं भवति—यत्कल प्रस्तारे प्रश्नः ताः सर्वाः कला लघुरूपाः कार्याः। लघुरूपेण लिखितासु तासु क्रमेण प्रथमायामेकाङ्कं द्वितीयायां द्व्यङ्कं, तृतीयायां द्व्यङ्कैकाङ्कमेलनेन त्र्यङ्कं, चतुर्थ्यां द्व्यङ्कत्र्यङ्कावेकीकृत्य जातं पञ्चाङ्कं पञ्चम्यां त्र्यङ्कपञ्चाङ्कावेकीकृत्य जातमष्टाङ्कं, षष्ठ्यां पञ्चाङ्काष्टाङ्कावेकीकृत्य जातं त्रयोदशाङ्कं स्थाप्यं, एवमुत्तरोत्तरं कार्य्यं, शेषे प्रश्नविषयीभूतोऽङ्को लोपनीयः, ततश्चावशिष्टे शेषाङ्के अपरे विलोप्याः। यो योऽङ्कः शेषाङ्के लोपयितुं शक्यते स पुनः स्वाधःस्थितकलां परकलाञ्चादाय गुरुर्जायते इति।

मात्राणामुद्दिष्टं यथा—"उद्दिष्टे नष्टवत्प्राग्वन्मात्राणां स्थापनं पुनः। उद्दिष्टवृत्तप्रस्तारं लिखित्वोपरि विन्यसेत्॥ कलयोराद्ययोरेकद्व्यङ्कावन्त्यकलासु तु। पूर्वपूर्वद्वयोर्मिश्रानङ्कानथ तदुपरि॥ अङ्कं प्रथममात्राया अपरस्याश्च यो गुरोः। मस्तकाद्यमङ्कानामेकीकृत्य गुरुर्द्वगात्॥ अङ्कानपनयेदन्त्ये शिष्टन्तूद्दिष्टमुच्यते॥" इति। चतुष्कलप्रस्तारे आदिगुरुः कस्मिन् स्थानेऽस्ति इति प्रश्ने मात्राचतुष्टयं पृथक् स्थापयित्वा तदुपरि क्रमेण एकद्वित्रिपञ्चाङ्कान् विलिखेत (१ २ ३ ५ / – – – –) ततः अन्तिमकलोपरिस्थे पञ्चमाङ्के प्रथमकलोपरिस्थ एकाङ्कोऽपनेयः, तथा सति चत्वारोऽवशिष्टा भवन्ति इति चतुर्थमादिगुरुस्थानं भवति (∪ – –)। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। वर्णोद्दिष्टव्याख्यानेऽपि प्रसङ्गतः मात्रोद्दिष्टलक्षणादिकं कथञ्चिदभिहितमिति दिक्।

मात्रामेरु ।

१							
१	१						
२	१						
१	३	१					
३	४	१					
१	६	५	१				
४	१०	६	१				
१	१०	१५	७	१			
५	२०	२१	८	१			
१	१५	३५	२८	९	१		
६	३५	५६	३६	१०	१		
१	२१	७०	८४	४५	११	१	
७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१

तत्र एककलद्विकलत्रिकलादिषु कति सर्वगुरवः कति चैकगुर्वादय इति जिज्ञासायां तद्बोधार्थमस्यावतारः । तत्प्रकारस्तु—उपर्य्येकं कोष्ठं लिखित्वा तदधः कोष्ठद्वययुतं पङ्क्तिद्वयम्। तदधस्त्रिकोष्ठत्रययुतं पङ्क्तिद्वयम्। ततः कोष्ठ-

चतुष्टययुत पङ्क्तिद्वयम्। एव क्रमेण यावदिच्छया एकैक कोष्ठ वर्द्धयित्वा पङ्क्तिद्वय लिखेत। तत्रोपरि पङ्क्तौ एकाङ्क तदधःस्थाना द्विद्विपङ्क्तीनामाद्यपङ्क्तिस्थ प्रथमकोष्ठेषु च एकैकाङ्का देय। सर्वस्यामेव पङ्क्तौ शेषकोष्ठेऽपि स एवाङ्क। अध-पङ्क्तीनामादिकोष्ठेषु च द्व्यादयोऽङ्का द्व्यङ्कक्रमेण स्थाप्या, ततश्च द्वितीय-पङ्क्तिप्रथमकोष्ठे एकाङ्क, तृतीयपङ्क्त्याद्यकोष्ठे द्व्यङ्क, चतुर्थपङ्क्त्याद्ये पुनरेकाङ्क, पञ्चम्याद्ये त्र्यङ्क, षष्ठ्याद्ये पुन एकाङ्क सप्तम्याद्ये चतुरङ्क, अष्टमपङ्क्त्याद्ये पुन एकाङ्क इति प्रक्रियया आद्यकोष्ठेषु अङ्का देया। एवमाद्यन्तकोष्ठपूरणे कृते समान कोष्ठद्वयमध्ये उपरिपङ्क्तिमध्यस्थितशून्यकोष्ठेषु पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठद्वयाद्यकोष्ठा-ङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठाग्रिमकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य योऽङ्कस्त दद्यात्। द्वितीयपङ्क्तिमध्यस्थ कोष्ठे तु पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठद्वयमध्ये अन्तकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य दद्यात्। एव सर्वत्र यावदिच्छ कोष्ठान् विरचय्य मात्रामेरु कर्त्तव्य। तथा चोक्त—“तत्र प्रथमपङ्क्तौ स्याद्गुरुपादस्तु पूर्ववत। द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादधो लिख्यौ लघुगुरौ ॥ यथोपरि तथा शेष मूलस्थाने लघु न्यसेत्। तृतीयादिषु पङ्क्ति ष्वेवमेव गुरोरध ॥ लघुं न्यस्यावशिष्टन्तु पूर्ववत परिकीर्त्तितम्। न्यूने मात्रावर्थ देय तत्क्रियादौ गुरुद्वयो ॥ कलयो स्यात्तथा पूर्वं लघुर्द्वयो भवेत्तत। चतुर्थ पङ्क्तावप्येव पञ्चम्यान्तु गुरोरध ॥ लघुद्वय लिखेत् पूर्वं शिष्टन्तूपरिवद्भवेत्। एव सर्वत्र विज्ञेय कलाप्रस्तार उत्तम ॥ तेन द्विगुरुपादस्य पञ्च भेदा भवन्त्यमी। सर्वान्तमध्यादिगुरुश्चतुर्लघुगणा स्मृता ॥” इति। प्राकृतपिङ्गलेऽपि लक्षणमस्य विहित यथा—“दुइ दइ कोट्ठा सरि लिहहु पढम अंक तसु अंत। तसु आइहि पुणु एक सउ पढमे बे वि मिलत॥ सिरअंके तसु सिरपरअंके उबरल कोट्ठ पुरहु णीमंके। मत्तामेरु अंक सचारि बुज्झहु बुज्झहु जण दुइ चारि॥” इति। अस्य संस्कृत यथा—“द्वे द्वे कोष्ठे सदृशे लिखनीये प्रथमोऽङ्कस्तस्यान्ते। तस्यादौ पुनरेकेन सम प्रथमे द्वावपि मिलत ॥ शिरोऽङ्केस्तेषा शिर पराङ्केरुर्वरित कोष्ठं पूरय निःशङ्कम्। मात्रामेरुमङ्क सञ्चारयित्वा बुध्यध्व बुध्यध्व जना द्वौ चत्वार ॥” इति। अत्रेदमनुसन्धेय—कति समकले लघव कति च गुरव, कति विषमकले लघव कति च गुरव, कति वा प्रस्तारसङ्ख्या इति प्रश्ने मेरुणा प्रत्युत्तर देयम्। पूर्वोक्तप्रकारेण कोष्ठपूरणे कृते प्रथमपङ्क्तौ एककलस्य द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य तृतीयपङ्क्तौ त्रिकलस्य, चतुर्थ्यां चतुष्कलस्य, पञ्चम्या पञ्चकलस्य इत्येव क्रमेण न्यास। तत्रैककले एक एव सर्वलघुरेकलघुरूप। द्विकले एक सर्वगुरुरेक-गुरुरूप एक सर्वलघुर्द्विलघुरूप.। त्रिकले सर्वगुर्वभावात् द्वौ एकलघु,

एकगुरु, एकं सर्वलघु। चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एकं एकगुर्वात्मकं वयं सर्वलघुरेकः। पञ्चकले सर्वगुर्वभावात् द्विगुर्वात्मकं वयम् एकगुर्वात्मकं चतुष्कं सर्वलघुरेकः। षष्ठ्यां षट्कलेषु एकः सर्वगुरु, षट् द्विगुरव, पञ्च एकगुरव, एकः सर्वलघुरित्येव ज्ञेयम्। तत्तत्पङ्क्त्यङ्कानां मेलनेन तत्तद्भेदसङ्ख्याऽपि परिज्ञेया। यथा—षट्कले एकषटपञ्चैकाङ्कानां मेलनेन जाता त्रयोदशसङ्ख्या, ता एव प्रागुक्तभेदा भवन्ति। एवमन्यत्रापि। अत्र च वामभागे सर्वत्रैकाङ्कस्थले सर्वगुरु दक्षिणभागे च सर्वत्रैकाङ्कस्थले सर्वलघुरिति बोध्यम्।

अथ प्रस्तारे कृते कुत्र स्थाने सर्वगुरुरस्ति तदपेक्षया एकन्यूनगुरु कुत्रास्ति तत एकन्यूनगुरु कुत्रास्ति इत्येव प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं पताकाप्रस्तारा कथ्यन्ते। यत्सङ्ख्याक्षरप्रस्तारे प्रश्नस्तदक्षरसङ्ख्याकान् कोष्ठानेकाधिकान् लिखित्वा एकाङ्कादारभ्य उत्तरोत्तरं द्विगुणा अङ्का स्थाप्या। तत प्रथमाङ्केन द्व्यङ्कयोजनं कृत्वा द्वितीयाङ्कादधस्तं स्थापयेत्। प्रथमाङ्केन तृतीयाङ्कस्य योजनं कृत्वा पूर्वस्थापिताङ्कादधश्च स्थापयेत्। पुन प्रथमाङ्केन चतुर्थाङ्कस्य मेलनं जातमङ्कं तदधः स्थापयेत्। एवमन्तिमकोष्ठाङ्कात् पूर्वकोष्ठाङ्कं यावत् कुर्यात्, अन्तिमेन प्रथमाङ्को न योज्य, तावत्सङ्ख्याकस्य तस्य वृत्तस्याभावात्। ततः द्वितीयाङ्केन तृतीयाङ्कयोगजातमङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कादधः द्वितीयाङ्केन चतुर्थाङ्क-, योगजातमङ्कं तदधश्च स्थापयेत्। पुन द्वितीयकोष्ठाङ्कादधःस्थितेनाङ्केन तृतीय-कोष्ठाङ्कस्य योगे समुत्पन्नमङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कानामधः स्थापयेत्। तत तृतीय-कोष्ठस्थ चतुरङ्कं चतुर्थकोष्ठस्थेन अष्टमाङ्केन संयोज्य अष्टमाङ्काध लिखेत। पुनः चतुरङ्काधःस्थितेन षडङ्केन अष्टमाङ्कं संयोज्य तदधो लिखेत्। ततश्च द्वितीयकोष्ठाध तृतीयपङ्क्तिस्थाङ्केन द्वितीयपङ्क्तिस्थतृतीयकोष्ठाङ्कस्य योगेन जातम् अङ्कं तदधः स्थापयेत्, एवं क्रमेण समाप्तिं यावत् अङ्कानां स्थापनं विदध्यात्, एवं क्रियमाणे यत्र प्रस्तारसङ्ख्याधिकसङ्ख्या आपद्यते सा न लेख्या। एकत्र लिखिता अपरत्र न लेखनीया, किन्तु तदग्रिमसङ्ख्यायोगः तदधःसङ्ख्यायोगो वा कार्यः। एवं सर्वत्र। तथा च—प्रथमस्थाने सर्वगुरु द्वितीयपङ्क्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु विवक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं न्यूनं कृत्वा तावद्गुरुकभेदस्थानानि। एवं तृतीयादि-पङ्क्तिषु एकैकगुरुन्यूनप्रस्तारस्थानानि। यथा—प्रथमं सर्वगुरु द्वितीयपङ्क्तौ एकलघुस्थानानि तृतीयपङ्क्तौ द्विलघुस्थानानीत्यादि ज्ञातव्यम्। तत्र चतुरक्षर-प्रस्तारे पताका यथा—

	कोष्ठ	कोष्ठ	कोष्ठ	कोष्ठ	अतिरिक्तकोष्ठ,—
	१	२	३	४	५।
द्विगुणाङ्का,—	१	२	४	८	१६
		३	६	१२	
		५	१०	१४	
		९	७	१५	
			११		
			१३		

अत्र प्रथमद्वितीयकोष्ठस्थयो द्व्येकाङ्कयो योगेन जात त्रय द्व्यङ्काद्ध, प्रथम तृतीयकोष्ठस्थयो चतुरेकाङ्कयो योगेन जात पञ्च चतुरङ्काद्ध तथा प्रथमचतुर्थकोष्ठस्थयो एकाष्टाङ्कयो योगे जात नव पञ्चाध स्थापयेत्। पुन द्वितीयकोष्ठस्थेन द्व्यङ्कन सह तृतीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कस्य योगेन जात षडङ्क तृतीयकोष्ठस्थचतुरङ्कात अध द्व्यङ्केन सह चतुर्थकोष्ठस्थाष्टाङ्कस्य योगात् दश षडङ्काध स्थापयेत, षोडशस्य अन्तिमाङ्कत्वात तेन योगो न कार्य्य। तत द्वितीयपङ्क्तिस्थेन त्र्यङ्केन सह चतुर्योगे जात सप्त दशाङ्काध विन्यसेत। "एकत्र लिखितं प्राज्ञ पुनरन्यत्र नो लिखेत्" इति शास्त्रात् पञ्चाङ्केन चतुर्योगो नैव कर्त्तव्य। ततश्च त्र्यष्टयोगे एकादश सप्ताध लिखेत। त्रिषोडशयोगो न भवति, अन्तिमाङ्कत्वात्। पञ्चाष्टयोगे त्रयोदश एकादशाध स्थापयेत। पुनश्चतुरष्टयोगे द्वादश षष्ठाध निवेशयेत्। अत् षोडशयोगो न कार्य्य। षडष्टयोगे चतुर्दश द्वादशाध। दशाष्टयोगो न कार्य्य। सप्ताष्टयोगे पञ्चदश चतुर्दशाध। तथा च सति प्रथमस्थाने सर्वगुरु द्वित्रिपञ्चनवस्थानेषु त्रिगुरव एकलघवो वा, अत् षड्दशसप्तैकादशत्रयोदशसु स्थानेषु द्विगुरव द्विलघवो वा। अष्टद्वादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुरुस्त्रिलघवो वा। षोडशस्थाने सर्वलघुरिति बोध्यम्। तथा चोक्तम्—"एको द्वावथ चत्वारस्ततो ऽष्टाविति वर्द्धनम्। पूर्वं परेण सयोज्य तदधो लेखयेत बुध॥ अन्तिमाङ्कावधिं नैव लङ्घयेदत्र कुत्रचित्। एकत्र लिखित प्राज्ञ पुनरन्यत्र नो लिखेत्॥" इति।

पञ्चाक्षरपताका यथा—

कोष्ठाङ्क,—	१।	२।	३।	४।	५।	६ अधिककोष्ठ
	१	२	४	८	१६	३२
		३	६	१२	२४	
		५	१०	२०	२८	

९	१८	१४	३०
१७	७	२२	३१
	११	२६	
	१९	१५	
	१३	२३	
	२१	२७	
	२५	२९	

षडक्षरपताका यथा—

कोष्ठाङ्क,—१।	२।	३।	४।	५।	६।	७ अतिरिक्तकोष्ठ
१	२	४	८	१६	३२	६४
	३	६	१२	२४	४८	
	५	१०	२०	४०	५६	
	९	१८	३६	२८	६०	
	१७	३४	१४	४४	६२	
	३३	७	२२	५२	६३	
		११	३८	३०		
		१९	२६	४६		
		३५	४२	५४		
		१३	५०	५८		
		२१	१५	३१		
		३७	२३	४७		
		२५	३९	५५		
		४१	२७	५९		
		४९	४३	६१		
			५१			
			२९			
			५३			
			४५			
			५७			

उद्दिष्टसङ्ख्या एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशाद्या अङ्का क्रमेण स्थाप्या, ततो वामावर्त्तेन सर्वान्तिमम् अङ्कं तत्पूर्वाङ्केन लोपयेत। एकेनाङ्केन अन्तिमाङ्कलोपने एकगुरु, अन्तिमलोपे द्विगुरु, त्रिभिरन्तिमाङ्कलोपे त्रिगुरुरित्यादिरूपमायाति। यथा—षट्कलप्रस्तारे एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशाङ्का स्थाप्या, तत सर्वापेक्षया परवर्त्तिनि त्रयोदशाङ्कावयवे तत्पूर्ववर्त्तिना अष्टाङ्केन लुप्ते अवशिष्टा पञ्च, तस्य पञ्चाङ्कस्य तत्पूर्वत्र विद्यमानत्वात अष्टमाङ्कलोपात परकलया गुरुभावाच्च पञ्चमाङ्कात पङ्क्तिक्रमो विधेय। तथा च पञ्चमस्थाने (- - - - ᴗ) एवं स्वरूपम् एकगुरुर्विद्यते इति ज्ञान पताकाफलम्। तथा चोक्त प्राकृतपिङ्गले—"उद्दिट्ठे सिरअङ्का थप्पइ वामावत्ते परलइ लुप्पइ। एक्कलोप एक्कगुरु आण दुइतिणिलोपे दुइतिणि जाण॥ मत्तपताका पिगल गाव जो पावइ सो परिहि बुझाव॥" इति। संस्कृत यथा—"उद्दिष्टसङ्ख्याङ्का स्थाप्या वामावर्त्तेन पर गृहीत्वा लोपयेत्। एकलोपे एकगुरुमानय द्वित्रिलोपे द्वित्रान् जानीहि॥ मात्रापताका पिङ्गलो गायति य प्राप्नोति स पर बोधयति॥" इति।

अथ वर्णमर्कटिका।

एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरावधिवर्णप्रस्तारेषु कति वृत्तादयो भवन्ति इति प्रश्ने कृते वर्णमर्कटिकया प्रत्युत्तर देयम्। तस्याश्च साधनप्रकार प्रदर्श्यते—तत्र षट्पङ्क्तिकमेकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरसङ्ख्यया कोष्ठक विधाय प्रथमाया वृत्तपङ्क्तौ एकादिकान् षड्विंशतिपर्य्यन्तानङ्कान् स्थापयेत। एवञ्च प्रथमा वृत्तपङ्क्ति सिध्यति। ततो द्वितीयाया प्रभेदपङ्क्तौ पूर्वस्थापिताङ्कादध उत्तरोत्तरद्विगुणान् द्व्यादिकान् अङ्कान् विन्यसेत। एव कृते द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति सिध्यति। तत क्रमप्राप्तामपि तृतीया मात्रापङ्क्ति मुक्त्वा तन्मूलभूता चतुर्थीं वर्णपङ्क्ति दर्शयति। द्वितीयपङ्क्तौ द्विचतुरष्टादिकमेण स्थितानङ्कान् प्रथमपङ्क्तिस्थितै एकद्वित्रिप्रभृतिभिरङ्कैर्गुणयित्वा क्रमेण चतुर्थ्यां पङ्क्तौ द्व्यष्टचतुर्विंशत्यादिक्रमेण स्थापयेत्। एव चतुर्थ्यां वर्णपङ्क्तौ लिखिताया पञ्चम्या षष्ठ्याश्च गुरुलघुपङ्क्त्यो चतुर्थपङ्क्तिस्थिताङ्काङ्कान् एकचतुर्द्वादशादिकान् स्थापयेत। एव गुरुलघुरूपे पञ्चमषष्ठपङ्क्ती सिध्यत। तत पञ्चमपङ्क्तिस्थितान् एकचतुर्द्वादशादिकानङ्कान् चतुर्थपङ्क्तिस्थितान् द्व्यष्टचतुर्विंशत्यादिकानङ्कांश्चैकीकृत्य त्रिद्वादशषट्त्रिंशादिरूपान् तृतीयाया मात्रापङ्क्तौ स्थापयेत। एवं कृते अवशिष्टा तृतीया मात्रापङ्क्ति सिध्यति। एतेन तावत एतत बोद्धव्य—प्रथमपङ्क्ति प्रथमकोष्ठे एकाङ्कस्य विद्यमानत्वेन एकाक्षरवृत्तमिति। तदध द्वितीयपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे द्व्यङ्कस्य स्थिततया तस्य द्वौ भेदौ इति। तृतीयपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे त्र्यङ्कस्य

स्थितत्वेन तस्य च मात्रा त्रिक (ऽ ।) एकगुरोर्द्विमात्रत्वात् एकलघोश्च एकमात्रत्वादित्यभिप्रायः । तथा चतुर्थ्यां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे द्व्यङ्कस्थिते तत्र द्वौ वर्णौ इति लाभः । पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे एकाङ्कस्थिते तत्र एकलघुः, तथा षष्ठपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे एकाङ्कस्य स्थित्या तत्र एकगुरुरिति सिद्धिः । ततश्च एकाक्षरप्रस्तारवशात् एकाक्षरवृत्तस्य द्वौ भेदौ १। (ऽ) २। (।), तेन मात्रात्रयम्, एकः गुरुः एकः लघुरत्येव द्वौ वर्णौ च इति ज्ञातव्यम् । एवं द्वितीयादिकोष्ठेषु द्व्यक्षरादीनां क्रमेण सङ्ख्या भेद मात्रा वर्ण-गुरु लघुप्रदेशः षट्सु पङ्क्तिषु कोष्ठाङ्कैर्वेदितव्यम् । सुखबोधाय भाषिक कोष्ठप्रदर्शनमप्यत्र क्रियते । यथा—

वृत्तपङ्क्ति		१	२	३	४	५	६
प्रभेद	„	२	४	८	१६	३२	६४
मात्रा	„	३	१२	३६	९६	२४०	५७६
वर्ण	„	२	८	२४	६४	१६०	३८४
गुरु	„	१	४	१२	३२	८०	१९२
लघु	„	१	४	१२	३२	८०	१९२

अनया रीत्या षड्विंशत्यक्षरपर्य्यन्त कोष्ठ कल्पनीयः । तथा चोक्तं—"पिङ्गलादिभिराचार्य्यैरुक्तां वर्णमर्कटीम् । एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरावधिलक्षिताम् ॥ अस्ष्टैरनतिविस्तीर्णैं प्राकृतैरवहट्टकैः । वक्ष्ये लक्ष्यसमायुक्तां पञ्चमे प्रत्यये स्थिताम् ॥ छप्पती पत्थार करिज्जसु अक्खरसङ्खे कोट्ठ धरिज्जसु । पहिली पति वण्ण धरिज्जसु दीसरि पति दुण परिठिज्जसु ॥ उप्परअङ्कगुणित करिलीहि चौठी पति सोइ लिहि देहि । चौठी अङ्का पचमी पति सोइ छठमा लिहु सिक्खति ॥ पंचमी चौठी तिषहि मिलाउ पिगल जंपै अक फलाउ । वित्त पभेव मत्त अद्द वण्णह गुरु लहु जाणिअ एम सपसह ॥ अक्खरसङ्खे जाणहु लोइ जिहिं जाणे मणभाणद होइ । जो बुज्झई सोई पइज्झइ मक्कडिजाले हत्थिअ रुज्झइ ॥ लच्छीणाहेण कही एस मक्कडिआए पवधम्मे । पेक्खह बाललकुड मक्कडिअसुह अत्थाहडम् ॥" इति । संस्कृतं यथा—"षट्पङ्क्त्या प्रस्तारं कुरु अक्षरसङ्ख्यया कोष्ठकं धारय । प्रथमायां पङ्क्तौ वर्णान् धारय गृहाण द्वितीयायां पङ्क्तौ द्विगुणान् परिदेहि ॥ उपर्य्यङ्के गुणयित्वा गृहाण चतुर्थ्यां पङ्क्तौ तानेव लिखित्वा देहि । चतुर्थ्यङ्कान् पञ्चम्यां पङ्क्तौ तानेव षष्ठ्यां लिख निर्भ्रमम् ॥ पञ्चमीं चतुर्थीं तृतीयायां मेलय पिङ्गलो जल्पति अङ्क

सिध्यति। वृत्तानि प्रभेदान् मात्राश्च वर्णान् गुरून् लघून् जानीहि तेन सम्पन्नान् ॥ अक्षरमर्कटीं जानीत लोकाः । यस्यां ज्ञातायां मनस आनन्दो भवति। यो बुध्यते स एव प्रतिबुध्यते मर्कटीजाले हस्ती बध्यते॥ लक्ष्मीनाथेन कथिते अत्र मर्कटिकायाः प्रबन्धे। पश्यत वर्णं—॥ श्रीलक्ष्मीनाथभट्टेन नारायणतनूभुवा। वर्णमर्कटिका प्रोक्ता पञ्चमे प्रत्यये स्थिता ॥" इति।

शिक्षार्थिनां भूयोज्ञानाय पूर्वप्रदर्शितस्य खण्डमात्रामेरुरिति सञ्ज्ञान्तरस्य मात्रामेरो भिन्नविधा प्रकारविन्यासप्रणाली प्रदर्श्यते—

							१	१
						१	१	२
						२	१	३
					१	३	१	५
					३	४	१	८
				१	६	५	१	१२
				४	१०	६	१	२१
			१	१०	१५	७	१	३४
			५	२०	२१	८	१	५५
		१	१५	३५	२८	९	१	८९
		६	३५	५६	३६	१०	१	१४४
	१	२१	७०	८४	४५	११	१	२३३
	७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	३७७
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१	६१०
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१	९८७

मात्रावृत्तेषु कत्येकगुरव कति द्विगुरव इत्यादि ज्ञानार्थं खण्डमात्रामेरु कार्यं । तत्प्रकारो यथा—उपरि एकं कोष्ठं लेख्यं, तदधस्तात् दक्षिणे वामे वा अतिक्रान्तैककोष्ठं कोष्ठद्वयवत् पङ्क्तिद्वयं, तस्याधस्तात् तद्वदेव कोष्ठत्रयवत् पङ्क्तिद्वयं तदधोऽपि तथैव कोष्ठचतुष्टयवत् पङ्क्तिद्वयम् इत्येवरूपेण यावदिच्छं लिखेत्। एवं कोष्ठेषु लिखितेषु वामभागे अन्त्यकोष्ठेषु एकाद्वि-एकत्रि एक-चतुरादिक्रमेण एकान्तरेण एकोत्तरक्रमा अङ्का विन्यस्या । दक्षिणभागे अन्त्य-कोष्ठेषु सर्वत्र एकाङ्का लेख्या । मध्ये कोष्ठे स्वोपरिस्थकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थ-कोष्ठपुरःस्थितकोष्ठाङ्कं संयोज्य पूर्ववत् विन्यसेत्। यथा—प्रथमपङ्क्तौ एक-

कलस्य, द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृतीयपङ्क्तौ त्रिकलस्य इत्येवंक्रमेण न्यासः कार्य्यः, सर्वगुर्वेकगुर्वादिकथनञ्च पूर्ववदेव कर्त्तव्यम्। प्रस्तारसङ्ख्याज्ञानार्थं प्रतिपङ्क्ति तत्तत्पङ्क्तिस्थितानां सर्वेषामङ्कानामेकीकरणेन जातमङ्कं दक्षिण-भागस्थैकाङ्कात् परतो लिखेत्। तथा च—"आदावेकं न्यसेत् कोष्ठं तदधः पङ्क्तियुग्मके। द्वौ द्वौ च तदधस्त्रींस्त्रीनेवरूपेण वर्द्धनम्॥ अन्तकोष्ठेषु सर्वेषु प्रथमाङ्कं न्यसेत् सुधीः। आदौ चैकं ततो द्वौ च पुनश्चैकं ततस्त्रयम्॥ एकान्तरस्थ अङ्काङ्कमेवंरूपेण पूरणम्। मध्यकोष्ठं तत प्राग्रे पूरणीयं शिरःस्थिते॥ शिरःस्थितोर्द्ध्वकाग्राङ्कमेकीकृत्य प्रपूरयेत्। एवंक्रमेण लिङ्ग स्वान्मात्रामेरुनं समय॥" इति।

मात्रामर्कटिका।

अथ प्राकृतपिङ्गले श्रीलक्ष्मीनाथभट्टोक्ता मात्रामर्कटी प्रदर्श्यते—"जा पिंगलेण कइणा ण णिवद्धा अप्प गथम्मि। त मत्तामक्कलिअ लच्छीणाहेण विरचिअं भणइ॥ मत्तासखे कोट्ठ करु बतिच्छव पत्थारि। तत्थ दुआदिकअंका धरि प"मह्हि प्रति विचारि॥ आइ अंक परितज्जि वाइ सब्बह् पतिअभारि। पुब्बजुअलसरि अंक धरु बीजी पति विचारि॥ पढमपतिठिअअंककरि बीजी पति गुणेहि। जो जो अंका अहँ परहि त तिअ पति भणेहि॥ पढमे बीअ अंक बीए कोट्ठे अ पचम अंकम्। देऊण बाणह्ठिउण तह्ठिउण तीअचोत्थए देह॥ काऊण एक्कभाव पचमपतिट्ठिए अंके। देऊण एक्कमकं कुणेहि तणव्वं पचम पुत्तम्॥ तज्जिअ पचममकं पुव्वह्मिं एक्कभावमावस्से। देऊण एक्कमधिकं छट्ठ कुणेहि परिपुत्तम्॥ काऊण एक्कभाव पचमपति ट्ठआण अंकाण। तज्जिअ पचदहकं एक्कं देऊण कुणसु सुण्णिकोट्ठम्॥ एव्वं णिरवहिमत्तापत्थारे अंकरिंछोलो। होइ त्ति तेण कइणा ण कओ अंकाण वित्थारो॥ एव्वं पचमपति पुण काऊण पढममेककम्। देऊण बाणपतिट्ठिएहि छट्ठि कुणेहि अंकेहि॥ काऊण एक्कभाव पचमछट्ठट्ठिए अंकम। पढ़कोट्ठ सुकइवरो चोत्थि पति अ कुणउ परिपुत्तम॥ वित्त भेआ मत्ता वण्णा लहुआ तथा गुरुआ। एदे छप्पतिकआ पत्थारा होंति वित्थारा॥ जत्थ अ हत्थि अ वज्झइ वज्झइ चित्त अ सुत्तसारिच्छम्। त मत्तामक्कलिअ दट्ठूण अ को ण वज्झए सुकई॥ पत्थोह्हिट्ठ जह वा मेरुज्जुअल जहा पडाआ वा। मक्कलिआ वि तहच्चिअ कोदूहलमेलकारिणी भणिआ॥ इअ लच्छिणाहकइणा रइए कइरे पबधम्मि। पत्तअपचअवध पेक्खह छदस्स सव्वस्सम्॥" इति। संस्कृत यथा—"या पिङ्गलेन कविना न निबद्धा आत्मनो ग्रन्थे। ता मात्रामर्कटिका

लक्ष्मीनाथेन विरचिता भवत॥ मात्रासङ्ख्यया कोष्ठं कुरु पङ्क्तिषट्कं प्रस्तार्यित्वा। तत्र द्व्यादिकानङ्कान् धारय प्रथमपङ्क्तौ विचारयित्वा॥ आद्याङ्कं परित्यज्य सर्वपङ्क्तिमध्ये। पूर्वयुगलसदृशाङ्कान् धारय द्वितीयपङ्क्तौ विचार्यित्वा॥ प्रथमपङ्क्तिस्थिताङ्कैर्द्वितीयपङ्क्तिं गुणय। यो योऽङ्को यत्र पतति तं तत्रैव तृतीयपङ्क्तौ भण॥ प्रथमे द्वितीयमङ्कं द्वितीयकोष्ठे च पञ्चममङ्कम्। दत्त्वा आद्यद्विगुणं तद्द्विगुणं तृतीयचतुर्थयोर्देयं॥ कृत्वा एकभावं पञ्चमपङ्क्तिस्थितानङ्कान्। दत्त्वा एकरूपं कुरु तेनैव पञ्चमं पूरणम्॥ त्यक्त्वा पञ्चममङ्कं पूर्वस्मिन् एकभावमापन्ने। दत्त्वा एकमधिकं षष्ठं कुरु परिपूर्णम्॥ कृत्वैकभावं पञ्चमपङ्क्तिस्थितानङ्कान्। त्यक्त्वा पञ्चदशाङ्कमेकं द्वित्वा कुरुष्व मुनिकोष्ठम्॥ एवं निरवधिमात्राप्रस्तारे अङ्कपरम्परा। भवतीति तेन कविना न कृतोऽङ्कानां विस्तारः॥ एवं पञ्चमपङ्क्तिं पूर्णां कृत्वा प्रथममेकाङ्कम्। दत्त्वा आद्यपङ्क्तिस्थिते षष्ठीं कुरु षष्ठे॥ कृत्वा एकभावं पञ्चमषष्ठस्थितानङ्कान्। प्रतिकोष्ठं सुकविवर चतुर्थीं पङ्क्तिञ्च कुरु परिपूर्णाम्॥ इत्थं भेदो मात्रा वर्णा लघुकास्तथा गुरुका। एते षट्पङ्क्तिकृता प्रस्तारा भवन्ति विस्तारा॥ यत्र च हलौ अवबध्यते बध्यते चित्तञ्च सूत्रसङ्घत्तम्। ता मात्रामर्कटि ॰ दृष्टा च को न बध्यते सुकवि॥ नष्टोद्दिष्टं यथा वा मेरुयुगलं यथा पताका वा। मर्कटिकाऽपि तथैव कुतूहलमात्रकारिणी भणिता॥ इति लक्ष्मीनाथकविना रचिते रुचिरे प्रबन्धेऽस्मिन्। प्रत्ययपञ्चकबन्धं पञ्चमतं छन्दसः सर्वस्वम्॥" इति। अथ तत्रैकमात्रादिनिरवधिकमात्राप्रस्तारेषु कतिकतिजातिसम्बन्धिवृत्तादयो भवन्तीति प्रश्ने कृते मात्रामर्कटिकया प्रत्युत्तरं देयमिति तद्विरचनप्रकारो लिख्यते। तत्र प्रथमपङ्क्तिसाधनोपायमाह—स्वाभिमतमात्रासङ्ख्यया पङ्क्तिषट्कं तथा स्वात्तथा कोष्ठकं कुरु तत्र प्रथमायां वृत्तपङ्क्तौ यावदिच्छं क्रमेण द्व्यादिकानङ्कान् स्थापय। सर्वासां पङ्क्तीनां मध्ये प्रथमाङ्कं परित्यज। अत्रैवञ्च प्रतिभाति, सर्वकोष्ठेषु प्रथमाङ्कत्यागो न सर्वकोष्ठत्यागपरः, किन्तु षष्ठगुरुपङ्क्तिप्रथमकोष्ठत्यागपरः, तत्र गुरोरभावात्। अतश्च सम्प्रदायात् पञ्चसु कोष्ठेषु प्रथमाङ्कविन्यास अवश्यं कर्त्तव्य एव, अन्यथा वक्ष्यमाणाङ्कविन्यासभङ्गापत्तेः। एवं कृते प्रथमा वृत्तपङ्क्तिः सिध्यति। अथ द्वितीयां प्रभेदपङ्क्तिं साधयति—एकद्वित्रिपञ्चाष्टादीन् पूर्वाङ्कद्वयसम्बन्धेन क्रमशो धारय, एवञ्च द्वितीयप्रभेदपङ्क्तिः सिध्यति। अथ तृतीयां मात्रापङ्क्तिं साधयति—प्रथमपङ्क्तिस्थिताङ्कैः द्वितीयपङ्क्तिस्थानामङ्कानां गुणने यो योऽङ्को यत्र पतति तं तं तृतीयपङ्क्तौ धारय, एवं तृतीया मात्रापङ्क्तिः

सिध्यति। अथ क्रमप्राप्तां चतुर्थीं वर्णपङ्क्तिमुल्लङ्घ्य युगपदेव चतुर्थषष्ठपङ्क्त्यो साधनार्थं तन्मूलभूता पञ्चमी लघुपङ्क्ति साधयति तत्र प्रथमे द्वितीयमङ्क, षट्स्वपि पङ्क्तिषु प्रथमकोष्ठत्यागात द्वितीयकोष्ठमेवात्र प्रथम कोष्ठम्, अत अस्मिन्नेव द्वितीयमङ्क, तदपेक्षया द्वितीयकोष्ठे च पञ्चमाङ्क दत्त्वा ततो बाणद्विगुण दश ताद्द्गुण विंशतिश्च इत्येतौ द्वावङ्कौ तृतीयचतुर्थकोष्ठयो विन्यसनीयौ। तत पञ्चमपङ्क्तौ स्थितान् द्व्यादीनङ्कानेकीकृत्य तस्मिन् एकमधिक दत्त्वा ततश्च निष्पन्नेन अष्टत्रिंशता पूर्वापेक्षया पञ्चम कोष्ठ पूर्णं कुरु। तत पूर्वस्मिन् द्व्यादिके पञ्चमपङ्क्ति स्थिताङ्के एकीकृते सति तत पञ्चममङ्क त्यक्त्वा पुनस्तत्रैकमधिक दत्त्वा पूर्ववत् जातेन एकसप्तत्या षष्ठ कोष्ठं पूरय। तत पञ्चमपङ्क्तिस्थितान द्व्यादीनेकीकृत्य तस्मात पञ्चदशाङ्क त्यक्त्वा तेष्वपि एक परित्यज्य सप्तमकोष्ठ त्रिंशदुत्तरेण शतेन पूर्णं कुरु। अथ पञ्चमपङ्क्तौ द्व्यादिकान् सप्तमकोष्ठावधिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तेषु एक चत्वारिंशदङ्क त्यक्त्वा जातेन पञ्चत्रिंशदधिकशतद्वयेन अष्टम कोष्ठ पूरय। अथ द्व्यादिकान् अष्टमकोष्ठावधिस्थितान् अङ्कानेकीकृत्य तेषु एकनवत्यङ्क विहाय निष्पन्नेन विंशत्यधिक चतुःशताङ्केन नवम कोष्ठ पूरय। तत द्व्यादिकान् नवमको ावधिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तत सप्ताशीत्यधिकशताङ्क वियुज्य अवशिष्टेन चतुश्चत्वारिंशदधिकसप्तशताङ्केन दशमकोष्ठपूरण कुरु। एवञ्च चतुर्थषष्ठपङ्क्तिगर्भा पञ्चमी ुपङ्क्ति सिध्यति। अथ षष्ठगुरुपङ्क्तिसाधनप्रकारो यथा—तत्र गुरुस्थानीय प्रथमकोष्ठक विहाय अग्रिमकोष्ठे प्रथममेकाङ्क दत्त्वा पञ्चमपङ्क्तिस्थितैर्द्व्यादिभिरङ्कै षष्ठीं पङ्क्तिं पूरय। एव षष्ठी गुरुपङ्क्ति सिध्यति। अथ अवशिष्टचतुर्थवर्णपङ्क्तिपूरणप्रकारो यथा—पञ्चमषष्ठपङ्क्तिस्थितान् द्व्यादीनङ्कानेकीकृत्य प्रतिकोष्ठ चतुर्थीं पङ्क्ति पूरय। अत्र षष्ठपङ्क्तौ आदिकोष्ठे अङ्काभावात् चतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे एकाङ्क एव देय, एव कृते चतुर्थीं वर्णपङ्क्ति सिध्यतीति। अङ्कावन्यासप्रणाली यथा—

वृत्तपङ्क्ति		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
प्रभेद	,,	१	२	३	५	८	१३	२१	३४	५५	८९	१४४
मात्रा	,,	१	४	९	२०	४०	७८	१४७	२७२	४९५	८९०	१५८४
वर्ण	,,	१	३	७	१५	३०	५८	१०९	२०१	३६५	६५५	११६४
लघु	,,	१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०	७४४
गुरु	,,		१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे हलायुधवृत्तौ सुखबोधिन्याम् अष्टमोऽध्याय ।

परिशिष्टम्।

अथ मात्राप्रस्तारे प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता षट्कलादीनां गणव्यवस्था अत्र प्रदर्श्यते यथा—

षण्मात्रष्ट ॥१॥

अस्य त्रयोदश भेदा, यथा—◡ ◡ ◡ हर (१) - - ◡ ◡ शशी (२) - ◡ - ◡ सूर्य्य (३) ◡ - - ◡ शक्र (४) - - - - ◡ शेष (५) - ◡ ◡ - अहि (६) ◡ - ◡ - कमल (७) - - - ◡ - धाता (८) ◡ ◡ - - कलि (९) - - ◡ - - चन्द्र (१०) - ◡ - - - ध्रुव (११) ◡ - - - - धर्म (१२) - - - - - - शाली (१३)।

पञ्चमात्रष्ठ' ॥२॥

अस्याष्टौ भेदा, - ◡ ◡ इन्द्रासनम् (१) ◡ - ◡ सूर्य्य (२) - - ◡ चाप (३) ◡ ◡ - हीर (४) - - ◡ - शेखर (५) - ◡ - कुसुमम (६) ◡ - - - अहिगण (७) - - - - - पापगण (८)।

चतुर्मात्रो ड ॥३॥

अस्य पञ्च भेदा, ◡ ◡ गज (१) - - ◡ करतल (२) - ◡ - पयोधर (३) ◡ - - वसुचरण (४) - - - विप्र (५)।

त्रिमात्रो ढ ॥४॥

अस्य भेदास्त्रय, - ◡ रसवास (१ ◡ - पवन (२) - - - वलयम् (३)।

द्विमात्रो णः ॥५॥

अस्य भेदौ द्वौ, यथा—◡ हार (१) - - सुप्रिय (२)।

अथ प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता आर्य्यादीनां गणच्छन्दसां वैतालीयादीनां मात्राच्छन्दसाञ्च कतिचित् सोदाहरणभेदा प्रदर्श्यन्ते, यथा—

आर्य्याभेदान्तर्गता उद्गीतिर्विगाथा ॥६॥

उदा०—तरणितनूजातीरे चौरेऽपहृतेऽपि चीरेण। हिमनीरे रमणीनामकुटिल-धीरेव मनसि सज्जते (१)॥

उपगीतिर्गाहू ॥७॥

गीतिरुद्गाथा ॥८॥

यत्र द्वादशाष्टादशमात्र प्रथमार्द्धं द्वादशविंशति-
मात्रं द्वितीयार्द्धं सा गाहिनी ॥९॥

उदा०—स जयति मुरलीवादन (१) केलिकलाभिर्विमोहयन् गोपी। (२)
वृन्दावनान्तभूमौ (३) रासरसाञ्चितविबुधावधिरुद्रमुख ॥ (४)

विपरीता सिंहिनी ॥१०॥

उदा०—वन्देऽरविन्दनयन (१) वृन्दारकवृन्दवन्दितपदाम्भोजम्। (२) नन्दानन्द-
निदान (३) नवजलधररुचिरमिन्दिरारमणम् ॥ (४)

द्वादशविंशतिमात्राभिः स्कन्धकार्द्धम् ॥११॥

उत्तरार्द्धमपि तथा। उदा०—राधामुखाब्जतरणि (१) तरणि संसारसागरो-
त्तरणविधौ। (२) स जयति निजभक्तानां (३) कामितदाता दरन्तशक्तिसहाय ॥ (४)
अस्या भेदा अष्टाविंशतिसङ्ख्यका प्राकृतपैङ्गले द्रष्टव्या। इति गाथाप्रकरणम्।

ट-ड-ढाष्ट-ड-लौ दोहार्द्धम् ॥१२॥

उत्तरार्द्धमपि तथा। उदा०—गौरीविर (ट) चिततनु (ड) सकल (ढ)
मसकरा (ट) मितग (ड) ङ्ग (ल)। (१) जय वृषभ (ट) ध्वज पुर (ड)
मथन (ढ) महादेव (ट) गिरि (ड) श (ल)॥ (२) लघुगुरुसन्निवेश-
विशेषादस्यास्त्रयोविंशतिभेदा प्राकृतपैङ्गलेऽनुसन्धेया।

रुद्रमात्राभि षट्पदी रसिका ॥१३॥

उदा०—जय जय हर वृषगमन (१) तरणिदहनविधुनयन (२) नयनदहनजित-
मदन। (३) निजशरकृतपुरकदन (४) मम हृदयगतमपनय (५) मविनयमघिकमप-
नय ॥ (६) अत्रापि लघुद्वयस्थैकगुरुकरणात् अष्टौ भेदा स्युः।

एकादशत्रयोदशयतिकचतुर्विंशतिमात्रा चतुश्चरणा
चतुष्पदी रोला ॥१४॥

उदा०—अरिगणमभितापयति विबुधलोकानुपगच्छति (१) चरणौविवरग-
भुजगनिकरमभितापिनच्छति। (२) सकलदिगीशपुरमभि निजतापैरभियोजयति (३)
भूप। कथ प्रतापस्तव कीर्त्तिं न शोषयति ॥ (४) अस्य भेदास्त्रयोदश।

शर्मकितसप्तदशाक्षराष्टादशाक्षरपादाभ्यां गन्धानार्द्धम् ॥१५॥

उत्तरार्द्धमपि तथा। उदा०—गर्जति जलधर परिनृत्यति शिखिनिवह (१)

नीपवनीमवधूय वहति दक्षिणगन्धवहः । (२) दूरे दयित सखि । किमिह हि करवै (३) प्रज्वालय दहन झटिति शमममनुकरवै ॥ (४)

सगै समभङ्कारैश्चतुष्पदी ॥१६॥ चौपैया ।

उदा०—चेत । स्मर महि त काम लामहि त दा रितदा कणकं मं (१) हतधे नृक्ष दा नवमि च्छामा नवमृषि जनमा नमह मम । (२) यमुना वरनी-रे तर लमनी रे का-रितगी पीरा-सं (३) भवबा धाहक ण रा धारम ण क न्दकुसुम-ममहा सम ॥ (४)

सम्पूर्णैश्चतुष्पद्यन्या चतुष्पदी ॥१७॥

पूर्वोक्तचतुष्पदैर्यस्या एक पादः सम्पद्यते तादृशपादैश्चतुष्पदी द्वितीया चतुष्पदी स्यात् । उदा०—व्रज गो कुलपा ल ला-लितबा ल वा दितमृदु रववं श, रोचन-युतभा लं धृत वनमा लं शो भिततर लवत श दितिज व्रजकी ल वा दितता ल क्षत-सुरमुनि गणाश म, रुचिरक लितमा-लं गित घनजा-ल भा-सितया दवव शम । (२) सुरभी-हृदनय न जग तामय मं क गठतल ल्थितहा रं धृतगी पसुवे श कु ञ्चितके श स्मित जितनव-घनसा रं जितनय नचको र न न्दकिशो र गो पीमा नसचो र, क्षतरा धाधा रं स-ज्जनता र दिति सुतना-शकठो-र (३) नवकलि तकन्द-म्ब जग दवल-म्ब से वितयमु नातो र, वन्दित सुरवृ न्द जग दान न्दं गो पीजन हृतचो र, धृतधर-णीवल-य कर-पानिल यं द नुविनि र्जितही र, भवसा गरपा रं भुव नागा र न न्दसुत शदवो रम ॥ (४) प्रथमया सह मेलनादियं चतुष्पदी सम्पूर्णा ।

समभङ्कारान्ते वलयं (- - -) दशाष्टत्रयोदश-यतिकमित्थं द्विपदी घत्ता ॥१८॥

उदा०—भवबा धाहर ण रा धारम ण न न्दकिशो रं स्मर हृदय । । (१) यमुना याक्षो रे तर लसमो रे क्षत वररा मं लम नुधर ॥ (२)

ट-डत्रय-ठ-डद्वयैरेकत्रिंशत्कलः एकादशसप्तत्रयोदशयतिकः इत्थं द्विपदी घत्तानन्दः ॥१९॥

उदा०—दितिसुतविर (ट) हगञ्ज (ड) नमसुख (ड) मञ्जन (ड) मनुगतज (ठ) नताप (ड) हरणम् । (ड) (१) निखिलमान (ट) सरञ्ज (ड) नमतिनि (ड) रञ्जन (ड) मस्तु किम (ठ) पि मह (ड) शरणम् ॥ (ड) (२)

यत्र द्वौ टकारौ सज-विप्रान्यतमङत्रयमध्यौ रुद्रत्रयोदशयतिकौ इत्थं चतुष्पद काव्यम् ॥२०॥

उदा०—मूर्ध्नि विरा (ट) जितच (ड) न्द्र चन्द्र (ड) कलीप (ड) मतिलकवर (ट) (१) तिलकदहन (ट) वरनय (ड) न नयन (ड) जितमद (ड) नमनोहर। (ट) अमरनिकर (ट) कृतनन (ड) नमनन (ड) निरवधि (ड) करुणाकर (ट) (३) करधृतमनु (ट) जकला (ड) परिबुध (ड) जनतिमि (ड) रविभाकर॥ (ट)

डत्रय-ढ-ट-ड-ढैर्वसुपञ्चमात्राकैश्चतुष्पदम् उल्लालम् ॥२१॥

काव्यपादचतुष्टयोल्लालद्विपदै षट्पदी ॥२२॥

उदा०—जय जय न (ट) न्दकुमा (ड) र मार (ड) सुन्दर (ड) वरलोचन (ट) (१) लोचनजित (ट) नवक (ड) ञ्ज कञ्ज (ड) निभमय (ड) भवमोचन (ट) (२) नूतनजल (ट) धरनी (ड) लशील (ड) भूषित (ड) गतदूषण (ट) (३) दूषणहर (ट) धृतमा (ड) लमाल (ड) भूषित (ड) वरभूषण (ट) (४) दूषण (ड) गणनिह (ड) मम निखि (ड) लमपि (ढ) कुरु दूरे (ट) नन्दकि (ड) शोर (ढ) (५) तव चर (ड) णकमल युगलम (ड) नुदिन (ढ) मनसेवे (ट) नयनच (ड) कोर॥ (ढ) (६)

जान्तडचतुष्टयचतुष्पदी पज्झटिका ॥२३॥

उदा०—गाङ्ग (ड) वन्द्य (ड) परिजय (ड) ति वारि (ज) (१) निखिलज (ड) नमा (ड) नुहरित (ड) निवारि। (ड) (२) भवमुक्त (ड) टविरा (ड) जि जटा (ड) विहारि (ज) (३) मज्ज (ड) ज्जनमा (ड) न सता (ड) पहारि॥ (ज) (४)

सैव भान्ताऽडिल्ला प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-
चतुर्थयोश्च यमकिता ॥२४॥

उदा०—हरिरुप गत इह सखि मयि वेदय (१) कुञ्जग ह्योदर गतमपि खेदय। (२) इह यदि सपदि स विषमुप यास्यति (३) रसरस नामृत मिदमनु यास्यति॥ (४)

डचतुष्टयपूर्ववत् यमकितपादाकुलकम् ॥२५॥

उदा०—जलभर दानइ रितवन भाग (१) शीतल मारुत कृतपर भाग। (२) चञ्चल चपला धृतवन-माल (३) समुपा गत इह जलधर काल॥ (४)

षोडशचतुर्दशमात्राभिश्चौयाल्लार्द्धम ॥२६॥

उत्तरार्द्धमपि तथा। उदा०—दिशि दिशि विलसति जलधरगर्जित (१) मथ ता केका राजयते। (२) सा मम चेत कुरुते तर्जित (३) मपि का कान्ती भावयते॥ (४)

यत्र ढ-डद्वय-जकारै प्रथम' पाद', लद्वयान्त्यडत्रयेण द्वितीय:, ढ-डत्रयेण तृतीय., ढ-डद्वयेन चतुर्थ., तृतीयवत्

पञ्चम, पदपञ्चकान्ते दोहापादचतुष्टयम् इत्थ नवपदी रड्डा ॥२७॥

उदा०—विकस (ढ) वमिदम—नुविलस—ति दिचु (ज) (१) किशुक—कलिका विकसति (२) वहति (ढ) मलयम—रुदयम—पि सुलघु (३) विरत (ढ) अलिरपि कलयति (४) विकस (ढ) ति मञ्जु—लमञ्ज—रिरपि च । (५) इति मधुरतुवनमनुसरति (६) वहुलीभूय सुकेशि (७) हरिरपि विलसति चरणयुग (८) मनुसर न हृदयेशि । ॥ (९)

अजवसुडैश्चतुष्पदी पद्मावती ॥२८॥

उदा०—करयुग—धृतव—शी रुचि—रवत—शी गी—वद्धन—धारण—शील (१) प्रियगो—पविहा—री भव—सन्ता—री वृ—न्दावन—विरचित—लील । (२) धृतवर—वनमा—ली निज—जनपा—ली वर—यमुना—जलरुचि—शाली (३) मम म—ङ्गलदा—यी कृत—भवमा—यी वर—भूषण—भूषित—भाली ॥ (४)

यत्र दोहाचरणचतुष्टयेन पूर्वार्द्धं काव्यचरणचतुष्टयेनोत्तरार्द्धं दोहाशेषचरणकाव्याद्यचरणैकदेशाभ्या काव्यद्वितीयतृतीय-पादाद्ययतिभ्याञ्च यमकयुक्त सा कुण्डलिका ॥२९॥

उदा०—चरण शरण भवतु तव (१) मुरलीवादनशील । (२) सुरगणवन्दित-चरणयुग । (३) वनभुवि विरचितलील । (४) वनभुवि विरचितलील । (५) दुष्टजन खण्डनपण्डित । (१) दुजनजनहृदिकील । गण्डयुगकुण्डलमण्डित । (२) दुजनजन-हृदिकील । भीतभयतापविहरण । (३) मुनिजनमानसहस । हरतु मम ताप चरणम् ॥ (४)

ट-डचतुष्टय-ढैरर्कं-त्रयोदशयतिकैश्चतुष्पदं गगनाङ्गनम् ॥३०॥

उदा०—मानसमिह (ट) मम क—लति को—किलविरु—तमका—रण (ढ) (१) कलितशरा (ट) समसा—यकमत—नु कल—यति मा—रणम् । (ढ) (२) मधुसमये (ट) कथमपि—साखि । जी—व निज—मपि धा—रये (ढ) (३) रुचिरमधुभि (ट) दमन्त—रा त्रण—मपि सो—ढुमपा—रये (ढ) ॥ (४)

ट-डपञ्चकगैर्द्विपदी ॥३१॥

उदा०—मम मानस (ट) मभिलष—ति सखि । क—न्नराम—केलिर—

स्वनाय—के । (ग) (१) निजरुचिविजित (ट) नूतन—जलधर—मुरली—नादसु—खदाय—के ॥ (ग) (२)

दश-दश-सप्तदशयतिक-मुनिवह्निमात्राकद्विपदसुलक्षणम् ॥२३॥

उदा॰—करविधृतवरधरव क्षतहृदयचित्तभव गोकुलानन्दकररुचिररासे । (१)
मम सविधमुपयासि मम वचनमनुपासि बल्लवीरभिभूय जनितहासे ॥ (२)

डनवक-राभ्यां द्विपदी खञ्जा ॥२४॥

उदा॰—निजतनु रुचिविजित तनवज्र-जधरव चिविधृत-रुचिरत-रमुकुट हरिरिह मम हृदि भासताम् । (१) मम हृद-यमविर-तमनुभ वतु तव निजजन सुखविल रणरुचि कचरण सरसिज दासताम् ॥ (२)

यत्र डषट्क-जाभ्यां डसप्तक-जाभ्याञ्च
पूर्वोत्तरार्द्धे सा शिखा ॥२५॥

उदा॰—विकचन लिनगत मधुरम-धुकरक लरवम नुकलय सुकेशि ।। (१)
हरिरिति विनमति चरणयु-गमपि न यि कुरु ह-दयमप-कुमति-सुवेशि ! ॥ (२)

यत्र डनवक-रेफकर्णौ (⏑ ⏑) पूर्वार्द्धम्
आर्य्योत्तरार्द्धञ्च सा माला ॥२६॥

उदा॰—अपितह्न-द्वयकर युगक्षत वसनव सनहर चपरव मयुवति क्षतविन-तिरमथ-माचता हासा । (१) तीरे कदम्बशाली वरवनमाली हरि पायात ॥ (२)

कुसुमान्त (- ⏑ - -) दोहापूर्वोत्तरार्द्धाभ्यां
चुलियाला ॥२७॥

उदा॰—चञ्चसुपविश्य वनभुवि हरे ! मम पुनरागमनाव (दो) धि पालय । (१)
उपयातामिह मम सखीं तामङ्क गाथासु (दो) पपालय ॥ (२)

ट-ड-लैष्ट-ढ-भै सौरठार्द्धम् ॥२८॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा॰—रूपविनि (ट) र्जितमा—र । सकलयाद (ट) वकुल (ढ) पालक ! । (१) जय जय न (ट) न्दकुमा—र । गोपीगो (ट) पजन (ढ) ह्लादक ! ॥ (२)

यत्र विप्र-स-भान्यतर-डत्रय-गैरेकादशाक्षरैः प्रथम-
द्वितीयपादौ स-भान्यतर-डत्रय-गैर्दशाक्षरैश्च
तृतीय-चतुर्थौ पादौ सा हाकलि, ॥२९॥

उदा०—विक्रतम—यानक—वैशक—ल (१) चरणा—ङ्कितवर—भूमित—लम । (२) व्योमत—लामल—कम्बुग—ल (३) नौमि वि—भूषित—भाखत—लम् ॥ (४)

ड-जाभ्यां चतुष्पदो मधुभारः ॥४०॥

उदा०—उरसि क—तमाल (ज) (१) भक्तग—नपाल (ज)। (२) रुचिजित—तमाल (ज) (३) जय न—न्दबाल (ज) ॥ (४)

डत्रय-ट-डत्रय-गैश्चतुष्पदी दण्डकला ॥४१॥

उदा०—स्मर के—शिनिसू—दनविनि—हतपूतन (ट) रचितदि—तिजकुल—कलकद—न (१) बाधा—वलिमा—लितस—ुरपालित (ट) पार्थवि—लोकित-शुभवद—नम्। (२) कलमा—यामा—नव रण—हतदानव (ट) दुस्तर—भवजल—राजित—वि (३) सुरभि—स्तुविधा—यकाया—दवनायक (ट) मखभङ्ग—र प्रण—मामि ह—रिम् ॥ (४)

जान्तैकादशमात्राभिश्चतुष्पद आभीरः ॥४२॥

उदा०—व्रजभुवि रचितविहार (१) स्तुतिशतकलितविचार। (२) यदुकुल कलितनिवास (३) जय भूतलकृतरास ॥ (४)

डचतुष्टय-ट-डद्वय-गै षोडशमात्रायतिकै-
श्चतुष्पदी कामकला ॥४३॥

उदा०—कमला करला लितपद कमल निजजनहृद (ट) यविना शितशम ल (१) पीतव सनपरि भावित-ममल जितकम्बुम (ट) नोहर विमलग-लम्। (२) नाभिक मलगत-विधिकृत-नमन फणिमणिकु (ट) ण्डलम ण्डितवद-न (३) नौमि क-लधिशय मतिरुचि-मदन दानवनिव (ट) हसमर-कृतका-नम ॥ (४)

अज (- ᴗ -) डसमक-गै रुचिरार्द्धम् ॥४४॥

उत्तरार्द्धमपि तथा। उदा०—कस्य त-नुर्मनु-जस्य सि-तासित-सङ्गम वीचिविध त पति ता। (१) यस्य कृ-ते कर-भोरु। वि-सीदसि सिद्धिरा तप्रतिहि तेव ल-ता ॥ (२)

ड-लद्वय-जैश्चतुष्पद दीपकम् ॥४५॥

उदा०—शैशवि रचि-तहार। (१) पितृका नन-विहार। (२) जय जय हर ! महेश। (३) गौरी कृत सुवेश। ॥ (४)

स-द्विजान्यतर-डैश्चतुर्भिश्चतुष्पद सिंहावलोकितम् ॥४६॥

उदा०—हतदू षणाकृत जलनिधि तरण (१) रणभुवि कृतदा नवकुल-मरणम्। (२) रणरचित तगरा सनभ इकार (३) करकलित तागरो नम टे ववरम् ॥ (४)

गादि-ट-ठ-ड-ज-गैश्चतुष्पद प्लवङ्गमः ॥४७॥

उदा०—कुञ्चितच (ट) ञ्चलकुन्त (ठ) लकलित—वरान (ज) न (१) वेणाविरा (ट) वविनोद (ठ) विनोहि—तकान (ज) नम्। (२) मण्डलना (ट) यकदान (ठ) वखण्ड—नपण्डि (ज) त (३) चिन्तय च (ट) ण्डकरोप (ठ) मकुण्ड—लमण्डि (ज) तम् ॥ (४)

डाष्टकैश्चतुष्पदी लीलावती ॥४८॥

उदा०—गुञ्जा-कृतभू-षणमखिल लजनह तदूष णमधिक कृतरा सकल (१) करयुग-धृतमुर-लि नव-जलधर नील वृन्दा-वनभुवि चपलम्। (२) हतगी पीमा न ना-रदकृत-गान लीला वलदे वयुत (३) स्मर न-न्दतनू ज सुर वरकृत-पूज मम हृद य। मुनिज-नेनुतम् ॥ (४)

ठ-ट-ठत्रय-गैरष्टाविंशतिमात्रकं हरिगीतम् ॥४९॥

उदा०—रचय कद (ठ) लीदलनव (ट) शयन क (ठ) मलदला (ठ) वलि मालि (ठ) त (१) वीजय म (ठ) दुपवनेन (ट) घनाघन (ठ) सुन्दरवि (ठ) हृद्दालि (ठ) तम्। (२) अङ्गकम (ठ) पि घनसार (ट) विराजित (ठ) चन्दनर (ठ) चनलालि (ठ) त (३) कुरु मम व (ठ) चनमानय (ट) कमलान (ठ) नवनमा (ठ) लिनमालि। (ठ) तम् ॥ (४)

गद्वयान्तनियतन्तञ्चरगीतम् ॥५०॥

उदा०—उरसि विल (ठ) सितानुपम (ट) नलिनकृत (ठ) मधुकरक (ठ) लयुतमा (ठ) ल (१) मुनिजनय (ठ) मनियमादि (ट) विनाशक (ठ) सकलदन (ठ) जकुलका (ठ) लम। (२) मुरलीर (ठ) वमोहनम (ट) नुमोहित (ठ) निखिल-युव (ठ) तिकृतरा (ठ) स (३) विनमतु म (ठ) म हृदि किमपि (ट) गोपिका (ठ) मानसक (ठ) लितविला (ठ) सम ॥ (४)

नव-सप्त-द्वादशयतिकश्चेद्धरिगीता ॥५१॥

उदा०—भुजगपरि (ठ) वारित, हर्ष (ट) मधारित, (ठ) हृतडेम (ठ) कविराजि (ठ) त (१) कृतमदन (ठ) गञ्जन मशु (ट) भभञ्जन, (ठ) सुरमुनिग (ठ) णसभाजि (ठ) तम्। (२) हिमकिरण (ठ) भासित-दह (ट) नभूषित, (ठ) भालसुम (ठ) या सञ्ज (ठ)

त (३) धृतकृत्ति (ठ) बादश मम (ट) समानस, (ठ) मनुधर सु (ठ) खदमङ्ग । (ठ) तम् ॥ (४)

अजाष्टदैशवसु-वसु-ऋतुयतिकैश्चतुष्पदो त्रिभङ्गी ॥५२॥

उदा०—वरसु क्षाडा र द्वदि क्रतभा-र विर हितवा र कुच-मुषित (१) काद्य विधुवि-म्ब न कु द विल म्ब हर निकुर म्ब काम लक्षतम । (२) जहि मल यजपव नं लघु लघु वह-न तन क्षतदह न मो-हवार (३) मम चि त्तमधी-र रद जितछी-र यदु वरवी र या ति परम ॥ (४)

दशाष्टचतुर्दशयतिकैर्वसुडैश्चतुष्पदी दुर्मिलका ॥५३॥

उदा०—ईय क्षवचो र न न्दकिशी र, त स्कुलकाय-हचिसम दशन (१) घनकु चितके श म-कुलवे श विजि तमनुज-सुरहचि सदनम् । (२) चपरि-स्फुटगद न दधि युतवद न नौ मि दितिज वरमक टहर (३) मुक्ता भूषा-लकन-कृतबा-लकमखि-लमुनिज नहदि सु खकरम् ॥ (४)

यमकितगादि-टत्रय-राभ्या (ᴗ - ᴗ) प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-चतुर्थयोश्चान्त्ययमकितश्चतुष्पदो हीर ॥५४॥

उदा०—चन्द्रवदन (ट) कुन्दरदन (ट) मन्दहसन (ट) भूषण (र) (१) भीतिकदन (ट) नीतिसदन (ट) कान्तिमदन (ट) दूषणम् । (र) (२) धीरनकुल (ट) हीरवकुल (ट) चीरहरण (ट) पण्डित (र) (३) नौमि विमल (ट) धूतकमल (ट) नेत्रयुमल (ट) मण्डितम् (र) ॥ (४)

सप्तद्विज (- - - -) सैर्दशवसु-वसु-ऋतुयतिकैश्चतुष्पदं जनहरणम् ॥५५॥

उदा०—वरजल निधिजल शय निज पनरुचि चय सुर गणहत-भय मत-कुमते । (१) बहुदिति-सुतकुल-हर निज-जनसुख कर सुर-मुनिगण वर क्षत सुमते । । (२) चमलक मलमुव सन कटि-धृतसुर सन कुसु मनिभव सन सुख-करण (३) तव भव-तु पदक मलमपि कतरवि-मलसुख दशभयु-गलभव-तरणम् ॥ (४)

लद्वय-डनवक-गैर्दश-वसु-चतुर्दश-वसुयतिकैश्चतुष्पदं मदनगृहम् ॥५६॥

उदा०—वर कालितक पाल धृतनर-नाव भाव-सानव-कुलमद न क्षत रिपु-

कद नं (१) भव भयभर हरण गिरिजा रमण सकलज नसुन-शुभचरि त गुण गण-भरि तम। (२) कृत फणिपति हार विभुवन-सार टचन-खुलय-सत्तु र्थं रम णोल्ख (३) गल-राजित-गरल गङ्गा विमल केला साचल धामक र प्रण मामि ह रम्॥ (४)

ट-डपञ्चक-ग-लैर्दशवस्वेकादशयतिकैश्चतुष्पदं महाराष्ट्रम् ॥५७॥

गर्वाविलि (१) (ट) भासुर हतक-सासुर भुवि कृत विमलवि-लास (१) मरलीभा (ट) सुरकर हवभा-सुरहर वरतर णोकृत-रास। (२) दावानल (ट) बालक-गोधन-पालक हिमकर-करनिभ हास (३) कृपया कुरु (ट) हाष्ट मयि सुख-हृष्टि सुनहृदि जनितवि कान॥ (४)

भसप्तक-गाभ्या चतुष्पदो मदिरा ॥५८॥

उदा०—भालवि राजित चन्द्रक लु नय-नानल-दाहित कामव र (१) बाहु-वि राजित शेषफ-णीन्द्रफ-णामणि-भासुर-कान्तिध-रम्। (२) भूधर राजसु-तापरि-रम्भित-मण्डित-नूपुर दक्षध र (३) नौमि म-हेशम-शषसु रेशवि लक्षण वेशमु-मेशह रम्॥ (४)

सैव गान्ता मालती ॥५९॥

उदा०—चन्द्रक चारुच-मल्कति-चञ्चल-मौलिवि-लुम्पित-चन्द्रक-शोभ (१) वन्यन-वीनवि भूषण-भूषित-नन्दसु-त वनि-ताधर-लोभम। (२) धेनुक-दानव-दारण-हृच्छद-यानिधि-दुर्गम-वेदर-हस्य (३) नौमि ह-रि दिति-जावलि-मालित-भूमिभ-रापनु-द सुय-शस्यम्॥ (४)

साष्टक गाभ्या चतुष्पदी मल्ली ॥६०॥

उदा०—गिरिरा-जसुता-कमनी-यमन-ङ्गविभ-ङ्गकर गलम-लकना-ल (१) परिधू-तगजा-जिनवा ससमु-ङ्गतनू-ल्यकर विगल्ही-तकपा-लम। (२) गरला-नल-भू-षितदी-नदया-लुमद-क्षमटी-कुलटा-नवकी-ल (३) प्रणमा-मि विलो-लजटा-तट-गु-म्फितशी-थकला-निधिला-लितभा-लम॥ (४)

जसप्तक-लगैश्चतुष्पदी मल्लिका ॥६१॥

उदा०—धुनोति मनो म-म कम्पि-तकान-नकम्पि-तकेलि-रय प-वन (१) कथा-म-पि नैव करोमि तथापि वृथा क-दन कु-रुते म-दन। (२) कलानि-धिरेष वलाद-

वि मुञ्च ति वह्नि-कलाप मलीक हिम (३) विधेहि तथा म-तिमेति यथा स-विधे म-यथा व्र-जभूम-हिम ॥ (४)

सैव गान्ता माधवी ॥६२॥

उदा०—विलोल-विलोच-नकोण-विलोकि-तमोहि-तगोप-वधूज-नचित्त (१) मयूर-कलाप-विकम्पि-तमौलि-रपार-कलानि-धिवाल-चरित्र । (२) करोति मनो म म विम्ब-लमिन्दु-निभाक्षि-तमुन्द-रकुन्द-सुदन्त (३) सखोमि-ति काऽपि जगाद हरे-र-नुराग-वशेन विभाव-तमन्त ॥ (४)

डाष्टकचतुष्पदी मागधी ॥६३॥

उदा०—माधव । विद्युदि-य गग ने तव कलयति पीतव-सनमभि-राम (१) जलधर नीलम-गनप-द्युतिरपि तव तनु-रुचिमनु-सरति नि-कामम् । (२) इन्द्रध-नुमन-मपि तव वक्षसि भासित-वरवन-माला-शोभ (३) कुरु मम वचन सकलय हृदय राधा-धरमधु विरचित लोभम् ॥ (४) मदिरादिवच्चा सवयेति सञ्ज्ञा ।

ठद्वय-डद्वय-लगैश्चतुष्पदं गलितकम् ॥६४॥

उदा०—मल्लिका (ठ) लतियूथि (ठ) पङ्कज—कुन्दक—लिके (१) कुमुदच (ठ) म्पककेत (ठ) किपरिम—लवलद—लिके । (२) मलयप (ठ) वैतशीत (ठ) लतवि लातप—वन (३) हरिवियो (ठ) गितनोर (ठ) य मम कथ द—हन ॥ (४)

ठद्वय-डद्वय-ठैश्चतुष्पद विगलितकम् ॥६५॥

उदा०—भवजलधि (ठ) तारिणि स (ठ) कलता—पहारि—णि गङ्गे (ठ) (१) भव-दहन (ठ) कारिणि क (ठ) चिधारि—णि हरङ्ग—तमङ्गे (ठ) । (२) गिरिनिकर (ठ) दारिणि म (ठ) नोहा—रिणि तर—लभङ्गे (ठ) (३) खपिमि वा (ठ) रिणि हस (ठ) कारिणि—तव विल—सदङ्गे (ठ) ॥ (४)

डद्वय-ठाभ्यां चतुष्पदं सङ्गलितकम् ॥६६॥

उदा०—धृतिमव—धारय मानसे (१) हरिमपि सततनु—मानसे । (२) सखि तव वचन मानये (३) ननु वन—मालिन—मानये ॥ (४)

ठद्वय-लगैः सुन्दरगलितकम् ॥६७॥

उदा०—विगलितचि (ठ) कुरविला (ठ) सिनी (१) नवहिमक (ठ) रनिभहा (ठ) सिनीम् । (२) सुरनरा (ठ) धिकान्ता (ठ) मये (३) तनुमितक (ठ) नकाङ्गा (ठ) मये ॥ (४)

ठद्वय-ढद्वयाभ्यां भूषणगलितकम् ॥६८॥

उदा०—रुचिरवे (ठ) णुविराव (ठ) ,विमो (ढ) हिता (ढ) (१) द्रुतपदा (ठ) ञ्चनराव (ठ) रवे (ढ) हिता। (ढ) (२) हरिमदू (ठ) रवने द (ठ) रिपो (ढ) स्तृषा (ढ) (३) कमलानुज (ठ) मुरमन्थ (ठ) गते (ढ) चपा ॥ (ढ) (४)

ट-ढचतुष्टय-गैर्मुखगलितकम् ॥६९॥

उदा०—ब्रह्मभवा (ट) दिकमु (ढ) तपद (ढ) पङ्क (ढ) जयुग (ढ) ल (१) माश्रितभ (ट) क्तहृद (ढ) यगत (ढ) दाव (ढ) पशम (ढ) नम्। (२) दीनकृपा (ट) निधिभ (ढ) वजल (ढ) राशि (ढ) तार (ढ) क (३) नौमि हरि (ट) कमल (ढ) नयन (ढ) मशुभ (ढ) दार (ढ) कम ॥ (४)

ट-गान्तडचतुष्टयाभ्यां विलम्बितगलितकम् ॥७०॥

उदा०—नमामि प (ट) ङ्कजान—न सक—लदु ख—हरण (१) भवाम्बुरा (ट) शितार—क निखि—लवन्द्य—चरणम्। (२) कपालली (ट) लकुण्ड—ल ब्रज—बल्लभ—महित (३) विलासहा (ट) सपेश-ल सर—सरास—महितम् ॥ (४)

ड-ठद्वय-डद्वय-लगैः समगलितकम् ॥७१॥

उदा०—निखिलसु—रगणविनु (ठ) तपङ्कज (ठ) कोमल—चरणयु—गल (१) पीतव—सनविलसि (ठ) तशरीर (ठ) मनुप—मकम्बु—गलम्। (२) नौमि नि—गमपरिग (ठ) दितनपा (ठ) रगुणयु—तमिन्दु—सुख (३) नन्दत—नूज नि (ठ) खिलगोप (ठ) वधून—नदत्त—सुखम् ॥ (४)

यत्र ड-ढाभ्यामयुग्मौ ट-ढचतुष्टय-ठ-गैर्युग्मौ पादौ इत्थं चतुष्पदमपरं सङ्गलितकम् ॥७२॥

उदा०—विभूति—सित (ढ) (१) शिरास निवसि (ट) तानु (ढ) पमन (ढ) दीभ (ट) वप (ढ) डुजविलसि (ठ) तम्। (२) अहिपव—सिरं (ढ) (३) किमपि विलस (ट) ताम्ब (ढ) म हृदि (ढ) वेद (ढ) रह (ढ) स्यमतिसुचि (ठ) रम् ॥ (४)

भज-डपञ्चक-गाभ्यां चतुष्पदमपरं विलम्बितगलितकम् ॥७३॥

उदा०—राजति वशी—कृतमी—तत का—ननदे—शे (१) गच्छति कृष्णे तथि—ह्नथ म—ञ्जुलके—शे। (२) याहि म—या सा—ऽर्द्धमितो रासा—हितचि—त्ते (३) तत्सवि—धे प्रे—मविलो—ले त—न च वि—त्ते ॥ (४)*

ठ-ड-ठ-ड-ठ-गैश्चतुष्पदं विच्छित्तिकगलितकम् ॥७४॥

उदा०—चन्द्ररुचि (ठ) तमकुट—मखिलमुनि (ठ) जनहृद—यसुखकर (ठ) च (१) धृतवेणु (ठ) कल व—रमकज (ठ) नव्या—डुत धर (ठ) धाम। (२) वृन्दाव (ठ) नभूमि—षु बल्लव (ठ) नारी—मनोहर (ठ) च (३) रुचिर नि (ठ) जचेत—सि चिन्तय (ठ) गोव—र्द्धनोद्धर (ठ) धाम ॥ (४)

ड-ठ-ड ठ-ड-गैर्ललितागलितकम् ॥७५॥

उदा०—कमला—पति कम (ठ) लमुखो—चन्दनबिन्दु (ठ) निधान—न (१) मञ्जुल—परिपीत (ठ) वासस—मपारग (ठ) चकान—नम। (२) सनका—दिकमान (ठ) सजनित—निवासस (ठ) मसकु—त (३) प्रथमा—मि हरि मि (ठ) जभक्त—जनस्य ह (ठ) त निर—तम ॥ (४)

यत्र ठ-ड-ठ-ड-कमलैः (ᴗ - ᴗ -) प्रथमद्वितीयपादौ ठत्रय-ड-सूर्यैश्च (ᴗ - ᴗ) तृतीयचतुर्थौ तद्विषमितागलितकम् ॥७६॥

उदा०—वेण क (ठ) रै कल—यता सखि। (ठ) गोपकु—मारकेण (१) पीताम्ब (ठ) रावृत—शरीरभृ (ठ) ता भव—तारकेण। (२) प्रेमोद्ध (ठ) तखितद (ठ) चा वनज (ठ) भुवन—शोभिना (३) चेतो म (ठ) मापि कद (ठ) खीकृत (ठ) मानस—लोभिना ॥ (४)

ट-विषमज-डदशकचतुष्पद मालागलितकम् ॥७७॥

उदा०—कालियकुल (ट) विभञ्ज (ज) कमसुर—विडम्ब—कदनुज—विलुम्प—कमखिल—जनसु—तमुभच—रित मु—निनुतं (१) नौमि विमल (ट) तर स (ज) कलसुख—कर क—लिकलुष—हर भ—वजलधि—तरि ह—रि पा—वने सु—नियतम्। (२) कसहृदि वि (ट) कट सु (ज) निगणनि—कट वि—निहतम—कट प—विहृतमु—कुट ज—गद्दिर—चनेऽति—चतुर (३) भक्तजनग्र (ट) रण भ (ज) वभयह—रण व—रसुखक—रण ख—पदवित—रण ज—गन्ना—थने घृ—तधुरम ॥ (४)

इदमेव डद्वयहीनञ्चेन्मुग्धमालागलितकम् ॥७८॥

उदा०—वन्दे म (ट) न्दनन्द (ज) ननवन-रत म-रकततनु-तनु घृ-तरुचि मुरारि-मौम (१) वादितव (ट) शमान (ज) तमुनिज-ननार दविरचि-तगान-

मवनी मधीम-नीषम । (२) कारितरा (ट) सहास (ज) परवश-रत वि-रचितसु-रत वि-ततकु-ञ्जमेन पीत (३) त देव (ट) प्रमोद (ज) भरसुवि-दित मु-दितसुर-नुतं स-ततमा-त्मजेन गीतम ॥ (४)

तदाऽपि ङद्वयन्यूनश्चेदुद्गलितकम् ॥६८॥

उदा०—नन्दनन्द (ट) नमव (ज) कलयत न किञ्च-दिह जग-ति सार-मपर (१) पुवमिव (ट) कलव (ज) माखलम-पि चित्र-घटितमि-व भाति न परम । (२) सावधान (ट) तथैव (ज) लवमपि मन प-रमपल मिद न विदित (३) भावयन्तु (ट) दिवानि (ज) श्रमानमि-षमात्म-नि परम-पद प्र मुदितम् ॥ (४)

एव गलितकान्तानि वृत्तान्यन्तानि कानिचित ।
लक्ष्याणि लक्ष्यमालक्ष्य शेषाणि निजबुद्धित ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रस्य सूचीपत्रम् ।

पञ्चमोऽध्यायः १९८ ८

जगत्याम्—

सप्तमोऽध्यायः ३२१ ७

परिशिष्टम् ।